TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI : 334

TAHİR NEJAT GENCAN

Türkiye Diyanet Vakfı
İslâm Araştırmaları Merkezi
Kütüphanesi

DİLBİLGİSİ

Gözden Geçirilmiş 2. Baskı

Türkiye Diyanet Vakfı
İslam Araştırmaları Merkezi
Kütüphanesi
Orhan Şaik GÖKYAY Bölümü
Demirbaş No : 2788
Tasnif No : 7425
GEN. D

FEN FAKÜLTESİ (Döner Sermaye) BASIMEVİ
İ S T A N B U L — 1 9 7 1

Bu baskıda şu terimler değişmiştir :

ESKİSİ	YENİSİ
fiil	eylem
fiilimsi	eylemsi
ad - fiil	ad - eylem
bağ - fiil	bağ - eylem
sıfat - fiil	sıfat - eylem
ek - fiil	ekeylem
tamlama	tümleme
tamlayan	tümleyen
tamlanan	tümlenen
edat	ilgeç
zarf	belirteç
imlâ	yazım

SUNUŞ

Arkadaşımız Tahir Nejat GENCAN'ın bu kitabı, Türk Dil Kurumunca 1966 *yılında bastırılmıştı. Az zamanda tükenen ve çok isteklisi bulunan yapıtın, bu kez - yazarınca yeniden gözden geçirilmiş ve yer yer eklemeler yapılmış olan - ikinci baskısını çıkarıyoruz.*

Dilbilgisi, kullanmakta olduğumuz dilin ses, sözcük yapımı, sözdizimi, anlam inceliği bakımlarından "ne gibi kurallarla işlediğini saptar".

"Hangi kurallara bağlı olduğunu saptar" demiyorum ; çünkü kurallar, dilin işlemesine engel olan bağlar değildir. Bütün dillerde zamanla ses, sözcük yapımı, sözdizimi ve anlam inceliği bakımlarından değişmeler görüldüğüne göre dilbilgisinin görevi, "değişmez kurallar vermek" değil; "zamanla beliren kuralları yakalamak" olmalıdır.

Bu yöntem, dili adım adım izlemeyi gerektirir. Kitabın değerli yazarına da ileriden beri böyle gerçekçi bir görüş kılavuzluk etmiştir.

Sayın GENCAN, kendini dilbilgisi konusuna adamış, uzun öğretmenlik yıllarında okullar için güzel dilbilgisi kitapları yayımlamış tecrübeli, olgun bir dilcimizdir.

Bu kitapta, uzun yılların sabırlı gözlemleriyle saptanmış, yorulma bilmeyen araştırma ve taramalarla yakalanmış birçok dil olaylarının kavrayışlı bir görüşle değerlendirilmiş olduğunu göreceksiniz.

Türk Dil Kurumu, ömür boyu bir titiz çalışmanın doyurucu verimi olan bu kitabı yeniden bastırmakla önemli bir görev yaptığına inanmaktadır.

Ankara, 15.7.1971

Türk Dil Kurumu Genel Yazmanı
Ömer Asım AKSOY

ÖNSÖZ

Bugüne kadar, Türk dilinin kurallarını derleyip yazanlar, şu sanılar altında kalmışlardı :

1) Görüşler, arayışlar, bölümlemeler, anlatışlar ve ana düşünceler Arap dilinin etkisiyle oluşmuştur ;

2) 1908'den sonra Hüseyin Cahit'le de Fransız etkisi baş göstermiştir ;

3) Batılı Türkçeciler de kendi dillerinin etkilerinden kurtulamamışlardır...

Dilbilgisi yazmayı tasarladığımdan beri şu ilkeye bağlandım :

Türk dilbilgisini — hiç bir etkiye kapılmadan — Türkçenin öz benliğinden çıkarmak.

Bunun gerçekleşebilmesi için en doğru yol, **tarama** ve **derleme** olmalıydı. Türkçeyi yanlışsız yazanların yapıtları taranacak ; güzel konuşanlardan, tümceler, sözcükler derlenecek ; bunlar çeşitlerine, görevlerine, anlamlarına göre sıralanıp türleri bakımından bölüklere ayrıldıktan sonra işlenecek ve kendiliğinden beliren yargılar kurallaşacak.

Bu öntasarı kılavuzum oldu. Kaynaklardan başlayarak birçok yazarın, ozanın yapıtlarını taradım ; dinlediklerimden, işittiklerimden sözler derledim. İlk ürün, ortaokul dilbilgileri oldu. Bu adım, düşündüklerimin gerçekleşebileceği umudunu vermişti. İkinci adım, lise öğrencileri için yazılan dilbilgileridir. Her baskısında olgunlaşmasına çalışılan bu betikler birer basamak oldu.

Şimdi yeni bir basamağa adım atmak, yeni bir düzeye ulaşmak çabasındayım. İlke değişmemiştir :

Türk dilinden dilbilgisini çıkarmak.

İlke bu olmakla birlikte yabancı dillerin nasıl işlendiğini incelemekten de geri kalamazdım. Bunların içinde tutumu, yöntemi bakımından en çok beğendiğim "Grammaire Larousse du XXe Siècle" oldu. Bu beğeniyi :

a) Dilbilgisi ve dilbilim alanlarındaki yeni görüşleri gözden kaçırmamakla birlikte klasik gidişten ayrılmaması ;

b) Konu bütünlüğünü zedelemeden ince ayrıntılara gitmesi ve bunları birbirlerine bakıtma yoluyle bağlaması ;

c) Sözdizimini önlere alması... gibi değerli yönler doğurmuştur.

Sözdiziminin öne alınması yadırganabilir. Eskiden beri söz bölükleri, türeme ve bileşmeler, daha da ileri gidilerek kullanış özellikleri gösterildikten sonra sözdizimi konusu ele alınırdı. Bu göreneğin yersizliği apaçıktır: Sözcüklerin bölüklere ayrılışında en şaşmaz ölçü, kullanıştır. Bir sözcük, kullanıldığı yere göre ad, sıfat, belirteç, ilgeç, eylem, eylemsi... olabilir. Anlam özelliğinin türlü etkilerle sık sık değiştiği en çok görülen olaylardandır. Bu oluşları, bu değişiklikleri onlara tümce içindeki yerleri, görevleri, söylenişleri... kazandırmaktadır. Buna göre, tümce içinde olmadan hiç bir sözcüğün bölüğü için, anlam özelliği için kesin bir yargıya varılamaz. Bu kanıya bağlanınca sözdiziminin öne alınması zorunluluğu kendiliğinden ortaya çıkar.

Bu gidiş, bu tutum yüzünden — Batılı bir gramerin dış yöntemlerine benziyor, diye — bir dilbilgisinin yabancı etkiler altına girdiğini düşünmek, söylemek ölçüsüz, yersiz bir suçlama, bir suç atma olur ; çünkü "dış yöntem" diye bu anılanlar hiç kimseye, hiç bir bilgine, hiç bir yazara özgü bir tutum değildir ; bilim yolunun geleneğidir.

Bu açıklamaların özeti şudur :

Bu betikte hiç bir yabancı etki yoktur. Her kural, Türkçemizin kendi yapısından, öz benliğinden doğmuştur.

Bu betik, bugünün dil sorunlarını kapsamak ; öğrenci, yazar, okur gibi kültürlü kişilerin dil konusunda karşılaşacakları güçlükleri çözümlemek ; düzgün, yanlışsız konuşup yazmayı sağlamak ; Türkçenin daha zengin, daha olgun, öz bir dil olması için sürüp giden çabaları desteklemek ; ileri gidiş yollarını aydınlatmak amaçlarıyle yazılmıştır.

Tutulan yolun özelliklerinden biri de şudur :

Her dil konusu, her konunun ayrıntıları ele alınırken çeşitli, bol örnekler - çok kez - öne alınmış ; yargılar, kurallar bu çeşitli örneklerden çıkarılmıştır. Her kuralın kendiliğinden çıktığını söylemek daha yerinde olur.

Örnek bolluğu, bu amacı sağlamak içindir. Sıralanan örnekler, dilbilgisi kurallarının kaynağı olduğu gibi, bunlardan pek çoğu gökçe yazınımızın en seçme verileridir. Düşünceleri, duyguları, imgeleri besleyecek nitelikte ; aydın bellekte yer tutacak değerdedir.

Son gerçek ve kesin yargıyı okuyuculara, yararlanacaklara bırakmak daha doğru yoldur.

T. N. G.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ (s. V).
ÖNSÖZ (s. VII).

I. BÖLÜM

GİRİŞ (s. 1)

DİL ve YAZI (s. 1) : Dil 1, ses dilinin doğuşu 2, ilk sözcükler 3, dillerin anayurtları 4, dilbilgisi 5.

TÜRKÇENİN YAPISI ve DÜNYA DİLLERİ ARASINDAKİ YERİ (s. 9) : Dil yapısı 6, Türkçemizin yapılış ilkeleri 7.

YAZI (s. 12) : Konuşmanın saptanması 8, alfabelerin doğuşu 9, Köktürk alfabesi 10, Uygur alfabesi 11, Türklerin kullandığı başka yazılar 12, Arap alfabesi 13, Latin temelinden alınan Türk alfabesi 14.

DİLLERİN ÇEŞİTLENMELERİ (s. 18) : Şive 15, Konuşma dili, yazı dili 16, ağız 17, diyelek 18, tarih boyunca Türk diyelekleri 19, Ana Türkçe, Eski Türkçe, Köktürkçe, Uygurca 20, Kuzey-Doğu diyeleği 21, Kuzey diyeleği = Kıpçakça 22, Hakaniye - Çağatayca - Özbekçe 23, Batı diyeleği - Oğuzca 24, Azer diyeleği 25, Anadolu diyeleği 26, bugünün Türkçesi 27, Türkçemizin kaynağı 28, soydaş diller 29.

TÜRKÇENİN TARİHÇESİ ve ZENGİNLİĞİ (s. 26) : Dillerde zenginlik 30, Türkçenin zenginliği 31, kural şaşmazlığı 32.

II. BÖLÜM

SESBİLGİSİ (s. 32)

Sesler ve seslenmeler 33, ses yolu, konuşma aygıtı 34, seslerin biçimlenişi 35, seslerin çeşitleri 36, Türk alfabesi 37, hece 38, ulama 39, kaynaşma, düşme, aşınma 40.

ÜNLÜ UYUMU (s. 41) : Ünlülerin bölümlenmesi 41, kısa ve uzun ünlüler 42, büyük ses uyumu 43, küçük ses uyumu 44.

ÜNSÜZLER (s. 45) : Boğumlanma ve çıkak 46, ünsüzlerin bölümleri 47, ünsüzlerle ilgili yazım kuralları 48 süreksiz sert harfler 49, iki çıkaklı harfler 50, harflerle ilgili özellikler 51.

SÖZCÜK KÖKLERİ ve EKLER (s. 53) : Sözcük 52, kök sözcükler 53, ortak kökler 54, ekler 55, eklerin çeşitleri 56, yapım ekleri 57, kök, gövde 58, çekim ekleri 59, eklerle ilgili bir özellik 60.

VURGU (s. 59) : Vurgu çeşitleri 62, sözcük vurgusu 63, tümce vurgusu 64, dize vurgusu 65, şiddet vurgusu 66.

TON (s. 66) : Sesin anlatım gücü 68, söyleyiş 69.

III. BÖLÜM

SÖZDİZİMİ (s. 68)

Dilbilgisinde bölümler 70, ses ve söz bilgisi 71, biçim bilgisi 72, sözdizimi 73, tümce 74, tümcede sözcük sayısı 75.

TÜMCENİN ÖĞELERİ (s. 71) : Yüklem 77, yüklemleri tümleyenler 78, eylem tümcesi, ad tümcesi 79, tümceler anlamlarına göre üçe ayrılır 80. özne 81, özne ile yüklemin uygunluğu 82, 83, nesne (düz tümleç) 84, tümleçler 85, dolaylı tümleçler 86, ilgeç tümleçleri 87, belirteç tümleçleri 88, tümleçler nelerden olur 89, bir yüklem çeşitli birkaç tümleç alır 90, tümcelerde öğelerin sayıları 91, tümcede sözcüklerin düzeni 92, kültür dili 93, dizilişlerine göre tümceler 94, kurallı tümce 95, devrik tümce 96, 97, 98, koşuklarda tümce 99, devrik tümcenin anlatım değeri 100, tümcenin çözümlenmesi 101.

YAPILARINA GÖRE TÜMCELER (s. 104) : Yalınç tümce 103, bağımsız önerme 104, sıra önermeler 105, bağlı önermeler 106, bağlı önermelerin eylemlerinde çekim 107.

BİLEŞİK TÜMCELER (s. 110) : Önerme 109, 110, temel önerme 111, yan önerme 112, girişik tümce 113, araönerme, arasöz 114.

YAN ÖNERMELERİN GÖREVLERİ (s. 116) : Ad-eylemlerle kurulan önermeler 115, ortaçlarla kurulan önermeler 116, belirtme ortaçlarıyle kurulan önermeler 117, bağlama ulacıyle kurulan önermeler 118, durum ulaçlarıyle kurulan önermeler 119, artçıl ulaçla ; başlama, bitirme, zaman ulaçlarıyle kurulan önermeler 120, nedenlik ulacıyle kurulan önermeler 121, koşul önermesi 122.

TÜMCEDEN SÖZCÜK DÜŞMESİ (s. 121) : Sözcük düşmesi 123, düşüklü anlatımlar 124.

SÖZCÜK ÇEŞİTLERİ (s. 124)

Sözcük 125.

ADLAR (s. 126)

Adların bölümleri 127, çoğul takısının başka görevlerde kullanılışı 128, özel adların yazımı 129, özel adların çoğullanması 130, topluluk adları 131, adlarda erillik, dişillik 132, adlarda anlam 133, küçültme 134, adlarda pekiştirme öbekleri 135, adların çekimleri 136, adların tümcede görevleri 137.

AD TÜMLEMESİ (s. 136) : Ad takımları 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, zincirleme tümleme 145, ad takımlarında tümlenen takısının art arda gelmesi 146, tümlenen takısının düşmesi 147, ad takımlarının çekimi 148, ad takımlarının belirtme görevi 149.

SIFATLAR (s. 147)

Sıfat 150, niteleme sıfatları 151, sıfatların anlatım değeri 152, belirtme sıfatları 153, im sıfatları 154, sayı sıfatları 155, belgesiz sıfatlar 156, soru sıfatları 157, san sıfatları 158, niteleme sıfatlarında anlam dereceleri 159, pekiştirmeli sıfatlar 160, pekiştirilmiş eylemler 161, küçültme sıfatları 162.

SIFAT TAKIMI (s. 158) : Sıfat takımlarının belirtme görevi 164.

SIFATLARIN BAŞKA GÖREVLERİ (s. 160) : Sıfatların ad yerinde kullanılması 165, adlaşmış sıfatların görevleri 166, yapılışlarına göre sıfatlar 167.

TÜRETME (s. 163)

AD SIFAT TÜRETEN EKLER I. (s. 163) : -lik 168, -li 169, -siz 170, -ci 171, -cil 172, -cin 173, -ce 174, -deş 175, -men 176, -(de) ki 177, -()l, -sel, -sil 178, -cek 179.

AD ve SIFAT TÜRETEN EKLER II. (s. 176) : -me 180, -mek 181, -meklik 182, -amak 183, -iş 184, -ici 185, -(i)nti 186, -ti 187, -(i)m 188, -(e)k 189, -(e)nek 190, -(i)k 191, -gin 192, -gen 193, -gi 194, -ge 195, -i 196, -(in)ç 197, -e 198, -geç, -giç 199, -(i)n 200, -()t 201, -en 202, -miş 203, -()r 204, -ecek 205, -esi 206, -dik, -medik 207, -(i)li 208, az işlek eklerle türemiş sözcükler 209.

AD, BELİRTEÇ ve SIFAT TÜRETEN EKLER III. (s. 201) : Yansıma 210, -ti, -di 211, -edek 212.

BİLEŞİK SÖZCÜKLER (s. 203)

Bileştirme 213, bileşik sözcüklerde vurgu 214.

BİLEŞİK ADLAR (s. 205) : Bileşik adların yazılışı 216, bileşik adların çoğullanışları 217, takı alışları 218, 219, 220.

BİLEŞİK SIFATLAR (s. 210) : Kaynaşmış bileşikler 222, kurallı bileşik sıfatlar 223, tümlenmiş sıfatlar 224, öbekleşmiş sıfatlar 225.

ADILLAR (s. 214)

Adıl 226, adılların çeşitleri 227.

KİŞİ ADILLARI (s. 215) : Çekimi 229, kullanılışı 230, ad takımlarında kişi adılları 230, 231, kendi 232, ad takımlarında tümleyenin düşmesi 233.

İM ADILLARI (s. 221) : Çekimi 235, "o" 236, öteki, beriki 237, yer anlamlı im adılları 238, tarz anlamlı imler 239, ad takımlarında im adılları 240.

BELGİSİZ ADILLAR (s. 224).

SORU ADILLARI (s. 226).

İLGİ ve İYELİK ADILLARI (s. 227) : Çekimi 244, iyelik adılı 245.

ADILLARIN GÖREVLERİ (s. 228).

EYLEMLER (s. 229)

Eylem 247, edim 248, mastar 249, zaman 250, kişi 251, eylemlerde tekillik, çoğulluk 252.

EYLEM KİPLERİ (s. 233) : Kip 253, kiplerin bölümü 254, eylemlerde kişi takıları 255, 256, olumsuzluk 257, geniş zaman kiplerinde olumsuzluk 258.

EYLEMİN YAPISI (s. 253) : Yalınç eylemler 260, türemiş eylemler 261,

EYLEM TÜRETEN EKLER (s. 254) : -le 262, -len 263, -leş 264, -(e)l 265, -er 266, -(i)r 267, -de 268, -kir 269, -ele 270, -se, -imse, -si 271 -e 272, -ik 273.

BİLEŞİK EYLEMLER (s. 259) : Kurallı bileşikler 275, özel bileşikler 276, yeterlik eylemi 277, olumsuzluğu 279, tezlik eylemi 279, tezlik eyleminin olumsuzluğu 280, sürerlik eylemleri 282, isteklenme eylemleri 282, yaklaşma eylemi 283, olup bitme eylemi 285.

ÖBEKLEŞMİŞ EYLEMLER (s. 267) : Deyim biçiminde eylemler 286.

YARDIMCI EYLEMLER (s. 268) : Etmek 288, olmak 289, eylemek 290, kılmak 291, kaynaşmış bileşikler 293.

EYLEMİN ÇATISI (s. 275) : Çatı 295, geçişli eylem 297, geçişsiz eylem 298, Geçişsizlerin çatı değiştirmesi 300, -t, -(i)t, 301, -()r 302, -tir, -dir 303, geçiş kertelerinin artması 304, geçişlenirken değişenler 305.

ÖZNELERE GÖRE ÇATI (s. 280) : Etken eylemler 308, edilgen eylemler 309, -il 310, -(i)n 311, kullanılışı 312, dönüşlü eylemler 313, 314, 315, katmerli edilgenlik 316, işteş eylemler 317, dönüşlü ve işteş eylemlerin çatı değiştirmesi 318.

EKEYLEMLER (s. 287) : Kipleri 319, olumsuzluğu 320, kullanılması 321, bileşik zamanlı eylemler 322, hikâye 323, rivayet 324, koşul 325 katmerli bileşikler 327, -dir 328, var, yok 329, soru 330.

EYLEM ÇEKİM ÇİZELGESİ (s. 300, 301)

ANLAM KAYMASI (s. 307).

EYLEMSİLER (s. 311) : Eylemsi 332, çeşitleri 318.

AD-EYLEMLER (s. 312).

SIFAT-EYLEMLER = ORTAÇLAR (s. 314) : -en'le türemişler 336, -()r ve -mez'le 337, -ecek'le 338, -miş'le 339, -dik'le 340, -esi ile 341, ortaçların özneleri 342, belirtme ortaçları (-diği, -eceği) 343, ortaçların kullanılışları 344.

BAĞ-EYLEMLER = ULAÇLAR (s. 321) : -ip yapılılar 346, durum ulaçları (-erek, -ken, -e -e) 347, artçıl ulaçlar 348, başlama ulacı 349, bitirme ulacı 350, zaman ulaçları 351, nedenlik ulacı 352, -di mi ulacı 354, diye ulacı 355, -en -ene ulacı 356, ad-eylemlerden yapılan ulaçlar 357, eylemsilerde çatı 359.

BELİRTEÇLER (s. 336)

Belirteç 360, zaman belirteçleri 361, yapıları 362.

YER, YÖN BELİRTEÇLERİ (s. 343) : Öbekleşmiş yer, yön belirteçleri 364.

DURUM BELİRTEÇLERİ (s. 345) : Niteleme belirteçleri 366, gösterme belirteci "işte" 370, kesinlik belirteçleri 368, dilek belirteçleri 369, umunma belirteçleri 370, şüphe belirteçleri 371, yineleme belirteçleri 372, yanıt belirteçleri 373, -ce, -cesine 374, -mesine, -meye 375, artık 376, koşul belirteci "eğer" 377.

AZLIK-ÇOKLUK BELİRTEÇLERİ (s. 353) : Eşitlik belirteci "kadar" 381, üstünlük belirteci "daha" 382, en üstünlük belirteci "en" 383, aşırılık belirteçleri 384, öbekleşmiş belirteçler 385, aşırılık belirteçlerinde küçültme 386, ta 387, aşağı yukarı 388.

SORU BELİRTEÇLERİ (s. 357).

İLGEÇLER (s. 359)

İlgeç 391, benzetme ilgeçleri 392, için 393, ile 394, yalnız 395, ancak 396, nedenlik ilgeçleri 397. ilgeçlerin görevleri 398, ilgeçlerle öbekleşmeler 389.

BAĞLAÇLAR (s. 365)

Bağlaç 400, ve 401, ne...ne 402, de 403, dahi 404, bile 405, ki 406, belki, sanki, çünkü... 407, tek 408. ile 409, yine, gene 410, hele 411, yoksa 412, gerek... gerek 413, ister...ister 414, zira 415, Arapça, Farsça bağlaçlar 416, kâh...kâh 417, hatta 419, üstelik 420, ama, lâkin, fakat 423, meğer 425, ya... ya, yahut, ya da 426, hem...hem 427, yani 428, deyim değerli bağlaç öbekleri 430.

ÜNLEMLER (s. 493)

a! 432, e! 433, ha! 434, ey, hey 435, ya! 437, haydi, hadi 438, Hay! 439, ay! 440, vay! 441, ah ! 442, vah! 443, oh! 444, yahu! 445, be! 449, o! 450, uf! 451, of! 452, öf! 453, yuf! 454, tu! 455, eyvah 456, aman! 458, aferin, yaşa, varol! 460, sakın! 461, ünlemlerin tümce değerinde kullanılışları 462, eytişler 463, dua ve yemin sözcükleri 464, ünlem değerli sözler 465.

IV. BÖLÜM

ANLAMBİLGİSİ (s. 405)

Anlatım 469, imler, simgeler 470, anlam bilgisinde bölümler 471

KULLANIŞ (s. 410) : Sözcüğe anlam kazandıran etmenler 472, sözcüğe zamanın kazandırdığı anlam 473, yakıştırma 474, sözcük kaynakları 475, sözcüklerde anlam kerteleri 476, benzetme 477, eğretileme 478, yaygın eğretileme 479, mürsel mecaz 480, anlamdaş (eşanlamlı) sözcükler 481, karşıt anlamlı sözcükler 482, sesteşler 483, çok anlamlılık 484, sözcüklerin yitişi 485.

ANLATIŞ (bilgisi) (s. 425) : Anlatışın tinsel ırası 486, kullanış alanına göre dilin özelliği 487, sözün toplum bilincine etkisi 488, söyleyişin etkisi 489, dilbilgisi, dilbilim 490.

TÜRKÇENİN ÖZELLİKLERİ (s. 429) : Dillerde özellik 491, deyim 492, argo 493.

ATALARSÖZÜ (s. 432) : Özdeyiş 494, atasözleri 495, söylenceler 496.

YAZIN BİLGİLERİ (s. 436). Gökçe yazın 497, üç ayrı yol 499.

ÖLÇÜ (s. 437) : Düzyazı , koşuk 500, ölçü 501, hece ölçüsü 502, 503, 504,; arzu 505, hece çeşitleri 506, ölçü kalıpları 507, uyak 508, 509, cığalı uyak 510.

KOŞUK BİÇİMLERİ (s. 444) : Halk koşuk biçimleri 512, mâni 513, koşma 514, türkü 515, semai 516, varsağı 517, destan 518.

DİVAN KOŞUK BİÇİMLERİ (s. 445) : Gazel 520, kaside 521, terkib-i bent, terci-i bent 522, kıt'a 523, rubaî 524, tuyuğ 525, murabba 526, şarkı 527, muhammes, müseddes... 528, mesnevî 529, müstezat 530.

YENİ KOŞUK BİÇİMLERİ (s. 449) : Sone 531, serbest müstezat 532, serbest koşuk 533.

YABANCI DİL KURALLARI (s. 432)

Erillik, dişillik 535, Arapça çoğullama 536, Farsça çoğullama 537, yabancı kurallarla türemeler 538, yabancı tümlemeler 539, Arapça tümlemeler 540, Farsça tümlemeler 541, Farsca sıfat takımlarında uygunluk 542 Farsça tümlemelerde Türkçe sözcükler 543, zincirleme tümlemeler 544, Farsça tümlenmiş sıfat 545, Arapça tümlenmiş sıfat 546, Farsça bileşik sıfat 547.

NOKTALAMA İMLERİ (s. 459)

İmlerin yazımıza girişi 549, nokta 550, üç nokta 551, soru imi 552, ünlem imi 553, çift nokta, iki nokta 554, virgül 555, noktalı virgül 556, çizgi 557, tırnak 558, parantez 559, köşeli parantez 560, sıra noktalar 561, yıldız 562, pragraf 563.

YAZIM (İMLÂ) KURALLARI (s. 469)

Temel kurallar 564, Türk alfabesi 565, büyük harflerin kullanılışı 566, ünlülerin uyumuyle ilgili yazım kuralları 567, geniş ünlülerin darlaşması 568, ünsüz harflerle ilgili yazım kuralları 569, ekeylemlerle benzerlerinin yazımı 570, ilgeçlerin yazımı 571, soru takısının yazımı 572, de 573, ki 574, bileşik sözcüklerin yazımı 575, sayıların yazımı 576, özel adların yazımı 577, pekiştirilmeli sözcüklerin yazımı 578, yakıştırmaca söy'ler 579, ikilemelerin yazımı 580, iki türlü söylenenlerin yazımı 581, ses düşmesiyle ilgili yazım kuralları 582, iki ünsüzle başlayan sözcükler 583, düzeltme imi 584, kesme imi 585, küçük çizgi iminin kullanılışı 586.

DİZİN (s. 486)

I. BÖLÜM

GİRİŞ

DİL ve YAZI

1. DİL. — Duygu, düşünce ve dileklerimizi anlatmaya yarayan imlerin — daha çok, ses imlerinin — hepsine birden **dil** denir.

Dil, düşüncenin — daha geniş anlamıyle içbenliğimizin — aynasıdır. Dillerin türeyişi, kişi oğlunda en çok merak uyandıran konuların başında gelir. Birçok filozoflar ve dilbilimciler, bu meraklı, bu güç konuyu incelemeye, derinleştirmeye çalışmışlar, türlü kuramlar ileri sürmüşlerdir.

Eski Yunan'da — Birçok bilim ve epik (sanat) konuları gibi — dil türeyişininin de, türlü yönlerden, uzun tartışmalara konu olduğu görülüyor. Sokrates ile sofist'ler çağında, dilin doğal mı, yoksa bir kanunla mı oluştuğu sorunu ortaya çıkmış ; bu tartışma, çağlar boyu sürüp gitmiştir.

Fransız filozofu Janjak Ruso (Jean-Jacques Rousseau 1712 -1778) bu konuyu açıklamanın güçlüğünü şöyle dile getiriyor :

...Gittikçe artan güçlüklerden ürktüğüm ve dillerin kendiliğinden doğup sırf beşerî araçlarla kurulmuş olmasının olanaksızlığına inandığım için toplum mu dili yaratmıştır, dil mi toplumun kurulmasına yol açmıştır konularının tartışmasını isteyene bırakıyorm.

Dillerin doğuşu konusunda bir kanıya varabilmek için imgeleme ve tasarlama yoluyle en eski çağlara, ilk insanlara dek ilerlemek gerektir.

İlk insanlar, henüz adamsı (anthropoïde) varlıklar iken öbür canlılardan ayırdedilmezlerdi ; anlaşmaları da onlardan pek ileri değildi.

Çağımızda da toplumlar dışında büyümüş insan yavrularına, pek az da olsa, rastlanmaktadır. Bunların, hayvanlardan pek farklı olmadıkları görülüyor.

İşte bir örnek (1 Şubat 1971 günlü gazetelerden) :

Saatta 50 km. Hızla Koşabilen
Bir Ceylan Çocuk Bulundu

Cenevre (a.a) — Bitki kökleri ve hurma ile karnını doyuran, sıçrayarak saatta

50 kilometre hızla koşabilen 20 yaşlarında bir ceylan çocuk bulunmuştur. Çocuk, İspanyol sahrasında Rio de Oro yakınlarında yaşamaktadır.

Jean-Claude Armen adında bir Fransız gezgini, çocukla üç hafta kadar birlikte yaşayarak, bu çeşit olaylarda şimdiye değin elde edilememiş bir başarı sağlamıştır.

Uzun saçlı çocuk çırılçıplak yaşamakta, bir ceylan gibi el ve ayakları üzerinde koşup sıçramakta ; iyilik görünce karşısındakinin ellerini ve yüzünü yalayarak sevincini anlatmaktadır. Bununla birlikte insanlara özgü gövde yeteneklerini büsbütün yitirmemiştir. Ellerini kullanabilmekte ve ayakları üzerinde doğrulabilmektedir.

Cenevre'deki "Hayat Enstitüsü" müdürü Dr. Paul Rouget, Gezgin Armen'in izlenimlerini dinledikten sonra, çocuğun, iki-üç aylıkken üstünde bulunduğu bir deveden düşmüş olabileceğini ve dişi bir ceylan tarafından beslendiğini ileri sürmektedir.

Çocuğun 50 yıl kadar yaşayabileceği oranlanmaktadır. Bundan önce dünyanın çeşitli bölgelerinde ele geçirilen **kurt, kaplan, ceylan** çocuklar, uygar dünya koşullarına uyamamış ve kısa süre sonra ölmüşlerdir. Bu ceylan çocuk ise, bu tür insanlarda *nazik dönem* sayılan erginlik çağını atlatmıştır. Kendi doğal ortamı içinde kalması ; psikiyatri kliniklerinde hırpalanmaması gereği ileri sürülmektedir.

Hayvanların da kendilerine göre, az çok anlaştıklarını her gün görürüz:

Paraguay'da uzun yıllar yaşamış Renger adında bir araştırıcı, maymunlar üzerindeki incelemelerini şöyle anlatıyor :

Bu cins maymunlar, şaştıklarını anlatmak için hırıltı ile ıslık arasında bir ses çıkarırlar. Öfkelerini, sabırsızlıklarını da daha alçak perdeden hu hu demekle bildirirler ; acı ve korkularını da keskin bağırışlarla belirtirler...

Ana tavuğun, çaylak saldırışı karşısındaki çığlığını civcivler anlar, kaçışırlar. Bir solucan, bir yem bulan tavuğun *gıt gıt*'ları başkadır. Civcivler anlar, yemek için annelerine koşarlar. Yumurtlama sırasındaki gıdaklamalar, sevinçten geldiği sanılan tatlı ötüşlere benzemez.

Çobanlarla çiftlik sahipleri de köpeklerin türlü havlayışlarından çeşitli anlamlar çıkarırlar...

Büyük Alman bilgini Vunt (Wilhelm Vundt 1832-1920)'un bu konuda söyledikleri şöyle özetlenebilir :

...Dil (konuşma) seslerinin ilk başlangıcı, solukla kımıldatılan ses aygıtının çıkardığı... hayvan seslerinden başka türlü değildir. Kurbağa, kaplumbağa, timsah gibi hayvanlarla birçok kuşların ve memelilerin çıkardıkları sesler de bu çeşittendir. Engerek yılanlarının, bazı balıkların ve böceklerin pul veya kanatlarını sürtüştürerek çıkardıkları sesler bu çeşitten sayılmaz.

Bu insan sesleri, önce içgüdüye bağlı iken daha sonraları isteyerek kullanılan bir anlatım aracı olmuştur. Hayvanlarınkine benzeyen sesler önce sade bir bağırtıdan başka değilken sonradan gitgide perdeli ses (bkz. n° 33) *haline gelmiştir. Ötücü kuşlar, bunun örneğini vermektedirler. Ancak bunların sesleri boğumlu değildir.*

Hayvan sesiyle insan sesini ayıran da bu boğumlanmadır. Hayvanlarda sesler boğumlanmadan çıkar ; oysa konuşma sesi boğumludur.

Hayvanla insan arasındaki en önemli ayrılık şudur : Hayvan, ancak doğuşun verdiği birkaç yetenekle kalır ; onu çeşitlendirip ilerletemez, yaşayışında en ufak bir değişme görülmez.

İnsan, durmadan yeni şeyler bulan sonsuz yeteneklere sahiptir.

Kişi oğlu, konuşmayı uygarlık yolunda bir hayli ilerledikten sonra bulmuştur :

Dil, isteyerek yaratılmış değil, kendiliğinden oluşmuştur. Bunun için de binlerce, on binlerce değil ; yüz binlerce yıl geçmiştir.

(Nikola Y. Marr 1865 - 1934) (*)

Kundak bebeklerinin, dilsizlerin, birbirinin dilini bilmeyen yabancıların yaptıklarına bakarak ilk insanların ancak şu imlerle anlaştıkları kanısına varırız :

1) El, gövde imleri ;
2) Yüz, göz imleri ;
3) Seslenmeler.

Kundak bebeklerinin açlık, usanç, yadırgama, hoşlanma... gibi duygularının her birini ağlamalarının çeşidinden, çıkardıkları seslerden, yüzlerinde beliren büzüşme ve çizgilerden, bakışlarından anneler kolayca anlarlar.

Dilsizler daha güzel anlaşıyorlar ; toplantılarında tartışıyorlar ; söylevler, konferanslar veriyorlar. Okulları da var.

İlk anlaşma yolunun **el** imleriyle başladığı oranlanıyor. Bunlara **el dili** diyenler de var.

(*) Dil Türeyişi Teorilerine Toplu Bir Bakış. (Prof. Ragıp Özden)

İlkel insanlar arasında bu el imleriyle anlaşma sürüp gitmiştir.

Bugün de el dilinin anlaşma aracı olduğunu gösteren izler var : Gürcistan'la dolaylarında, Avusturalya kabileleri arasında ; Hatta Orta ve Doğu Anadolu'nun kimi köylerinde yeni gelinler, uzun süre, koca soyunun yaşça büyük erkekleriyle konuşmazlar. İsteklerini işaretlerle anlatmaya çalışır ; sorulara gene bu yolda karşılıklar verirler.

Görülüyor ki dil, anlaşmaya yarayan işaretler yöntemidir. Yabancı ülkelere düşmüş olanlar, dil bilmiyorlarsa, ister istemez, bu işaretlere baş vurur. Bunlar dar anlamlı olmakla birlikte en yaygın ve genel anlaşım yoludur. Sıkışınca baş vurulan genel dil...

Bugün en zengin dillerle konuşanlar da anlatışlarına, sözlerine el, yüz, gövde işaretleriyle duygu değerleri katmaktan geri kalmazlar.

Durgun, donuk bir yüz, söze bir şey katmamakla kalmaz ; en ateşli sözlerin de etkisni azaltır.

2. SES DİLİNİN DOĞUŞU. — El diliyle anlaşma uzun çağlar sürmüş; el, yüz, gövde imlerine seslenmeler de katılınca anlatım yolu zenginleşmiştir.

Seslenmelerin, el ve gövde imleriyle birlikte başladığı da düşünülebilir.

İnsanoğulları uygarlık yolunda bir hayli ilerledikten sonradır ki imlerden daha kolay, daha verimli bir anlaşma yoluna doğru ilerlemişlerdir. Bu yol, önceleri — hayvanlarınki gibi — yazıya gelmez, heceye bölünmez seslerin gitgide boğumlanmasından doğan ; çağlar boyunca kesinleşip yaygınlaşan ilk heceler, ilk sözcükler olmuştur.

İnsan dilini oluşturan sesler, belli bir dizgeye göre düzenlenmiş, boğumlanmışlardır. Gereksinme duyuldkça oluşan bu ses öbekleri toplumların — türlü etmenlerle — benimseyip kullanışlarına göre ve uygarlıklarıyle orantılı olarak gelişme yoluna girmiştir.

XX. yüzyılın en büyük dilbilimcilerinden Fransız bilgini Antuvan Meye (Antoine Meillet 1866 - 1936) ses dilinin kaynağını araştırırken ağız jestlerini başlangıç sayıyor. Bu düşüncesini tanıtlamak için ileri sürdüğü örneklerden biri de İngilizce ROOM kelimesidir. «Oda, koğuş» anlamına gelen bu kelimenin söylenişinde ağzın bir yansıma biçimi aldığına dikkati çekiyor.

XIX. yüzyıl dilbilimcilerinin en ünlüsü olan Alman filozofu Humbolt (Wilhelm Humboldt 1767 - 1835) dillerin türeyişini açıklamanın güçlüğünü ileri sürdükten sonra bilimsel geleneklere uyarak türeyişte yansıma ses (onomatope) lerin en önde olduğunu söylüyor (bkz. n° 208).

3. İLK SÖZCÜKLER. — Kişi oğlu duyan, imgeleyen, düşünen, gereksedikçe arayan ve bulmağa çalışan yaratıktır. Binlerce yıl süren bu aramalardan uygarlık doğmuştur.

Toplu yaşayış, anlaşma gereğini artırmıştır. İlk çağlarda imler anlaşmaya yetiyordu. Anlatılacak nesneler arttıkça imler de zenginleşti. Ses imlerinin gelişmesinden ilk sözcükler doğmaya başladı.

"İlkin hangi sözcükler doğmuştur?" sorunu da zihinleri pek çok yoran konular arasındadır. Her şeyde olduğu gibi, gereksinmenin en önemli etken olduğunu düşünmek yerinde olur. İlk adın, her şeye en çok yarayan **el**'e verilmiş olması gereğini ileri sürenler çoktur.

İlk sözcüklerin doğuşunda usa en yatkın sıralanışlar şöyledir :

a) Günlük yaşantıda en çok aranan varlıkların adları : *su, yemek, av, gök*...

İnsanoğlu binlerce yıl, yalnız somut varlıkları tanımaktan ileri gidememiş ; yalnız onlara ad bulmuştur.

b) Totemlerin ve kutsal tanınan varlıkların adları.

c) Totemlerde, gök gürültüsü gibi akıl erdiremediği şeylerde tinsel güçlerin bulunduğunu sanıp korktukça ; büyülerin etkisine, iyi ve kötü ruhların varlığına inandıkça, kişi oğulları, büyüleri bozmak, iyi ruhların hoşuna gidecek şeyleri yapmak, kötü ruhları kovmak için türlü oyunlara, davranışlara, törenlere baş vurmuşlardır. Bu arada soyut varlıklar da adlandırılmıştır. Böylece soyut adlar doğmaya başlamıştır (bkz. 127-II/2).

ç) Kişi oğulları soyut varlıklar, kavramlar düşünmeye başladıkları çağlarda varlıkların niteliklerini, sayılarını anlatma gereğini de duymuşlardır. Bundan ilk sıfatlar doğmuştur.

d) Belirteçlerin, adılların, ilgeçlerin, bağlaçların doğuşları daha çok, pek çok sonradır.

İlk çağlarda her sözcük, çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Örneğin ilk sözcük olduğu sanılan **el**'in çeşitli dillerde ilk anlamı *Tanrı*'dır. *Halk, güç*... gibi kavramlar bundan türemiştir. **Tanrı** anlamına gelen bu sözcük, avcılık çağında *kartal, orman, meşe ;* taştan yapılmış av aygıtları çağında ise *taş, kaya, dağ* anlamlarına geliyordu.

Bir örnek daha :

Gök anlamına gelen sözcüğün birçok topluluklarda *kubbe, kemer, tapınak, ev*... anlamlarına geldiği de görülüyor. Uygarlık ilerledikçe — her şeyde olduğu

gibi — sözcüklerle anlamlarda da işbölümü başlamış ; her varlığa, her kavrama ayrı adlar bulunma yolu tutulmuştur.

Bununla birlikte, en zengin, en ileri dillerde bile birçok sözcüklerin pek değişik anlamlarda kullanılmakta olduğu görülmektedir. Herhangi bir sözlüğün sayfaları açılınca bunun pek çok örneklerine rastlanır :

Türkçemizden bir örnek verelim :

Dilimizin türlü ağızlarında, diyeleklerinde **gök** sözcüğü şu anlamlarda kullanılmaktadır :

1) Yıldızların, Güneş'le Ay'ın bulundukları yükseklik.
2) Uzay.
3) Maviye çalar renk, çakır : *Gök gözlü ...*
4) Mor renk : *Yara azmış, etrafı gömgök kesilmiş.*
5) Yeşil ; ekin yeşili :

> Bir yeşil kan, bir yeşil can yağdırıp Kudret yere.
> Yemyeşil olmuş feza, gömgök kesilmiş dağ, dere.
>
> **(Mehmet Akif Ersoy.)**

Dillerin temelini kuran bu ilk sözcüklerin doğuşunu açıklamaya çalışan daha nice varsayışlar, kuramlar vardır. Bu kuramlardan birisi de sözcüklerin doğuşuna iki temel gösterir :

1) Ünlemler,
2) Yansımalar.

Duyulan bir acının, bir coşkunun etkisiyle ağızdan çıkıveren «*a* ! *o* ! *ah* ! *oh* !...» gibi asıl ünlemlerin, az çok değişmelerle birçok dillerde bulunuşu bu sözcükleri en eski kaynaklara bağlamaktadır.

Kişi oğulları, işaretlerle anlaşmada güçlüğe uğrayınca varlıklardan birçoğunun seslerini yansılamakla anlatmaya çalışmışlardır. Bugün her dilde, yaratıkların ve doğanın seslerinden gelişmiş birçok sözcükler yaşar. Dilimizde bu yansımalar pek çoktur :

Gürültü, miyavlama, patlamak, çıngırak, üfürük, dümbelek ; hattâ *kırmak, çizmek, guguk kuşu, karga...*

Bu yansıma sözcüklerden bir kısmı, ufak tefek ses değişmeleriyle birçok dillerde görülmektedir : **Guguk** kuşuna İngilizce *cuckoo*, Fransıca *coucou*, eski Yunanca *kokkyx*, Sanskritçe *kokilâ*, Latince *coculus* denir.

Karga sözcüğünün türlü dillerdeki söylenişi de araştırmaya değer : Arapça *gurap*, Sanskritçe *karava*, Latince *carvus*, eski Rumca *korone*, eski yüksek Almanca *kraban*...

Almanca *kraehen* horoz ve karga gibi ötmek demektir.

Etimoloji incelemeleri, daha birçok sözcüklerin de yansımadan doğduğunu gösterir.

İlk dil daha çok ırlamaya benziyordu ; çünkü yansıma sesler bunda büyük rol oynuyordu. **(Jean-Jacques Rousseau.)**

İlk sözcüklerin ırlama isteğinden doğduğunu ileri sürenler var :

Eski dil, sözden çok ırlama niteliğindeydi. Bunları doğuran yalnız cinsel coşkunluk ve sevgi değil; utku ve yenilgi duyguları idi. Bu duygusal gereksinmeler yavaş yavaş belirginleşerek dilekleri, düşünceleri anlatmaya yol açmıştır. Böylece yavaş yavaş tümce biçimleri oluşmaya başlamıştır ; yani önceleri ağır, kapalı, anlaşılması güç olan dil gittikçe açıklık, düzgünlük, kolaylık ve kıvraklık kazanmıştır. **(Otto Jespersen.)**[1]

İlk sözcükler, konuşma dili, yeryüzünün belli bir bölgesinde doğmuş değildir. İlkel insan topluluklarının en çok kaynaştıkları Akdeniz çevresinde ve toplulukların kurulduğu çok uzak ve değişik bölgelerde, ayrı ayrı çağlarda, sözcüklerin doğdukları yargısına varmak gerek.

Dil kaynaklarının çeşitli oluşu da, ancak böyle düşünmekle açıklanabilir. Her bölgede doğan sözcükler — çağlar geçtikçe, toplumlar dallanıp ayrıldıkça — az çok değişikliklere uğramış ve böylece yeni diller doğmuştur.

Bir kaynaktan gelip de sonraları yavaş yavaş değişerek başkalaşan, bağımsızlaşan dillerin hepsine birden **soydaş** diller denir (bkz. No. 29).

4. DİLLERİN ANAYURTLARI. — Dillerin tarihleriyle uğraşanların, bu konuda araştırmaları çeşitli görüşlere yol açmış, değişik sonuçlara varmış; henüz kesinleşmemiştir. Bir örnek :

Eski dilciler, Hint - Avrupalıların anayurtlarını Asya'da Pamir yaylasında ya da İran'da sanırlardı. Meillet ile Wertburg'a göre ise önceleri güney - doğu Rusya'da otururlardı. Hubert, ilk oturdukları yerin Türkistan olduğunu söylemektedir. L. Homo, Jullian'a dayanarak bu toplamların önceleri Baltık denizi kıyılarında ve İskandinavya'da oturduklarını savunur...

ROMAN DİLLERİNİN DOĞUŞU ve GELİŞMESİ **(Süheylâ Bayrav.)**

---

1) Otto Jespersen, Danimarkalıdır ve çağımızın ünlü dilbilimcilerindendir. (Dil Türeyişi Teorilerine Toplu Bir Bakış — **Prof. Ragıp Özden**).

5. DİLBİLGİSİ. — Dillerin doğuş, gelişme, yapılış özellikleri... gibi türlü niteliklerini konu edinen ; doğru, düzgün kullanış yollarını gösteren bilgilerin tümüdür.

Dilbilgisi, anlaşmanın temeli olan alıcı-verici bir makinedir. Bu makine bir yandan "sesli ve anlamlı sözcükleri" tümcelere dönüştürür ; bir yandan da tümceleri" sesli ve anlamlı sözcüklere" ayrıştırarak söylenen sözün anlaşılmasını sağlar.

(Chonsky.)

Tarih Boyunca Dilbilgisi :

İlkçağlarda Hind'in, eski Yunan'ın çabaları çok önemlidir (bkz. n° 1, 6).

Rönesans'tan sonra Avrupa dilleri, bilim ve epik alanlarına doğru açılınca dilbilgisi çalışmaları da hızlanmış, bugünkü akademik gramerler doğmuştur.

Türk Dilbilgisinin de Geçmişi Bir Hayli Uzundur :

Kâşgarlı Mahmut, Divanü Lûgat-it-Türk'te birçok sözcüklerin türeyişlerini kurallara bağlamıştır (1068 - 1072). Amacı Arap'lara Türkçeyi öğretmekti.

Ondan üç yüzyıl sonra yazıldığı oranlanan Ettuhfet-üz-Zekiyye Fi'l-Lûgat -it-Türkiyye'nin de amacı Arap'lara Kıpçak Türkçesini öğretmekti. Bunun da sonunda dil kuralları yer alır.

Ali Şir Nevaî, Muhakemet-ül-Lûgateyn'de Türkçe'nin Farsçadan üstünlüğünü ispatlarken kimi kurallara dokunur (1498).

Anadolu'da ilk yazıldığı sanılan dilbilgisi, Bergamalı Kadri Efendinin Müyessiret-ül-Ulum'udur (1559).

1847'de Kütahyalı Abdürrahman Fevzi Efendinin Mikyas-ül-Lisan Kıstas-ül-Beyan adlı dilbilgisi önemlidir. Bu yapıt, daha basılıp yayılmadan Keçecizade Fuat Paşa ile Ahmet Cevdet Paşa Medhal-i Kavait'i yazıyorlar (1851).

Bundan sonra dilbilgisi okullara girmiş ; çeşitli yayımlara yol açılmıştır.

1908'den sonra Hüseyin Cahit'in "Sarf ve Nahiv"i önemlidir. Daha sonra da Ahmet Cevat Emre, çeşitli yapıtları, saygıya değer sonsuz çabasıyle ün kazanır.

1908'e dek yazılan dil kurallarında Şunlar göze çarpar : Arap dili örnek tutulmuş ; okul kitaplarında dahi Arap, Fars kuralları Türkçeninkinden önemli sayılmış ve daha çok yer tutmuştur.

Hüseyin Cahit Yalçın'ın yapıtında ise Fransızcanın etkisi pek göze batar.

Türk dilbilgisi artık bağımsızlık çağına ermiştir. Yazından, konuşmalardan derlenen örnekler incelenmeli ; sonuçlar kurallar biçiminde saptanmalıdır.

Elinizdeki yapıt, bu düşüncelerin ürünüdür.

TÜRKÇENİN YAPISI

ve

Dünya Dilleri Arasındaki Yeri

6. DİL YAPISI. — Dil, uygarlığın en önemli temelidir. Konuşma yolu bulunmasaydı kişi oğulları kolayca anlaşamayacak ; düşünceler, duygular birleşemeyecek, yayılmayacak, gelişmeyecek ve durmadan olgunlaşmayacaktı. Bilim, sanat, teknik ; yani uygarlık doğmayacak ve ilerlemeyecekti..

Bugün yeryüzünde konuşulan diller — çeşitli diyelekleriyle — 5800 etrafındadır.

Çok eski çağlarda bile kişi oğulları, dillerine önem vermiş, onları severek bilimsel araştırmalara konu yapmıştır. Çünkü sözcükler, ya duyularımızla kavranmış şeyleri ya da zihinde kazanılmış kavramları bildirir ve bunların yerli yerinde kullanılmaları gerekir. Yerinde kullanılmayan sözcükler ve kavramlar — farkında olunmazsa — zihinde yanlış, bozuk tepkiler yapar. Böyle giderse önemlerine göre, düşünceyi karışıklığa uğratır ; yanlış işaretler gibi, çıkmaz yollara saptırır. Yerinde kullanılmayan kavramlar da — doğru tanımları yapılmadıkça — her kafada türlü yankılar uyandırabilir.

Bu kaypaklıkları yüzünden, her alanda anlaşmazlıklar sürüp gitmektedir. Eski çağlarda dil konusuna ne denli önem verildiğini gösteren birkaç örnek :

a) Sözcüklerin kaypaklıklarını çok iyi gören

Büyük Çin filozofu Konfüçyüs'e (İ. Ö. VI - V. yüzyıl) *bir gün öğrencileri soruyor* :

— Bir hükümdar olsaydınız her şeyden önce ne yapmak isterdiniz ?

— Kelimelerin yerli yerinde kullanılmasını sağlamağa bakardım, cevabını veriyor. Nitekim Sokrat (İ. Ö. 468 - 400) *da bütün hayatını kavramların doğru dürüst anlaşılmalarına vakfetmişti.*

(M. Şekip Tunç.)

Konfüçyüs'ün, bu düşüncesini tanıtlamak için, ileri sürdüğü kanıt, şöyle özetlenebilir :

"Bir mahkemede tanık, sözcükleri, anlam değerlerini vererek kullanamazsa yargıç, davanın içyüzünü iyice kavrayamaz. Anlamları dışında, yersiz kullanılmış birkaç sözcüğün uyandırdığı kanılar yüzünden yanlış yargıya varır :

"Ya büyük suç işlemiş bir kötüyü suçsuz sayar ;

"Ya da bir suçsuzu cezaya çarptırır."

b) Eski Hintlilerde ses bir Tanrıdır ; söz kutsaldır, Veda gibi sonrasızdır.

Hintlilere göre Sanskritçe Tanrı dilidir. Panini 4000 özlü söz (Sutra) den oluşan Astadhyahyi adlı kitabında kendisinden önce yaşamış, dilbilgisiyle uğraşmış 68 kişiyi anar.

FERDİNAND DE SAUSSURE VE... **(Berke Vardar.)**

İsa'dan önce IV. yüzyılda Panini'nin yazdığı koşuk biçiminde dilbilgisi, yalnız Sanskritçenin değil ; herhangi bir dilin temel bilgisi sayılacak olgunluktadır.

c) Eski Yunan'da dil çalışmaları Hindinkilerden aşağı kalmaz. Eflatun'dan önce yaşamış olan ünlü filozof Heraklitos ile Demokritos (İ.Ö. V. yüzyıl), dili bir bilim konusu yapmaya çalışmışlardır.

ç) Romalılarda Varro, Donatus ünlü dilcilerdir.

d) Ortaçağda Arap dilcilerinin tükenmek bilmeyen çalışma ve tartışmaları her ulusu imrendirecek üstün sonuçlar vermiştir.

e) XVIII. yüzyıl düşünürleri, sözle düşünce arasındaki ilgilere önem vermiş ve dillerin türeyişleri üzerinde pek çok emek harcamışlardır.

Ruso (Jean-Jacques Rousseau, 1712-1778), yaşanılan bölgelerin de diller üzerinde etkisi olduğunu şöyle ileri sürüyor :

Dillerin farklılığı iklimlerle ilgilidir. Güney dilleri ihtiyacın değil, zevkin kızıdır ; canlı, tannan ve aksanlıdır. Hayatın daha haşin olduğu kuzey dilleri ise daha sert, haşin, pürüzlü ve boğumsuzdur.

f) Dil üzerinde bilimsel çalışmalar XIX. yızyılda hızlanır. Dillerin türeyişini inceleyen bilginler, diller arasında yakınlıklar, benzeşmeler bulunduğunu sezmeye başlayınca ana kaynaklara gitmeye ve yakınlık oranlarını bulmaya çalıştılar. İki binden fazla dilin yapıları ve dilbilgileri incelendi. Şimdiye dek elde edilen bilgiye göre diller üç öbeğe ayrılıyor :

1) **Bir heceli diller.** — Bu dillerde bütün sözcükler bir hecelidir ; söz içinde değişikliğe uğramazlar : Çince, Tibetçe, Annamca, Japonca...

2) **Bitişken diller.** — Bu dillerde sözcüklerin kökleri değişmez. Türeme ve çekim, eklerle olur : Macarca...

3) **Bükünlü diller.** — Bu dillerde sözcükler türlü biçimler gösterir. Türeme ve çekim, bu biçim değişikliğiyle olur : Arapça ve bütün Hint-Avrupa dilleri.

Türkçemiz bu üç öbekten hangisine girer ? Dilimizin bugünkü durumuna ve görünüşüne bakılınca köklerin değişmez olduğu, türeme ve çekimin soneklerle yapıldığı görülür. Bunu göz önünde tutanlar, Türkçe'nin bitişken dillerden olduğunu ileri sürerler. Son inceleme ve araştırmalar, Türkçemizde de — pek az da olsa — öneklerin bulunduğunu, bileşme ve kaynaşmada kimi köklerin değiştiğini gösterecek izler ortaya çıkarmışlardır. Bu izleri gören bilginler, Türkçeyi bükünlü dillerden saymaya eğilim göstermişlerdir.

7. TÜRKÇEMİZİN YAPILIŞ İLKELERİ. — Bugünkü Türkçemiz şu yapılış ilkeleriyle başka dillerden ayrılır :

1) **Sondan eklemelidir.** Kök değişmez. Yapım ve çekim ekleri sözcüklerin sonlarına takılır. Bu özellik kendisini şöyle gösterir :

Kök + yapım eki + çekim eki.

Bu ekler birkaç tane olunca da sıra değişmez :

Göz+lük+çü+lük+ten.
Köy+lü+ler+im+iz+den+miş.
Sınıfın çalış+kan+lar+ı+n+dan+dı+k.
Gör+üş+tür+ül+e+me+miş+ler+mi+ydi ?

Bundan şu sonuca varılır :

Dilbilgisi incelemelerinde dilin yapı özelliği temeldir. Her ulus, bu temele dayanarak dilini inceler, dilbilgisini kurar. Bükünlü dillerde türeme ve çekim baştan, ortadan, sondan eklerle ve kökün gösterdiği değişikliklerle olur (bkz. 6/f-3). Araplar, sözcüğün her değişimini bir kalıpla biçimlendirmişlerdir.

Bizde kök değişmez. Türemeler, çeşitlenmeler ve çekimler sondan alınan eklerle olur.

2) **Ses uyumu.** — Dilimizin en önemli özelliklerinden biri de ünlülerin birbirine uymasıdır (bkz. 41 v.s.).

3) Türkçede anlatıma temel olan asıl öğeler sonra, tümleyici öğeler önce gelir. (Bütün konularda bu görülecektir.)

YAZI

8. KONUŞMANIN SAPTANMASI. — Sözcüklerin doğuşundan, tümcelerle anlatımın başlamasından çok sonraları kişi oğlu duygu, düşünce ve istek-lerini uzakta bulunanlara, ya da sonradan geleceklere bildirmek gereğini duydu. Duygu ve düşüncelerin saptanması için tarihten önceleri nelere baş vurulduğunu araştırmak, konumuzun dışındadır.

Yontmataş çağından kalma mağaralarda görülen çizgilerle resim taslak-larının, anlatmaya yarayan im (işaret) ler olduğuna bilginlerce inanılıyor. İlk yazı düşünüsü bu imlerden doğmuş olmalıdır.

İlkel çağlarda Mısır'da şekiller ve resimlerle anlaşma yolunun bulunduğu görülüyor. Taşa, tahtaya, deriye, dayanıklı yapraklara çizilen bu şekiller, resim-ler yazının ilk örnekleridir. Mısır'da pek çok bulunan bu resim-yazıya **hiyeroglif** deniyor. Eski çağlarda Mısır'dan getirilen ve bugün Istanbul'da Sultanahmet ala-nını süsleyen Dikilitaş'taki resimler ve şekiller de hiyerogliftir.

Çinlilerin, Japonların yazıları da bir çeşit resim-yazıdır. Çin sözlüğünde 300.000 şekil vardır; bu yazının güç öğrenilmesi de bundandır.

Güney Amerika'da, Peru'da eski yerlilerden, epeyce ileri ve köklü bir uygar-lık ; örgütlü büyük bir imparatorluk kuran İnka'ların (XII-XVI.) bir düğüm-yazısı bulunmuştur. Bu düğüm-yazının adı Kipu'dur. İnka'lar bir metre uzun-luğunda kalınca bir ipten, ya da ip örgüsünden türlü renkte ince sicim saçaklar sarkıtır ; bu saçakların renk, biçim ve düğüm sayısından, düğüm yüksekliğinden, boğumların birbirine düğümlenmesi gibi değişikliklerden ayrı ayrı anlamlar çıka-rırlarmış. Bir İnka'nın mezarında bulunan yazı ipinin ağırlığı dört kilo gelmiştir. Başka yerlerde bulunan kipu'lar da az değildir. Bu yazıyı öğrenen bir İspanyol, İnka tarihini çözmüştür.

Mezopotamya ile dolaylarındaki ülkelerde ve Anadolu'da yaşamış eski ulus-ların da çivi-yazıları vardı[1]. Kaya, taş, pişmiş tuğla üzerine yazılan bu çivi biçimli

1) Çivi - yazıyı ilkin Grotefend adlı genç bir Alman öğretmeni okumuştur.

yazılar pek çoktur. Yakın zamanlarda Sümerlere değgin tablet hazneleri bulun-muş, okunarak Sümer dili ve tarihi aydınlanmıştır.

9. ALFABELERİN DOĞUŞU. — Uygarlık ilerledikçe diller de gelişi-yor, anlaşma gerekliği artıyor ; bir düşünceyi toptan anlatmaya yarayan şekille-rin güçlüğü, daha kolay yollar aramak gereğini doğuruyordu. Mısır uygarlığının evrelerinde hiyerogliften daha kolay ; varlıkların resimlerini çizmekten çok, dü-şünceleri teker teker anlatmaya yarayan ve hece temeline dayanan bir yazı daha kullanılmıştır : **Hiyeratik.**

Eski Mısır'da oldukça kolay ve çabuk yazılabilen bir halk yazısı daha vardı. Avrupalılar buna **demotik** diyorlar.

Görülüyor ki tarihten önce, mağara çağında başlayan çizgisel belirtiler git-gide yöntemleşerek[1] :

a) Eşyadan yazı,
b) Düşünü anlamlı resim-yazı,
c) Tümce anlamlı resim-yazı,
ç) Sözcük anlamlı resim-yazı,
d) Hece yazısı ...

biçimlerinde gelişmiş, bunlardan **ses-yazı,** yani alfabe doğmuştur.

Hece yazısı da bir çeşit resim-yazıdır. Yalnız bu yazıda her resim, öncelerde olduğu gibi bir düşünüyü, bir tümceyi, bir sözcüğü anlatmaz. Yalnız bir heceye karşılık olur.

Hece yazısını daha da basitleştirerek her sesi bir işaretle biçimlendiren Fe-nikelilerdir. Bugün tanınan alfabelerin hepsi bu Fenike buluşundan doğmuştur.

Suriye'de ve dolaylarında yapılan kazılarda alfabemsi birçok yazı çeşitleri bulunmuştur. Bilginler bunlardan kimisinin İ.ö. X., XV. hatta XX. yüzyılda ya-zıldıklarını oranlamaktadırlar.

Grek'ler de yazıyı Fenikelilerden almışlardır. Bu harflerin hepsi de ünsüzdü. Okumayı kolaylaştırmak için ona yeterince ünlüler katarak, Fenike diline özgü birkaç şekli atıp değiştirerek **alfabe**'yi düzenlediler. Bu alfabe sonraları İtalya'ya geçerek yeniden biçimlendi ve bugünkü alfabelerin kaynağı oldu.

Sesleri yazmaya yarayan imlerin her birine **harf** denir.

Bir dilde bulunan harflerin hepsine birden **alfabe** denir. (Bu sözcük, Grek harflerinden ilk ikisinin adından alınmıştır : **Alfa, beta**.).

1) Mısır yazılarını ilk çözen de Fransız bilginlerinden Champollion'dur (1832).

10. KÖKTÜRK ALFABESİ. — Türk ulusunun eski çağlarda iki alfabesi var :

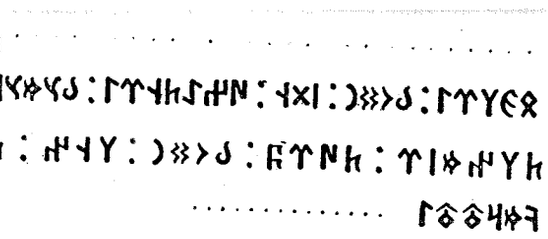
1) Köktürk alfabesi,

2) Uygur alfabesi.

Orta Asya'nın kuzeyinde oturan Köktürklerin alfabesi 38 harflidir. Bu otuz sekiz harfin dördü ünlü, üçü bileşik, otuz biri de ünsüzdür. Satırlar, genel olarak, yukarıdan aşağıya yazılır, her satır öncekinin solnuda bulunur. Böylece Köktürk yazısı yukarıdan aşağıya ve sağdan soladır ; ne var ki bu yazıları bulup üzerinde çalışan Avrupalı bilginler incelemenin ve çevrinin kolay olması için, yukarıdan aşağıya inen satırları sağdan sola dizmişlerdir ve satırlar alt alta gelmiştir. Bugünkü bilimin tanıdığı en eski Türk yazısı olan bu yazının, İsa'dan altı-yedi yüzyıl önce kullanıldığını oranlatan izler var. Köktürk alfabesiyle yazılanların en önemlisi Orhun Yazıtlarıdır.

Onun için bu alfabeye **Orhun alfabesi** de denir.

Köktürk alfabesinden bir örnek :

Çevriyazı[1] ile okunuşu :

Türk ogᵘz bᵉğlᵉri budᵘn eşⁱdⁱn Üze tᵉnri bᵃsmᵃşᵃr, ᵃsra yir tᵉlⁱnmᵉşᵉr Türk budᵘn, ilⁱnⁱn törüğⁱn kᵉm ᵃrtᵃtı (2)

Bugünkü Türkçemizle :

Türk Oğuz Beyleri, budun işitin (dinleyin) ! *Üstten gök basmasa, aşağıdan yer delinmese, Türk budunu, elini, töreni kim bozdu* (bozabilir) ?

Duygu ve düşünceleri en üstün bir güçle dile getiren, anlatış değeri gerçekten yüksek olan bu duru anlatım, Tanrı sözlerine benzeyen bu eşsiz eyitiş (hitap),

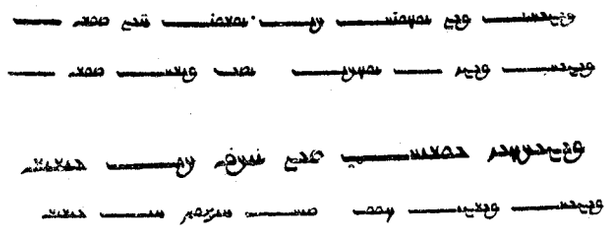
1) Eski metinlerin yazılış ve okunuş özelliğini yazıda belirtmek için dilbilimcilerin kabul ettikleri bol imli alfabe sistemine Batılılar (Transcription) diyor. Bizde terimi **çevriyazı**'dır.
Söyleyiş özelliklerini ; ağız ve diyelek ayrımlarını iyice belirtmek için de bol imli bir alfabe vardır. Batılılar buna (notation phonetique) diyor. Bizde terimi **sestutunu**'dur.

2) Bu satırlarda yukarı kaydırılmış küçük puntolu harfler, Orhun alfabesine göre yazılması gerekli olmayanlardır.

1200 yıl önce taşa kazılmıştır. Düşünce, duygu, imge ; inanıştaki ululuk ve içtenlik gönülleri büyülüyor, ruhu kamaştırıyor. 1200 yıl öncenin diliyle söylendiği halde ne eşsiz ahengi var !.. Budunu tutsaklıktan kurtaran ulu hakanın erkek sesi bu sözcüklere öyle sinmiş ki !... Bu güzel yazıtlar, Türkçenin daha yedinci, sekizinci yüzyıllarda bile olgun ve işlek bir yazın dili oldğunu gösteriyor. Bu yüzyıllarda böyle zengin bir dilin bulunuşu uygarlığımızın eskiliği bakımından da çok önemlidir.

11. UYGUR ALFABESİ. — Orta Asya'nın güneyinde oturan Uygur Türklerinin alfabesi de sağdan sola, yukarıdan aşağıya yazılırdı. 14 şekilden birleşmiştir. Çıkakları yakın olan sesler bir harfle yazıldığı için okunması güçtür.

Kutadgu Bilig'den iki beyit :

Çevriyazı ile okunuşu :

6605 bilig bil özüŋke orun ḳıl töre
bilig bilse özke idi berk tura

6606 biligsiz yürek til negüke yarar
bilig birle suv teg ḳamuğḳa yara

Bugünkü Türkçemizle :

Bilim öğren ; yerini yüksek kıl.
Bilim elde edersen sana sağlam kalkan olur.

Bilgisiz gönül ve dil neye yarar ?
Bilgi ile, su gibi, herkese yara.

12. TÜRKLERİN KULLANDIĞI BAŞKA YAZILAR. — Türk çok eski, çok yaygın bir ulustur. Pasifik'ten Alp'lerin ötelerine ; buz ülkelerinden Hint denizine dek uzayan sonsuz topraklarda çağdan çağa Türk göçleri, Türk

orduları ilerlemiş, savaşmış, oturmuş, yerleşmiştir. Birçok Türk boyları, gittikleri yerlere uygarlık götürüyor ; oralarda rastladıkları uluslardan yenilikler öğreniyorlardı. Bu genişleme ve yayılma sırasında kimi Türk boyları Sanskrit ; kimileri Mani, Arami, Nasturi, Bizans alfabelerini kullanmışlardır.

13. ARAP ALFABESİ. — Dedelerimiz İslâmlığı kabulden sonra İslâm uygarlığının temel yazısı olan Arap harflerini de benimsemişlerdir. Arap harflerinin benimsenmesinden yüzyıllarca sonra da fermanlarda, sikkelerde Uygur alfabesinin kullanıldığı görülüyor. Uygur yazısını bilen yazıcılara **Bahşi** denirdi. Fatih çağından, Uygur harfleriyle yazılmış değerli belgeler kalmıştır. Daha sonraları Arap alfabesi Uygur yazısını unutturmuştur.

Arap alfabesi 28 harflidir. Dedelerimiz buna Türk ve Fars dillerinde bulunan **p ç j g**'yi de katarak harf sayısını 32'ye çıkarmışlardır. Bu alfabede bizim konuşma seslerimizin kimisi için ikişer, üçer, hatta dörder şekil vardı. **T** sesi için iki, **h** sesi için üç, **z** sesi için dört harf vardı. Bu bolluğa karşı, **ı i y u ü** sesleri bir tek harfle gösterilirdi. Hele **o ö u ü v** seslerinin beşi için ancak bir harfin bulunması okumayı iyiden iyiye güçleştirirdi : *Öz, uz, üz ; oldu, öldü ; o, ev ; alet, alt...* gibi birçok sözcüklerin — aynı harflerle yazıldığı için — nasıl okunacaklarını sözün gelişinden anlamak zorunda kalınırdı. Daha eski çağlarda, ünlüler kullanılmadığı için, okuma büsbütün güçtü.

14. LATİN TEMELİNDEN ALINAN YENİ TÜRK ALFABESİ. — Arap harfleri, Türk elinde dokuz yüzyıl işlendi. İslâm dini resmi hoş görmezdi. Türk, bu güzel sanat zevkini el yazısından yarattığı güzelliklerle tattı. Yetişen usta yazıcılar, değişik biçimli yazılarla sayısız kitaplar yazdılar. Müzeleri, kitaplıkları, sarayları dolduran bu yapıtlar içinde el yazısının güzelliği yüzünden değer biçilemeyenler pek çoktur. Ayrıca, Türk eli, Arap yazısından en güzel tablolar değerinde levhalar yaratarak camileri, sarayları, evleri süsledi.

Dokuz yüzyıllık emeğin güzelleştirdiği bu yazı, Türkçenin seslerinden birçoğunu veremiyordu. Öğrenilmesi de kolay değildi.

Daha çabuk, daha kolay öğrenilir bir yazıya kavuşmak gerekti. Atatürk'ün önderliğinde — 3 Kasım 1928'de yayımlanan kanunla — Arap harfleri kaldırıldı ; yerine Latin temelinden, Türk diline uygun yeni bir alfabe kabul edildi.

Batı uygarlığına girmiş uluslardan hemen hepsinin alfabesi, Latin temelinden alınmıştır. Biz de Latin alfabesinden, dilimize uymayanları atarak ; Türkçeye özgü seslere (ğ, ı, ş) gibi biçimler bularak bir alfabe yarattık.

Yeni Türk Alfabesi, dilimizin seslerini eksiksizce, kolayca yazmaya yaradığı için yurdumuzda okuma yazmanın genelleşmesini sağlayacaktır. Bu bakımdan da pek değerlidir.

DİLLERİN ÇEŞİTLENMELERİ

Şive, Ağız, Diyelek

15. ŞİVE, KONUŞMA ÇEŞİTLERİ. — Bir dilin değişik kültür düzeyine göre gösterdiği ayırtıya **şive** (söyleyiş) denir.

Yaşanılan bölge, kültür düzeyi, konuşulan yer ve durum, sözcüklerin söylenişinde de, tümcelerin kuruluşunda da ayrılıklar gösterir.

Kültürün, konuşmada etkisi büyüktür. Kültür düzeyinin, sosyal durumların, eğitimin, tutulan işin, hatta huyların, çok kez , konuşmalardan iyice anlaşıldığını herkes bilir.

Yaşlı bir bilginin konuşmasıyle yaramaz bir çocuğun, bir sokak adamının konuşması arasındaki ayrılık apaçık gözükür :

— *Babamnan sokağa gidicam.*
— *Naapacan* ?
— *Şey, yiyicek alıcaz kendimize. Sen de gelmican mı* ?
— *A ah.*

Bu sözler, sokak etkisinden kurtulamamış ; güzel konuşmanın gereğini kavramamış çocukların ağızlarından derlenmiştir.

Konuşulan yerin, durumun yarattığı ayrılıklar da küçümsenemez. Düzgün konuşma gereği duyulmayan yerlerde, durumlarda sözcükler de, tümceler de az çok başıboş olur. Oysa bilginler, öğretmenler, bir topluluk karşısında konuşanlar... gelişigüzelliğin pürüzlerinden, dalgınlığın doğuracağı dil sürçmelerinden, elden geldiğince, kaçınır ; düzgün, kurallı ve derli toplu konuşmaya çalışırlar.

Bütün bu değişik durumların çeşitlendirdiği konuşmalar iki bölümde toplanabilir :

1) Gelişigüzel konuşma,
2) Düzgün konuşma.

16. KONUŞMA DİLİ, YAZI DİLİ. — Yazı diliyle konuşma dilini birleştirmek her ulusun ülküsüdür. Hiç bir ulus bu iki dil arasındaki ayrılığı büsbütün silememiştir. Konuşmada gelişigüzelliğe kendini kaptıran kişi, yazıda kurallara bağlanmak gereğini duyar.

Bizim yazı dilimizle konuşma dilimiz :

a) Divan Edebiyatı çağında birbirinden pek çok ayrıdır. Herkes gibi konuşan şiir ve nesir ustası, kalemi eline aldı mı büsbütün değişir. Elinden geldiğince güç anlaşılır şeyler yazarak okuyucuyu bilgisinin, hünerinin baskısı altında ezmeye çalışır.

b) Tanzimattan sonra, elden geldiğince kolay anlaşılır bir dille yazmaya çalışıldı.

c) Istanbul konuşma dilini yazı diline temel yapmak ülküsü 1908'den sonra başladı. Ziya Gökalp'la arkadaşlarının gerçekleştirmeye çalıştığı bu ülküden, yeni anlayışta bir şiir ve yazın dili doğdu.

ç) Dil Devrimiyle başlayan ileri atılışın amacı Türkçeyi özleştirmektir. Bu çabalar Türkçeyi günden güne yabancı etkilerden kurtarıyor, öz benliğine kavuşturuyor. Çalışmalar sürüp gitmektedir.

Bugün dil özgürlüğünün önemini kavramış her yazar, konuşma dilinin doğallığından uzaklaşmadan, elden geldiğince, özleştirmeye çalışıyor. Bu gidişle Türkçe, pek yakında bağımsızlığına kavuşacaktır. Bununla birlikte çeşitli konuşmalarda olduğu gibi, yazı türlerinin arasında da dil bakımından az çok ayrılıklar vardır.

Sözcüklerin seçilişi, kullanılışı, tümcelerin kurala bağlılığı bakımından bir romanla bir bilim yapıtının birbirine uymayacağı açıktır. Bir makale, bir mektuptan daha ağır başlıdır. Devlet dili diyebileceğimiz yazı çeşitleri daha başkadır. Konuşma dilinin doğallığına en çok yaklaşmaya çalışan tiyatro dili bunların hiç birine benzemez.

17. AĞIZ. — Kentler, hatta köyler arasında da az çok değişik konuşmalara rastlanır ; sözcüklerin söylenişi başkalarınınkine benzemez. Tümcelerin kuruluşunda da az çok ayrılık görülür. Bu konuşma ayrılığına **ağız** denir : *Konya, Kastamonu, Rize, Ahlat* ağzı...

Her uygar ulus dilinin ve kültürünün bir başkenti vardır :

Fransızca'nın Paris,

İngilizce'nin Londra,
Almanca'nın Berlin... olduğu gibi.

Kültür başkentlerinden uzaklaşıldıkça ağız ayrılıkları artar. Bizde de böl-geler arasında, seslerin çıkışları, sözcüklerin söylenişleri, tümce düzeni bakımın-dan önemli ayrılıklar vardır. Birkaç örnek :

Istanbul'un **g** sesini Rizeli **c** gibi çıkarır :

Celdum, cittum = Geldim, gittim.

Orta Anadolu'da sözcük başlarındaki kalın **k**, çokça **g** olur : *Gonya, Gayseri, gara guru...*

Kayserili **ö** sesini **o** sesine yaklaştırır ; onun : «*gözünü seveyim*» deyişi başka yerlerinkine benzemez.

İbrahim'e İrbaham, limon'a ilimon diyen yerlerimiz var. Rumeli Türklerinin birçoğu devrik tümceyi sever :

A be süledim sana yapasın bu işi...

Selânik ve Bulgaristan Türkleri de hem tümceyi devirir, hem de sözcük baş-larındaki **h**'leri atar, **ö**'leri de **ü**'ye çevirir :

Er gün aber yollarım Asana = Her gün haber yollarım Hasana.
Bürek = börek, üldü = öldü.

Ağızların doğuşunda türlü etmenler aranır :

a) Konuşma, işitme aygıtlarının herkeste az çok ayrılık göstermesi... Pek ince olan bu başkalık, tanıdıklarımızı — yüzlerini görmeden — konuşmala-rından tanımaya yetecek kadardır.

b) Yaşanılan bölge ve iklim — giyinişlerde, gövdelerde, huylarda olduğu gi-bi — söyleyişlerde de derin ayrılıklar yaratır.

c) Söyleyişlerin ve ağızların değişmesinde, yabancı soylardan olanların da etkileri azımsanamaz. Yabancı ülkelerde yıllarca kalanların, hatta yabancı okul-larda uzunca okuyanların söyleyişlerindeki başkalık kulağa çarpar.

Bunlardan başka geçim koşulları, kültür düzeyi, gelip geçen modalar, baş-kalarına benzeme istekleri gibi türlü nedenler, ağızları durmadan değiştirmek-tedir... Bugünün gençleri, dedelerinden farklı konuşurlar.

Ağız ayrılıklarını incelemek isteği son yıllarda artmıştır. Birkaç ilin ve bölge-nin ağızları incelendi ve yayımlandı : *Gaziantep ağzı, Urfa ağzı...*

Bu incelemelerden, dil bakımından olduğu gibi, sosyal bilimler bakımından da faydalar elde edilecektir. Bu arada kentlerle köylerden biribirine hısım olan-lar, bir Türk boyundan gelenler, Anayurttan birlikte göçüp de bugünkü ülkele-rine yerleşirken ayrılıp uzak düşenler kendiliğinden belirecek ve Türk tarihi, Ana-dolu tarihi daha çok aydınlanacaktır.

Okuma yazmanın yayılması, ağız ayrılıklarını gittikçe azaltmaktadır. Bizim kültür başkentimiz Istanbul'dur. Örnek ağız da Istanbul ağzıdır. Genel kültür Türkçemizin de temeli budur (bkz. n° 564/2). Bütün bilim ve sanat yapıt-larımız, yüzyıllardan beri, bu ağızla yazılmıştır. Öbür kentlerde yaşayan yurttaş-larımız da — konuşmalarında yerli ağızlara bağlı kalsalar bile — yazılarını Istanbul ağzıyle yazarlar.

Konuşma dilindeki ayrılıkların da azalması, büsbütün silinmesi candan iste-ğimiz olmalıdır.

18. DİYELEK. — Ağız ayrılığı daha geniş, daha çok olur ; konuşmada olduğu gibi yazı dilinde de yerleşmiş ayrılıklar bulunabilir. Bir dilin böyle önemli ayrılıklar gösteren bölümlerine **diyelek** denir.

19. TARİH BOYUNCA TÜRK DİYELEKLERİ. — Sayısız göçlerle Asya'nın, Avrupa'nın, hatta Afrika'nın birçok yerlerine yayılan ; ayrı devletler ve uygarlıklar kuran Türk boylarının konuşmaları arasındaki farklar gittikçe art-mış ; yeni yazı dillerinin doğmasına yol açmış ve böylece Türk dili diyeleklere ayrılmıştır.

Diyelek farklarını, sözcük çeşitleriyle birlikte çekimlerde, türeyişlerde, öbek-leşmelerde ve tümce düzenlerinde aramak zorunluluğu vardır. Buna göre Türk dilinin ilk belgeleri göz önüne alınarak Diyelekler konusuna girmek gerekiyor.[1]

20. ANA TÜRKÇE - ESKİ TÜRKÇE. — Elde bulunan ilk yazılı belge-ler **Orhun Yazıtları**dır (bkz. n° 10). **Kök Türkçe, Eski Türkçe** adı verilen bu diye-lekten önceki çağları — yeni yazılı belgeler bulununcaya dek — tasarlama ve oranlamalarla tanımağa çalışmaktan başka yol yoktur.

VIII. yüzyılın başlarında Kök Türk alfabesiyle taşa kazılan bu yazıların ve yazıtların olgunluğu, Türk dilinin çok öncelerden başlayarak uzun gelişme evre-

1) Diyelek konuları işlenirken şu kaynaklar göz önünde bulundurulmuştur :
a) Prof. V. Hatiboğlu'nun notları,
b) Prof. R. Arat'ın Türkiyat Mecmuası X. ciltteki yazısı,
c) Doçent M. Ergin'in Türk Dil Bilgisi,
ç) T. N. G. Dilbilgisi (Lise ders kitabı).

leri geçirdiğini göstermektedir. Ne yazık ki bu evreleri, yazılı belgelerle aydınlatmak — bugün için — elden gelmiyor.

Yazılı belgelerden önce, Türkçenin çok değişik ağızlarla konuşulduğu bir gerçektir. İçyüzü aydınlatılamayan bu karanlık çağların diline, yani konuşmalar çağına ANA TÜRKÇE, Orhun Yazıtlarındaki diyeleğe de ESKİ TÜRKÇE demek yerinde olur.

Eski bir bölümlemeye göre **Kök Türkçe, Uygurca, hatta Hakaniye** adları altında gösterilen diyelekler iki ayrı alfabe ile — Kök Türk ve Uygur alfabeleriyle — yazıldıkları halde çekimleri, türeyişleri, öbekleşmeleri, tümce düzenleri yönlerinden önemli ayrılıklar göstermedikleri için ESKİ TÜRKÇE adı altında birleştirilmeleri daha bilimsel sayılmaktadır.

Bu anlayışa göre Kök Türkçe, Uygurca ve Hakaniye Türkçesi ESKİ TÜRKÇE'nin birer dalı olur.

21. KUZEY - DOĞU DİYELEĞİ. — Asya'nın, Avrupa'nın, Afrika'nın birçok yerlerine yayılan Türk boyları yeni devletler kuruyor, uygarlık yollarında yeni gelişmeler gösteriyor, yeni kültür merkezlerinde yazı çağına giriyordu. Bu Türk boylarının yazı dilleri, kendi konuşma temellerine dayandığı için değişiklikler ortaya çıkıyordu.

İslâm dini, dile birçok yeni kavramların girmesine yol açınca bu değişiklikler artmış ; XI. ve XII. yüzyıllarda birbirinden ayrıca iki yazı dili belirmiştir :

1) Kuzey - Doğu diyeleği,
2) Batı diyeleği.

22. KUZEY DİYELEĞİ = KIPÇAKÇA. — Kuzey - Doğu diyeleği XV. yüzyıla doğru önemlice değişiklik gösteren iki yazı diline ayrılmıştır :

1) Kuzey Diyeleği = Kıpçakça,
2) Doğu Diyeleği = Çağatayca.

23. ÇAĞATAYCA. — Uygurların İslâm kültürüne girişlerinden sonra **Hakaniye** adını alan diyelek, Kutadgu Bilik'le en yüce anıtını vermişti (bkz. n° 11). Timur'dan sonra Orta Asyada önemli bir kalkınma başladı. Uygarlık yönünde olduğu gibi dilde de yeni gelişmeler baş gösterdi. Çağatay Türkçesi, Çağatayca adını alan bu DOĞU Türkçesinin en parlak çağı XV. yüzyıldır. Birçok şairlerle

birlikte büyük öge (dâhi D.L.T.) Ali Şir Nevai de bu yüzyılda yetişmiş : Çağatayca altın çağını yaşamıştır. Nevai'nin muhammesinden :

Bağrıma ey hâr-ı hicran her zaman sancılmağıl
Ey gönül yüz cevr yetse gözge gayrın almağıl
Min belâ yüzlense ey can yârdın ayrılmağıl
Bolsa yüz min canım al ey hecr likin kılmağıl
Yârnı mindin cüda yahut mini andın cüda.

Bugünkü diyeleğimizle :

Bağrıma ey ayrılık dikeni ! her zaman saplanma.
Ey gönül ! yüz eziyet gelse göze başkasını alma.
Bin belâ yüzlense (karşı çıksa) *ey can ! yârdan ayrılma.*
Olsa yüz bin canım, al ey hicran ! lâkin kılma
Yârımı benden cüda, yahut beni ondan cüda (= uzak, ayrı).

XVI. yüzyılda Babur Şah'tan sonra Çağatayca kısırlaşmıştır.

Yüzyıllar boyunca az çok değişiklik gösteren Çağatayca'ya bugün ÖZBEKÇE (Özbek Diyeleği) deniyor.

24. BATI DİYELEĞİ (OĞUZCA). — Kâşgarlı, Divanü Lûgat-it-Türk'te (1068 - 1072) kimi sözcüklerin, kimi türeyişlerin Oğuzca olduğunu söylemekle yeni bir diyelek ayrımını sezdirmektedir.

XII. yüzyılın ikinci yarısında daha da belirginleşen Oğuzca, XIII. yüzyılda önemli eserler vermiştir.

Hazer denizinden Balkanlara ve daha ötelerine uzanan bölgede yerleşen Türklerin yazı diline BATI DİYELEĞİ denilmektedir. Bu diyelek sonraları ikiye ayrılmıştır :

1) Azer Diyeleği,
2) Anadolu Diyeleği.

25. AZER DİYELEĞİ. — Batı Diyeleği bölgesinin doğu kesimlerinde yerleşen Oğuz boylarının önce ağızlarında, yani konuşmalarında baş gösteren ayrılıklar, sonraları kuzeyden gelen Kıpçakların ve İran'da yerleşen İlhanlıların etkisiyle biraz artmış ve yazıya geçmekle ayrı bir diyelek sayılmasına yol açmıştır.

Bugün Kafkasya'da ve İran'ın batısında oturan Türk'lerin diyeleği...

26. ANADOLU DİYELEĞİ. — Anadoluda yerleşen Selçuklular çağında, hatta Osmanlıların ilk yüzyılında **Batı Diyeleği** devam etmiştir. İlk çağlarında eski Anadolu Türkçesi, yabancı etkilerden uzaktı ; Batı Türkçesinin en temiz kolu idi.

Ne var ki az sonra din yoluyle Arapçadan, şiir yoluyle de Farsçadan sözcükler ve kurallar almaya başladığı görülür.

XIII. ve XIV. yüzyıllarda yazı dili konuşma dilinden uzaklaşmış değildir ; Türkçedir. XV. yüzyılın ortalarından sonra gittikçe artan yabancı etkisi yazı dilini ulus dili olmaktan uzaklaştırmış ; yüksek öğrenim görmüşlerin bile güç sökebileceği bir karma dil durumuna getirmişti (bkz. n° 31). XX. yüzyıla değin uzayan bu çağın Türkçesine OSMANLICA da denildi.

27. BUGÜNÜN TÜRKÇESİ. — Bugün dil yönünden de bağımsızlık amacımızdır. Dilimizi yabancı etkilerden kurtarmak, özleştirmek, zenginleştirmek savaşı içindeyiz (bkz. n° 31).

28. TÜRKÇEMİZİN KAYNAĞI ve ana Türkçeden ayrılmış diller. — Ulusumuzun ana yurdu Orta Asyadır ; dilimizin kaynağı da orasıdır. Ulusumuz, sayısız göçlerle yeryüzünün geniş bölgelerine yayılmıştır. Bugün de Tuna ötesinden Pasifik kıyılarına dek uzayan geniş ülkelerde Türkçe konuşanların sayısı 60 - 70 milyonu bulur. Bu denli geniş ülkelere yayılan Türklerin ağızları arasındaki değişiklikler çağlar boyunca artmış, diyelekler türemiştir (bkz. n° 19-20 v.s.). Yüzyıllar, kimi diyeleklerin arasındaki ayrılıkları öyle artırmış ki bugün onları Türkçenin diyelekleri değil; Ana Türkçeden ayrılarak bağımsızlaşmış birer dil sayanlar var : Yakutça, Çuvaşça...

Bu dillerin hepsine birden URAL - ALTAY dilleri denir.

29. SOYDAŞ DİLLER. — Yeryüzü dilleri — yukarıda görüldüğü gibi — birkaç eski anadilin, ağızlar, diyelekler ve bağımsız diller olarak dallanıp ayrılmasından doğmuştur.

Bir anadilden geldikleri anlaşılanlar bir soydan sayılır.

Bu dillerden birinin öbüründen çıktığını değil ; bir ortak kökten dallanıp geldiklerini düşünmek daha doğrudur. Onun için bunlara KÖKTEŞ diller de denir.

Soydaş (kökteş) dillerin başlıcaları şunlardır :

Hint - Avrupa : Hint, İran... gibi Asya dilleriyle bütün Avrupa dilleri.

Hami - Sami : İbraince, Arapça...

Çin - Tibet dilleri,

Bantu : Yerli Afrika dilleri,

Ural - Altay : İki koldur :

1) Ural kolu : Fin - Ugor (Macar, Samoyet...) dilleri.

2) Altay kolu : Türkçe, Moğolca...

Dilimiz, en eski dillerden olan ana Türkçeden gelmiştir. Bu ana Türkçeden gelen dillerin hepsine birden **Türk dilleri** denir.

Fransız dil bilgini Antoine Meillet (1866 - 1936), dünya dillerinin bir tek anadilden dallanıp geliştiğini ; hele Hint - Avrupa dilleriyle Ural - Altay dilleri arasında soy yakınlığı bulunduğunu bir varsayım olarak ileri sürmektedir.

TÜRKÇENİN TARİHÇESİ
ve
ZENGİNLİĞİ

30. DİLLERDE ZENGİNLİK. — Bugün konuşulan dillerin sayısı binlere varır. XIX. yüzyılda dil bilginleri iki binden çok dili incelemiş, birbirine yakınlıklarını, zenginlik oranlarını göstermişlerdir. (bkz. n° 6). Bu incelemeler şunu da göstermiştir : Dil zenginliği ulusların uygarlık yolunda ilerleyişiyle oranlıdır.

Dillerin zenginliği şunlara göredir :

1) Sözcük sayısına ;

2) Çağdaş bilim, teknik ve sanat kavramlarını eksiksiz anlatabilmeye ;

3) Gelecekteki ilerlemeleri ; yeniden bulunacak aygıt, anlam ve kavramları adlandırıp anlatmak için gereken sözcükleri, kolayca türetme ve bileştirme yollarıyle elde etmeye...

Sözcük sayısı her dilde bir değildir. Kişi oğlu, uygarlık yolunda ilerledikçe yeni nesneler bulmuş, her bulduğunu yeni sözcüklerle adlandırmış, anlatmıştır. Bunun içindir ki daha çok bulan ve bilen ulusların dilleri gittikçe zenginleşmiş; buluşu az toplulukların dilleri yoksul kalmıştır :

Uygar bölgelerden uzak kalmış yozlar (vahşiler) içinde, dillerindeki sözcük sayısı 250'yi aşamayan ve üçten yukarı sayı bilmeyen oymaklar bulunmaktadır (Nil'in kaynaklarına yakın ormanlarda oturan Pigme'ler gibi).

Bushman'ların dili daha ilkeldir. François Balson adlı bir gezginin anlattığına göre, Afrika'nın ortalarında, Kalahari'nin ötesinde Boshman adlı bir kabile vardır. Bütün Afrika kabilelerinin siyah oluşuna karşın Boshman'lar sarıdır. Ve sarı ırkı andırmaktadır. Nüfusları 4000'i aşmayan bu küçük sarı insanlar avcılıkla yaşarlar. Dilleri 100 sözcüğü aşmaz, 3'ten yukarı sayı bilmezler.

İleri uluslar içinde sözcük sayısı 100 000'e yaklaşan, bu sayıyı pek çok aşan diller var : Fransızların orta bir sözlüğünde bulunan sözcükler 70 000'i aşmaktadır. Alman, Macar, Fin dillerinin son yüzyıllardaki çalışmalar ve başarılan devrimlerle sözcük sayıları 100.000'in çok üstüne çıkmıştır. İngiliz sözlüğünde bu sayı 150.000'i de geride bırakır.

Büyük sözlüklerde bu sayılar pek çok yükselir :
Fransızca 200.000 (Littre sözlüğü),
Almanca 150.000 (Grimm),
İngilizce 550.000 (Webster).
İngilizceye 1940 - 1950 yılları arasında 20.000 sözcük katılmıştır.

31. TÜRKÇENİN TARİHÇESİ ve ZENGİNLİĞİ. — Türkçe en eski dillerdendir. Tarih boyunca değişmeler ve gelişmeler göstermiştir. Dilimizin zenginliğini anlayabilmek için geçmişine bakmalıyız. Türkçenin tarihinde üç önemli çağ vardır :

I. İslâmlığa girişten önceki Türkçe. — Bu çağda (X. yüzyıldan önce) Türkçede yabancı sözcük, yok denecek azlıktadır ; özdür. En az iki alfabemiz var (bkz. n° 10,11). Ozanların ağzında Türkçe, güzel ve zengin bir şiir dilidir. Orhun yazıtlarıyle eski Uygur metinleri ve Divanü Lûgat-it-Türk bunu göstermektedir.

II. İslâmlığa girişten sonraki Türkçe. — İslâmlaşan her ulus gibi Türk de İslâm uygarlığına katılmış ; bu uygarlığın kurulma, yücelme ve yayılmasına çok uğurlu ve büyük emekler katmıştır. İslâmın eşsiz kahramanları, en büyük bilginleri, en usta sanatçıları ; İslâm uygarlığının ünlü öge (dâhi D.L.T.) leri arasında Türkler en önde gelir : Alpaslanlar, Kılıçaslanlar, Yıldırımlar, Fatihler, Doğan Beyler, Yavuzlar, Kanuniler ; Farabiler, Uluğ Beyler, Babur Şahlar, Sinanlar, Kâtip Çelebiler...

İslâm uygarlığında ilerleyiş ulusumuza pek çok ün kazandırmıştır. Ne var ki bu ilerleyiş ve ün, Türkçemizin zararına olmuştur : Dinin ana betiği Kur'an Arapçadır. Arapça, İslâm uygarlığının ortak dili olmuştur. Türk bilginleri de Arapçayı öğreniyor, bilim yapıtlarını bu ortak dille yazmayı yararlı buluyorlardı. Şiirlerini Fars diliyle yazan büyük Türk şairleri de az değildir.

Böyle olmakla birlikte XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmut, Türkçenin — o

çağın en zengin dili — Arapça kadar zengin olduğunu göstermek için Divanü Lûgat-it-Türk adlı büyük sözlüğünü yazmıştır. Yazılış nedenlerinden biri de budur.

XV. yüzyılda büyük şiir ögesi Ali Şir Nevai de, çağındaki gençlerin Farsçaya düşkünlüklerini görerek Muhakemet-ül-Lûgateyn'i yazdı. Ulu Türk, bununla Türkçenin — o çağın en güzel şiir dili tanınan — Farsçadan zengin bir dil olduğunu açıkça tanıtlıyordu.

Ne yazık ki bu uğurlu emekler, Türkçeyi yabancı salgınından koruyamadı. Gittikçe artan bir hızla dilimizi dolduran Arapça, Farsça sözcüklerin birçoğu öz Türkçe sözcüklerin yerine geçiyor, onların unutulup gitmelerine yol açıyordu. Yabancı sözcüklere ve kurallara düşkünlüğün artması, güzel Türkçenin işlenip gelişmesine engel oldu. Bu durum sekiz yüzyıl boyunca sürdü.

Yabancı sözcüklerin ve kuralların girişi yüzyıldan yüzyıla artmıştır. Kutadgu Bilik'te (XI. yüzyıl) yabancı sözcük azdır. XII., XIII. hatta XIV. yüzyıllarda da doluş pek hızlı değildir. Divan yazının geliştiği XV. yüzyılda yabancı sözcük ve kurallar sel hızıyle dilimize dolmağa başlar. XVI. yüzyılda daha taşkınlaşır. En aşırılığını XVII. yüzyıl nesircilerinden Veysi ile Nergisi'de bulur.

Dillerin birbirinden sözcük alması ulusların uygarlıklarıyle orantılıdır. Yalnız ulusların, dilbilgisi yönünden ödünçlemeler yapması, sözcük alımı gibi değildir.

Dedelerimizin Farsçadan, Arapçadan yaptıkları kural ödünçlemeleri birkaç örnek veya klişe değil, canlı, hatta öz Türkçenin kurallarından daha canlıdır ve sınırsızdır.

Edebiyatı Cedideciler, bir tek Türkçe sözcük türetmemelerine karşılık Arapça, Farsça pek çok yeni sözcükler, bileşikler, tümlemeler yaratarak kullanmışlardır.

Türkçe kurallara önem vermeyen Osmanlı yazıncısı, bu yabancı kurallara pek çok önem verirdi. Farsça bir sıfat takımında uygunluğu gözden kaçırmak, bir Arap sözcüğünün bir harfinde, bir sesçiğinde yanılmak yüzünden niceleri bilgisizlik damgasını yemiştir.

Divan devrinde şiir dili, sanatlı düzyazı (nesir) dilinden daha açık ve kolaydır.

Kitapların özenilerek yazılan önsözleriyle övmelerde sanatlı düzyazı, artık sökülemez bir güçlük içinde boğulur gider.

Nergisi, Nihalistan adlı kitabının önsözünde *kalem yazmaya başlayınca* demek için şunları yazıyor :

Her zaman ki hame-i hamame-i mevzun-terane-i dil-keş-vavaz-ı marifet-perdaz saha-yı melsa-yı sahaif-i letaif-nüma-yı firuze-fama bâl-küşa-yı pervaz ve muharrik-i cenahha-yı hakikat ü mecaz ola...

Tümce bitmiş değildir. Araya Farsça beyitler karışarak bir buçuk sayfa uzayıp gider.

Bir örnek daha : Divan devrinin bütün tarihçileri içinde dili en güzel olan Naima, önsözünde tarihçiliğin ilkelerini sıralarken :

Hamisen müşkil ibarat ve muğlak ıstılahatı terk edip sühulet ile kıraati mümkün ibarat ihtiyar eyleye.

dedikten sonra o günlerin sadrazamını şöyle övüyor :

(Sultan Mustafa Han) Hazretlerinin zaman-ı sa'd-iktiranlarında sadr-i azam olan âli-hazret vâlâ-menkabet emin-üd-devle yemîn-üs-saltana mümehhid-i kavaid-ül-madeleti ve-rre'fe müşeyyid-i mekaid-ül-merhameti ve-nnasfe Nâzım-ı menazım-ül-memleket-il-Osmaniyye nahic-i menahic-ül-mesalih-il-hakaniyye muslih-i muğlekat-il-umur müdebbir-i müşkilât-il-cumhur vezir-i bî-nazir müşir-i sahip-tedbir Hüseyin Paşa-yı müşkil-küşa...

Divan yazınında sık görülen **seci**'li ve **tersi**'li bir önsöz övgüsü.

III. Bugünkü Türkçe. XIX. yüzyılın ortalarından sonra uyanık Türk büyükleri, öz benliğinden ve doğallıktan uzaklaşan Divan dilindeki yabancı sözcüklerin ve kuralların zararını sezdiler. Onları atmak, Türkçeyi tutsaklıktan kurtarmak yollarını düşündüler. Bu ileri düşünceler ve çalışmalar, dilimizi epeyce sadeleştirdi.

1908'den sonra Yeni Türkçeciler adını alan aydınlarımız, dilden yabancı sözcüklerin ve kuralların birçoğunu atmaya çalışarak yazı dilini konuşma diline yaklaştırmayı sağladılar.

Cumhuriyet devrinde dilimizin özleştirilmesi gereği düşünüldü ve Atatürk'ün yaratıcı ışığıyle DİL DEVRİMİ başladı. Devrim, sürüp gidiyor ve şu kaynaklardan yararlanılıyor :

1) **Derleme.** — Yabancı sözcüklerin doluşması yüzünden yazı dilinden atılan ; yalnız halk dilinde yaşayan Türkçe sözcükler derlendi. Birkaç ay içinde yurdun dört bucağından Türk Dil Kurumuna 150.000'i aşkın sözcük fişi geldi. Kurum bunları sıralayarak yayımladı : Söz Derleme Dergisi.

1954-1955 yıllarında başlayan ikinci derleme işi daha temelli tutulmuş, Kuru-

ma 500.000'i bulan yeni fişler gelmiştir. Bunlar eskilerine katılıyor ; yanlışlar varsa, düzeltiliyor. Yeniden yayımlanmaya başlanmıştır.

2) **Tarama.** — Eski kitaplarda unutulup kalmış pek çok değerli sözcüklerin bulunduğu düşünülerek birçoğu gözden geçirildi, tarandı. Her elli kitaptan taranan sözcükler, birer cilt olarak yayımlandı : Tanıklarıyle Tarama Sözlüğü.

Bu yolda da çalışmalar ikinci devreye girmiştir : Sonradan ele geçen eski kitaplar, yazılar da tarandı. Tarama Sözlüğü'nün de yeni biçimde yayımlanmasına çalışılıyor.

3) **Türetme.** — Türkçe köklere Türkçe ekler takarak var olan örneklere uygun yeni sözcükler yaratmaktır. İleride pek çok türeme ve türetme örnekleri görülecektir.

4) **Bileştirme.** — Bir varlığı, bir kavramı anlatmak için iki ya da daha çok sözcüğün kaynaşmasından her dilde yararlanılır. Dilimizin de zenginlik kaynaklarından biri olan bileşmeye ve bileşik sözcüklere pek çok örnekler göreceğiz.

Sıralanan bu kaynaklardan şimdiye değin elde edilen sonuçlar şunlardır :

a) Türkçede kökler ve ekler sanıldığından çoktur.

b) Dilimiz, türetme ve bileştirme bakımından da pek işlektir.

Çalışmalar sürüp gidiyor. Türkçemizin çok zengin bir dil olacağı anlaşılmaktadır.

Bu işler başarıldıktan sonra düzenlenecek Türk Sözlüğündeki sözcük sayısı, zengin dilli uluslarınkinden aşağı olmayacaktır.

Şu da bilinmelidir ki bir dilin zenginliği yalnız sözcük sayısına dayanmaz. Araplar, dillerinde «deve» için 500 ad bulunduğunu ileri sürerek övünürler. Farslar da dillerinde «arslan» için 300'e yakın ad bulunmasını zenginlik belirtisi sayarlar. Oysa gerçek zenginlik, sözcük sayısına değil ; anlatma yeteneğine dayanır. Çağdaş bilim ve sanat kavramlarını ve her yeni varlığı anlatmaya, adlandırmaya yetenekli işlek bir dil — sözcük sayısı bakımından pek ileri olmasa bile — zengin sayılır. İşlek olmayan, kullanılmayan on binlerce ölü sözcük, sözlükleri doldurmaktan başka neye yarar ?

32. KURAL ŞAŞMAZLIĞI. — Türk dilinin zenginleşme yeteneğini destekleyen özelliklerden biri de kural şaşmazlığıdır.

Türk dilinin yapısını inceleyen Batılı bilginler, dilimizdeki kural şaşmazlığını övmekle bitiremezler :

Büyük İngiliz bilgini Max Müller (1823-1900) şöyle diyor :

«Türkçeyi söyleyip yazmak için en ufak bir istek beslenmemiş olsa dahi, bir Türkçe grameri okumak bile gerçek bir zevktir. Kiplerdeki hünerli tarz bütün çekimlerde hâkim olan kıyasilik, yapımlarda baştan başa görülen saydamlık, dilde pırıldayan insan zekâsının harikalı kudretini duyanlar hayrete düşmekten geri kalmaz.

«Bu böyle bir gramerdir ki, bir billur kovan içinde bal peteklerinin oluşunu nasıl seyredebilirsek onda da düşüncenin iç oluşlarını öyle seyredebiliriz...»

Başka bir Doğucu bilgin (orientaliste) Türk dili için : «*İnsan bu dilin yüce bir bilim akademyası müzakerelerinden çıkmış olduğu zannına düşebilir.*» demiştir.

«Fakat Türkistan bozkırları ortasında, kendi başına kalmış insan zekâsının sadece kendi yaradılışından ayrılmaz kanunlarla yarattığını, hiç bir bilginler kurulunun yaratması düşünülemez.»

Türk Dili Grameri **(Jean Deny - Ali Ulvi Elöve.)**

II. BÖLÜM

SESBİLGİSİ

33. SESLER ve SESLENMELER. — Hava titreşiminin kulakla duyulanına **ses** diyoruz. İnsanların anlaşma araçlarından en önemlisinin, gelişmeye en elverişli olanının seslenme olduğunu ; konuşmanın ve dillerin bu seslenmelerden doğduğunu gördük (bkz. n° 1, 2, 3).

İnsan sesi, akciğerlerden gelen havanın gırtlaktaki kirişlere çarpmasıyle çıkar.

Gırtlağın içinde ikisi sağda, ikisi solda bulunan dört ince ses kirişi var. Ses çıkarmayı isteyince akciğerlerden itilen hava, bu kirişlerde, isteğimize göre ince, kalın, acı, tatlı, sert, yumuşak, korkunç, okşayıcı... sesler biçiminde perdelenir.

İnsan gırtlağı, müzik araçlarının hepsinden daha çeşitli, daha duygulu ve anlamlı sesler çıkarır. Bu seslerin sayısını saptamaya bugünkü araçlar yetmiyor.

Ne denli çeşit çeşit sesler çıkardığımızı kolayca deneyebiliriz. Bunların çoğunun konuşma ile ilgisi yoktur.

Kirişlerde perdelenen sesler, ağzımızda bulunan örgenlerin, gereğince açılıp kapanması, yaklaşıp uzaklaşması ve gerilip çözülmesiyle ; çeşitli değişme ve değiştirmeleriyle boğumlanır ; konuşma sesi biçimine girer. Konuşma sesi boğumludur. Ağız örgenleriyle biçimlenmeyen sesler ve hayvan sesleri boğumsuzdur.

Konuşmaya yarayan sesler, iyi kötü, birer şekille saptanmıştır. Her sesin yazıdaki şekline **harf**, bir dildeki harflerin bütününe **alfabe**[1] denir (bkz. n° 37).

İnsan gırtlağının çıkarabildiği her sesin birer şekille saptanmasına kalkışılsaydı, alfabelerin harf sayıları binleri bulacaktı ; öğrenilmeleri, kullanılmaları

1) Eskidenberi Latin alfabesinin dizilişinde birinci harf **A**, ikincisi **B**' dir. Grek'ler bu dizinin tümünü ilk iki harfle adlandırmışlar : **A** (= *alfa*), **B** (= *beta*) demişlerdir. Fransızlar bu iki adı birleştirerek *alphabet* diyorlar. Biz de *alfabe* dedik.

pek güç olacaktı. Onun içindir ki her ulus, konuşmaya yarayan seslerini en az şekille saptamaya çalışmıştır.

Genel kültür Türkçesinin temeli İstanbul ağzı sayılmaktadır. Bu ağızla konuşmaya yarayan seslerimizden birbirine yakın olanları bir sayılarak Türkçemizde 29 ses bulunduğu kabul edilmiştir. Onun için alfabemiz 29 harflidir.

Harflerimizin, dilimizi gereğince güzel okumaya yetmediğini ileri sürenler var. Her dil — harf sayısını çoğaltarak güçlüğe yol açmamak için — aşağı yukarı böyledir.

Genel konuşma dışındaki ses özelliklerini, ayrılıklarını, eski konuşmaları, bugüne uymayan okunuşları... belirtmek için alfabelere birçok işaretler eklenir. Bu bol işaretli alfabelerin genel yazı ile ilgisi yoktur (bkz. n°10, dip notu).

34. SES YOLU, KONUŞMA AYGITI. — Göğüs boşluğundan dudaklara varan kısma **ses yolu** diyoruz. Selenler ses yolunda çeşitlenir. Seslerin çıkmasına ve çeşitlenmesine yarayan örgenler de şunlardır : Göğüs boşluğu, akciğerler, gırtlak, kirişler, küçük dil, dil, damak, dişetleri, dişler, dudaklar, geniz, burun.

Bu örgenlerin hepsine birden **konuşma aygıtı** denir. Konuşma örgenlerinin birinde hastalık, sakatlık ; seslerden birkaçının, ya da hepsinin güzel çıkmasına engel olur: Dişleri dökülmüşlerin, nezlelilerin bile söyleyişleri değişik olur.

Ağız bir ses kutusuna benzer. Kirişlerde oluşan sesler, gürültüler (bkz. n° 33, 35) ağız içinde istenen biçime sokularak ağızdan ve burundan çıkar.

Sesler, ağızdaki örgenlerin, kendiliğinden oluşan karmaşık işlemleriyle çıkar. Bununla birlikte her sesin çıkışında üç eylem bulunur :

1) **Gerilme**, — Konuşma örgenleri istenen sesi çıkarma durumuna geçer.

2) **Duralama**. — Çok kısa bir süre gerilme durumunda durup istenen sesi çıkarır.

3) **Çözülme.** — Örgenler ödevlerini bitirdikten sonra gevşeyerek bekleyiş durumlarına dönerler.

Sözcüklerin ve sözcük parçalarının kuruluşuna yarayan sesler, art arda dizilmiş değillerdir. Gereğine göre birbirleriyle kaynaşırlar. Bu şöyle olur : Birinci sesi çıkaran örgenler daha çözülme durumuna dönmeden ikinci sesi çıkaracak örgenler hemen gerilmeye başlar ve böylece işlem kendiliğinden olur. Bu oluş şu benzetme ile açıklanabilir :

Sesler, tespih taneleri gibi art arda dizilmiş değil ; zincir baklaları gibi iç içe geçmiş olurlar. Böylece soluk itişiyle konuşma seslerinden bir taneyi çıkardığımız gibi iki, üç, dört tanesini de birden çıkarırız.

35. SESLERİN BİÇİMLENİŞİ. — Akciğerlerden isteğe göre itilen hava, ses kirişleri üzerinden geçerken onları titretip titretmediklerine ; yani tonlanıp tonlanmadıklarına göre de sesler iki biçimde oluşurlar :

1) Ünlülerle yumuşak ünsüzlerde kirişler titrer, sesler tonlanır (bkz. n° 47-III).

2) Kirişlerde tonlanmadan ; yani kirişler titremeden çıkanlar da sert ünsüzler olur (bkz. n° 47-III, 2).

Kolay sandığımız **söyleyiş**, pek karmaşık devimleri kapsayan oluşların, çabaların sonucudur. Anadilinin her sesi, her sözü ağızda o denli kendiliğinden oluşur ki, çok kez, nasıl oluştuklarını kavrayıp anlatamayız. Bununla birlikte her sesin, uyarınca çıkarılması için birçok çıraklık yıllarının geçmesi gerekir. Çocuklar, doğuşlarından bir süre sonra kendiliklerinden buna girişirler ve bu çağı kolay geçiştirirler. Yabancı dil öğreniminde en güç ve geç elde edilen bu alışkanlık, bu ağız yatkınlığıdır. Yabancı bir dili güzelce konuşabilmenin kolay olmadığını herkes bilir. Seslerin ve sözlerin ağızda tam biçimine girmesi için yıllarca iyi dinlemek, özenle konuşmak, söyleyiş eğitimi görmek gerekiyor. Çok kez de tam olmuyor.

Ünlülerin söylenişi, ünsüzlere göre, daha kolaydır. Örgenler, önemli bir engele uğratmadan sesi çıkarırlar. Ünsüzlere gelince, onların her birinin ayrı olan çıkaklarında örgenler birbirleriyle karşılaşmak, çarpışmak, sesi sıkıştırmak, çaba harcamak gibi yorgunluklara katlanmak zorunda kalırlar. Çıkağın biraz sağına soluna, üstüne altına rastlarsa iyi sonuç alınmaz. Çaba yeterini aşarsa ses, istenen, beklenen olgunlukta, güzellikte doğallıkta çıkmaz. Yabancıların iyice başaramayışları bunlardan ileri gelir.

36. SESLERİN ÇEŞİTLERİ. — Genel konuşmamıza yarayan 29 ses, çıkışlarına göre ikiye ayrılır :

1) **Ünlüler.** — a e o ü... gibi ses yolunda önemli bir engele uğramadan çıkanlardır. Gırtlakta kirişlerin titreşmesinden doğan selenler ağızda dilin, alt çenenin ve dudakların aldıkları biçimlere göre değişerek kalın - ince, geniş - dar, düz - yuvarlak ünlüler olurlar (bkz. n° 41).

Ünlülerimizin sekizi de açıktır ; seslerini kısıntısız verirler. Yalnız bölge ağızlarında kimi ünlüler biraz değişikçe, kapalıca söylenirler :

El (örgen), *el* (başkası)...

Ünlülerle ünsüzler şu bakımdan ayırt edilir : Ünlüler **ses**'tir ; ağızdan bir engele uğramamış gibi serbestçe çıkarlar. Ünsüzler, uyarlarınca, yalınç birer **gürültü**'dür ; her birinin çıkışında ayrı örgenlerin engellemesi, bir çaba harcaması sezilir.

Türkçede ünlüler sekizdir : a e ı i o ö u ü.

Bunlar, tek başlarına okunur ve hece olabilirler.

2) **Ünsüzler.** — Ses yolunda az çok engele uğrayıp biçimlenerek boğumlanarak çıkarlar : k m s... (bkz. n° 46).

Bunlar ünlülerle birleşmedikçe okunamazlar, hece kuramazlar.

Seslerin boğumlandığı yere **çıkak** adı verilir : **K**'nin çıkağı damaktır, **m**'ninki dudak, **s**'ninki diş arasıdır. (bkz. n° 46).

Kültür dilimizde ünsüzlerimiz de açık ve tam söylenişlidir.

Bölge ağızlarında az çok değişiklikler görülür :

Sözcük başındaki kalın **k** sesi Güney Doğuda, Doğu'nun kimi yerlerinde çıkağının pek arkasından keskince bir sertlikle çıkarılır. Orta ve Batı Anadolu'da **g** gibi söylenir. **Ğ**'ye çalanları da var. Sözcük sonlarında kalın **k**'ler hırıltılı **h** olur.

Karadeniz'in doğusun da **c** sesi **j**'ye çalan bir keskinlik alır. **G, c** gibi söylenir.

Ğ sesi :

1) Istanbul ağzında :

a) Hecesinde bulunduğu ünlünün uzaması gibi söylenir : *Ağlamak, yağmur, sağlam, doğmak,...*

b) Kimi sözcüklerde **y** sesine yakın söylenir : *Değirmen, seğirmek, değnek...*

2) Doğu'da gırtlaktan gelen gıcırtılı ses olur : *Ağa, doğru, bağ...*

Kimi sözcüklerde tam **g** olur : *Degirmen, segirtmek, degenek...*

37. TÜRK ALFABESİnde 29 harf vardır ve şöyle sıralanmıştır :

A B C Ç D E F G Ğ H I İ J K L M N O Ö P R S Ş T U Ü V Y Z

a b c ç d e f g ğ h ı i j k l m n o ö p r s ş t u ü v y z.

Harfler, kullanıldıkları yerlere göre iki türlü yazılır :

a) Büyük harfler,

b) Küçük harfler.

Büyük harflerin kullanıldığı yerler, türlü konularda görülecektir.

38. HECE :

«*Arayan bulur*» tümcesini yaya yaya söyleyelim : *A-ra-yan bu-lur*. Birinci sözcük üç, ikinci sözcük iki kıpırdanışta söyleniyor.

Örgenlerin birinci kıpırdanışında bir ses (a), ikincisinde iki (ra), üçüncüsünde üç (yan) birleşik ses... çıkmaktadır.

İşte bir soluk itişiyle ; yani konuşma aygıtının bir kıpırdanışıyle bir çırpıda çıkan tek veya birleşik sese **hece** denir.

Dilimizin heceleri altı türlüdür :

		Ses sayısı
a.	— Bir ünlü harftir ; her ünlü, hece olur.	1
bu.	— Bir ünsüz, bir ünlü	2
ak.	— Bir ünlü, bir ünsüz	2
taş.	— Bir ünsüz, bir ünlü, bir ünsüz	3
üst.	— Bir ünlü, iki ünsüz	3
Türk.	— Bir ünsüz, bir ünlü, iki ünsüz	4

Her hecede bir ünlü bulunur. Ünlü olmadan hece kurulmaz.

Tren, gram... gibi ünlüsü üçüncü sırada olan dört harfli sözcükler Türkçe değildir ; Batı dillerinden gelmedir.

Heceler, aruz ölçüsü bakımından ikiye ayrılır :

a) *o, bu...* gibi ünlülerle biten heceler. Bunlara **açık hece** denir.

b) Ünsüzlerle biten heceler : *Al, gör, kurt...* Bunlara da **kapalı hece** denir (bkz. n° 506).

Açık hecelerden uzatılarak söylenenler de kapalı sayılır (bkz. n° 42).

NOT. — Açık hecelere «kısa», kapalılara «uzun» da denir.

39. ULAMA. — Hecenin temeli ünlü harftir (bkz. n° 38). Türkçede her ünlü, kendinden önce gelen ilk ünsüzü hecesine alır :

Ev : *e-vi, taş*: *ta-şa, üst*: *üs-tü, Türk*: *Tür-ke, yurt*: *yur-di-çi, kırk*: *kır-ka...*

Ayrı yazılan sözcükler de bu kurala bağlıdır ; öncül sözcüğün son ünsüzü, sonraki sözcüğün başındaki ünlüye bağlanır :

Dün akşam üç ekmek aldım.

tümcesinin her sözcüğünü, yabancılar gibi, ayrı ayrı söylemeyiz ; bir çırpıda söyleriz ki durum şöyle olur :

Dü-nak-şa-mü-çek-me-kal-dım.

Sözcük sonlarındaki ünsüzlerin, kendilerinden sonra gelen sözcüklerin başlarındaki ünlülere bağlanmasına ULAMA **denir.**

Güzel okumak, güzel konuşmak için ulamaya önem vermek gerektir. Ancak:

a) Noktalama imlerinden biriyle ayrılan sözcüklerde ulama olmaz.

b) Aruzda ölçüyü bozacak ulamalar yapılmaz.

c) Tümce, anlam ve şiddet vurgularıyle kuvvetlendirilmek istenen hecelerde ulamadan vaz geçmek yerinde olur.

Aruzla yazılmış mısralarda ulamaya dikkat edilmezse ölçü bozulur. Ulamayı göstermek için (⌣) işaretini kullanmak geleneği kökleşmektedir.

40. KAYNAŞMA , DÜŞME, AŞINMA. — Türkçemizin en önemli özelliklerinden birisi de sözcüklerde iki ünlünün yan yana bulunmamasıdır. Kullandığımız sözcüklerden yan yana iki ünlü harfi bulunanlar yabancı dillerden gelmedir :

Saat, şiir, fiil, daire, düello, kooperatif...

Ünlü ile biten sözcüklerin sonuna ünlü ile başlayan bir ek gelirse, iki ünlü yan yana bulunamayacağı için :

I. İki ünlünün arasına uygun bir ünsüz girer. Buna KAYNAŞTIRMA harfi denir. Kaynaştırma harfleri dört tanedir : s, y, n, ş :

Kapı+*n*+ın takılma+*s*+*ı* için her işçi+*y*+e) iki+*ş*+er lira verildi.

Bu kaynaştırma harflerinden her birinin nerelerde kullanılacağı gelecek konularda görülecektir.

II. DÜŞME. — Türkçede, genellikle, kökler değişmez; bununla birlikte kimi sözcüklerin çekimlerinde, türeyişlerinde birer sesin düştüğü görülmektedir. Başlıcaları şunlardır :

1) *Ağız, burun, karın, omuz, göğüs* gibi — ikinci hecelerinin ortasında dar ünlü bulunan — birçok gövde örgeni adlarından sonra ünlü ile başlayan bir ek gelince ikinci hecelerdeki dar ünlüler düşer :

Çocuğun *ağzı, burnu... Karnım* tok... *Omzunuz* ağrıyor mu ? Yürek, *göğsün* sol alt yanındadır. *Ağza* alınmaz sözler...

Hısımlık adları olan *oğul, kayın* sözcükleri de böyledir.

İkinci dar ünlünün :

a) Tamlama takısı alan bu ve bunlara benzeyen örgenlerle hısımlık adlarında düşüşü kesindir : *Ağzın, burnu, oğlu...*

b) Öbür takıların ünlüleri her zaman orta sesi düşürmüyor. Bu konuda da güzel söyleyiş geleneğine uymak gerek. Örneğin :

... başını dışarı çıkarır. İki genç kadınla burun buruna gelir.

BİLLUR KALP (**Hüseyin Rahmi Gürpınar.**)

c) *Baldır, topuk, boğum...* gibi örgen adlarının bir kısmında orta seslerin düşmedikleri görülüyor : *Baldırı, topuğuna...*

2) *Devir-, kıvır-, çevir-, ayır-, sıyır-, buyur-, kavur-, savur-...* gibi ikinci heceleri v/y+dar ünlü+r olan fiil köklerinden sonra *-i, -im, -inti, -ik* yapım ekleri ile edilgenlik eki *-il* gelince ikinci hecelerdeki dar ünlüler düşer :

Devirim>*devrim*, kıvrım>*kıvrım*, çeviri>*çevri*, ayırıntı> *ayrıntı*, sıyırık> *sıyrık*, buyuruk>*buyruk*, kavuruk>*kavruk ;* devirilmek>*devrilmek*, sıyırıldı> *sıyrıldı*,> savurulmak>*savrulmak*.

3) *Fikir, zikir, şükür, ömür, akıl, zihin, resim, keşif...* gibi Arapçadan dilimize geçmiş sözcükler, ünlü ile başlayan bir ek alınca ikinci hecelerindeki dar ünlüler düşer (bkz. n° 288-yazılışı) :

Fikre, zikri, aklın, zihni, resme, keşfin, şükretmek, sabrediniz...

Bu ünlü düşmesi olayına ORTA HECE YUTUMU da deniliyor.

4) *Koku, sızı, yumurta...* gibi birkaç ad **-le** ekiyle türemiş eylem olurken sonlarındaki ünlüler düşmüştür (bkz. n° 262):

Koklamak, sızlıyor. yumurtlamış...

5) *Sarı*, sıfatından **-er** ekiyle eylem türerken ikinci ünlünün düştüğü görülmektedir (bkz. n° 266):

Sar(ı)armak.

6) **-cik** ekiyle küçültülen adların sonlarında **k** varsa düşer (bkz. n° 162-II): *Küçü(k)cük, ufa(k)cık, alça(k)cık...*

7) *Ufak, yüksek, alçak, küçük...* sözcüklerinden **-(e)l** ekiyle eylemler türerken sonlarındaki **k**'ler düşmüştür (bkz. n° 265-III) :

Ufalmak, yükselelim, alçalmış, küçülüyor...

8) *Rast, üst, ast...* sözcükleriyle kurulan bileşiklerde **t**'ler düşmektedir : *Rasgele, assubay, üsteğmen...*

III. AŞINMA. — İki ünlü harfin yan yana gelişi Türk zevkine uymadığı içindir ki, ayrı sözcüklerde karşılaşan ünlülerden birinin — çok kullanılanlarda — aşındığı görülür : *Ali Ağa* yerine *Al-Ağa, Hoca Efendi* yerine *Hocafendi* denmiştir (bkz. n° 331-I. örnek). *Karaca Oğlan* da *Karacağlan* olmuştur. *Veli Efendi* yerine *Vel-Efendi* çayırı denmektedir. *Mustafa Efendi*'den iki, üç harf aşındırarak *Mustafendi* diyenler pek çoktur.

Yukarıda sıralanan örneklerin hepsinde de öncül sözcüklerin son sesleri aşınmaktadır.

Bu oluş, kural değerli şöyle bir yargıya bağlanabilir :

Birleşmiş sözcüklerin çok kullanılanlarında aşınmalar. birinci sözcüklerin son seslerinde olmaktadır.

Bunlardan başka :

a) *Orada = orda, nerede = nerde, içeride = içerde, dışarıda = dışarda, yukarıdan = yukardan...* olmuştur.

b) *Sonra = sora,* olmaya başlamıştır.

c) *Kışlak yaylak* sözcükleri, **k**'lerin aşınmasıyle *kışla, yayla* olmuştur.

ç) Sık kullanılan bileşik sözcükler de aşınma yoluyle kısalmaktadır :

pek-iyi = peki, kahve-altı = kahvaltı, ey-oğul = ayol...

d) *Pazar-ertesi = pazartesi, cuma-ertesi = cumartesi...* olmuştur.

e) Ad takımlarında :

1) Tümlenen takısı **i**'den sonra nesne takısı **i** gelince iki ünlü arasına **n** kaynaştırma harfi gelir. geçmiş yüzyıllarda bu durumdaki nesne takısı sık sık aşınırdı ;

2) Hatta kaynaştırma harfi **n**'den sonra gelen tümleyen takısı **-in**'n de aşındığı olur :

Andan sonra Cüneyt'in daha başın (=başını) *kestirdi.*

İkisin (= ikisinin) *başların* (= başlarını) *hisara karşı gösterdi.*

(Âşıkpaşa Zade Tarihi.)

3) İkinci türlü ad takımlarının kaynaşıp bileşmesiyle aluşan yer adlarında iyelik (tümlenen) takısı **-(s)i**'nin aşınması hızlanmaktadır :

Kadıköy (*ü*), *Topkapı* (*sı*), *Tekirdağ* (eskiden : Tekfurdağı), *Mecidiyeköy*, *Gayrettepe* (Istanbul'da semtler), *Hasankale...*

Bunlardan başka :

a) *Şiş kebap, ızgara köfte, kuzu pirzola...* gibi iyelik ekleri aşınmış öbekler yerleşmiş gibidir.

b) Zarfların üzerlerinde (..... sokağı) tümlemelerindeki iyelik takılarını aşındırarak :

Çalıkuşu sokak, Taşkent sokak, Dokumacılar sokak, Cami sokak... yazanlar artmaktadır.

c) Tümcelerden sözcük düşmeleri (bkz n^0 123) ve düşüklü anlatımlar için (bkz n^0 124).

ç) **Kısaltmalar** - uzun adları birkaç harfle, bir iki hece ile söylemeler - günden güne artmaktadır : PTT, TCDD (= Türkiye Cümhuriyeti Devlet Demir Yolları), TÜBİTAK (= Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırmalar Kurumu)...

Bu oluşların etmenlerini şunlarda aramak gerekiyor :

Hız çağındayız. Kişi oğlu, sesi geride bıraktı. Yıldırımı aşmaya çalışıyor. Her alanda daha çabuk sonuca varmak en ön düşünce... Bu genel gidişin dillerde de, sözcüklerde de etkisini doğal saymak gerek. Yukarıda sıralanan aşındırmalar, düşürmeler, kısaltmalar hep daha kolay, daha çabuk söyleyebilmek isteğinden doğmaktadır. Bu oluşlar, dillerin başka alanlarında da baş gösterecektir.

ÜNLÜ UYUMU

41. ÜNLÜLERİN BÖLÜMLENMESİ. — Ünlüler söyleniş özelliklerine, dilin ve ses yolunun aldığı biçimlere göre üç bakımdan bölümlenir :

I. Söyleniş özelliğine ve dilin durumuna göre sekiz ünlünün :

a) Dördü kalındır : a ı o u ;
b) Dördü incedir : e i ö ü .

Alt alta yazılan her çift ses bir cinstendir. Dikkatle söyleyerek denenince kalınlarda dilin arkaya doğru çekildiği, incelerde ise dilin öne doğru uzar gibi olduğu ve sesin, kalınlara göre, daha öne itilerek çıktığı anlaşılır.

II. Ünlüler, altçenenin durumuna göre de ikiye ayrılır :

a) Geniş ünlüler : a e o ö ;
b) Dar ünlüler : ı i u ü .

İlk dördünü söylerken altçene aşağı iniyor, böylece ses yolu genişliyor, öbürlerinde altçene aşağı inmiyor ; ses yolu dar kalıyor.

III. Dudakların durumuna göre de ünlüler ikiye ayrılır :

a) Düz ünlüler : a e ı i ;
b) Yuvarlak ünlüler : o ö u ü .

İlk dördünü söylerken dudaklar düz kalıyor ; sonrakilerde yuvarlaklaşarak öne doğru uzanıyor.

Ünlülerin bölümlerini bir de şu çizelgede görelim :

	Düz		Yuvarlak	
	Geniş	Dar	Geniş	Dar
Kalın	a	ı	o	u
İnce	e	i	ö	ü

Böylece :

a. — Kalın, düz, geniş bir ünlüdür.
e. — İnce, düz, geniş bir ünlüdür.
ı. — Kalın, düz, dar bir ünlüdür.
i. — İnce, düz, dar bir ünlüdür.
o. — Kalın, yuvarlak, geniş bir ünlüdür.
ö. — İnce, yuvarlak, geniş bir ünlüdür.
u. — Kalın, yuvarlak, dar bir ünlüdür.
ü. — İnce, yuvarlak, dar bir ünlüdür.

42. KISA ve UZUN ÜNLÜLER. — Ünlüler uzunluk ve kısalık bakımından da iki çeşittir :

Karalar, ikinci, okuyorlarmış, bilecektim... sözcüklerinin bütün hecelerini söylerken hiç birini ötekinden daha çok çekerek uzatmıyoruz. Oysa *daire, sakin, suret...* sözcüklerinin birinci heceleri uzatılarak söylenir. Bunlar gibi : *isabet, cehalet, adalet, nihayet, mekân...* sözcüklerinin de ikinci heceleri uzatılır. *Askerî, istiklâl* sözcüklerinin de üçüncü heceleri uzundur. Böylece, uzatılarak söylenen hecelerin ünlüleri uzun, öbürleri kısadır (bkz. n° 38).

Türkçe sözcüklerde, genel olarak, uzun hece yoktur. İçinde uzun hece bulunan sözcükler yabancı dillerden gelmedir.

Türk dilinde uzun ünlünün bulunmaması, Türk'ün uzun heceden pek hoşlanmadığını gösterir. Bunun içindir ki Anadolu halk ağızlarında uzun heceli yabancı sözcükler tıpkı Türk sözleri kısalığında söylenir. Istanbul halkınca benimsenen yabancı sözcüklerdeki uzun hecelerden birçoğunun gittikçe aşınarak kısaldıkları görülür : *İnsan, kadı, cevap, ispat, meydan, kitap...*

Bu kısalmaların. daha çok, son hecelerde olduğu gözden kaçmıyor.

43. BÜYÜK ÜNLÜ UYUMU :

Yarın kıra gidecek, güzel çiçekler toplayacağız. Siz de gelmez misiniz ? tümcelerinin bütün sözcüklerinde kalın ünlülerden sonra kalın, ince ünlülerden sonra da ince ünlüler gelmiştir. Türkçeyi başka dillerden ayıran bu temel özelliğe **büyük ünlü uyumu** denir.

Ünlü uyumuna aykırı olan :

İnsan, meydan, daire, dünya, istifade, otomobil, kitap, gazete, telefon, kahve, doçent...

gibi birçok sözcük, Türkçemize yabancı dillerden gelmiştir.

Öz Türkçe sözcüklerden de ünlü uyumuna aykırı gözükenler var :

Elma (aslı : *alma*), *anne* (aslı : *ana*), *kardeş* (aslı : *kardaş*, daha doğrusu : *karındaş*), *hangi* (*kangı*), *inanmak, şişman, dahi...*

Genel kurala aykırı olan bu öz Türkçe sözcüklerin birer hecesini Istanbul ağzı, ya da başka nedenler inceltmiştir.

Bir de eklerin durumunu inceleyelim :

Çiçek-li, taş-lık, siz-den, olgun-luk, asker-ler, kitap-çılar...

Kural kendiliğinden çıktı :

Türkçede ekler, sözcüklerin son hecelerine uyar.

Yalnız :

Geliyor, koyarken, yarınki, akşamleyin, ekşimtırak...

sözcüklerindeki *-yor, -ken, -ki, -leyen, -(i) mtırak* ekleri büyük ünlü uyumu dediğimiz genel kurala aykırıdır.

Bunlardan **-yor** eki, incelemeler gösteriyor ki, **yör, yörü,** ya da **yoru** eylem kökünün ekleşmesinden doğmuştur.

-ken eki de *iken* sözcüğünün kısalmışıdır.

Geriye kalan **-ki, -leyin, -(i)mtırak** ekleri de gene Istanbul ağzının etkisine uğramıştır. Bugün Anadolu'nun birçok bölgelerinde bu ekler de köklere uydurularak söylenir :

Gelirken, koşarkan ; evdeki, bağdakı ; geceleyin, akşamlayın ; acımtırak, ekşimtirek...

Yüzlerce eklerimizin içinde ancak bu beşinin — belli nedenler yüzünden — aykırı oluşları kuralın genelliğini bozmaz.

Not. — Yabancı dillerden gelmiş sözcüklerden birkaçının ünlüleri görünüşte kalın olmalarına karşılık söylenişleri inceye eğilimli oldukları için ekleri ince olur:
Harf - harfler, emsal - emsalsiz, rol - rolü, dikkat - dikkatli...

44. KÜÇÜK ÜNLÜ UYUMU. — Ünlülerin düzlük - yuvarlaklık, darlık - genişlik bakımlarından uygunluğudur (bkz. n° 41) :

Küçük ünlü uyumunu kolayca kavrayabilmek için incelemeleri iki kurala bağlamak yerinde olur :

1) Öz Türkçe sözcüklerde düz ünlüler (a e ı i) den sonra düz ünlüler gelir. Yani :

Düz ünlüler (a e ı i) den sonra yuvarlak ünlüler (o ö u ü) gelmez :

Avcılar, karlı dağdan inerek pınara yaklaştılar.

NOT. — a) *Armut, çamur, kavun, kabuk, savunmak, kavuşmak, yavuz, avuç, kavurmak, çabuk, avutmak, yağmur...* gibi epeyce sözcükte düz ünlü **a**'dan sonra dar yuvarlak ünlü **u** gelmektedir.

Bu örneklerde **u**'lardan önceki harflerin dudak ünsüzleri olduğu gözden kaçmıyor. Buna bakıp da bütün dudak ünsüzlerinden sonra her sözcükte yuvarlak ünlü geleceği kuralı çıkarılamaz : *Kabak, savaş, saman, kapamak...*

b) Eski yazınımızda *gelmek, denmek, bağlanmak...* gibi kimi eylemlerden çekimlenen geniş zaman kiplerinde **e a** ünlülerinden sonra **ü u**'ya rastlanır :

gelür, denür, söylenür, bağlanur...

2) Yuvarlak ünlüler (o ö u ü) den sonra :

a) Düz, geniş ünlüler (a e) ya da

b) Dar, yuvarlak ünlüler (u ü) gelir.

Yani :

Yuvarlak ünlüler (o ö u ü) den sonra :

a) Düz, dar ünlüler (ı i) ya da,

b) Yuvarlak, geniş ünlüler (o ö) gelmez.

NOT. — Bu kurallar gösteriyor ki geniş, yuvarlak (o ö) ünlüleri öz Türkçe sözcüklerde ancak birinci hecelerde bulunur. İkinci ve daha sonraki hecelerde bulunmaz ; var gibi görünenlerden :

a) *-yor* ekinin kural dışı olduğunu gördük (bkz. n° 43).
b) *Ayol*! sözcüğü bileşiktir : *Ey oğul, ay oğul.*
c) *Oho, öhö öhö*! ünlemleri yakıştırmaca sözcüklerdir.

Küçük ünlü uyumuna aykırı olan :

Horoz, ümit, alkol, sinüs, radyo, konsol, etüt, mühim, kabul...

yabancı dillerden gelmiş sözcüklerdir.

NOT. — Büyük ünlü uyumuna aykırı **-ki** eki, son hecesinin ünlüsü **ü** olan sözcüklerde küçük uyuma göre değişir : *Dünkü, bugünkü, öbürkü, Gönülünkü...*

ÜNSÜZLER

45. ÜNSÜZLER. — Kirişlerde perdelenen sesler, çıkışlarına göre ikiye ayrılır :

1) Ses yolunda engele uğramadan çıkanlar, **ünlüler** (bkz. n° 36).

2) Ses yolunda engele uğrayarak türlü örgenlerle boğumlananlar.

Bunların da terimi **ünsüzler**dir.

Dilimizin ünsüzleri 21'dir :

b c ç d f g ğ h j k l m n p r s ş t v y z.

46. BOĞUMLANMA ve ÇIKAK. — Ünsüzler, ağzımızdaki örgenlerin karmaşık devimleriyle, kımıldanışlarıyle, ve oynaklanmalarıyle biçimlenir : Kimi kez ses yolu büsbütün kapanır (patlar); kimi de az ya da çok darlaşarak sesi sıkar, boğar, sızdırır (bkz. n° 47). Ünsüzlerin böylece oynaklanıp çeşitlenmesine **boğumlanma** denir.

Her ünsüzün boğumlandığı yere **çıkak** diyoruz. Bir ünsüzün çıkağını bulmak için başına bir ünlü getirerek bir hece halinde söylemek yeter : *Abla*'daki **b** iki dudağın kapanmasıyle patlayarak çıkıyor. *Ev*'deki **v** üst dişlerin alt dudağa basmasıyle sızarak söyleniyor. *Ok*'taki **k**'nin çıkağı damaktır ; dilin dibi damağa yaklaşarak yolu kapatıyor ve ses orada patlayarak boğumlanıyor.

s ş sesleri, üst dişlerin arasından sızarak çıkar : *Us, iş...*

47. ÜNSÜZLER, türlü yönlerden bölümlere ayrılır:

I. Çıkaklarına göre dört çeşittir :

1) Dudak ünsüzleri : b f m p v :
2) Diş ünsüzleri : ç c d j l n r s ş t z ;
3) Damak ünsüzleri : g ğ k y ;
4) Gırtlak ünsüzü : h .

Bunlarla ilgili açıklamalar :

1) Dudak ünsüzleri :

a) Dudakların birbirine dokunmasıyle çıkar : b, m, p.

b) Alt dudağın üst dişlere dokunmasıyle çıkar : f, v.

2) Diş ünsüzleri, dil ucunun üst dişlere, üst dişetlerine yaklaşmasıyle, dokunmasıyle çıkar: ç s...

3) Damak ünsüzleri :

a) Dil ortasının öndamağa ya da dil kökünün arka damağa yaklaşmasıyle çıkar : ğ l y...

b) Bu örgenlerin sıkışıp yolu kapamasıyle patlayarak çıkanlar : g k.

4) Gırtlak ünsüzü bir tanedir : **h**. Bu, ses kirişlerinin birbirine çarpmasından doğar ve ağızda hiç bir engele uğramadan çıkar.

II. Sürekli söylenip söylenmeyeceğine göre :

Sürekli ünsüzlerde ses yolu büsbütün kapanmaz ; sesler, örgenlerin kısıp darlaştırdığı yerlerden sızarak çıkarlar.

Ses yolunun büsbütün kapanmasıyle patlayarak çıkan ünsüzler de **süreksiz**'lerdir.

Bir ünsüzün sürekli olup olmadığı kolayca denenebilir : Başına bir ünlü getirerek söyleyelim : Sesi uzayıp gidiyorsa **sürekli**, birden tıkanıp kesiliyorsa **süreksiz**dir :

Özzzz. **z** istendiğince uzuyor ; süreklidir.
Ek. **k** uzamıyor ; ses yolu birden tıkanıyor ; süreksizdir.

Böylece ünsüzler ikiye ayrılıyor :

1) Sürekli ünsüzler : f ğ h j l m n r s ş v y z[1] ;
2) Süreksiz ünsüzler : b c ç d g k p t .

III. Yumuşak ve sert ünsüzler :

Ünsüzler, kirişlerde perdelenirken titreyip titremediklerine göre de ikiye ayrılır :

1) *m* ile *n*'yi birçok gramerciler süreksiz sayarlar. Çünkü *en, im* derken ses yolları kapanıyor. Buna bakarak *m* ile *n* ünsüzlerini süreksiz saymak yerinde olur. Şurası var ki bu harflerin yolları kapansa da sesleri genizden geliyor ve istendiği kadar uzatılabiliyor. Onun için bunları **sürekli** saymayı uygun bulduk.

1) Kimi ünsüzler, ünlüler gibi, ses kirişlerini titreterek tonlanır. Bu ton, boğumlanma yerinden çıkan gürültü ile karışır ve birlikte işitilir. Böyle biçimlenenlere **yumuşak** ünsüzler [tonlular] denir :

b c d g ğ j l m n r v y z .

2) Ses kirişlerinde tonlanmayan, yalnız boğumlanma yerlerinde, çıkaklarında biçimlenirken gürültüleri işitilen ünsüzlere de **sert** ünsüzler [tonsuzlar] denir.

Sert ünsüzler sekiz tanedir : ç f h k p s ş t.

NOT. — Bu ton ve gürültüyü ayırt edebilmek için parmaklarla kulaklar iyice tıkanır ; her harfin başına bir ünlü getirilerek birer birer söylerken ağız boşluğundaki seslerine dikkat edilir : *Aç, ad, ok, im, et, öz, aş, al...*
Sertlerin sesleri daha tok, daha gürültülüdür.

Bu bölümleri bir de şu çizelgede görelim :

Çıkaklarına göre	SERT		YUMUŞAK	
	Sürekli	Süreksiz	Sürekli	Süreksiz
Dudak	f	p	m v	b
Diş	s ş	ç t	j l n r z	c d
Damak		k	ğ y	g
Gırtlak	h			

48. ÜNSÜZLERLE İLGİLİ YAZIM (imlâ) KURALLARI. — Bu kuralların iyice ve kolayca kavranması için yukarıdaki çizelgeyi kısaltalım :

	SERT	YUMUŞAK
Sürekli	f h s ş	ğ j l m n r v y z
Süreksiz	ç k p t	b c d g

I. Süreksiz yumuşak haflerle ilgili kural. — Türk yazımı pek kolaydır ; kesin kurallara bağlanmıştır. Bunların içinde az çok çapraşık olanı, tartışmalara yol açanı **b c d g** dir. Bu harflerin sertleri **ç k p t** dir. Her eşit çifti karşılaştıralım : **b-p, c-ç, d-t, g-k**. Sözcük sonlarındaki ses bu eşit çiftlerden ikisine de benzeyince hangisiyle yazılacağını kestiremeyenler, kural üzerinde tartışanlar var :

Turgud, kitab, ağac... mı yazılacak ;
Turgut, kitap, ağaç... mı ?

Bu iki yazılıştan yalnız birini doğru bulanlar, öbür yazılışı yanlış sayarlar. İmlâmızın tartışmaya değil ; ileri ulusların dillerinde olduğu gibi genelleşmeye, kesinleşmeye doğru gitmesini isteyelim. Onun için kişisel düşünceleri bırakarak yerleşmiş genel ve kesin kurala yürüyelim :

Sözcük sonlarında süreksiz yumuşak harfler (b c d g) **bulunmaz** :

Turgut, kitap, ağaç, dört, ok, cevap, çeşit, kıraç, mektep...

ç p t ile biten kimi sözcüklerin değişik anlama gelişleri göz önünde tutularak yazılışlarında ayrılık gözetilmesi — **c b d** ile yazılması — Yeni Yazım Kılavuzu'na göre yersiz sayılmıştır. Gerekçesi şunlardır :

1 — a) Yalın halde söylenişleri birdir.
b) Anlamları sözün gelişinden anlaşılır.
c) Çekimlerde ayrılık büsbütün kendini gösterir :

Çocuğun saçı - borunun sacı, paranın kalpı - hastanın kalbi...

2) Anlama göre ayırt etmek güçlüğü, yanlış yazmalara yol açmaktadır.

Ancak anlamları birbirinden pek uzak olan şu sesteş sözcüklerdeki ayrılıkların yazımda da gösterilmesi ; yani benzerlerden uygunlarının **b c d** ile bitmesi zorunlu görülmüştür :

a) Türkçelerden :
Ad = isim — *at* = hayvan ;
Yed(mek) = yedeğinde götürmek — *yet*(mek) = kifayet etmek.
Yad = başka, yabancı — *yat* = yatmak eyleminin kökü.

b) Yabancı sözcüklerden :
Hac = kutsal yeri ziyaret — *haç* = salip.
Had = sınır — *hat* = çizgi.

Bunlardan başka, sesteşleri bulunmayan şu birkaç sözcük de **b d** ile bitmektedir :

Rab = Tanrı, *ab* = su, *Şad* = sevinçli, *hâd* = sivri, azışık.

NOT. — Yumuşak süreksiz *c*'nin sert ünsüzlerden sonra sertleşerek *ç* olduğunu gördük. *L,m* yumuşak ünsüzlerinden sonra da — kimi sözcüklerde — *ç* bulunur ;
yalçın, kılçık, kalça, ilçe, yamçı, kamçı...

3) Batı dillerinden gelmiş birkaç sözcük **g** ile bitmektedir : *Miting, Türkolog, sosyolog, monolog, gong...*

II. Ünsüzlerin benzeşmesi. — Süreksiz yumuşak harfler (b c d g) iki yerde bulunmaz :

1) Sözcük sonlarında[1],

2) Sert harflerden (ç f h k p s ş t) sonra :

Askerlerden, izcilerden sonra esnaf grupları geçti : Fırıncı, dokumacı, kebapçı, kayıkçı... Alay Çemberlitaş'tan, Sultanahmet'ten, Sirkeci'den Taksim'e yürüyor ; her tarafta sevgilerle, coşkun alkışlarla karşılanıyordu.

Bu tümcelerdeki *-di, -den, -ci, -gi, -gin* ekleri yumuşak harflerden ve ünlülerden sonra değişmiyor :

Askerlerden, izcilerden, karşılanıyordu, fırıncı, dokumacı, sevgi...

Oysa sert harflerle karşılaşan **d c g** süreksiz yumuşak harfler sertleşerek[2] sırasıyle :

d - t oluyor : *Geçti, Çemberlitaş'tan, Sultanahmet'ten,*
c - ç oluyor : *Kebapçı, kayıkçı,*
g - k oluyor : *Coşkun...*

Kural kendiliğinden çıktı :

Süreksiz yumuşak harflerle başlayan ekler, sert harflerden sonra gelirse sertleşir. Buna ünsüzlerin benzeşmesi denir.

Ünsüzlerin benzeşmesi şuralarda aranmaz :

a) Yabancı dillerden gelmiş sözcüklerin gövdelerinde :
İstikbal, mahcup, mahdut, işgal, meşgul...

b) Bileşik sözcüklerde :
Akbaba, Kurtdereli, üçgen, Akdeniz, kırkbayır...

III. Türkçede **b**'den önce **n** bulunmaz ; **n** gibi söylenenler de **m** ile yazılır :

Çember, ambar, kümbet, zembil, tombul, tembel, çarşamba...

Yalnız :

Istanbul, Safranbolu... gibi yer adları bu kurala uymaz.

1) Bu, yukarıda incelendi.
2) **b** harfiyle başlayan ek bulunmadığı için benzeştiği görülmez.

49. SÜREKSİZ SERT HARFLERİN (ç k p t) YUMUŞAMASI :

Ağaç - ağacı, taşlık - taşlığa, kitap - kitaba, dört - dördü...

Sözcük sonlarındaki süreksiz sert harfler (ç k p t), **ünlülerle karşılaşınca yumuşarlar.**

Bu oluşlardan şu sonuca varılır :

ç - c olur : *kerpiç - kerpice, ardıç - ardıcın, kulaç - kulacı...*
k - ğ olur : *ekmek - ekmeği, tabak - tabağa...*
p - b olur : *mektep - mektebi, cevap - cevabın, kâtip - kâtibi...*
t - d olur : *dört - dördü, icat - icadı, söğüt - söğüdü...*

Bu kurala uymayanlar :

a) Bir heceli birçok sözcük :
İç, ok, sap, koç, ak, dik, kork, et, üç, kırk, kat...

NOT. — Süreksiz sertlerle biten kimi sözcükler, ünlü eklerle çekimlenirken değişmemelerine karşılık kendilerinden türeyen eylemlerde yumuşarlar :

AK : *akı, aka* ; *ağarmak...*
AÇ : *açız, açа* ; *acıkmak...*

b) Eylem tabanlarının sonunda bulunan süreksiz sert harflerden birçoğu da yumuşamaz :

Birik-en, gerek-irse, acık-ınca, çık-acak, fırlat-ır, akıt-ıyor, okut-ur, kaç-ar, uç-uyor, yap-an, tap-ar, sat-ar, unut-ur...

Yalnız *yaratmak* eyleminden **-en**'le türemiş sıfat, anlam ayırtılarına göre iki türlü yazılmaktadır :

Yaratan sanatçı, Yaradan'a sığındım...

c) Süreksiz sert **t** kimi eylem köklerinde ünlülerle karşılaşınca **d** oluyor :
Git - gidecek, *et* - eder, *dit* - diderler (yünü)...

ç) Yabancı sözcüklerden birtakımı da kural dışındadır :
Aşk, gayret, ehemmiyet, merhamet, hukuk, millet, not...
Bunların sonlarındaki süreksiz sertler yumuşamaz : *Aşkı, gayrete...*

NOT. — **k** yumuşayınca *ğ* oluyordu ; **n**'den sonra gelen **k**'ler *g* olur :
Denk - dengi, çelenk - çelengi, renk - renge, künk - küngün, hevenk - hevengi, kepenk - kepenge, cenk - cenge, mihenk - mihengi, ahenk - ahengi, külünk - külünge, frank - franga, Felemenk - Felemengin başkenti...
Tüfenk - tüfengi, fişenk - fişengi. Oysa :
Tüfek - tüfeği, fişek - fişeği oluyor.

Görülüyor ki sözcük hangi dilden gelmiş olursa olsun kural kesindir.

Not. — Batı'dan gelen ve **g** ile biten sözcüklerde de yukarıdakilerini andıran bir dil olayı görülmektedir ; yani :

a) Ünlüler, sondaki **g**'yi **ğ**'ye çeviriyor :
Türkolog - Türkoloğa, monolog - monoloğu, sosyolog - sosyoloğun...

b) Bir hecelilerde **g**'ler **ğ** olmuyor :
Org, lig, morg, gong...

c) **g**'den önce **n** varsa **g** değişip **ğ** olmuyor :
Şezlongu, mitingi, ringe, dampingin...

50. İKİ ÇIKAKLI HARFLER ve BUNLARLA İLGİLİ YAZIM (imlâ) KURALLARI.

— Ünsüzlerde kalınlık, incelik yoktur ; hecesine girdiği ünlünün kalınlık ve inceliğine göre söylenir. 21 ünsüzden 18'inin kalınlık, incelik yüzünden çıkakları değişmez. Yalnız **k g l** harflerinin çıkakları çifttir :

Pek - **k** sesi damağın ön kısmından çıkıyor ;
Ak - **k** sesi damağın arka kısmından çıkıyor.
El - **l** sesinde dilin ucu üst dişlerin dibine dokunuyor ;
Al - dil daha arkaya, diş etlerine dokunur.
Göz'deki **g** damağın ön kısmından ;
Saygı'daki ise damağın arka kısmından çıkmaktadır.

k g l harflerinin çıkakları ikidir. İnce hecelerde çıkaklarının önlerinden, kalın hecelerde arka kısımlarından çıkarlar.

Öz Türkçe sözcüklerde bu kural asla şaşmaz. Dilimize girmiş yabancı sözcüklerde ise bu kurala aykırılıklar görülür :

Kar, okul, anlam, yorgun ;
Kâr, sükût, selâm, gülgûn (= gül renkli)...

Üst satırdaki **k g l** harfleri kalın ünlülerin hecelerinde oldukları için çıkaklarının arka kısımlarında boğumlanıyorlar.

Alt satırdakiler ise kalın ünlülerin hecelerinde bulunmakla birlikte — ince hecelerde olduğu gibi — çıkaklarının ön kısımlarında boğumlanıyor. Böylece kalın ünlülerden önce gelen **k g l**'nin ince ve hecelerinin uzun okunmasını belirtmek için **a u** ünlülerinin üzerine (^) düzeltme imi konur :
Kâtip, mekân, yekûn, lâzım, istiklâl, rüzgâr, yegâne...

NOT. — Yabancı sözcüklerde **a u**'dan sonra gelen **k** ve **l**'nin ince söylendiği de olur. Böyle sözcüklerde (ˆ) düzeltme imi kullanılmaz :

İştirak, idrak, istikbal, iğfal, misal, hal, Kemal, Cemal, ihtimal ; metruk, makbul, mebzul, ulvî, zulmet...

Batı dillerinden alınmış sözcüklerde **l**'nin inceliğini belirtmek için kendilerinden sonra gelen kalın ünlülerin üzerlerine - uzatılmadıkları için - (ˆ) konmaz:

Loca, klor, klasik, petrol, lastik, plan...

Bu çeşit sözcüklerin okunuşu işitme ile öğrenilir.

51. HARFLERLE İLGİLİ ÖZELLİKLER :

1) Türkçe sözcüklerde iki ünlü yan yana bulunmaz. İkiz ünlüsü bulunan sözcükler dilimize yabancı kaynaklardan gelmiştir :

Şair, şiir, fiil, sair, saat, muamele, müessir, kooperatif, kauçuk...

2) Türkçe sözcüklerin köklerinde ikiz harf bulunmaz. Bu kurala uymayan *anne, elli* (sayı) gibi bir iki sözcüğün asılları *ana, eliğ*'dir. Buna göre :

Millet, hiddet, muhakkak, iddia, hürriyet, şiddet...
sözcükleri yabancı dillerden gelmiştir.

3) Türkçe sözcüklerin ilk heceleri iki ünsüz harfle başlamaz :

Tren, gram, spor, tramvay, frank...
sözcükleri Batı dillerinden gelmiştir.

4) Türkçede sözcük köklerinde bir hecede iki ünsüzün art arda gelmesi için öncül harflerin **l n r s ş** gibi selenli, sızıcı ; ikincilerin de süreksiz harfler olması gerekmektedir :

İlk, denk, sarp, yurt, alt, üst, genç, dinç, hişt, kırk, alp, sert, ant, berk, borç...

Bu örneklerde sızıcı, selenli ünsüzlerden sonra gelen ünsüzlerin, daha çok, süreksiz sert harfler (ç k p t) olduğu gözden kaçmıyor.

Ancak birkaç sözcükte **r**'den sonra **s** gelmektedir :

Örs, ters, Kars, arslan...

5) Bu çift ünsüzlerden sonra gelen **k**'ler — öncülü **n** değilse (bkz. n° 49 - not) — ünlülerle karşılaşınca yumuşamaz :

İlk-in, kırk-ar, kork-ak, sark-ıntı, (evi) *bark-ı...*

SÖZCÜK KÖKLERİ
ve
EKLER

52. SÖZCÜK. — **Anlamı olan ya da cümle kuruluşuna yarayan anlatım aracına sözcük denir.**

Dillerin imlerden geliştiği yukarıda görülmüştü (bkz. n° 1). Her imde iki yön birleşir :

1) **Dış yön.** — Duyularımızla anlaşılabilen ; görülen, işitilen, dokunulan yön. Tek ve birleşik seslerden var olan ime **söy**[1] (lafız) diyoruz.

2) **İç yön.** — Anlam.

Bu iki nitelik birbirlerinden ayrılamaz. Söysüz — imsiz — anlam verilemeyeceği gibi, bir anlama gelmeyen söy de işe yaramaz...

Bu iki niteliği kavrayan dil varlığına ; söy'le anlamın bileşimine SÖZCÜK diyoruz.

Söylenmeyen düşünce içte kalır. Bir anlama gelmeyen, bir görevi bulunmayan söy de bir dil imi sayılmaz.

Sözcüklerle ekleri şu örnekte inceleyelim :

10 Kasım 1939
— Saat 9.05 —

Bir yolcu geçen yıl bu saat gurbete çıktı,
Yaşlarla geçirdim ben o gün yolcumu erken.
Ufkumda onun varlığı sönmez bir ışıktı :
Sönmez bir alev kaldı hayalimde giderken.

Dersem yeri, bir öyle bahar inmedi yurda,
Bir öyle güneş geçmedi dünya üzerinden.
Durdukça O, yer, gök, deniz elpençe durur da,
Kalkınca bütün manzara oynardı yerinden...

(Faruk Nafiz Çamlıbel.)

1) *Söylemek* eyleminin kökü olan ilk hecesi.

Örnek şiirdeki sözcüklerden :

1) *Bir, yıl, bu, gün, O, güneş, yer, gök, deniz, da, bütün, daha, dün...*
gibi sözcükler birer KÖKtür (bkz. n° 53).

2) *Yolcu, geçen, varlık, sönmez...*
sözcükleri ise *yol, geç, var, sön* köklerinden *-cu, -en, -lık, -mez* ekleriyle türemiştir.

3) *Elpençe, yeryüzü, erken, giderken*
sözcükleri de :
el-pençe, yer-yüzü, er-ken[1], *gider-ken*
sözcüklerinin kaynaşmalarından doğmuştur.

4) çık*tı*, yaş*lar*, yolcu*mu*, yurd*a*, ses*inden*, karş*ımda*...
sözcükleri de tümcelerdeki görevleri gereğince :
-ti, -ler, -m-u, -a, -i-n-den, -m-da
çekim eklerini almışlardır.

Bu incelemelere göre, yapıları bakımından sözcükler üç çeşittir :
1) Kök sözcükler, yalınç sözcükler,
2) Türemiş sözcükler,
3) Bileşik sözcükler.

53. KÖK SÖZCÜKLER. — Başka sözcüklerden ekle ya da bileşme yoluyle türememiş, yapılmamış olanlardır. Bunlara **yalınç** sözcükler de denir.

a) Dilimizde kök sözcüklerin çoğu bir hecelidir :
Göz, yol, ak, iç, yaş, göl, yıl, el, taş, saç, dil, at, ad, et, ok, gök, gel, git, o, çok, ah...

b) İki heceli sözcüklerimiz de çoktur :
Çiçek, ağaç, gövde, çirkin, deniz, kıyı, tepe, oku, işit, kadın...

c) Üç heceli sözcüklerimiz azdır :
Kelebek, araba, karınca, pencere, bacanak, kaburga, bağırsak...

NOT. — Yabancı sözcüklerden Türkçe ek almamış ve kurallarımıza göre bileşmemiş olanlar da yalınç (kök) sayılmalıdır:
Muharrir, idare, medeniyet, telgraf, istikbal, şikâyetname, eczane.

1) **Er, ir,** geçmişte **erken** anlamındadır :
«*Sabah namazın ir kılurdu...*« **Tarih-i Al-i Selçuk** (XV).
Bugün kullandığımız *er geç* deyimi de bunu gösterir.
XVI. yüzyılın başlarında yaşamış olan şair Zati, şöyle kullanmıştır :
Dedi cümle civarî ir eğer giç
O mahı bu gece biz görmedik hiç
Er, ir sözcüğü Anadolu'da bugün de kullanılmaktadır :
«*Kız Petek böyle ircek nereye* ?» - YAYLAKIZI (Akagündüz).

Türkçe köklerin incelenmesinden çıkan sonuç gösteriyor ki kök sözcükler çeşit bakımından, genel olarak, iki bölüktür :

1) **Ad kökleri.** — Ad soyundan olan sözcüklerin (ad, sıfat, adıl, belirteç...) kökleri.

2) **Eylem kökleri.** — Eylem soyundan olan sözcüklerin (eylem ve türevleri) kökleri.

54. ORTAK KÖKLER :

Yukarıdaki satırlarda anlatılan iki çeşide de ; yani hem ad soylu, hem de eylem soylu sözcüklere kök olan sözcükler var : (bkz n° 53/1,2) :

İç, savaş, dalaş, uğraş, (= cidal), *vurus, uçuş, ekşi, boya, toz, acı, ağrı, barış, güreş, tat, inan, güven, özen, şiş, don, sancı, kuru, eski, sıva, gerek, dik, dil...*

Ad ve sıfat olan bu kök sözcükler — soy birliği içinde — eylem kökleri olarak da kullanılır :

İçmek, savaşmak, dalaşmak, uğraşmak, vuruşmak, uçuşmak, ekşimek, boyamak, tozmak (gezip tozmak), *acımak, ağrımak, barışmak, güreşmek, tatmak, inanmak, güvenmek, özenmek, şişmek, donmak, sancımak, kurumak, eskimek, sıvamak, gerekmek, dikmek, dilmek* (dil biçiminde kesmek)...

Bunlardan başka birçok ortak kökler daha vardır :

geç = erken karıştı : (*saat beşi geçti*), *sin* = mezar, çukur (sinmek), sık (sıkmak), *yar* = uçurum, sert arazi kesiği (*yarmak*), *bağır* = göğüs, karaciğerin bulunduğu yan (*bağırmak* = ciğerden, derinden ses çıkarmak), *böğür* (*böğürmek*= böğürden ses çıkarmak), *sürç* = kayma (*sürçme : dilin sürçmesi*), *tanış* (*tanışmak*), *yoksun* (*yoksunmak*), *doku* (*dokumak*), *karı* = ihtiyar (Lehçe-i Osmanî) (*karımak* = çok yaşlanmak), *koca* (*kocamak*), *sası* = kokuşuk (*sasımak*) ...

Yeni sözcüklerden örnekler :

Etki (*etkimek*), *tepki* (*tepkimek*), *yasa* (*yasamak*)...

(Türkçe Sözlük.)

55. EKLER :

10 Kasım 1939
(son) (bkz. no 52)

Meydan daha dün çağ*layıp* in*lerdi* ses*inden,*
Meydan*da* kalan ruh*um* O*'nun* ruh*una* dal*dı*
Düş*müş* gibi bir levha geniş çerçeve*sinden*
Ayrıl*dığı* gün yeryüzü karş*ımda* boş*aldı*...

Bir yol*cu* geç*en* yıl bu saat gurbet*e* çık*tı* ;
Yaşlar*la* geçir*dim* ben o gün yol*cumu* erken,
Ufk*umda* O'*nun* var*lığı* sön*mez* bir ışık*tı* ;
Sön*mez* bir alev kal*dı* hayal*imde* giderken.

(Faruk Nafiz Çamlıbel.)

İtalik harflerle dizilmiş parçalardan :

a) Kimileri eklendikleri sözcüklerin çeşitlerini değiştirerek başka anlamda sözcükler türetmeye yaramıştır (bkz. n° 57) :

Yol-cu, geç-en, var-lık, sön-mez, çağ-la, in-le...

b) Geriye kalanlar, sözcüklerin tümcelerdeki görevlerini belirtiyor (bkz. n° 59). Bunlara **takı** da denebilir.

Böylece :

Sözcük türetmeye ya da sözcüklerin görevlerini belirtmeye yarayan parçalara EK denir (bkz. n° 56).

NOT. — Ekler, ünlüleri bakımından, iki çeşittir :
1) Geniş ünlü [e a] ekler,
2) Dar ünlü [i ı u ü] ekler.
Kitap boyunca :
Geniş ünlü ekler **e** ile,
Dar ünlü ekler de **i** ile gösterilecektir :
-ler, -lar eki için **-ler** eki,
-ci, -cı, -cu, -cü ; -çi, -çı, -çu, -çü biçimlerine giren yapım eki için yalnız **-ci** demekle yetinilecektir.

56. EKLERİN ÇEŞİTLERİ. — Görevleri bakımından ekler ikiye ayrılır :

I. Yapım ekleri.

II. Çekim ekleri.

Yapım ekiyle çekim eki bir değildir ; aralarındaki ayrımı görelim :

a) **Yapım eki,** sözcüğün anlamını, çeşidini değiştirir (bkz. n° 57).

b) **Çekim eki,** sözcüğün anlamını, çeşidini değiştirmez ; tümcedeki görevini belirtir (bkz. n° 59).

Ekler, sözcüklere gelişleri bakımından da iki çeşittir :

1) **Önek.** — Sözcüğün başına eklenir.

2) **Sonek.** — Sözcüğün sonuna eklenir.

Türkçede eklerin hemen hepsi sonektir.

57. YAPIM EKLERİNİN GÖREVLERİ. — Ekler değiştikçe sözcüklerin anlam ve çeşit bakımından nasıl değiştiğini görelim :

GÖZ : Bir varlığın adıdır, kök sözcüktür.	AD
GÖZLÜ : Gözü var olan (yaratık).	SIFAT
GÖZCÜ : Gözü sağaltan ; gözleyen, gözetleyen (kimse).	SIFAT
GÖZCÜLÜK : Gözcünün işi.	AD
GÖZLÜK : Göze takılan nesne.	AD
GÖZLÜKÇÜ : Gözlük yapan, gözlük satan (kimse).	SIFAT
GÖZLÜKÇÜLÜK : Gözlükçünün zanaatı.	AD
GÖZLEMEK, GÖZETLEMEK...	EYLEM
GÜZEL (aslı : GÖZEL).	SIFAT

Örnekler çoğaltılabilir. Bu sözcüklerin hepsi GÖZ kökünden türemiştir ; bir soydandır. Hepsinde ana anlam; yani KÖK ANLAMI bir olmakla birlikte her ek değiştikçe hem anlam artıyor ; hem de, çok kez, çeşit değişiyor ; bir **gövde** oluyor.

58. Sözcüğün KÖK mü, GÖVDE mi olduğunu kestirmek kolaydır :

a) Yapım eki almamış sözcükler KÖKtür.

b) Yapım eki almış ya da bileşmiş sözcükler GÖVDEdir.

Bir sözcüğün sonundaki parça [harf, hece] nın ek olup olmadığı kestirilemiyorsa şöyle bir denemeye baş vurulur :

Ek sanılan parça atıldıktan sonra geriye kalan :

a) Anlamlı değilse, büsbütün anlamsızlaşıyorsa ;

b) Bir anlamı olsa bile bağlı bulunduğu sanılan sözcük soyunun anlamıyle aralarında bir ilgi bulunmuyorsa atılan parça ek değildir ; sözcüğün temelindendir.

Bu düşünceleri şu örneklerle açıklayalım :

a) *Deniz* sözcüğünün bir harfini, bir hecesini ek sayıp atalım : Geriye kalan kısım büsbütün anlamsız olur. Demek *deniz* sözcüğünde ek yoktur ; bütün harfler sözcüğün aslındandır.

b) *Tepe* sözcüğünde e'yi ek sayıp atalım. Geriye *tep* kalıyor. *Tepmek* eylemliğinin köküdür ve anlamlıdır ; ne var ki *tepe* ile *tep* kökü arasında, dilbilgisince, bir soy bağı bulunamaz. Bunun içindir ki *tepe* sözcüğü *tep* kökünden türemiş sayılmaz.

Türeme örnekleri gelecek konularda pek çok görülecektir.

NOT. — Kök, gövde terimleri yerine **taban** sözcüğü de kullanılır.

59. ÇEKİM EKLERİNİN GÖREVLERİ :

Sel*leri*, seyyale*leri* durdurur*sunuz* ; fakat beni*m* millet*imden* akseden bu ah ü enini*mi*, vatanı*mdan* gelen bu göz yaş*ları*nı durduramaz, dindiremez*siniz*.

(Abdülhak Hâmit Tarhan.)

İtalik harflerle dizilmiş parçalar çekim ekidir, takıdır:

1) **-ler, -lar**, sözcüklere çoğulluk anlamı katıyor.
2) **-i, -ı** durum ekleri, sözcüklerin nesne görevinde olduklarını belirtiyor : *Selleri, seyyaleleri, eninimi, göz yaşlarımı.*
3) **-den, -dan** durum eki, sözcükleri tümleç yapmıştır.
4) *Yaşlarımı* sözcüğündeki **-im,** tümlenen (iyelik) ekidir (bkz. n° 235/3.a).
5) **-im,** *benim* sözcüğünde tümleyen (genitif) ekidir (bkz. n° 235/3.b).
6) **-siniz** parçası, eylemlere çoğul ikinci kişi anlamı katıyor.

Buna göre çekim ekleri (takılar) şu çeşitlere ayrılıyor :

1) Sözcüklere çoğulluk anlamı katan ekler ;
2) Adları çekimlemeye yarayan durum ekleri ;
3) Tümleme (iyelik ve genitif) ekleri ;
4) Eylem çekimlerine arayan kip ve kişi ekleri.

Bu incelemeden elde edilen sonuç şudur :

Çekim ekleri (takılar), sözcüklerin anlamlarını, çeşitlerini değiştirmez; tümcedeki görevlerini belirtir.

60. EKLERLE İLGİLİ BİR ÖZELLİK. — Türkçede, genel olarak, bir çeşitten iki ek art arda gelmez. Yalnız :

a) Ayrılmayacak biçimde gövdeyle büsbütün kaynaşıp kalıplaşmış eklerden sonra eşleri gelebiliyor :

Denizli+li Orhan, Turgutlu+lu Yalçın, Köprülü+lü Hamdi Bey...

b) İkinci türlü ad takımlarından kaynaşmış bileşik adlarda tümlenen takılarının art arda geldiği görülmektedir (bkz. n° 215-II) :

Çocuğun ayakkabı*+sı*, ayakkabı*+lar+ı*, Bölüğün yüzbaşı*+sı*, yüzbaşı*+lar+ı*...

c) Takısı kaynaşıp kalıplaşmış birkaç sözcükte de tümlenen takıları art arda gelmektedir : *Kimisi, birisi, Birileriyle görüşmek*... (bkz. n° 146.)

VURGU

61. VURGU :

Bin atlı akınlar*da* çocuk*lar* gi*bi* şen*dik* ;
Bin atlı o gün *dev* gi*bi* bir ordu*yu* yen*dik*.

(Yahya Kemal Beyatlı.)

Bu dizelerde italik harflerle dizilmiş heceler, öbürlerinden daha baskılı okunur. Bu dik, baskılı okunuşa, söylenişe **vurgu** denir.

Vurgu :

a) Söze duygu değeri katar ;
b) Dinleyicinin dikkatini uyandırarak anlamın kavranmasını kolaylaştırır.
c) Sesi, söyleyişi, sözdeki müziği canlandırır.

Bir dugyunun itişiyle konuşurken sesimiz daha canlı, daha sıcak olur ; yükselir, alçalır ; birden hızlanır, sonra yavaşlar ; isteğine ermişlerin iç serinliğine kavuşur. Bu canlı devimin anlatıma kattığı değerler sırasıyle görülecektir.

Vurgusuz okumalarda, konuşmalarda bu değerler yoktur. Vurgu ile sözlerine canlılık katamayan söylevci — ne denli yararlı ve coşturucu konulardan söz açarsa açsın — dinleyicilerini uyuklamaktan kurtaramaz.

Dilimizi öğrenen yabancıların en güç başardıkları incelik vurgudur.

62. VURGU ÇEŞİTLERİ. — Vurgular pek çeşitlidir ; başlıcaları şunlardır :

1) Sözcük vurgusu,
2) Tümce vurgusu,
3) Dize (mısra) vurgusu,
4) Sertlik, keskinlik (şiddet) vurgusu...

63. SÖZCÜK VURGUSU :

a) Ba*ba*, arkadaş*ım* söyle*di*, okul*lar* yar*ın* açıla*cak*...
Çi*çek*, çiçek*ler*, çiçekler*den* ; kuş, kuş*lar*, kuşları*n*...

b) *An*kara, *Er*zurum, Van, E*dir*ne, *yok*sa, *han*gi, *a*caba...

Vurgulu heceler italik harflerle dizilmiştir. İncelenince şu sonuca varılır :

1) Sözcüklerimizde, genel olarak, vurgu son hecede bulunur.

2) Yalnız :

a) Yer adlarında ;

b) Birkaç belirteçle bağlaçta vurgu başa doğru sürülür.

NOT. — Cins adları, özel yer adı olarak kullanılınca vurgular başlara doğru kayar :
Kar*tal*, büyük bir kuştur.
*Kar*taldan gelen tren...
Sirke*ci* (sirke satan) geçiyor.
*Sir*keci istasyonu önünde buluştuk.
Deniz*li* (denizi var olan) ülkeler ;
Deniz*li* valisinin demeci...

3) Bir heceli sözcükler vurgusuzdur.

4) Ekler, genel olarak, sözcük sonundaki vurguları kendi üzerlerine çekerler.

5) Yalnız şunlar vurguyu çekmez ; vurgu, kendilerinden önceki hecelerde kalır :

a) Olumsuzluk eki - **me** :

Arkadaş yurduma alçakları uğrat*ma* sakın ;
Siper et gövdeni dursun bu hayasızca akın.
(Mehmet Akif Ersoy.)

Okuma dersinde onu oku*ma*.

Bu iki örnekte olumsuzluk eki **-ma**'lar vurguyu çekmemişlerdir ; yani vurgu kendilerinden önceki hecelerde kalmıştır. Öteki **-ma**'lar vurguludur.

NOT. — Yalnız, geniş zaman kiplerinde olumsuzluk eki **-me** vurguyu çeker : *Sevmez, anlamam, dinlemez*...

b) **mi** ? soru eki vurguyu çekmez.

c) **-ce** eki, küçültme anlamında olursa vurguyu çeker :

Bolca, yumuşakça, güzelce (nesneler)...

Küçültmeden başka anlamda ise vurguyu çekmez :

Kardeşçe, insanca (konuştuk) ; bence ; Türkçe, ulusça, geldikçe, oldukça...

ç) **İle, ise, idi, imiş, iken** sözcüklerinin takılaşmasından ileri gelen **-le, -se, -di, -miş, -ken** parçaları vurguyu çekmez :

Tebeşirle yazacaksa, kardeşiyle, istediyse, çalışkandı, oradaymış, gidecekti, yazacakken..

d) Ekeylemin geniş zaman kipinin *-im, -sin, -dir, -iz, -siniz*, parçaları da vurguyu çekmezler :

Ben çocuğum, çocuksun, arkadaşsınız, öğrenciyiz, çalışkandırlar...

NOT. — Ekeylem olmayan **-im**'ler vurguyu çekerler :

Ben ve *benim* adılları kullanılmadan da vurgu, sözcüğün ekeylemle çekimlenip çekimlenmediğini göstermeye yeter :

Öğretmenim (ben), öğretmen*im* (benim)...

e) **de** bağlacı da ünlü bakımından bir ek gibi kendinden önceki sözcüklere uyar ; vurguyu çekmez :

Odamız*da* oturuyorduk. Orhan*da* güzel kitaplar vardır.
Odamız da aydınlandı. Or*han* da güzel kitaplar aldı.

Hangi **-de**'nin ek olduğunu, bitişik yazılacağını ;

Hangi **de**'nin bağlaç olduğunu, ayrı yazılacağını vurguyu çekip çekmemesinden de ayırt edebiliriz.

f) **ki** bağlacı da vurgu bakımından «de» gibidir :

Bağlaç olunca vurguyu çekmez : Bilirsi*niz* ki...

Başka anlamda ek ise vurgulanır : Evde*ki*, bizim*ki*...

Hangi **-ki**'nin ek olduğunu, bitişik yazılacağını ;

Hangi **ki**'nin bağlaç olduğunu ayrı yazılacağını vurguyu çekip çekmemesinden ayırt edebiliriz :

Bir ulu çınarsın ki kırılır, eğilmezsin.
(Ahmet Hikmet Müftüoğlu.)

Bahçede*ki*, komşunun*ki*, bil*dim* ki, geçen*ki*, düşünü*nüz* ki...

g) **ki** bağlacının kaynaşmasından ileri gelen : *belki, sanki, mademki*... sözcüklerindeki **ki** vurguyu çekmez.

6) *Şükür, hazım, neşir*... gibi sözcükler, *etmek* yardımcı eylemiyle bileşince :

a) İkinci hecelerdeki dar ünlüler düşer.

b) Vurgu birinci heceye geçer.

Şükrediniz, hazmetmek, neşredilecek, sabrediniz...

NOT. — Vurguyu çekmeyen eklerden önceki vurgu daha canlı olur.

64. TÜMCE VURGUSU. — Tümcede anlamca en önemli sözcük, vurgu ile belirtilir :

Ben o kitabı dayı*ma* verdim.
Ben dayıma o kita*bı* verdim.
Dayıma o kitabı *ben* verdim.

a) *Dayıma*, *kitabı* sözcüklerinde tümce vurgusu, sözcük vurgusuyle birleşmiştir.

b) Tek hecelilerde sözcük vurgusu bulunmadığına göre üçüncü cümledeki *ben* sözcüğünün vurgusu tümce vurgusudur.

Sözcüklerin sıralarını değiştirmeden de belirtme vurgusuyle tümceye çok önemli duygu ve anlam değeri katılabilir :

Ben sizi orada gördüm.

tümcesi olduğu gibi söylenince sözcüklerin anlamları dışında bir şey sezilmez.

Gereken heceleri kuvvetli vurgularla belirtilince değişiklik kendini gösterecektir. Vurgulu heceler siyah harflerle dizilmiştir :

Ben *sizi orada gördüm* (başkası değil, ben.)
*Ben si***zi** orada gördüm (başkasını değil, sizi.)
*Ben sizi ora***da** *gördüm* (başka yerde değil, orada.)
*Ben sizi orada gör***düm** (gördüğümde şüphe yok ; inkâr edemezsiniz.)

Yüklemden uzak düşmüş özneler de tümce vurgusu alır (bkz. n° 81). Bu öznelerden sonra virgül koymayı unutmamalı :

Fikret, mal namına denebilir ki hiç bir şeye malik değildi.
(Cenap Şehabettin.)

Koca Ali, bu kararı duyunca ömründe ilk defa olarak sarsıldı.
(Ömer Seyfettin.)

65. DİZE (MISRA) VURGUSU. — Şiirde ses güzelliğine (ahenge) önem verenler :

«*Şiir... musiki ile söz arasında, sözden ziyade musikiye yakın, mutavassıt bir lisandır...*» derler.

Dizedeki ahengi daha kuvvetle sezmek ve sezdirmek için kimi heceler daha canlı okunur :

MERDİVEN

A*ğır* a*ğır* çıkacaksın bu merdivenler*den*...
Eteklerinde gü*neş* rengi bir yı*ğın* yaprak
Ve bir zaman bakacaksın semaya ağlayarak...

Su*lar* sarardı... Yü*zün* perde perde solmakta
Kı*zıl* havaları seyret ki ak*şam* olmakta...

Eğilmiş arza ka*nar* *mut*tasıl kanar güller,
Durur alev gibi dallar*da* kanlı bülbüller ;
Su*lar* mı yandı ? Ne*den* tunca benziyor mermer ?

Bu bir lisan-ı hafidir ki *ru*ha dolmakta
Kı*zıl* havaları seyret ki ak*şam* olmakta...
(Ahmet Haşim.)

İtalik harflerle dizilmiş hecelerde iki vurgu birleşiyor :

a) Sözcük vurgusu,
b) Dize vurgusu.

Dizeleri vurgularla canlandıramayanların okuyuşları ahenksiz, duygusuz ve tatsız olur.

66. ŞİDDET VURGUSU. — Söze daha çok kuvvet vermek, dikkati daha çok canlandırmak için kimi sözcüklere şiddetle basılır :

İnsafsız, benden *beş* kuruşu esirgedi.

(Beş) sözcüğü kısılan dişler arasından ıslık keskinliğiyle çıkmıştır.

Şiddet vurgusu, sözcüklere gereken şiddeti katar. En belli olduğu yerler beğenme, gücenme, kızma... ünlemleridir :

Şiddet vurgusuna, daha çok, ünlemleşen eyitiş (hitap) lerde rastlanır :

Kuş yuvası bozulur mu yara*maz* !...

Bir de şu dizeleri (mısraları) okuyalım :

Bomba şim*şek*leri beyninden inip her siperin
Sönü*yor* göğsünün üstünde o ars*lan* neferin.
Ö*lüm* indirmede gökler, ölü püs*kür*mede yer ;
O ne müt*hiş* tipidir savrulur enkaz-ı beşer.
Kafa, *göz*, gövde, bacak, kol, çene, par*mak*, el ayak
Boşanır sırtlara, vadilere sağ*nak* sağnak.
Saçı*yor* zırha bürünmüş de o na*mert* eller
Yıldı*rım* yaylımı tufanlar, alev*den*, seller.
(Mehmet Akif Ersoy.)

İtalik dizilmiş hecelerdeki şiddet vurgusu şiirde anlatılan dehşeti, korkunçluğu daha çok canlandırıyor.

Vurgu konusunda şunlar da gözden kaçmamalıdır :

1) Pekiştirme önekleri vurguludur, şiddet vurgusuna da pek elverişlidir. (bkz. n° 160).

*Bem*beyaz, *kıp*kırmızı, *dos*doğru, *yem*yeşil...

Vurulup *ter*temiz alnından uzanmış yatıyor,
Bir hilâl uğruna ya Rab, ne güneşler batıyor.

(Mehmet Akif Ersoy.)

2) Derece belirteçleri de şiddet vurgusunu çeker :
En güzel çiçek, *pek* korkunç bir yer, *çok* üzüldüm...

3) Yansımalar da vurgularıyle söze şiddet katar :

Dışarda fırtına gittikçe pürgazap, cûşan
Bir ihtilâç ile etrafa raşeler vererek
Uğulduyordu...
— Yarın yavrucak nasıl gidecek ?

Şafak sökerken o, yalnız, bir eski tekneciğin
Düğümlü, ekli, çürük ipleriyle uğraşarak
İlerliyordu ; deniz aynı şiddetiyle *şırak - Şırak* döğüp eziyor köhne teknenin şişkin
Siyah kaburgasını ... Ah açlık; ah ümmit!

(Tevfik Fikret.)

4) Niteleme sıfatlarıyle asıl sayılar, tanıtma ve belirtme vurgularına elverişlidir :

Durgun su, engin deniz, korkunç gece, zengin adam, boş söz, beş yıl, yetmiş yaşında...

Vurgunun söz sanatlarında, yani şiirde ; müzikte bile önemi büyüktür. Şiir ve müzik ölçü (vezin) lerinin sözdeki vurgularla birleşip kaynaşmasına sanatçılar önem verirler. Ahenge, kavrayıcı güzelliği—müzikte **prozodi** denilen—bu kaynaşma katar. Ölçü, söz vurgusuyle kaynaşmazsa ya da aykırı düşerse, şiirde ve bestede duyguyu besleyen ahenk bulunmaz.

TON

Tümcelerin Söylenişindeki Ton Değişikliğinin Anlamla İlgisi

67. TON. — Tümcelerde, vurgudan başka, bir söyleyiş özelliği daha vardır. Anlatıma düşünce, duygu, coşkunluk, yumuşaklık, sertlik... ayırtıları katmak için seslerde perde değişikliği gibi başkalıklar yapılır ; buna **tonlama** denir. Söze duygu değeri katmak için, çok kez, sözcüklerin birinci hecelerini daha ezgili, daha canlı söyleriz. Sese verilen bu anlatımlı çalım, bir söyleyiş tonudur[1] :

Ka-rdeşim, k-uzum, c-anım, a-skerler, a-nne, a-rkadaşlar !..

Yüksek çağırmalarla komutlarda sözcüğün her hecesine belirtme tonu verilir :

ç-ocu-kl-ar, a-sk-erl-er, d-ikk-at!..

Ton Değişikliğinin Anlamla İlgisi :

a) Emir temeli üzerine kurulan tümceleri, sesimize vereceğimiz tonla istediğimiz kesinlikte, sertlikte, yumuşaklıkta, okşayıcılıkta... söyleyebiliriz :

Çalış, çabala, gayret et ; sonra pişman olursun !..

b) Sorulu tümceler tonlanmaya daha elverişlidir :
Bunu nasıl yaptın ?.. *Düşünmedin mi hiç* ?.. *Bizi görmeden gittin ha* ?.. *Ne olmuş sanki* ?..

Karşılık beklenmeyen sorular, yanıtsız sorular, duygu değeri bakımından daha derindir. Sanat güzelliği taşıyan şu tümcelerde ton daha canlı, daha kavrayıcıdır :

Hangi çılgın bana zincir vuracakmış şaşarım ?
*
Kim bu cennet vatanın uğruna olmaz ki fedâ ?

(Mehmet Akif Ersoy.)

Sular mı yandı ? Neden tunca benziyor mermer ?

(Ahmet Haşim.)

1) Tonlanan heceler (-) imiyle gösterilmiştir.

c) Tonun, en çok değer kattığı sözler ünlemli olanlardır :

Ordular, ilk hedefiniz Akdenizdir, ileri !
Ey Türk gençliği !..
Ne mutlu Türküm diyene !..

(Atatürk..)

Aman Allahım !., *Yetişin komşular* !..

ç) Tonla yalnız bu çeşit sözcüklere, tümcelere değil ; her söze her türlü duygu değeri ve canlılık katılabilir. Tümcelerin söylenişindeki ton değişikliklerinin anlamla ilgisi büyüktür.

68. SESİN ANLATIM GÜCÜ. — İç benliğimizi yansıtan öğeler arasında sesimiz en önde gelir. Sesin bu yansıtıcı gücü çok eski çağlarda bile sezilmiş ; daha doğrusu anlaşılmıştır :

Demokritus (İ. ö. 460 - 370) sözcüğü bir ses anıtı olarak tanımlamıştır.

Sokrates (İ. ö. 470 - 399) : "*Konuş, kim olduğunu söyleyeyim*" demekle sesin ve sözün, kimliği belirtmekteki önemini kesinleştiriyor.

Alman filozofu Kant (1724 - 1804) : «*Doğduğu anda ses çıkaran canlı yaratık yalnız insan yavrusudur*» diyor.

Doğum anında çıkan seslerin, kişiliği belirttiğini de ileri sürenler var : XVI. yüzyıl İspanyol cezvit papazları, çocuğun ilk sesinden kız mı, oğlan mı olduğunu anladıklarını iddia ederlerdi. Onlara göre oğlanın, ilk ağlayışında sesi (o-a); kızın (o-e) olurmuş. Buna anlam da uydurmuşlar : O-a = Adem, O-e = Eve = Havva.

Her insanın çocukluk, ergenlik, yaşlılık çağlarının her döneminde sesin değişmesi de üzerinde durmaya değer olaylar dizisindendir.

Bütün bunlar sesin, duygularımızı, hatta bilinçaltı eğilimlerimizi yansıtmakta ne denli önem taşıdığını göstermektedir :

— İyi yolculuklar Selim... Şansın açık olsun.
Sesi renksiz, anlamsız, kayıtsız... Artık umut yok.

KÖK SALMIŞ AĞAÇLAR (**Nihal Karamağaralı.**)

Heykeltraş Nizam... Gönül'e baktı ;
Niçin? diye sordu.
Sesinden Heykeltraş, Gönül'ün diyeceklerini merak etmediği açıkca anlaşılıyordu.
Ama bunda Gönül'ü küçük görmek anlamı yoktur.

GİZLİ EMİR (**Melih Cevdet Anday.**)

69. SÖYLEYİŞ. — Duygunun içinden süzülüp gelen, kaynayıp çıkan güzel örülü tümceler, çok kez, ünlemli, sorulu ezgilere döner. Canlı duyguların itişiyle sesimiz daha sıcak, daha canlı olur ; yerine göre alçalıp yükselerek musikili bir gidişle içe akar. Bu ezgi — müzikte olduğu gibi — kimi kez yavaşlar, durgunlaşır, düzgün bir yola girmiş gibi olur ; derken birden çabuklaşarak coşkunluğa doğru hızla yükselir, gider.

Şiir, yazı, söz ne denli duygulu, ne denli dokunaklı olursa olsun ; okuyucu onu kendi içine sindiremiyorsa ; sesine o duyguyu, o coşkunluğu katamıyorsa ne kendisi tat alır, ne de dinleyenleri.

Sözdeki duyguları, coşkunlukları, güzellikleri tatmaya ; içimizde yaşatmaya çalışırsak benliğimiz, sanatın kutsal büyüsünden daha çok tat alır. Bir de bu tadış ve sezişi, sesimize vererek dizelerin örülüşündeki tatlı müziğe katabilirsek hem kendi zevkimizi artırır, hem de dinleyenlere bu büyüyü vermiş oluruz.

Akıp giden varlığın türlü nedenleriyle söylenmiş tümcelerine sesimizle, sesimizin tonuyle de türlü anlamlar, türlü duygu değerleri katabiliriz. *Geldin mi* ? sorusuna sesimizle — yerine göre — dargınlık, sevinç, utangaçlık, coşkun bir beğeniş, yakıcı bir bekleyiş, korkunç bir kızgınlık, ateşli bir sevgi... gibi birçok duygular katarız : (bkz. n° 68):

«*Mehmet kardeş*» *diye Ali, sesinde bir baş kaldırma atılışıyle sordu* : «*Memidik neden yalan söylesin?*»

YER DEMİR GÖK BAKIR (**Yaşar Kemal.**)

Bu yeteneğimizden yararlanarak okuma ve konuşmamızı canlandırabiliriz.

Her nesnede olduğu gibi bunda da aşırılığın, yapmacıkların sevimsizlik ve çirkinlik doğurduğu unutulmamalıdır.

Vurgu, ton ve söyleyiş özelliği söze dalgalı bir ses ahengi katar. Böylelikle anlatım, tekseslilliğin (monotonluğun) durgunluğundan kurtulur ve canlanır.

III. BÖLÜM

SÖZDİZİMİ

70. DİLBİLGİSİNDE BÖLÜMLER. — Dilbilgisini, ana konuları bakımından, bölümlere ayırmak köklü bir gelenektir. Türk dilbilgisi de başlıca şu bölümlere ayrılır :

1) Sesbilgisi ve sözbilgisi,
2) Sözcük ve biçim bilgisi,
3) Tümce bilgisi, sözdizimi,
4) Anlam bilgisi.

71. SES ve SÖZBİLGİSİ. — Seslerden, seslerin perdeleniş ve çıkışlarından, harflerden, sözcüklerin doğuşlarından ; kök, ek, gövde ve takılardan ; söyleniş, vurgu ve tondan bahseden bölümdür (bkz. n° 33 v.s.).

72. BİÇİM BİLGİSİ. — Bu bölümde sözcüklerin anlam bakımından çeşitleri, çekimleri, türeyişleri ve bileşmeleri incelenir.

73. SÖZDİZİMİ. — Her sözcük, anlamlı olmakla birlikte tek başına duyguları, düşünceleri, istekleri, yargıları tam olarak anlatmaya yetmez. Tek tek sözcüklerle değil ; sözcük dizileriyle konuşulur, anlaşılır :

Atatürk, Türk'ün zekâsına, yiğitlik ve civanmertliğine, her türlü kabiliyetlerine, tarihî şan ve şereflerine, hepsine hayrandı.

Millet kendini sevenleri dinler. Kendini sevenlere inanır ve dinlediği, inandığı için de onların arkalarından gider.

(Falih Rıfkı Atay.)

Düşünce, duygu, istek ve yargıları eksiksiz anlatabilmek için sözcükleri, dilbilgisi kurallarına göre, dizmek gerekir. İşte bu dizilişin incelenmesini ve kurallarını kapsayan bölüme **sözdizimi** denir.

Sözdiziminin ana konusu TÜMCEdir.

74. TÜMCE. — Bir duyguyu, bir düşünceyi, bir isteği, bir yargıyı, bir olayı anlatmak için kurulan sözcük dizisine **tümce** denir :

Bu millet benim gibi daha binlerce Mustafa Kemal çıkarır.

(Atatürk.)

Onun yegâne hocası, yegâne iş arkadaşı, yegâne zırhı ve silâhı Türk milletinden başka kim idi ?
Bu kudreti O, Türk milletinin enerjisinden başka nerede bulmuştu ?

Eğer senin yolunda, senin adımlarının temposunu bir lahza şaşırırsak ayaklarımız kötürüm olsun !

ATATÜRK **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

Yazılışı. — Tümceler büyük harfle başlar, sonlarına nokta konur.

Tümce sonlarına konan soru ve ünlem imleri de birer noktadır.

75. TÜMCEDE SÖZCÜK SAYISI. — Bir tümcede sözcük sayısı, anlatılanların uzunluk, kısalığına göre az ya da çok olur. Bir tek sözcükle de bir düşünce anlatılabilir : *Okuyorum. Dinleyiniz...* Ne var ki düşünceleri daha yönlü yöreli anlatabilmek için sözcük sayısını, çok kez, artırmak zorunda kalınır. Güzel konuşanlar, titiz yazarlar sözcük sayısını, anlatılacakların genişliğiyle ayarlamaya çalışırlar.

Aşağıdaki örnek, anlatılacakların genişliğine göre tümcenin nasıl uzadığını gösteriyor :

Kapı açıldı.
Odanın kapısı açıldı.
Konuşmanın en tatlı yerinde odanın kapısı açıldı.
Avcılık konusundaki konuşmanın en tatlı yerinde odanın kapısı açıldı.
Dün akşam avcılık konusundaki konuşmanın en tatlı yerinde odanın kapısı yavaşça açıldı...

Bu tümce daha da uzatılabilir.

Düşünceleri, yargıları istenilen biçimde anlatmaya yetmeyen az sözcüklü tümceler işe yaramaz ; yersiz uzatılmış tümceler de sevimsiz olur. Tümcenin en güzeli, içinde yararsız hiç bir sözcük bulunmadığı halde düşünceyi eksiksiz anlatabilendir ; başka bir deyişle **duru** olandır.

Duruluk, güzel anlatışın niteliklerindendir. Gereksiz sözcükler, anlatımı boşuna uzatmakla kalmaz ; çok kez, anlamı da boğar. Güzel yazılarda, şiirde ge-

reksiz sözcükler sevimsiz birer pürüz gibi göze batar. Bu pürüzlerin iyice ayıklanmasıyle duruluk sağlanır. Pek derin ve düşündürücü fikirlerin birkaç sözcük içine sığdırıldığı da olur. Böyle kısa ; fakat düşündürücü, derin anlamlı sözlere **özdeyiş** denir :

Alnını ne kadar yüksek tutarsan yere o kadar sağlam basarsın.

(Cenap Şehabettin.)

Kartalın beğenmediğini kargalar kapışır.

(Cenap Şehabettin.)

Zalim yine bir zulme giriftar olur âhir ;
Elbette olur ev yıkanın hanesi viran.

(Ziya Paşa.)

Yükselmeyen düşer ; Ya terakki, ya inhitat.

(Tevfik Fikret.)

Her atalarsözü de bir özdeyiştir (bkz. n° 494, 495) :

Su uyur, düşman uyumaz.
Dağ dağa kavuşmaz ; insan insana kavuşur.
İki gönül bir olunca samanlık seyran olur.
Tok iken yemek yiyen, mezarını dişiyle kazar.
Misafir on kısmetle gelir ; birini yer, dokuzunu bırakır.

*

Uma kelse kut kelür =
Konk gelse kut gelir.

Asıç ayur tübüm altun. Kamıç ayur men kayda men =
Tencere der : Dibim altın. Kepçe der : Ben nerdeyim ?

Ot tütünsüz bolmas, yiğit yazuksuz bolmas =
Ateş dumansız olmaz, genç günahsız olmaz.

Yazın katığlansa kışın sevnür =
Yazın uğraşsa kışın sevinir.

(Divanü Lûgat-it-Türk. XI.)

Her atalarsözü bir özdeyiştir ; Her özdeyiş atalarsözü değildir..
Bir sözün atalarsözü durumuna gelebilmesi için :

a) Söyleyenin unutulması, belli olmaması ;
b) Ulusa mal olması gerektir (bkz. n° 495).

TÜMCENİN ÖĞELERİ

76. Bir tümcede birçok sözcük bulunabilir (bkz. n° 75). Öğeler şunlardır :

1) Yüklem (bkz. n° 77),
2) Özne (bkz. n° 81),
3) Nesne (bkz. n° 85),
4) Tümleçler (bkz. n° 86).

Bunlardan **yüklem**le **özne** temel öğelerdir.

77. YÜKLEM. — Tümcede iş, oluş, kılış, düşünce, duygu, imge, yargı... anlatan sözcüktür. Buna (biçim bilgisi bölümünde) EYLEM deriz :

Barika-i hakikat müsademe-i efkârdan *çıkar.*

(Namık Kemal.)

Büyük keder gibi büyük sevinç de ortaksız *olamıyor.*

(Reşat Nuri Güntekin.)

Milletin ilk ve son dayanağı *meclistir.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Beni candan *usandırdı* cefadan yâr *usanmaz mı* ?
Felekler *yandı* ahımdan muradım şem'i *yanmaz mı* ?

(Fuzuli. XVI.)

örneklerinde italik harflerle dizilmiş sözcükler YÜKLEMdir.

Sözdizimi bakımından — içinde iş, oluş, kılış, yargı anlamı bulunan her sözcüğe — eyleme, eylemsiye, eylem görevli sözcüklere **yüklem** denir :

Okuyamıyorum. İşten başımı *kaşımağa* vakit *kalmıyor* ki ! Benim de onlar gibi vaktim *olsa* belki ben de büyük bir profesör *olurdum.* Böyle *körleşip kalmazdım.* Hem sade tıp kitapları mı ? *Okunacak* daha neler *var* ? İnsanın vakti *olmalı* ; denize *dalar* gibi bunların arasına *dalmalı.*

(Reşat Nuri Güntekin.)

Bulundukları tümcelere göre yüklemler iki türlüdür :

1) Önerme — yan cümlecik, yan tümce (proposition) — yüklemi ;

2) Tümce (phrase) ve temel önerme yüklemi.

Yan önermelerin yüklemleri eylemsidir (bkz. n° 332, 334 v.s.).

Tümcelerle temel önermelerin yüklemleri :

a) Bütün yalınç, türemiş, bileşik eylemler. [Koşullu eylemler ancak yan önermeler—daha doğrusu **önerti**'ler—kurar[1] (bkz. n° 122)].

b) ekeylemlerle biçimlenmiş ad soylu sözcükler (bkz. n°319). [Ekeylemin koşul kipiyle biçimlenmiş sözcükler ancak yan önerme — önerti — kurar (bkz. n° 319 - IV)].

Ekeylemi düşmüş ya da kullanılmamış ad soylu sözcükler de yüklem olur (bkz. n° 123 c).

78. YÜKLEMLERİ TÜMLEYENLER.

1) Bütün tümleçler (bkz. n° 85,86,87,88)

2) Ekeylemle biçimlenen ad soylu sözcükleri de ad ve sıfat takımı kurarak tümleyenler (bkz. n°138, 163).

79. EYLEM TÜMCESİ, AD TÜMCESİ. — Yüklemlerine göre tümceleri ikiye ayırırlar :

1) **Eylem tümcesi.** — Yüklemi eylem olan tümce :

Bomba şimşekleri beyninden inip her siperin,
Sönüyor göğsünün üstünde o arslan neferin.

(Mehmet Akif Ersoy.)

2) **Ad tümcesi.** — Yüklemi ad soyundan olan tümce[2]:

İstanbul güzel bir *şehirdir*. Pek *çalışkansınız*. Ben *Türküm*...

Tarihi yazan *benim*, yapan *siz*.

(Abdülhak Hâmit Tarhan.)

---

1) **Önerti** is. mant. Şartlı bir önermenin şartı anlatan ön kısmı :
Duman çıkıyorsa, ateş vardır. sözünde **duman çıkıyorsa** şartı bir önertidir.
(Türkçe Sözlük.)

2) Dilimizde bulunan sekiz çeşit sözcük iki genel soya ayrılır :
a) Eylem soyu. — Bütün eylemler ve eylemsiler.
b) Ad soyu. — Eylemden başka bütün sözcük çeşitleri.

a) Ad tümcelerinin yüklemleri ekeylemle biçimlenir ;
b) Ekeylemleri düşmüş veya kullanılmamış da olabilir :

Dert *çok*, hem-dert *yok* ; düşman *kavi*, talih *zebun*.

(Fuzuli. XVI.)

Âlem yine ol *âlem*, devran yine ol *devran*.

(Recaizade Ekrem.)

Saat *yirmi iki*, uyku *zamanı*...

Ad tümcelerini kuran öğeler için (bkz. n° 91-II).

80. TÜMCELER, ANLAM ÖZELLİKLERİNE GÖRE DE ÇEŞİTLERE AYRILIR :

1) **Olumlu Tümce**. — Yüklemi olumlu olan ve anlamca olumluluk bildiren tümce :

Millet kendini sevenleri dinler. Kendini sevenlere inanır. İnandığı için de onların arkalarından gider.

(Falih Rıfkı Atay.)

2) **Olumsuz Tümce**. — Olumsuz yüklemle kurulan tümce :

Korkma, sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak.

(Mehmet Akif Ersoy.)

ya da yüklemi olumlu olduğu halde anlamca olumsuzluğa kayan tümce :

Kaçar mı merd olan bir can için meydan-ı gayretten ?

(Namık Kemal.)

Olumlu yüklemlerle kurulan kimi tümcelerde, türlü nedenlerle anlamın olumsuzluğa kaydığı görülür :

Ne paranın, ne süsün, ne de dünya gösterişlerinden herhangi birinin esiridirler.

ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

— *Bu camı niçin kırdınız ?*

— *Ben mi kırmışım, ben mi kırdım (= ben kırmadım).*

3) **Soru Tümcesi.** — İçinde soru eki ya da soru sözcüklerinden biri bulunan tümce :

Orhan mı geldi? Kitapları getirmiş mi?

Ben ne diye bu acıklı hatıralara saptım?

ATATÜRK **(Ruşen Eşref Ünaydın.)**

81. ÖZNE:

Güneş batıyor. Çocuk koştu, Turgut kapıyı açtı. Hava güzeldir. Kuş uçar. Ben anlatayım. O dinlesin...

Tümcelerin her birinde bir oluş, bir kılış, bir yargı anlamı var. Bu oluş, kılış ve yargı anlamını veren sözcük **yüklem**dir.

Yüklemin anlamına göre, olan veya kılan sözcük de, söz öbeği de **özne**dir. Yukarıdaki örneklerde her tümcenin birinci sözcüğü özne, son sözcüğü yüklemdir.

ÖZNE :

1) Ad olur :

Kuş uçar. *Hava* açıktır. *Çocuklar* oynuyorlar...

2) Ad takımı olur :

Orhanın kardeşi geldi. *Arkadaşlarınız* geliyor. *Belediye başkanı* konuşacak. *Altın kalemler* ucuz değildir.

Gümüş kaşık sıcak tutar.

(Ruşen Eşref Ünaydın.)

3) Sıfat takımı özne olur :

Bu güzel yurt bizimdir. *Uslu çocuk* uyuyor.

4) Adlaşmış sıfatlar (bkz. n° 165) özne olur (bkz. n° 166/a) :

Ağaç yaprakları arasında *solmuşlar* bile var.

(Falih Rıfkı Atay.)

5) Adıllar da özne olur (bkz. n° 246/1) :

Ben söyledim. *Onlar* gidecekler. *Bu* iyidir, *şu* orta.

... *kimi* güzel hikâye anlatır, *kimi* satranç oynar.

(Ruşen Eşref Ünaydın.)

6) Yan önerme özne olur :

a) Ad-eylem önermesi :

Buraya girmek yasaktır. (bkz. n° 332).

b) Sıfat-eylem (ortaç) önermesi :

Ödevini gününde yapan, başarı gösterir.

Okulların ekim başında açılacağı söyleniyor.

c) Tümcenin özne olduğu da görülür :

«*İnsanları severim.*» bir yalınç tümcedir.

Her akşam *o tepsilerde peynirdi, reçeldi, zeytindi* sıra sıra gelirdi.

(Ruşen Eşref Ünaydın.)

7) Özneler pekişir (bkz. n° 232/3).

Özne olan sözcükler ve söz öbekleri, bu görevleri için ek almamışlardır.

Özneler yalın durumda bulunur ; yani -i, -e, -de, -den durum takılarını almaz.

Tümcede Özne Nasıl Bulunur?

a) Tümcede özneyi bulmak için yükleme **kim**? ya da **ne** ? sözcükleri katılarak sorulmalıdır :

Hoca Efendi fena halde şaşaladı. Önüne baktı. Değnek elinden düştü. Falakayı tutanlar bıraktılar. Kurtulan ürkmüş eşek, çifte ata ata kestane ağaçlarının altına kaçıyor, avazı çıktığı kadar anırıyordu.

(Ömer Seyfettin.)

Özneleri bulmak için sorular :

— Kim şaşaladı ?	— *Hoca Efendi.*
— Önüne kim baktı ?	— *Hoca Efendi.*
— Ne düştü ?	— Değnek.
— Kimler bıraktılar ?	— *Falakayı tutanlar.*
— Ne kaçıyor ?	— *Eşek.*

Eylem tümcelerinde özneyi bulmak için şöyle bir yol da tutulabilir : Yüklemden **-en**'le türemiş ortaçların sonuna **kim** ? ya da **ne** ? getirilir. (Yukarıdaki örneğin öznelerini bir de bu yolla arayalım) :

— Şaşalayan kim ?	— *Hoca Efendi.*
— Önüne bakan kim ?	— *Hoca Efendi.*
— Düşen ne ?	— *Değnek.*
— Bırakanlar kim ?	— *Falakayı tutanlar.*
— Kaçan ne ?	— *Eşek.*

b) Ad tümcelerinde özneyi bulmak için yüklemlerin üçüncü kişilerine **kim** ? ya da **ne** ? soruları eklenir :

Orhan usludur. Ben Türk'üm. O günlerde hava serindi. Söylendiğine göre siz çok zenginmişsiniz...

Özneleri bulalım :

— Kim usludur ?	— *Orhan,.*
— Kim Türk'tür ?	— *Ben.*
— Ne serindir ?	— Hava.
— Kim zenginmiş?	— *Siz.*

Ad tümcelerinde özneyi bulmak için, yüklemlerin ekeylemleri "olan" ortacıyle değiştirilerek sonlarına **kim** ? ya da **ne** ? sorusu getirilir (Yukarıdaki örnek tümcelerin öznelerini bir de bu yolla arayalım) :

— Uslu olan kim ? — Orhan.
— Türk olan kim ? — *Ben.*
— Serin olan ne ? — *Hava.*
— Zengin olan kim ? — *Siz.*

82. ÖZNE ile YÜKLEMİN UYGUNLUĞU. — Eylemle özne arasında iki bakımdan uygunluk aranır :

1) Tekillik, çoğulluk bakımından,
2) Kişileri bakımından (bkz. n° 83).

82+1 TEKİLLİK, ÇOĞULLUK BAKIMINDAN UYGUNLUĞUN kimi durumlarda değiştiğini görürüz:

I. Birinci tekil kişilerde :

A. Bir toplum adına, kendisi gibi olanlar adına konuşurken tekil kişi : özneyi de, yüklemi de çoğul kullanır :

Bir genç zabit yaklaşıp ona : «Hoca inat etme : fena *yaparız*» dedi.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

B. Böbürlenmek için — özne olan adıl da, eylem de — çoğul kullanılır :

Biz adamı perişan ederiz. Biz böyle laflara kulak asmayız.

C. Alçak gönüllülük göstermek için birinci tekil kişi adılının da, eylemin de çoğul kullanıldığı olur : Bir yazar şöyle diyor :

Şimdi bu nokta üzerinde duralım ; incelemelerimizi derinleştirelim.

II. İkinci tekil kişilerde :

A. Saygı için ;

B. Nezaket için özne olan adıl da, eylem de çoğul kullanılır :

Siz bilirsiniz. Siz anlatacaksınız. Buyurun. Siz söyleyin...

Türlü kullanış özellikleri için (229 n° ya) bakınız.

III. Üçüncü kişilerde :

A. Anlatıma saygı değeri katmak için — özne tekil de olsa — eylem çoğul kullanılır :

Cumhurbaşkanımız Istanbul'u şereflendirdiler.

— *Sayın bay evdeler mi ?*

— *Şimdi çıktılar. Biraz sonra döneceklerini söylediler.*

B. Aşağıdaki durumlarda çoğul öznelerin yüklemleri tekil olur :

1) Gövde örgenlerinin ve örgenlerden çıkan şeylerin :

Bacaklarım ağrıyor. Saçlarınız ağarmış. Dişleri çekilecek.

Gözlerinden yaşlar akıyordu.

OLAGAN İŞLER **(Reşat Nuri Güntekin.)**

Yalnız gözlerimiz, burunlarımız üşüyordu.

ÇULLUK **(Mahmut Yesari.)**

... Sesleri çıkmaz. Yalnız zayıf ve soluk yanaklarından akan yaşlar görünürdü.

HAKKA SIĞINDIK **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

2) Eylem adlarının :

Sokakta bağrışmalar, koşuşmalar oldu. İşlerimiz arttı.

Sofada patırdılar devam ediyor.

(Reşat Nuri Güntekin.)

Gürültüler yükseldi.

Sarfettiğim gayretler boşa gitti.

(Reşat Nuri Güntekin.)

Alt kattan otel hizmetçilerinin sesleri geliyordu.

BİLLUR KALP **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

Dışarda bozkırdan uğultular geliyordu.

(Yaşar Kemal.)

Büyük kararlar insana inanılmaz bir ruh sükûneti veriyor.
İntiharlar, galiba bazı buhran saatlarında oluyor.

AHRET DÖNÜŞÜ **(Reşat Nuri Güntekin.)**

Çalgının uğultusu içinde sesler derinleşiyor.

ÇALIKUŞU **(Reşat Nuri Güntekin.)**

3) Bütünüyle tümlenen parçaların :

Ağaçların dalları sallanıyor. Kitabın yaprakları yırtılmış. Geminin yelkenleri açıldı...

4) Cansız varlıkların (madde sonundaki nota bakınız) :

Sular mı yandı ? Neden tunca benziyor mermer ?

(Ahmet Haşim.)

Bütün pencerelerinden deniz, Kadıköy, adalar görünüyor.

(Refik Halit Karay.)

Sarıyer denildi mi akla sular gelir.

ŞEHİR MEKTUPLARI **(Ahmet Rasim.)**

Gözlerimin önünde korkunç uçurumlar dönüyordu.

(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

5) Bitkilerin, hayvanların (madde sonundaki nota bakınız) :

Bahçede cılız çiğdemler yetişmişti.

ÇALIKUŞU **(Reşat Nuri Güntekin.)**

Yarın yeşil yapraklar belirecek, öbür gün de renkli yemişler dallardan sarkacak.

AĞAÇLAR **(Ahmet Haşim.)**

Şeftaliler, erikler, kızılcıklar etrafını kaplıyor.

AYŞECİK **(Refik Halit Kuray.)**

Yapraklar sarardı. Elmalar kızarıyor. Kuşlar uçar. Balıklar yüzer.

6) Zaman adlarının :

Dakikalar, saatlar birbirini kovaladı. Aradan aylar, yıllar geçti. Geceler gündüz oldu.

7) Özne olan topluluk adları -ler'le çoğullanmamışsa yüklem tekil olur :

Bölük silâh çattı. Sürü yaylaya gidiyor. Öğretmen girince sınıf ayağa kalkar...

Kalabalık burasını... gürültüleriyle doldurmuştu.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Millet, fakr ü zaruret içinde harap ve bitap düşmüş olabilir.

(Atatürk.)

Kalabalık ikiye ayrıldı.

GÖK DEMİR, YER BAKIR **(Yaşar Kemal.)**

Ferdî hayatı vatanın istikbalinden, şahsî menfaati namus ve vazifeden kıymetli gören bir ordu mutlaka mağlup olur.

(Ziya Gökalp.)

8) Sayılarla belirtilmiş öznelerin yüklemleri, daha çok, tekil kullanılır :

Yanımdan *iki kişi geçti.*

OLAGAN İŞLER **(Reşat Nuri Güntekin.)**

...beş on kişi, beş on fakir, böyle hüzünlü bir saatta gelir, kapıları *vururdu.*

MEMLEKET HİKÂYELERİ **(Refik Halit Karay.)**

Dershanede belki *elli çocuk vardı.*

ÇALIKUŞU **(Reşat Nuri Güntekin.)**

Dört arkadaş yola *çıktı.* Bu işi *yüz kişi* de olsa *başaramaz...*

Bu durumda, daha iyi belirtme ayırtısıyle, yüklemin çoğul kullanıldığı da olur :

İki çocuk, tahta saplı bir çakı ile kollarını *çizdiler,* çıkan damlaları kollarının üzerindeki çizgiye *sürdüler,* kanlarını *karıştırdılar.*

ANT **(Ömer Seyfettin.)**

9) Nicelik gösteren belgisiz sıfatların belirttiği tekil öznelerin ve özne olan belgisiz adılların da yüklemleri, daha çok, tekil olur :

Kaç kişi peşime *takıldı.*

ÇALIKUŞU **(R. Nuri Güntekin.)**

Oteldekilerin *birçoğu* Türkçe *bilir.*

DİŞİ ÖRÜMCEK **(Refik Halit Karay.)**

Herkes karıştırıcılardan *şikâyetçi.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Bunu pek çok kimse söylüyor.

CADI **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

Daha iyi belirtme ayırtısıyle yüklemin çoğul kullanıldığı da olur :

Birkaç genç kız baş başa vermiş *fısıldaşıyorlardı.*

ÇALIKUŞU **(Reşat Nuri Güntekin.)**

10) «Var, yok» yüklemleri — özneleri çoğul insan da olsa — daha çok, tekil kullanılır :

Bahçede *çocuklar var.* Orada *kimseler yok...*

C. İnsan olan çoğul öznelere gelince : Bu öznelerin yüklemlerinin çoğul veya tekil olması söyleyenin, yazanın düşüncesine bağlıdır :

1) Çoğul öznelerin bireyleri teker teker değil de ; bir bütün, bir toplum olarak düşünülüyorsa yüklem tekil olur :

Dostlar alış verişte *görsün*. Amerika'da *işçiler* grev *yapmış*...
Böyle hücumlara *dışardakiler* de *yeter*.

VATAN (**Namık Kemal.**)

Kadınlar, hiç bir zaman kafasını meşgul *etmezdi*.

DİŞİ ÖRÜMCEK (**Refik Halit Karay.**)

Ruslar bir Amerikan otomobiline ateş *açtı*.

(**Milliyet gazetesi.**)

Lokantacılar zam *istiyor*.

(**Cumhuriyet gazetesi.**)

Ekipler köyleri *gezecek*, öğretici filimler *gösterecek*.

(**Dünya gazetesi.**)

Onlar çorbayı içip *bitirdi*.

YER DEMİR, GÖK BAKIR (**Yaşar Kemal.**)

Arkadaşlar onu *kıskanır* ve aynı zamanda ondan *kaçardı*.

(**Yakup Kadri Karaosmanoğlu.**)

Askerler birbirine *karıştı*.

FORSA (**Ömer Seyfettin.**)

Efendim, hizmetçi kadınla çocuklar geldi.

BİLLUR KALP (**Hüseyin Rahmi Gürpınar.**)

2) Çoğul öznenin bireyleri teker teker düşünülüyor ve düşündürülmek isteniyorsa yüklem de çoğul olur :

Kaymakam önde, zaptiyelerle Hoca Efendi arkada çıkıp *gittiler*.

FALAKA (**Ömer Seyfettin.**)

Şimdi *genç kızlar* gülümseyerek *geliyorlar*.

YER DEMİR, GÖK BAKIR (**Yaşar Kemal.**)

NOT. — Bitkilerden, hayvanlardan, cansızlardan olan çoğul öznelerin bireyleri teker teker düşünülüyor ve düşündürülmek isteniyorsa yüklem, yukarıda anlatıldığı gibi, çoğul kullanılabilir :

Ağaçlar yüzümüze konfeti *atıyorlar*.

(**Fazıl Ahmet.**)

Hayvanlar sadece korunmak veya karın doyurmak için yalnız lüzumluya kulak *kabartırlar*.

(**Refik Halit Karay.**)

İlkbaharın tatlı rüzgârlarıyle sarhoş olan *martılar*, çılgın naralarla havayı *çınlatıyorlardı*.

FORSA (**Ömer Seyfettin.**)

Düşman zırhlıları Rumeli sahillerini *kuşatmışlar*, bütün şiddetleriyle ateş *açmışlardı*.

(**Sıracettin.**)

Kerme körfezi kıyılarında *çamlıklar* bazan denize kadar inmekte. Bazıları sarı ve boş. *Yanmışlar* ve *yakılmışlar*. Keçi sürüleri bıraksa yine *fışkıracaklar*.

EGE KIYILARI (**Falih Rıfkı Atay.**)

...gelincikler hâlâ kımıldanmakta devam *ediyorlar*.

DİŞİ ÖRÜMCEK (**Refik Halit Karay.**)

Bir çınarın üstünde *serçeler oynaşıyorlardı*.

ÇALIKUŞU (**Reşat Nuri Güntekin.**)

Sazlar gizli figanlarla *titreştiler*.

ÇALIKUŞU (**Reşat Nuri Güntekin.**)

83. ÖZNE ile YÜKLEMİN KİŞİ BAKIMINDAN UYGUNLUKLARI :

I. Öznesi, kişi bakımından, tek olan yüklemlerde uygunluk kesindir :

Ben geldim. Sen yazacaksın. O gitmiş. Biz okuyalım. Siz anlatınız. Onlar dinlesinler...

II. Öznesi ayrı ayrı kişilerden olan yüklemlerde özellik var :

A. Özne hem ikinci, hem de üçüncü kişilerden ise yüklem ikinci çoğul kişi olur :

Orhan'la sen bugün kıra *gitmeyeceksiniz*, derse *çalışacaksınız*...

B. Özne :

1) Üçüncü ve birinci kişilerden ise ;

2) İkinci ve birinci kişilerden ise ;

3) Her üç kişili ise

yüklem birinci çoğul kişi olur :

Orhan'la ben yarın Ankara'ya gidiyoruz.

Ben, sen yokuz ; biz varız.

(**Ziya Gökalp.**)

O gece, iyice hatırlıyorum *sen, ben, Turgut* sinemaya *gidiyorduk*.

C. Çoğul kişi adıllarından olan öznelerden sonra açıklayıcı sözcükler gelse de yüklemin uygunluğu değişmez :

Acaba *biz Türkiye* hem Afganların, hem Pakistanlıların... dostları olarak bir hizmette *bulunamaz mıyız* ?

(**Falih Rıfkı Atay.**)

Biz yaşlılar böyle *düşünürüz. Siz gençler* de bir gün böyle *düşüneceksiniz...*
Biz insanlar bir varmış, bir yokmuş *oluyoruz.*

CADI **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

Ç. «Kimi, bazı...» gibi belgisiz adıllardan, birinci çoğul kişi takısı almış öznelerin yüklemleri üçüncü tekil kişi de olabiliyor :

Hepimizin kılığı başka şekilde idi. *Kimimiz* dolak *sarmıştı*, *kimimiz* ayaklarına çarık, telatin çizme *geçirmişti.*

ÇULLUK **(Mahmut Yesari.)**

84. NESNE (Düz Tümleç) :

Sabahı severiz ; çünkü gündüzün mebdeidir. *Koncaları* severiz ; çünkü güllerin bebekleridir ... Yoksul doğan şu *çocuğu* sevmeyecek miyiz ki insanlığın baharı, koncası ve sabahıdır.

(Cenap Şehabettin.)

Bence insan, her muhabbete belki *yüreğini* kapayabilir ; fakat pembe *parmağını* emerek uyuyan bir *çocuğu* helecansız temaşa edemez.

(Cenap Şehabettin.)

Sana dar gelmeyecek *makberi* kimler kazsın ?
Gömelim gel *seni* tarihe desem sığmazsın.

(Mehmet Akif Ersoy.)

Fırtınalar koparken git de seyret *denizi*,
Gökleri bir dev gibi doldurur iniltisi.

(Faruk Nafiz Çamlıbel.)

İtalik harflerle dizilen sözcüklerin hepsi de tümcelerindeki öznelerin edimlerinden ; yani yaptıkları işlerden, oluşlardan — doğrudan doğruya — etkilenmişlerdir. Böylece :

Öznenin ediminden doğrudan doğruya etkilenen sözcüklere NESNE **denir.**

Nesneler, ad, adlaşmış sıfat, adıl, çeşitli takımlar ve söz öbekleri olur.

Nesneler iki durumda bulunur :

1) **-i** durumunda = Belirtili nesne : *Orhan camı kırdı.*

2) Yalın durumda = Belirtisiz nesne : *Orhan cam kırdı.*

-i durum takısının nesnelere kattığı anlamı şu tümcelerde bir daha görelim :

a) Turgut *kitabı* aldı. («Kendisine söylenen kişi» nin bildiği kitabı).
Turgut *kitap* aldı. (Belirtilmemiş, herhangi bir kitap.)

b) Turgut *ekmeği* yedi. (Belli ekmeğin hepsini.)
Turgut *ekmek* yedi. (Belli olmayan ekmekten bir kısım).

-i durum takısını almış nesneler, kendisine söylenen kişiler arasında belli olan varlığı (varlığın bütününü, hepsini) anlatmaya yarar.

Tümcede Nesneyi Bulmak İçin :

a) Özne ile yükleme **neyi** ? ya da **kimi** ? sözcüklerinden biri katılarak sorulur ; çoğullar için de **neleri** ? **kimleri** ? kullanılır.

Beyaz kuşaklı adamlar, askerleri kollarının arasına alıyor, öpüyor... Sonra beyaz kuşağından kırmızı mendilini çıkarıyor, kendi gözlerini kuruluyordu. Ötede bir nefer, yarı çıplak bir köylü çocuğunu kokluyor...

(Cenap Şehabettin.)

— Beyaz kuşaklı adamlar kollarının arasına kimleri alıyor, sıkıyor, öpüyor ?
— Askerleri.
— Beyaz kuşaklı adam neyi çıkarıyor ?
— Mendilini.
— Beyaz kuşaklı adam neyi kuruluyor ?
— Gözlerini.
— Nefer kimi kokluyor ?
— Bir köylü çocuğunu.

b) **-i** takısı almamış, yalın durumda kalmış belirtisiz nesneleri bulmak için de özne ile yükleme **neyi** ? anlamlı **ne** ? sorusu katılır :

..... *Büyük kuşlar*
Yenecek dalga, yok, kasırga arar.

(Tevfik Fikret.)

— Büyük kuşlar ne arar ?
— Yenecek dalga, kasırga.

Koyar elbet vatan, bu hasta nine,
Bir sıcak buse terli nasiyane.

(Tevfik Fikret.)

— Vatan, hasta nine ne koyar ?
— Bir sıcak buse.

Belirtisiz nesneleri bulmak için bir de şu yol vardır : Yüklemlerin edilgen biçiminden **-en**'le türemiş ortaçlara **ne** ? ya da **kim** ? sözcüklerinden yakışanları katılarak sorulur :

Dün çok güzel bir kalem aldım.
Kıra gitmek için arkadaş arıyoruz.

— Alınan ne ? — *Çok güzel bir kalem.*
— Aranan kim ? — *Arkadaş.*

- i durum takısı, büyük ve küçük ses uyumlarına göre, sözcüklerin son hecelerine uyarak **-i, -ı, -u, -ü,** olur. Sözcüğün sonu ünlü ise araya **y** kaynaştırma harfi gelir.

«Nesne» nin tümcede asıl görevi geçişli yüklemlerin (eylemlerin) pek geniş olan etki alanını sınırlamaktır ; örneğin : ALMAK geçişli yüklemine **neyi** ? ya da **kimi** ? sorularını katalım. Yanıt, sonsuz olabilir :

Kitabı, çiçeği, toprağı, suyu, elmayı, çocuğu... Hava almak, izin almak, öç alacak, cevap aldı, mektup almış...

Bunlardan birisinin bulunduğu tümcede etki alanı sınırlanmış olur :

Orhan uçak bileti alıyor.

Bu bakımdan nesne de tümleçtir. Ona «düz tümleç» de denir (bkz. n° 85).

Yalnız öbür tümleçlerden ayrı yönü şudur :

Geçişli eylemlerin tümcelerinde — yüklem gibi, özne gibi — nesnenin de bulunması gereklidir. Düşmüşler var sayılır (bkz. n° 296).

Geçişli eylemlerden birçoğu, kendi köklerinden gelme eylem adlarından da nesneler alırlar :

Yazı yazmak, *dikiş* dikiyor, *soru* sordu, *yemek* yiyelim, *örgü* örer...

NOT. — Geçişsiz fiillerde de buna benzer oluşlar var (bkz. n° 298).

Her geçişli yüklemin bir tek nesnesi bulunur. Bir yüklem birden çok nesne almaz. Bağlaçlarla bağlanan, virgüllerle ayrılan ikiz, üçüz nesneleri bir saymak gerekir :

Orhanı, Yalçını, Önderi gördüm. Bana *gidecekleri yerleri* ve *yapacakları işleri* anlattılar.

Bu nesneler, her bakımdan eşit olmalıdırlar :

Orhanın bize sık sık *geldiğini* ; günlerce, haftalarca *kalmasını* isterim.

Tümcesinde «geldiğini, kalmasını» nesneleri yapı bakımından eşit olmadıkları için kural dışıdır. Şöyle olmalıydı :

.....gelmesini, ...kalmasını.....

Koşuntu olarak kullanılan açıklayıcı nesneler de ayrı ayrı değil ; bir tek nesne sayılır :

Sevgili yavrumu, Orhan'ımı gördünüz mü ?

Açıklayıcılar, asıl nesnelerden önce de gelir :

Okumayı, yazmayı, yaptılar yayımlamayı ; yıllar boyunca hep *bunları* düşündü.

NOT. — Ad tümcelerinde nesne bulunmaz (bkz. n° 91- II)

85. TÜMLEÇLER :

I. *Şehirden mandıralara* giden yolun geçtiği tahta *köprüde* durdu.
(Ömer Seyfettin.)

II. Örümcek *acele ile* iniyor, çıkıyor ; kim bilir hangi muzibin harap ettiği ağını *tamir için* duman renkli *ibrişimi ile* müdevver bir dantela örüyor.
(Cenap Şehabettin.)

III. Zulmü alkışlayamam, zalimi *asla* sevemem.
(Mehmet Akif Ersoy.)

Öpmek istediğimiz elin tokatıdır ki *en çok* acıtır.
(Cenap Şehabettin.)

İtalik harflerle dizilmiş sözcüklerden her biri kendisinden sonra gelen yüklemi (eylemi, eylemsiyi) bir yönden tümlüyor ya da pekiştiriyor.

Yüklemi tümleyen ya da pekiştiren sözcüklere TÜMLEÇ **denir.**

I. Tümleçler **-den, -e, -de** durum takılarıyle çekimlenmiş adlardır : *Şehirden, mandıralara, köprüde.*

II. numaradakiler de **ile, için** ilgeçleriyle öbekleşmiş tümleçlerdir : *Acele ile, tamir için, ibrişimi ile.*

III. numaradaki tümleçler ise eylem belirteçleridir : *Asla, en çok.*

Tümleçler dört çeşittir :

1) Düz tümleç (bkz. n° 84) :
2) Dolaylı tümleçler (bkz. n° 86) ;
3) İlgeç tümleçleri (bkz. n° 87) ;
4) Belirteç tümleçleri (bkz. n° 88).

86. DOLAYLI TÜMLEÇLER (bkz. n° 85-I). — **-e, -de, -den** durum takılarıyle çekimlenen tümleçlerin; yüklemleri hangi yönlerden tümlediğini ayrı örneklerde görelim :

I. **-e** durum takısıyle çekimlenen tümleçler :

Biraz yumuşak ve kıvırcık siyah saçları, itina ile örttüğü sıkı, siyah baş örtüsünün altında *şakaklarına, ensesine* boşanıyor ; *yanaklarına, boynuna* dökülüyordu.

URUN KAHPEYE **(Halide Edip Adıvar.)**

Orhan *denize* girdi. Turgut *okula* gidiyor. *Size* söylüyorum...

-e'li tümleçler, yüklemdeki eylemin — oluş, kılış ve yargının — **nereye, kime, neye** yöneldiğini ; başka bir deyimle : kendisine doğru yaklaştığını gösterir :

Şen adam *güneşe* benzer ; girdiği yer aydınlanır.

(Cenap Şehabettin.)

Tüllenen mağribi akşamları sarsam *yarana,*
Gene bir şey yapabildim diyemem *hatırana.*

(Mehmet Akif Ersoy.)

-e takısı, kalın hecelerden sonra **-a** olur.

Kullanıldığı yerler :

-e takısını almış öğelerin görevleri :

a) Yüklemi tümler ; birinci görevi budur (açıklandı).

b) Sıfatları tümler (bkz. n° 224).

c) İlgeçlerle öbekleşir. Bu öbekler türlü anlam ve görevlerde yüklemin belirteci olur :

Akşama değin bekledik. *Eve doğru* gidiyor. *Düşmana karşı* gönderilecek... *Orhana göre* durum değişecektir.

ç) **-en**'le türemiş ve yinelenmiş sıfatların sonuna gelince ulaç olur. Eylemin birçoklarınca ve aralıksız yapıldığını anlatmaya yarar (bkz. n° 336, 356) :

«*Deprem oluyor*» *dediler* ; *kaçan kaçana... Hem ucuz, hem iyi* ; *alan alana, kapışan kapışana...*

II. **-de** durum takısıyle çekimlenen sözcüklerin görevleri :

a) Bunlar *meyanında* öyleleri var ki yattıkları *toprakta* kemiklerinden nişan kalmadığı halde sözleri bizim *ağzımızda*, fikirleri bizim *kafamızda*, muhabbetleri ve nefretleri bizim *kalbimizde* ezelî bir bahar feyziyle tomurcuklarını açmakta, filizlerini sürmek tedir.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

b) *Şubatta* Ankaraya gidecektim. *Bayramda* sizi beklerim. Leylekler *martta* gelir, *eylülde* döner. *Yılbaşında* neler yapacaksınız ?

-de'li tümleçler, daha çok, eylemin ; yani yüklemdeki işin, oluş veya kılışın : **Nerede, kimde, nede ; ne zmanda** olduğunu gösterir :

Ne sonsuz bir şifa var bu vatan *toprağında* !

(Faruk Nafiz Çamlıbel.)

Bir canlı izin varsa *yer üstünde* silinmez.

(Mehmet Akif Ersoy.)

Yetti bîkesliğim ol gayete kim *çevremde*
Kimse yoh çizgine girdab-ı belâdan gayri.

(Fuzuli. XVI.)

c) **-de** takısı almış sözcüklerin sıfat görevinde kullanıldıkları da olur :

Baban *yerinde* adamdan ne istersin şimdi ?

(Mehmet Akif Ersoy.)

Sözde bir çalışma, *yerinde* bir karşılık, *yolunda* bir iş, *Sözde* Kızlar (bir roman)...

Bu zihinde, bu kafada, bu düşüncede insanlar, 45 *yaşlarında* bir kadın...

İyelik takısı almış sayılardan sonra gelenler de «nicelik» ayırtılı sıfatlar oluyor :

Ellisinde kadın, *on sekizinde* bir genç kız gibi giyinmişti.

ç) **-de** takısı alarak sıfat gibi kullanılanlardan adlaşmış olan da var :

Padişahın *gözdesi, gözdeleri...*

d) **-de** takısı mastarlara gelince onlara eylemi, oluşu üstün bulma ; sürdürme ayırtısı katar :

Sanayicilerimiz de Haliç'in endüstri bölgesi olmasını *istememekte*, bugünkü tesislerin yeni bölgeye taşınmasını doğru *bulmakta* imişler.

(Falih Rıfkı Atay.)

e) **-de** takılı mastarlar ekeylemle öbekleşince şimdiki zaman kipiyle anlamdaş olur :

Bulmakta imişler = buluyorlarmış.
Hava kararmakta idi = kararıyordu.
Anlaşılmaktadır ki = anlaşılıyor ki...

f) Eskiden **-de** takılı im adılları yer göstermede kullanılmıştır : *Şunda* = şurada, *bunda* = burada :

Düşman geldi *şunda* padişahımızın hisarı üstüne düştü döğer durur biz *bunda* tınmazız.

(Âşıkpaşa Zade Tarihi XV.)

Bu kullanışa Diyarbakır'da bugün de rastlanır.

-de takısının türlü biçimleri :

Bütün örneklerde görüldüğü gibi **-de** takısının :

a) **d** harfi, sert harflerden sonra gelince **t** olur.
b) **e** ünlüsü de kalınlardan sonra **a** olur.

Böylece takı dört biçime girer : -de, -da, -te, -ta.

Bu takı :
a) Vurguyu çekmekle,
b) Bitişik yazılmakla (de) bağlacından ayrılır (bkz. n° 403).

III. **-den** durum takısıyla çekimlenen tümleçler :

Siyah büyük gözlerinin yüksek *bakışından*, kibar *tavrından*, mağrur *sükûnundan*, düzgün *sözlerinden* onun öyle adi bir adam olmadığı belliydi. Ama kimdi? Nereliydi? *Nereden* gelmişti ? Bunları bilen yoktu.

(Ömer Seyfettin.)

İşten artmaz, *dişten* artar.

(Atalarsözü).

Turgut okuldan çıktı, Ben *evden* geliyorum. ***Ondan*** kitap aldım...

Anlatış alanı pek geniş olan **-den**'li tümleçler :

a) Çok kez, eylemin — yüklemdeki işin, oluşun, kılışın — çıktığı, koptuğu yeri ; yani nereden başladığını, kendinden uzaklaştığını gösterir (yukarıdaki örneklerde olduğu gibi).

b) Aşağıdaki örneklerde türlü anlam ayırtılarıyle kullanılmaktadır :

Ne yanar kimse bana *ateş-i dilden* özge
Ne açar kimse kapım *bâd-ı sabadan* gayri.

(Fuzuli. XVI.)

Gülün *derdinden* ey bülbül ne çektin gerçi ün verdin
Gamından dilberin *senden* hezaran derdnakim ben.

(Hayali. XVI.)

Tanrıdan dilerim. *Çelikten* sert, *korkudan* bayılmak. *Sizden* sonra sıra benimdir. *Gözlerinden* öperim. *Açlıktan* ölmek. ...

-den takısı, ses uyumuna ve ünsüzlerin benzeşmesine göre değişerek -den, -dan, -ten, -tan olur.

Kullanıldığı yerler :

den- takısını almış öğelerin görevleri :

a) Birinci görevi yüklemleri tümlemektir (açıklandı).
b) Sıfatları tümler (bkz. n° 224).
c) Zarfları tümler :

Hepsinden önce, bundan birkaç yıl önce, bundan sonra, evden dışarı, kapıdan içeri, sizden daha yaşlı...

ç) **-den,** 3. türlü ad takımlarında tümleyiciye eklenir (bkz. n° 138 - III. not).

d) **-den** takısı almış sözcükler birinci türlü ad takımlarında da tümleyici görevinde kullanılır :

Gelenlerden biri, *arkadaşlardan* ikisi söyledi.
Sınava giren yüz *öğrenciden* otuzu başarı göstermiş. *Bunlardan* hangisi daha çalışkandır?
Öğrencilerden bazıları sınava girmemiş...

Bu türlü kullanışlarda tümlenenlerin belirtme sıfatları, belirtme adılları oldukları görülüyor.

e) **-den** takısı almış sözcüklerin, ilgeçlerle öbekleştiği sık görülür. Bu öbekler yer ve zaman anlamlarıyle yüklemlerin belirteci olur :

Dünden beri, bundan dolayı, ondan ötürü...

f) Meslek adlarının çoğullarıyle cins ve tür anlatan sözcüklere eklenerek (-den biri olan) anlamında bir sıfat olur :

Erkek lisesi *öğretmenlerinden* Bay Orhan. Fabrika *işçilerinden* Demircan. *Tüccardan* Bay Yalçın. Semizotu *cinsinden* bir sebze. *Turunçgillerden* bir meyve. Kırallar *soyundan* bir genç...

g) **-den** takısı almış birkaç sözcük, niteleme sıfatı gibi kullanılmaktadır :

Gönülden (*dilek*), *sudan* (*bir yanıt, bir söz*), *candan* (*arkadaş*), *uzaktan* (*akraba*), *toptan* (*satış*), *sıradan* (*adam*)...

ğ) **-den** takısı kimi adlara, sıfatlara, belirteçlere de gelir, onları belirteç yapar.

Kültür işlerimiz üzerine, ulusça gönüllerimizin titrediğini bilirsiniz. Bu işlerin başında Türk tarihini doğru temeller üzerine kurmak ; Öz Türk diline, değeri olan genişliği vermek için candan *çalışılmakta olduğunu söylemeliyim. Bu çalışmaların göz kamaştırıcı verimler vereceğine* şimdiden *inanabiliriz.*

(Atatürk.)

Gerçekten güzel işler yapmak...

(Yahya Kemal Beyatlı.)

Eskiden «bayramınız mübarek olsun» derlerdi.

(Burhan Felek.)

Birden, yeniden, sonradan, çoktan, cabadan, şakadan, şakacıktan (söylemek) ; *yalancıktan...*

h) Yardımcı (ol-, et-) eylemlerine "yoksun kalmak, yoksun bırakmak" ayırtıları katar :

Ben birkaç liradan olurum.

EŞKİYA İNİNDE **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

Bizi hem maldan, hem candan ettiler...

ı) **-den**... **-e** durum takılarını art arda almış ikilemeler, ikizlemeler deyim değerli öbekler kurar. Bu öbekler, daha çok belirteç olur :

Uzaktan uzağa selâmlaştık. *Doğrudan doğruya* okula gidecek. Öğrendiklerini *baştan başa* anlatacak.

Beni *tepeden tırnağa* süzdü. Sonra anlaştık. *Yerden göğe* hakkı varmış.

i) **-den** takılı adların, ekeylemle yüklem oldukları da görülür :

Osmanoğulları, Kayı boyundandır.

Dadaloğlu, Toros Afşarlarındanmış.

ÖZET : — Görülüyor ki **-de, -den, -e** durum takılarını almış sözcükler, türlü görevlerde kullanılmakla birlikte asıl görevleri yüklemlerin yerlerini, yani :

a) Nerede olduğunu (-de takısı) ;

b) Nereden başlayıp uzaklaştığını (- den takısı) ;

c) Nereye yönelip yaklaştığını (-e takısı)

göstermektedir.

Not **-i, -de, -den, -e** durum takıları, **-(s)i** iyelik takısından sonra gelince araya **n** girer : *Komşunun evini, evinde; yolun ortasından, ortasına...*

87. İLGEÇ (edat) TÜMLEÇLERİ. — **ile** (-le), **için**... ilgeçleriyle birleşerek yüklemi tümleyen söz öbekleridir (bkz. n° 85-II).

I. İLE (-le) tümleçleri yüklemi türlü yönlerden tümler :

a) Araç olur :

Mor *bulutlarla* açık türbene çatsam da tavan...

(Mehmet Akif Ersoy.)

İlkbaharın tatlı *rüzgârlarıyle* sarhoş olan martılar, çılgın *naralarla* havayı çınlatıyorlardı.

(Ömer Seyfettin.)

Ekmeği *bıçakla* kestim. Ekin *orakla* biçilir. *Gözlerimle* gördüm.

b) - le yapılı tümleçler yükleme nasıllık anlamı katar :

Gökle denizin birleştiği dumandan çizgiye *dikkatle* baktı.

FORSA **(Ömer Seyfettin.)**

Topa *hızla* vurdum. İş *kolaylıkla* başarıldı. Yazınızı *sevinçle* okudum...

Hiddetle kalkan *zararla* oturur.

(Atalarsözü.)

Yerinden *sevinçle* sıçradı.

c) **-le** yapılı tümleçlerde anlam pek çeşitlidir. Her biri incelenirken anlamına, anlam özelliğine bakılmalıdır :

Ara sıra kasabaya iniyor ; çalışıp kazandığı birkaç *para ile* kulübesine dönüyordu.

FORSA **(Ömer Seyfettin.)**

Gözlerimizde bir *tebessümle* bakışıyorduk.

(Halit Ziya Uşaklıgil.)

Yüksel *hünerinle* kani olma
İhsan-ı Huda'ya mani olma.

(Namık Kemal.)

Yazılışı. — (ile) nin kendisinden önce gelen sözcüklere bitişip bitişmemesi değişik yönleriyle incelenmeye değer :

1) Anlatıma bir ses değeri, bir belirtme tonu katmak istenince ayrı yazılır ve ayrı söylenir.

2) Böyle bir neden yoksa (ile) nin bitişik yazılması daha uygundur. Şöyle bitişir :

a) Ünsüzlerle biten sözcüklere bitişirken **i** düşer ; **le** bir ek gibi, ünlüler uyumuna göre değişir :

Kalemle, ağaçla, kolla, çiçekle , dağlarla, yurdumuzla...

b) Bitiştiği sözcük ünlülerle bitiyorsa (ile) nin başındaki **i** (y) olur. **-le** hecesi ünlüler uyumuna göre değişir :

Dereyle, Kapıyla, suyla, anneyle, babayla...

c) Birleştiği sözcüğün sonundaki ünlü, iyelik (ad takımlarında tümlenen) takısı **-i (-si)** ise "ile" **-yle** biçiminde bitişir ; ünlü uyumuna bağlanmaz:

Arkadaşın defteriyle; annesiyle, babasıyle, Türk ordusuyle kendi sözüyle...

ç) **ile,** kişi adıllarının ve (bu, şu, o) im adıllarının tümleyenlerine gelir :

Benimle, seninle, bizimle, sizinle, bununla, şununla, onunla...

NOT. — **- ler** eki ile biten sözcüklere (ile) nin bitişmesinde özellik yoktur. :

Bizlerle, sizlerle, bunlarla, şunlarla, onlarla serçelerle, insanlarla...

II. İÇİN ilgeci de :

a) Sonuna geldiği adları, sebep, özgüleme ve amaç anlamlı tümleçler yapar :

Yükselmek isteyenlere *pervaz için* feza
Daima küşadedir...
(Tevfik Fikret.)

Toprağınız toprağım, eviniz evim ; *burası için*, bu diyarın *çocukları için* bir ana, bir ışık olacağım ve hiç bir şeyden korkmayacağım vallahi billahi...
URUN KAHPEYE **(Halide Edip Adıvar.)**

Yaşı kaç olursa olsun zavallı baş daima çocuktur. Rahat *uyumak için* şefkatten yapılmış bir yastık ister.
(Cenap Şehabettin.)

İyiliğiniz için söylüyorum. Konuşmak için geldim. Yemek için yaşamamalı, yaşamak için yemeli...

b) **İçin** ilgeciyle öbekleşen tümleçler, tümceye ant anlamı da katar :

Tanrı hakkı için bu zavallıyı bağışla ! Yavrularınızın başı için beni üzme ! Allah için söyle ! Namus hakkı için !..

c) **İçin** ilgeci (-e göre) anlamına da kullanılmıştır :

Halk bizim için hâlâ o eski meçhul... Bizim için hâlâ o çözülmez bilmece.
(Falih Rıfkı Atay.)

ç) **İçin** (-çün) yapılı tümleçler (hakkında, o yüzden) anlamıyle de yüklemi tümlerler :

Ne haber verdi saba zülf-i *perişanınçün*
Ki benefşe kara yaslı görünür *anınçün*

Dürr ü cevher saçılur nazik ü ter söz yazılur.
Şeyhi inşa kılıcak şol leb ü *dendanınçün.*
(XV.)

Yazılışı :

a) Daha çok ayrı yazılır.

b) Yakın çağlara dek ünsüzlerle biten sözcüklere **-çün** olarak bitiştiği sık görülürdü (Yukarıki örnekte olduğu gibi).

c) **-çin** biçimine de girer :

..... *bu kitabın gecesinde*
Mehtabı seninçin yere serdim.
PİYALE **(Ahmet Haşim.)**

ç) Ünlülerle biten sözcüklere, pek az da olsa, **-yçün** biçiminde bitiştiği görülür : *Kuzuyçün...*

III. GİBİ ilgeçiyle öbekleşen sözcükler, benzetme anlamlı tümleçler olur (bkz. n° 392) :

Farsçayı bülbül gibi konuşur. Fransızcayı bir Parisli gibi söyler.

hâlâ... bir şey anlamamış gibi gözlerini satırlardan ayıramıyordu.
BİLLUR KALP **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

IV. Nedenlik ilgeçleriyle öbekleşen tümleçlerden örnekler :

Doğruluğundan ötürü (*dolayı*) onu herkes sever.

Gitmek üzere ayağa kalktı. Yukarıda da *yazıldığı üzere* bu işler yakında bitecektir.

V. Öbür ilgeçlerle öbekleşenler için (bkz. n° 399-IV).

88. BELİRTEÇ (zarf) TÜMLEÇLERİ (bkz. n° 85-III) :

Ufukta *şimdi* güneş sönmek üzere sallanıyor
Şu var ki çehresi *hâlâ parıl parıl* yanıyor.
(Mehmet Akif Ersoy.)

Ekinlere *bir kere* de çiftçi gözüyle bakınız. Başakları, hükümdar tuğlarından ve taneleri incilerden *daha kıymetli* bulursunuz. Çiftçi onu yetiştirmek için *aylarca* çalışan ve ibadet eden bir zaviye-i kaime olur ; *dimdik* ve *elleri boş* durduğunu *hemen hiç* göremezsiniz.
(Cenap Şehabettin.)

Açılur *elbet* nesim-i nevbahar essün *hele*
Bend-i dil muhkem değil bend-i nikabından senin.
(Nedim. XVIII.)

Çok çalıştım. *Pek* yorgunum. *Dün* geldik. *Yarın* gideceğiz. *Koşa koşa* ilerleyiniz. *Yavaş yavaş* gidelim. *Yukarı* çıktılar...

Örneklerde italik harflerle dizilmiş sözcükler, bulundukları tümcelerin ve önermelerin yüklemlerini — eylemlerini, eylemsilerini — türlü yönlerden berkitiyor ; birer belirteçtir.

Yüklemleri berkiten sözcük, belirteç tümlecidir.

Belirteçlerin çeşitleri, nasıl ve niçin kullanıldıkları görülecektir (bkz. n° 360).

ÖZET : Tümce kurmaya yarayan öğeler şunlardır :

I. Yüklem
II. Özne
} Bunlar temel öğelerdir.

III. Tümleçler (bkz. n° 85, 86, 87, 88).

89. TÜMLEÇLER NELERDEN OLUR :

1) Adlar tümleç olur (bkz. n° 84, 85 v.s.).

2) Ad takımları da tümleç olur :

Okulun bahçesini gezdik. *Dağ yoluna* sapacaktık. Ağaçlar *altın yapraklarla* bezenmişti.

3) Sıfat takımları tümleç olur :

Soğuk günleri arkada bıraktık. *Şu güzel çiçeklere* bakınız. *Sert yelle* savrulan yapraklar... *Geçen yaz* anlatmıştı.

4) Adlaşmış sıfatlar (bkz. n° 165, 166) tümleç olur :

Çalışkanları herkes beğenir. *Haylazdan* hoşlanmam. *Tembelle* düşüp kalkmak... Orhan *güzel* konuşur.

5) Adıllar tümleç olur :

Onu gördüm. *Bana söyledi. Herkesle* anlaşmak...

6) Yan önerme tümleç olur (bkz. n° 109/2, 112). :

Dün *size anlatmayı* unutmuşum. *Onunla görüşmekten* hoşlanırım.
Yurdumu düşündükçe içim aydınlanır.

7) Tümce de tümleç olur (bkz. n° 113).

90. BİR YÜKLEM ÇEŞİTLİ BİRKAÇ TÜMLEÇ ALIR :

Babam, bu akşam uçakla Ankara'ya gidiyor. Orhan, dün okulda Yalçın'a kalemini verdi...

91. TÜMCELERDE ÖĞELERİN SAYILARI :

I. Bir eylem tümcesinde :

1) Özne, düztümleç, ve yüklem ancak birer tane bulunur.

Aynı ekle ya da ilgeçle biçimlenmiş dolaylı tümleçler, ilgeç tümleçleri ve görevce benzeşen belirteçler de birerden artık olmaz.

Yinelenmiş eşit öğeler — kaçar tane olursa olsun — bir sayılır.

2) Dolaylı tümleçler, belirteç ve ilgeç tümleçleri, değişik biçimleriyle birden çok da olabilirler :

a) Birden çok dolaylı tümlecin kullanılışı :

Okulda Orhan'dan şu kitabı aldım.
Korkut'tan Yalçın'a selâm getirdim.
Sevim, okuldan eve kitapları çantasında getirdi.

b) Değişik görevli belirteç tümleçleri de birden çok olur :

Bugün çok yoruldum. *Yarın nasıl* gideceksiniz ?
Şimdi hemen koşa koşa aşağı ineceğim.

c) Değişik ilgeç tümleçleri de birden çok olur :

Her Türk, *bu yurt için düşmanlarla arslanlar gibi* çarpışacaktır.

II. Ad tümcelerinde (bkz. n° 79/2) :

1) Düztümleç bulunmaz.

2) Dolaylı tümleçler — eylem tümcelerine göre — daha seyrek kullanılır:

Yalçın *okulda* usludur. Bülbül *güle* âşıkmış.
Korkut, *arkadaşlarından* daha çalışkan, daha terbiyeli idi...

92. TÜMCEDE SÖZCÜKLERİN DÜZENİ. — Bir düşünceyi, bir duyguyu, bir isteği, bir yargıyı anlatmak için seçilip kullanılan sözcüklerin, tümce olurken, sıralanışları da — anlam gereğine göre — belli bir düzene bağlıdır. Bu düzen bozulunca tümce yanlış olur ; iyice anlaşılmaz.

Sözcüklerin dizilişi bakımından tümceleri çeşitlere ayırmak için, önce kullanıldığı yere göre dili derecelere ayırmak gerekir :

1) Kültür dili (bkz. n° 93) ;

2) Gelişigüzel konuşma dili (bkz. n° 97).

93. KÜLTÜR DİLİ. — Konferans veren bilgin, her iyi yazıcı, ders veren öğretmen, derse kalkan öğrenci... ellerinden geldiğince özenli konuşur, özenli yazar ; yanlış sözcükten, düzensiz tümceden kaçınır.

Bir dilin kurallarına göre özenle kullanılan şekline **kültür dili** denir.

Kültür dilinde de, konulara göre az çok ayrılıklar vardır. Bir konferansın dili söylevinkine göre daha ağır başlı olur. Bir makale ile bir monolog — sözcüklerin seçilişi ve dizilişi bakımından — epeyce değişiktir. Roman ve tiyatro dilleriyle bir bilim ve fen yazısındaki dil birbirinden ne denli uzaktır ? Hele devlet dairelerindeki yazı dili (resmî dil) bunlardan büsbütün ayrıdır.

YAZI DİLİnin en güzeli, kolayca anlaşılabileni, konuşma dili doğallığında olanıdır. Divan Edebiyatı diliyle konuşma dili arasındaki ayrılığı gördük (bkz. n° 31-II).

94. DİZİLİŞLERİNE GÖRE TÜMCELER. — Kültür diliyle gelişigüzel konuşma dilinin değişiklikleri en çok tümcelerin dizilişinde görülür. Bu bakımdan tümceler iki türlüdür :

1) Kurallı tümce (bkz. n° 95) :
2) Devrik tümce (bkz. n° 96) .

95. KURALLI TÜMCE. — Kurallı tümcelerde sözcükler şu ana kurala göre dizilir :

Türkçede tümleyici ve belirtici sözcükler, asıl sözcüklerden önce gelir. Ad ve sıfat takımlarında böyle olduğu gibi tümcelerde de tümleçler — Yüklemin tümleyicileri oldukları için kurallı tümcelerde — yüklemden önce gelir. Bu genel kural şöyle özetlenebilir :

Türkçede :
Tümleyen tümlenenden ;
Belirten belirtilenden
önce gelir ve kurallı tümceler — bir anlam özelliği yoksa — şöyle sıralanır :

ÖZNE + YÜKLEM TAKIMI
Tümleçler + yüklem

Tümcede çeşitli tümleçler bulununca da sıra değişmez ; şöyle olur :

ÖZNE +	YÜKLEM TAKIMI			
	belirteç tüm. +	dolayı tüm. +	düz tüm. +	ilgeç tüm. + yüklem
Ben	*dün*	*Orhan'dan*	*kitabı*	*okumak için aldım.*

Bu sıra kuramsaldır. Kullanışta anlam özellikleri bu sıranın sık sık değişmesine yol açar. Bu değişmelerin nedenlerini şu incelemelerde görelim (bkz. n° 92) :

Turgut, dün okulda Yalçını aradı.

Bu beş sözcükten kurulmuş tümcede **aradı** yüklemdir ve sondadır. Öbür sözcükler de önemlerine göre yükleme yaklaşacak, en önemli sözcük yüklemin yanında bulunacaktır.

Konuşmada ve yazıda her tümce sanki içten, gizli bir soruya yanıttır. Kendisine söylenilen kişinin neler soracağı sanki düşünülür de tümceler o sorulara göre düzenlenir.

Yukarıdaki örnek tümcenin yükleminden başka olan dört sözcüğünde önem derecesi şu sorularla belirir :

1) *Turgut mu aradı?*	Bu soruya göre en önemli sözcük *Turgut*'tur.
2) *Dün mü aradı?*	Bu soruya göre en önemli sözcük *dün*'dür.
3) *Okulda mı aradı?*	Bu soruya göre en önemli sözcük *okulda*'dır.
4) *Yalçın'ı, mı aradı?*	Bu soruya göre en önemli sözcük *Yalçını*'dır.

Bu sorular, sırasıyle şöyle sorulabilir :

1) *Dün okulda Yalçın'ı kim aradı* ?
2) *Turgut okulda Yalçın'ı ne gün aradı* ?
3) *Turgut dün Yalçın'ı nerde aradı* ?
4) *Turgut dün okulda kimi aradı* ?

Sıralarına göre yukarıdakilerin aynı olan bu soruların uygun yanıtları da sırasıyle şunlardır :

1) Dün okulda Yalçın'ı *Turgut* aradı.
2) Turgut okulda Yalçın'ı *dün* aradı.
3) Turgut, Yalçın'ı dün *okulda* aradı.
4) Turgut dün okulda *Yalçın'ı* aradı.

Her tümcenin en önemli sözcüğü italik harflerle dizilmiştir. Hepsi de yüklemin yanındadır. Bunu göz önünde tutarak sonucu kesinleştirelim :

Kurallı tümcelerde sözcükler önemlerine göre sıralanır ve en önemli sözcük, yüklemin yanında bulunur.

NOT. — Nesne belirtisiz (yalın) olunca (bkz. n° 84-2) yüklemden ayrılmaz :

Orhan dün *cam* kırdı.

Ancak :

Bir gömlek kendime, bir *gömlek de* Orhan'a aldım.
Bir top Orhan'dan, bir *top da* Yalçın'dan aldım.
Bir *top da*, bir *gömlek de* size alalım.

gibi **(de)** ile bağlanmış eşit kısımlardaki belirtisiz nesnelerle yüklemler arasına başka tümleçler girebilmektedir.

(de) bağlacı, eşit tümleç öbeklerini değil de yalnız belirtisiz nesneleri bağlarsa nesne, yine yüklemin yanında olur ; ne var ki, anlam değişir :

Size bir gömlek de alalım (başka alınanlar gibi).
Bir gömlek de size alalım (başkalarına alındığı gibi).

96. DEVRİK TÜMCE. — Yüklemi sonda bulunmayan tümcelere **devrik** denir. Devrik tümcelere, başlıca şuralarda rastlanır :

1) Gelişigüzel konuşmalarda (bkz. n° 97) ;
2) Koşuklarda (dizelerde) (bkz. n° 99).

97. GELİŞİGÜZEL KONUŞMALARDA TÜMCE. — Düşünceler, anlamlar anda (zihinde) doğar. Dil, bunları söze çevirerek, tümceler kurarak söyler ; kalem harflerle biçimlendirir.

Anda doğan düşünceler, anlamlar :

1) Ya tasarlanarak, düzenlenerek söylenir. Bu, KURALLI tümcedir ;

2) Ya da tasarlanmadan, düzenlenmeden andaki doğuş sırasına göre söz olarak çıkar. Bu da GELİŞİGÜZEL KONUŞMA tümcesi olur.

Gelişigüzel konuşmalarda tümcenin devrik oluşunu şu nedenlere bağlayabiliriz :

a) Gelişigüzel konuşmalarda an, düzenle uğraşmayı gerekli saymaz, uğraşmaz. Onun için bu çeşit konuşmalarda sözcüklerin sıralanışı, düşüncelerin, anlamların doğuş sırasına göre olur.

b) Birden gelen tehlike karşısında, korku ve coşkunun birden doğuşunda an tasarlamaya, anlamları düzenlemeye vakit bulamaz. İlk doğanı söyler ; eksik kaldığını anladıkça ekleyerek sözü tamlar :

Yangın !... sarmış komşuyu. Kaçın !... aşağıki kapıdan !...

c) Acıklı durumların anlatımında, devrik tümceler vurguya, tona daha elverişli oldukları için, çok kez, duygu değeri artar ve anlatıma dokunaklı bir deyiş kazandırır :

Çok gençti zavallı yavru ! Ecel nasıl kıydı ona ! Görmeyin annesini ; bir günde öyle erimiş ki !...

98. YAZIN YAPITLARINDA DEVRİK TÜMCE. — Piyeslerde ve romanlardaki karşılıklı konuşmalarda sözlerin aslına uygun olması ; söyleyişlerin, ağızların, diyeleklerin olduğu gibi belirtilmesi hoşa gider ; esere ayrı bir tat ve doğallık katar. Bu yüzdendir ki birçok oyun ve roman yazarları yapıtlarındaki karşılıklı konuşmaları söyleyenlerinkine uygun yazmaya çalışırlar. Bu konuşmaların çoğu gelişigüzel olduğu için tümceler devrik olur :

— *Yahu bu batakta yaşanılır mı ?*
— *Bu suali bize mi soruyorsun Efendi ?*
— *Tabiî size. Mandaları ısıran sivrisineklerin yanında bu nasıl köy ?*
— *Onu da sana sormalı Efendi ?*
— *Bu batağı kurutmak kabil değil mi ?*
— *Neden kabil olmasın. Ama o bizim bileceğimiz iş değil ki...*

KEREM ÇEŞMESİ (**Akagündüz.**)

— *Ne bakıyorsun Vehbi ?*
— *Sen güzel kızmışsın be ! Benim ağama varsan... Sana Istanbullu yenge derim, ben.*
— *Senin ağan ne iş görür ?*
— *Candarma.*
— *Candarma ne iş yapar ?*
— *Cavurları çeser.*

ÇALI KUŞU (**Reşat Nuri Güntekin.**)

Eski eserlerimizde de devrik tümceler vardır :

Sundılaç işi ermes örtkün tepmek. =
Çayırkuşunun işi değildir harman dövmek.

(Divanü Lûgat-it-Türk.)

...doyunca yüzüne bakamadığım hanım yiğit kanda gittin beni yalnız bırakıp...

(Dede Korkut).

...Kolca kapuzum çalın övün meni.

(Dede Korkut.)

Beni niçin komaz anda varmağa.

*

Osman Gazi başladı ırak yerlerden av etmeğe.

*

Bir viranca hisar vardır bağlar arasında.

(Aşıkpaşazade Tarihi.—XV.)

(İlâhi) mevcutsun mekânsız, daimsin zamansız...

(Sinan Paşa. XV.)

Yan önermelerde de devrikliğe rastlanır : Tümleç, bağlaç **ki** = **kim**'den sonra gelmiştir :

Pes vacip oldu kim bize erin kıymetin bilinür yere varayuz ve hem biz dahi gaza edevüz.

(Aşıkpaşazade Tarihi. XV.)

99. KOŞUKLARDA TÜMCE. — Koşukların yazılışı düzyazıya (nesre) benzemez. Onlarda ölçü (vezin) ve uyak (kafiye) bulunur. Ozanlar, ölçü ve uyağı sağlamak için, çok kez, sözcüklerin yerlerini değiştirmek zorunda kalırlar. Bu yüzden yüklem başa, ortaya gelir. Her dilde ozanların bu çeşit değiştirmeleri hoş görülür ; yanlış sayılmaz :

Yakarız yurdumuza kem gözlerle bakanı ;
Şimşeklerden hız *alır* çelik mızraklarımız !
Kızıl alevler *saçar* atımızın yelesi.
Ufukları *çınlatır* nallarımızın sesi.

(Halide Nusret Zorlutuna.)

Sana dün bir tepeden *baktım* aziz Istanbul !
Görmedim gezmediğim, sevmediğim hiçbir yer.
Ömrüm oldukça, gönül tahtıma keyfince *kurul* !
Sade bir semtini sevmek bile bir ömre *değer*.

(Yahya Kemal Beyatlı.)

100. DEVRİK TÜMCENİN ANLATIM DEĞERİ. — Yukarıda incelenen örnekler gösteriyor ki dilimizde devrik tümce yeni değildir ; eskiden beri vardır (bkz. n° 98). Kurallı tümcelerde öğelerin yer değiştirmesiyle söze başka anlamlar sindiği gibi (bkz. n° 95) yüklemin yer değiştirmesi de anlatıma çeşitli ayırtılar katmaktadır. Yukarıda nedenleri az çok açıklanan devrik tümceler, kurallı tümcelerden daha vurgulu, daha tonlu ve dokunaklı söylenmeye elverişlidir. Yerinde kullanılınca da kurallı tümceden daha derin, daha engin duygular ve imgeler taşıyabilmektedir. Stilistik ve semantik bakımından da bu, böyledir. Semantikçiler anlatım gücünü her şeyden üstün sayarlar. (bkz. n° 488-v. s.). Onlara göre tümcenin güzelliği - geleneksel kurallara uygunlukta değil - anlatıma sindirilen duygu, imge değeriyle ve sözcüklerin örülüşlerinden, tümcelerin dizilişlerinden doğan ses güzelliğiyle ölççülür. Duygu ve imge değeri üstün, sesi kavrayıcı olan tümcenin, gramerciyi azıcık tedirgin edecek kadar kuraldan kayması hoş görülmelidir.

İyice düşünülünce anlaşılır ki yazarlar, en ateşli imgelerini, en dokunaklı duygularını, daha çok, devrik tümcelere akıtabilmektedirler. Denilebilir ki devrik tümce, coşkuların anlatılmasına daha elverişlidir. Böyle bir devrik tümce, kurallıya çevrilince, sözcüklerin örgüsüne sinmiş duygu ve imge değerleri uçar ; tümcede o coşkunluk, o tat kalmaz ve mantığın soğukça sertliği sezilmeye başlar. Şu örnekleri bu bakımdan inceleyelim :

Timur'un saldırıları karşısında Yıldırım'ın orduları dağılmıştır. Bu çok sıkıntılı anda kendisine yaklaşan Solak Karaca adlı kulu şunları söylüyor :

"Kani ol güvendiğin oğulların ve ol sancağın beğleri ya ol sarhoş vezirlerin ne gerçek yoldaşlık ettiler sana."

(Aşıkpaşazade Tarihi. XV.)

Irakına, vatanına, tarihine ihanet etmiş olan efrat ve akvamın hiç birini untma Türk oğlu!...

Unutma... ve Affetme !...

BATARYA İLE ATEŞ **(Süleyman Nazif.)**

(*Bekirağa Bölüğünde*) *Bu mülâkat neticesinde Rahmi'nin manevî kuvveti o kadar, artmıştı ki :*

— Mustafa kemal'i görürsünüz, diyordu. âdeta haykırıyordu :

Ve sonra daha hevesini almamış gibi,

"Ha aslanım, Kemal'im, göster kendini !"

MEŞRUTİYET VE SONRASİ **(Hüseyin Cahit Yalçın.)**

Yandım bu oğlanın elinden, ne dur dinler, ne otur bilir.

FALAKA **(Ahmet Rasim.)**

Mahallede dedikodu oluyormuş. Peki, fakat sen bu dedikoduları niçin üzerine alıyorsun?

Neden yarısını da benim üzerime atıyorsun? Var mı kendinden şüphen? Bu işte mücrimiyetime dair var mı ispatın?

BİLLUR KALP **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

— Adam olmaz bu herifler, diyordu, para insanı adam etmez vesselâm.

SÜRGÜN **(Refik Halit Karay.)**

Giyinişi, kalıbı kıyafeti, hal ü tavrı da hayli acayipti bu adamın.

ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

Nasıl tekliftir bu ? Biz niçin böyleyiz acaba ?

İki Makale başlığı **(Falih Rıfkı Atay.)**

Ah ! O bizim yazı dilimiz ! O nedir öyle ? Düşüncelerin yoksulluğunu, yavanlığını birtakım bezeklerle, incik boncuklarla örtmeğe kalkan kişiler kurmuş onu.

(Ataç.)

Benim kadersiz yavrum, benim gülmedik yavrum !...
diye ağlıyordu. Gözlerinden kan döküyordu yaş yerine.

TIRPAN (Fakir Baykurt.)

Yalnız duygusal sorunlarda değil ; düşünsel konuların anlatımında da devrik tümcenin yerleşmeye, yayılmaya yüz tuttuğunu görüyoruz. Genç kuşak bu yola gireli yıllar oluyor. Bir örnek :

USUMUZU BEĞENMEK. — Usları satağa (pazara) çıkarsalar, hepimiz gene kendimizinkini beğenir, onu alırmışız, öyle diyorlar. Sanmıyorum bunun doğru olduğunu. Bütün kişiler gibi ben de az çok beğenirim kendimi, çok kimselerinkine değişmem usumu. Ancak bu, kimseninkine değişmem demek değildir. Geçmişte olsun, gelecekte olsun, usça, anlayışça, benden çok üstün kişiler bulunduğunu bilirim. Neden benzemek istemiyeyim, neden imrenmeyeyim onlara ? Usları satağa çıkarsalar Stendhal'inkini neden almayayım ?

İyi bir soruşturma konusu olur bu : «Usları satağa çıkarsalar, kiminkini almak istersiniz ?» Gelgelelim çok kimseler işi büyük lakırdılara dökerler, böyle olunca da tadı kalmaz.

Emin Ali Paşa da, deliksiz bir uyku uyuyabilmek için, Kızlar Ağasının usunu istermiş. Öylesi de olur, o da kötü değildir.

Ulus Gazetesi 12. V. 1957 (**Nurullah Ataç.**)

Bir örnek daha :

Durmadan artıyor edebiyata ilişkin güçlükler. Alabildiğine karmaşık sorunlarla bezeniyor edebiyat. Bir yandan da belgesiz savlar, yanlış anlamalar, çarpık görüşler, aldatıcı önyargılar kaplıyor ortalığı. Çeşitli yönlerden sokulmak zorunda edebiyata araştırıcılar. Alışılagelenden daha etkili bir tutumla dil bilgini, toplum uzmanı, uygarlık tarihçisi, sanat filozofu, yaratma psikologu iyiden iyiye incelemek zorunda edebiyatı. Eğitimciye, politikacıya, töreciye de düşen pek çok görev var bu arada.

İNSAN AÇISINDAN EDEBİYAT 1969 (**Prof. Dr. Nermi Uygur.**)

Bir örnek de günümüzden (Bir fıkranın son paragrafı) :

Sartre, durmayan, bitti demeyen, sonuç budur diye kesip atmayan büyük bir yazar, bir düşünür. Dondurmuyor hiç bir görüşü, düşünceyi. Hep daha ötesini, daha yenisini arıyor. Çünkü insanoğlu ulaşınca bir düzeye, yeniden çölde buluyor kendini! Her uygarlık aşaması insanoğlunu yalnızlığa, acıya, bir çeşit yokluğa itiveriyor. Elde ettikleri yetersiz oluyor. Eski çareler, eski yöntemler bir noktada kalıveriyor. O zaman o ileri düzeydeki aydın kişi daha ileride bir noktaya yürümek özlemiyle başlıyor araştırmaya, çalışmalara...

CUMHURİYET 9. VII. 1971 (**Oktay Abkal.**)

101. TÜMCENİN ÇÖZÜMLENMESİ. — Tümcenin öğelerini ve herbirinin tümcedeki görevini incelemeye ; yani tümceleri çözümlemeye alışmakta türlü faydalar var. Böylelikle yersiz, sırasız ve yanlış kullanılmış sözcükler kolayca görülür ; bunlar yerlerine getirilerek, sıralarına konarak tümce düzeltilir :

Yalınç tümcenin çözümlenmesi :

Turgut, dün Orhan'ı bahçede üzüntü ile bekliyordu.

tümcesini öğelere ayıralım :

Tümceleri öğelere ayırırken sözcükler, görev adlarına göre şöyle sıralanmalıdır :

Yüklem : *Bekliyordu* ;
Özne (kim bekliyordu ?) : *Turgut* ;
Düz tümleç = nesne (Turgut kimi bekliyordu ?) : *Orhan'ı* ;
Dolaylı tümleç : *Bahçede* ;
Belirteç tümleci : *Dün* ;
İlgeç tümleci : *Üzüntü ile.*

Açıkta hiç bir sözcük kalmadı.

Ya tümce şöyle olsaydı :

Bizim Turgut, iki gün önce karşıki okulun bahçesinde küçük Orhan'ı derin üzüntülerle bekliyordu.

Tümceleri öğelere ayırırken her öğeyi tümleyicileriyle birlkte bir tek saymak gerektir :

Yüklem : *Bekliyordu* ;
Özne : *Bizim Turgut* ;
Düz tümleç : *Küçük Orhan'ı* ;
Dolaylı tümleç : *Karşıki okulun bahçesinde* ;
Belirteç tümleci : *İki gün önce*;
İlgiç tümleci : *Derin üzüntülerle.*

Bir de şu tümceyi çözümleyelim :

Her sözüm gülşen-i manaya gönül bezminden
Gül gibi renkli nergis gibi mestane gelür,

(**Nedim. XVIII.**)

Yüklem : *Gelür ;*
Özne : *Her sözüm ;*
Düz tümleç : (yoktur ; çünkü eylem geçişsizdir.) ;
Dolaylı tümleçler : 1) *Gülşen-i manaya.* 2) *Gönül bezminden.*
Belirteç tümleçleri : 1) *Gül gibi renkli.* 2) *Nergis gibi mestane.*

Tümce, öğelere ayrılırken hiç bir sözcük açıkta kalmamalıdır.

Tümceleri çözümlemekle bileşik, girişik ve en çapraşık tümcelerin içinden çıkılır ; yanlışlar görülür, anlam saydamlaşır. Bunun için önce yan önermelerin yüklemlerini işaretlemek, önermeleri belirtmek gerektir. Ondan sonra temel önermelerin öğeleri bulunur. Yan önermelerin bu öğelerden hangilerini hangi yönlerden tümledikleri belirtilir.

YAPILARINA GÖRE TÜMCELER

102. YAPILIŞLARINA GÖRE TÜMCELER üç çeşittir :

1) Yalınç tümce (bkz. n° 103) :
2) Bağımsız önermelerden birleşmiş tümce (bkz. n° 104 v.s.) ;
3) Bileşik tümce (bkz. n° 108).

103. YALINÇ TÜMCE :

Işıklar parça parça âdeta ayaklarımızın dibinde sönüyordu.

(Reşat Nuri Güntekin.)

Ordumuz İzmir yoluna düştü. İzmir bu yolun üstündedir.
İzmir'e gidiyoruz. Hayal bu hakikatten sönüktür.

(Falih Rıfkı ATAY.)

O (Atatürk), Milletinin tek uyanık şuuru idi. Türk milleti Onda tek bir adam haline inkılâp etmişti. Bütün hassasiyeti, bütün dehası, bütün enerjisi millî faziletlerimizin bir hulâsası gibiydi.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Örneklerde :

1) Her tümce bir tek düşüncenin anlatımıdır.
2) Her tümcede bir tek yüklem var.

Yalnız bir tek duyguyu, bir tek düşünceyi, bir tek isteği, bir tek olayı, bir tek yargıyı anlatan söz dizisine yalınç tümce denir.

Yalınç tümce :

a) Başka bir önerme ile tümlenmez ;
b) Başka bir önermeyi tümlemez ;
c) Başka önermeye bağlanmaz.

104. BAĞIMSIZ ÖNERME (bkz. n° 109) :

Muzır tesadüfler faydalı tesadüflerden bin kere daha çoktur ; akıllı adam tesadüften hayır ummaz.

(Cenap Şehabettin.)

Bu örnekte iki önerme var. Noktalı virgülün yerine nokta konunca iki yalınç tümce olur. Ne var ki yazar, bu iki önermenin arasında bir bağlantı kurmak gereğini düşündüğü için — nokta ile ayırmaktansa — noktalı virgülle bağlamayı daha uygun görmüştür.

Bir örnek daha :

Hakikat, hayatın bizzat kendisidir ve ilimler, aslı bilinmeyen bu sırrın etrafında yapılan tefsirlerden ibarettir.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

"ve" bağlacının yerine nokta konunca iki ayrı tümce olur.

Bu incelemelerden şu sonuca varılır :

Başlı başına bir tümce olduğu halde bir bağlaçla ya da virgül, noktalı virgül gibi bir imle bir tümceye bağlananlara BAĞIMSIZ ÖNERME **denir :**

Sen Şarkın kınına girmeyen kılıcısın ; dövüle dövüle tavlanır, vurula vurula kırılırsın ; yine her parçandan bir kıvılcım, her kıvılcımından bir şimşek çıkar ; ilâhî bir kuvvetin, ebedî bir feyzin var ey Türk !..

(Ahmet Hikmet Müftüoğlu.)

Bağımsız önermeler, kuruluşları bakımından, yalınç tümceler gibidir.

Bağımsız önermeler iki türlüdür :

1) Sıra önermeler (bkz. n° 105) :
2) Bağlı önermeler (bkz. n° 106).

105. SIRA ÖNERMELER :

Kış : yanaklar solar, burunlar kızarır, dudaklar birbirini çimdikler, kollar ve dirsekler gövdeye yapışır.

(Cenap Şehabettin.)

Yaşlar kurur, iniltiler durur, çukurlar dolar, yangınlar söner, mezarlar çöker, viraneler şenlenir ; her şey bitti sanılır. Yalnız kitapların arasında hareketsiz duran barut tozlarına benzeyen yazılar, hatıralar kalır.

(Ahmet Hikmet Müftüoğlu.)

Birlikte düşerdik bu uzun yollara erken,
Kaç kerre şafak söktü bu dağlarda gezerken.

(Faruk Nafiz Çamlıbel.)

Bu örneklerde virgülle, noktalı virgülle birbirine bağlanan önermeler, çekimli yüklemleriyle, ayrı ayrı özneleriyle ; birkaçı da tümleçleriyle başlı başına birer tümcedir. Hiç biri öbürüne ne biçimce bağlıdır, ne de anlamca. Sıralanmalarına yarayan virgüllerin yerlerine noktalar konunca yalınç tümceler olurlar.

Biçimce de, anlamca da birbirine bağlı olmayan; bununla birlikte aralarına virgül ya da noktalı virgül konulan önermelere SIRA ÖNERMEler **denir.**

106. BAĞLI ÖNERMELER :

I. Biçimce bağlı önermeler :

a) O zaman kalemler kırık, gözler yumuk, boyunlar eğili, ağızlar kilitli idi.

"idi" ekeylemiyle eşit dört ad tümcesi arasında düzenli bir bağlantı kurulmuştur. Hepsi de ayrı ayrı "idi" ile bir bağımsız önerme olmaktadır.

b) Ekserî başkaları için yaşar, başkaları uğruna ölürsün.

(Ahmet Hikmet Müftüoğlu.)

Bu dallarla kendimize atlar yapar, cirit oynar, yarışa çıkardık.

(Ömer Seyfettin.)

Önermeler biçimce bağlıdır ; yani birinci, ikinci önermelerin yüklemleri, kip ve kişi bakımından, son önermenin eylemine bağlıdır.

c) Ney şimdi yalvarıyor ; çektiklerini, dertlerini anlatıyor ; hasretlerinden, firaklarından bahsediyor.

BİR İÇİM SU (Refik Halit Karay.)

Noktalı virgüllerle bağlanan üç bağımsız önermenin özneleri birdir : NEY. Bağımsız önermeler arasında bir ya da birkaç öğenin ortak oluşu da bir çeşit biçim bağlılığıdır.

II. Anlamca ağlı önermeler :

Döğüş istemedi ; barış kurdu. Düşmanlık istemedi ; dostluk kurdu. Düşkünlük sevmezdi ; güçlü oldu. Haksızlık sevmezdi ; hak gözetti.

ATATÜRK'Ü ÖZLEYİŞ (Ruşen Eşref Ünaydın.)

Ben de tarih okudum ; âlemi elbet bilirim.

(Mehmet Akif Ersoy.)

Bize bol bol ziya kucakla, getir ;
Düşmek etrafı görmemektendir.

(Tevfik Fikret.)

Bahçelerde bütün dallar, feci bir teslimiyetle son yapraklarını dökmüşlerdi ; şimdi yuvasız ve musikisiz ağaçlarda yalnız çalı çırpı sefaleti çatırdar.

(Cenap Şehabettin.)

Bu örneklerde dış bağlılık yoktur. Yüklemlerin kipçe ve kişice birbirine benzemesi de gerekli değildir. Biçimce bağlı olmayan bu önermeler, anlamca birbirleriyle ilgilidirler. Bu anlam ilgisini iyice belirtmek için noktalı virgüllerin yerlerine sırasıyla *"onun için, çünkü, bu yüzden..."* bağlaçlarını koyalım ; yakıştığını görürüz. Bundan başka, iyice bakılınca görülür ki her tümcedeki önermeler birbirinin nedeni ve sonucudur. Böylece birbiriyle ilgili olan söz dizilerine **bağlı önermeler** denir.

III. "Kİ" ile bağlanan önermeler (bkz. n° 406) :

Unutma ki şairleri haykırmayan bir millet,
Sevenleri toprak olmuş öksüz çocuk gibidir.

(Mehmet Emin Yurdakul.)

a) **ki** ile bağlanan önermelerin birçoğu anlamca **-diği** ortacıyle kurulan yan önermelere benzer :

Dediler ki ıssız kalan türbende
Vahşî güller açmış.....

(Rıza Tevfik Bölükbaşı.)

Tümceyi **ki**'den kurtaralım :

Issız kalan türbende vahşî güller açtığını dediler (= söylediler).

Temel önermenin eylemi **-diği** ortacı oldu ve önermelerin yerleri değişti ; yan önerme de temel oldu.

b) **ki** ile bağlanan önermelerde -diği anlamı bulunmayabilir de :

Gittim o son diyara ki serhaddidir yerin.

(Yahya Kemal Beyatlı.)

...Bu büyük ölülerdir ki, çok zaman kalbimden ölüm korkusunu sıyırıyor.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

c) **ki**'den sonra temel önermenin düşmesi söze etkili bir duygu değeri katar :

Kendine bakmayı bilmez ki...

(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

Kim bu cennet vatanın uğruna olmaz ki feda !

(Mehmet Akif Ersoy.)

107. BAĞLI ÖNERMELERİN EYLEMLERİNDE ÇEKİM. — "ve" ile, virgüllerle bağlanmış önermelerin eylemleri son (temel) önermenin eylemine uyar; kipleri bir olur. Öncül eylemler kişi, çoğulluk ve bileşik zaman takıları almamışsa son eylem gibi sayılır. Bu olay, ancak ikinci çeşit kişi takıları alan eylemlerde : miş'li geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman ve gerekli kiplerinde (bkz. n° 255) görülmektedir :

Âdeta *koşuyor*, beni elimden tutan uşağı *çekiyor*, sürüklüyordum.

(Cenap Şehabettin.)

... Üzerinde gökten izler var. Onun için bir kaynaksın ; onun için *solmayacak*, kurumayacaksın. Son neslin başları üstünde ilk neslin başları üstündeki gibi hür ve temiz yaşayacaksın ve Türklerden bir son nesil *tanımayacak*, görmeyeceksin.

(Ruşen Eşref Ünaydın.)

Sabahları erken *kalkar*, hemen *hazırlanır*, iş başına *koşarım*. Üstün başarıya ermek için siz de okulunuzu, derslerinizi, öğretmenlerinizi pek çok *sevmeli*, ödevlerinizi özenle *yapmalısınız*.

Not. — Birer yalnız tümceye benzeyen ; yani dilbilgisi bakımından her şeyi tamam olan bağımsızlara **önerme** (bkz. n° 109) denmesinin nedeni şudur :

a) Tümce başında olmayanlar büyük harfle başlamıyor ;

b) Sona gelmeyenler nokta ile bitmiyor.

c) Bağımsız önermelerden birleşmiş tümceler dış görünüşleri, yani yazılışları bakımından bileşik tümcelere benzerler (bkz. n° 108).

ÖZET :

Başlı başına bir tümce olmakla birlikte virgülle, noktalı virgülle ya da bir bağlaçla başka bir tümceye bağlanan söz dizileri — bağımsız önermeler — iki türlüdür.

I. Sıra önermeler. — Biçimce de, anlamca da birbirlerine bağlı olmadıkları halde, daha çok, eşitlikleri göz önüne alınarak aralarına virgül ya da "ve" konan tümceler (önermeler) dir.

II. Bağlı önermeler. — Biçimce ya da anlamca birbirine bağlı olan tümceler (önermeler) :

İki türlüdür :

1) **Biçimce bağlı önermeler.** — Öncül yüklemleri, kip ve kişileri bakımından, son yüklemlere bağlı olan önermeler.

2) **Anlamca bağlı önermeler.** — Biçimce hiç bir bağları olmamakla birlikte aralarında nedenlik gibi bir anlam ilgisi bulunan tümceler (önermeler) dir...

Konuyu bir de şu şemada toplayalım :

BAĞIMSIZ ÖNERMELER

Sıra önermeler	Bağlı önermeler	
	Biçimce bağlı önermeler	Anlamca bağlı önermeler

UYARMALAR :

I. Eşit kısa tümceler :

a) Nokta ile ayrılınca aralarındaki duraklamalar uzunca olur.

b) Virgülle ayrılınca duraklamalar kısalır.

— Hangisi üstün sayılmalı?

— Anlatım, ses ve deyiş güzelliği hangisini gerektiriyorsa onu üstün saymak, ona göre imler koymak yerinde olur.

II. Biçimce bir olan önermeler :

a) Nokta ile ayrılınca, her yüklemde kişi ve çoğulluk takılarıyle ekeylemleri yinelemek gereği baş gösterir.

b) Aralarına virgül ya da "ve" konursa öncül yüklemlerin takılarıyle ekeylemlerini kullanmak zorunluluğu kalkar.

— Hangisi üstün sayılmalı ?

— Anlam, ses ve deyiş hangisini gerekli kılıyorsa onu.

III. Anlamca bağlı önermeler :

a) Nokta ile ayrılınca aradaki anlam ilgisi düşündürülemez.

b) Kimi yazarlar, sonraki tümcenin başına *çünkü*, *fakat*, *mademki*, *bunun için*... gibi bağlaçlar koymakla tümceler arasındaki ilgiyi belirtmeye çalışırlar.

c) Yazarların kimisi de, bu bağlaçları kullanmakla birlikte noktalı virgül kullanmayı daha uygun sayarlar.

ç) Birçok yazar da noktalı virgül kullanmakla gereken ilgiyi belirttiklerini ileri sürerek bağlaç kullanmayı gerekli bulmazlar.

— Hangisi daha üstün sayılmalı ?

— Bağlaçların kullanılmaması anlamca bir eksikliğe yol açmıyorsa (ç) paragrafındaki yazarları izlemekte kazanç vardır : Fazla sözcük kullanmaktan kurtuluruz ; anlatım daha duru olur.

Anlamda bir eksiklik seziliyorsa (c) paragrafındaki yazarlara uymak yerinde olur.

Bu sorunda da anlamı, ses ve deyiş güzelliğini göz önünde tutmak gerek.

BİLEŞİK TÜMCELER

108. BİLEŞİK TÜMCE :

Kartalın beğenmediğini kargalar kapışır.

(Cenap Şehabettin.)

Kurban edip vücudumu ben rah-ı millete
Terk eyledim hayatımı fikir-i hamiyyete

(Namık Kemal.)

İnsan melek olsaydı, cihan cennet olurdu.

(Tevfik Fikret.)

Şecaat arz ederken merd-i kıpti sirkatin söyler.

(Ragıp Paşa. XVIII.)

Örneklerin her birinde ikişer fikir anlatılmıştır ; yani her biri ikişer önermeden bileşmiştir (bkz. n° (109). Bunlardan eylemsilerle ve koşullu eylemle kurulan birinci önermeler tümleyici ; çekimli eylemlerle kurulan ikinci önermeler de temel önermelerdir.

Bunların ikişer önermeden bileşmiş olduklarını göstermek için eylemsilerini çekimli eylemlere çevirerek ikişer bağımsız önerme ya da ikişer ayrı yalınç tümce yapmak kolaydır :

Kartallar beğenmez ; (fakat) *kargalar kapışır.*

Ben vücudumu millet yoluna kurban ettim. Hayatımı hamiyet fikrine terk eyledim.

Tümleyen ve tümlenen önermelerden kurulmuş söz dizisine BİLEŞİK TÜMCE **denir** (bkz. n° 110 v.s.).

Önermelerin bileştirilmesi ; yani tümcelerin önermeler biçimine sokulması anlatımın kısalmasını sağlamaktadır :

Anlattıklarınızı yazmaya çalışıyorum.

Bu kısa anlatım içerisinde üç edimi, işi — üç düşünceyi — bileştirmek Türkçenin üstün başarılarından biridir. Hiç bir Avrupa dilinde bu kolaylık yoktur.

109. ÖNERME. — Başlı başına bir tümce olmayıp başka bir önermeyi tümleyerek, ya da önerme ile tümlenerek bileşik tümce kurmaya yarayan söz dizisine ÖNERME denir.

Her önermede bir düşünce anlatılır (bkz. n° 108). Birbirini tümleyen önermeler, çok kez, iç içe geçmiş gibidirler.

Bileşik tümcelerde iki çeşit önerme vardır :

1) Temel önerme (bkz. n° 111) ;

2) Yan (= bağınlı) önerme (bkz. n° 112).

Koca Ali sendeleyerek ayağa kalktı.

(Ömer Seyfettin.)

tümcesinde iki ayrı şey anlatılmaktadır. (bkz. n° 108) :

1) *Koca Ali sendeledi.* 2) *Koca Ali bu halde ayağa kalktı.*

Bu iki tümceden birincisinin yüklemi *sendeleyerek* biçiminde eylemsi olunca iki tümce, birbirini tümleyen ve içiçe geçen iki önerme olmuştur. Bunlardan :

Kalktı eylemiyle kurulan önerme, temel önermedir.

Sendeleyerek eylemsisiyle kurulan da yan önermedir. Bu incelemelerden şu sonuca varılır :

Bileşik tümcelerde eylemle kurulanlar **temel** önerme ; koşullu eylemlerle ve eylemsilerle kurulanlar da **yan** = bağınlı önermedir (bkz. n° 112, 115).

110. BİLEŞİK TÜMCEDE ÖNERME SAYISI :

a) Her bileşik tümcede ancak bir çekimli eylem vardır ; yani bir tek temel önerme bulunur (bkz. n° 109).

b) Bir bileşik tümcede kaç eylemsi varsa o kadar yan önerme vardır. Koşullu (şartlı) eylemler de — eylemsiler gibi — yalnız yan önerme kurmaya yarar.

Yan önermelerin sayısı için sınır yoktur :

O vakit rüzgârın gürültüsü içinde ince bir sesin *anlaşılmaz* bir şeyler *söyleyerek inlediğini* işittik.

(Reşat Nuri Güntekin.)

Üç yan ve bir temel önermeden birleşmiş bir bileşik tümce...

Eski yazı dilimizde tümceler pek uzundu. Bu uzunluk, birçok yan önermenin birbirine ve hepsinin birden temel önermeye bağlanmasından ileri geliyordu ; yani Divan nesir üstadı, çekimli eylemler kullanıp yalınç kısa tümceler kurmaktansa eylemsiler kullanarak tümceyi elden geldiğince uzatmayı ustalığa daha yakışır buluyordu.

Bugün uzatılmış tümceler pek tutulmuyor. En güzel tümce, fazla sözcük kullanmadan, düşünceleri konuşma dilinin doğallığı içinde anlatabilendir (bkz. n° 31 - II).

111. TEMEL ÖNERME ve YERİ. — Bileşik tümcelerde eylemlerle kurulan önermelere **temel** önerme dedik (bkz. n° 109/1). Kurallı tümcelerde temel önerme sonda bulunur :

Koca Ali kamaşan gözleriyle kapısının temiz eşiğine baktı.

(Ömer Seyfettin.)

Daha dünkü şair, üslûbuna sürdüğü alacalı renklerle bir hafta içinde soluk bir elbise zavallılığına düşerken «Homeros» saf bir billur ehramı gibi, hâlâ güneşin ışıklarını güneşe aksettiriyor.

(Ahmet Haşim.)

Kanatlarını ışıkta harap eden pervanelere değil, karanlıkta göstermeyen yarasalara acımır.

(Cenap Şehabettin.)

Atatürk devrimlerinin ana hedefi, bu milleti hürriyete varmaktan alıkoyan engelleri ortadan kaldırmaktı.

(Falih Rıfkı Atay.)

Temel önermenin yüklemi ad soylu da olur (ad tümcesi) :

İnsanın başını dinlemek gibi, gönül dinlendirmeğe de ihtiyacı var.

(Falih Rıfkı Atay.)

112. YAN (= bağınlı) ÖNERME. — Eylemsilerle ve koşullu (şartlı) eylemlerle kurulan önermeye **yan** yahut BAĞINLI önerme denir (bkz. n° 109, 110).

Kurallı tümcelerde yan önermeler, temel önermelerden önce gelir.

Gelişigüzel konuşmalarda, koşuklarda temel önermelerin yerleri değişebilir. (bkz. n° 97) :

Ülkemiz ondan aldı dağ deviren hızını.

(Faruk Nafiz Çamlıbel.)

O şuh ağlar bugün kasr-ı Şeref-Âbâd'a geldikçe
O nuşanuş günler hâtır-ı naşada geldikçe.

(Yahya Kemal Beyatlı.)

Şu örnekte devriklik anlatıma değişik bir hava katmış gibidir :

Hürriyet en güzel nimet-i İlâhiyedir, eğer suiistimal olunmazsa. Hürriyet esaretten muzır olur, itidali tecavüz ederse.

HÜRRİYET 1868 (Ziya Paşa.)

113. GİRİŞİK TÜMCE (TÜMCENİN ÖĞE OLUŞU) :

I. Yan önermeleri :

a) Temel önermeye özne, nesne, tümleç olan ;

b) Ya da bu öğelerden birini tümleyen bileşik tümcelere **girişik** tümce adı verilir (bkz. n° 115).

II. Bağımsızlaşmış tümceler de (bkz. n° 104) söz içine girer ve temel önermenin öğelerinden birisi olur :

a) Tevfik Fikret : "*yükselmeyen düşer*" diyor. Siz bu "*yükselmeyen düşer*" *i* nasıl açıklarsınız ?

Bu tümcelerde "*yükselmeyen düşer*" **düz tümleç**tir.

"*Yalnız duyan çeker*" *derim, en doğru söz budur.*

(Yahya Kemal Beyatlı.)

Bu tümcede de "*yalnız duyan çeker*" tümcesi **düz tümleç**tir.

b) *Kaşıntıya sebeptir* zannedilerek köşkteki karıncaların itlâf edilmesi...

ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI **(Ruşen Eşref Ünaydın.)**

Bu tümcede de birinci önerme öznedir.

c) "*Yükselmeyen düşer*" den ne anlıyorsunuz ?

... başarısızlık olunca, mesele hemen, *ben yaptım sen yaptın*'a dönmek üzere iken...

(Falih Rıfkı Atay.)

İki örnekteki bağımsız önermeler dolaylı tümleçtir.

ç) Bağımsız önerme, ilgeç tümleci de olur :

Tevfik Fikret : "*yükselmeyen düşer*" le ne demek istemiştir ? "*Yükselmeyen düşer*" *gibi* özdeyişleri ancak büyük adamlar söyler.

Anlatacak gibisiniz. Seviniyor gibi gözüktü. *Anladım gibi...* (bkz. n° 392-I).

d) Bağımsız önerme, ad takımında tümleyici olur :

"*Yükselmeyen düşer*" in anlamını açıklayınız.

"*Yalnız duyan yaşar*" sözü derlerki doğrudur.

(Yahya Kemal Beyatlı)

e) Bağımsız önerme zaman belirteci de olur :

Dedi : *çoktan beridir* vardı benim bir derdim.

(Mehmet Akif Ersoy.)

Türk ulusu *yıllardır*, bir kurtarıcı bekliyordu.

f) Deyimleşmiş bağımsız önerme belirteç olur :
Az kaldı, az kalsın düşüyordum.

g) Bağımsız önerme durum belirteci olur :
Hastalığımı duyunca koşup gelecek sanmıştım.

114. ARAÖNERME, ARASÖZ. — Söze başladıktan sonra kimi kez usa, söylenmesi gereken bir düşünce geliverir ve tümcenin arasına girer. Konuşmada da, yazıda da rastlanan bu açıklayıcı sözler, içinde bulundukları tümcenin öğesi olmazlar. Böylece :

Tümce arasına giren ve öğe olmayan sözlere **araönerme,** ya da **arasöz** denir :

Hak haksızlığı, doğru yanlışı, iyi kötüyü, *geç de olsa*, nihayet yener.

(Falih Rıfkı Atay.)

Cihan yıkılsa, *emin ol*, bu cephe sarsılmaz.

(Mehmet Akif Ersoy.)

Ankara'da tedavi devam etmiş ise de her şeyin gerektiği gibi yapılmasına, *itiraf etmeli ki*, tam riayet göstermemiştir.

ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI **(Ruşen Eşref Ünaydın.)**

Analar haylaz çocuklarını — *ihtiyaçlarını anlamış gibi* — daha çok severler.

NİLGÜN **(Refik Halit Karay.)**

Bir gün, *bilmem ne sebeple*, birlikte kışlalarına gittik.

Biz — *şimdi ellisine varanlar, elliden ötedekiler* — gözlerimizi dünyaya bir bozgun havası içinde açtık.

ATATÜRK **(Falih Rıfkı Atay.)**

Bir Istanbul çocuğu — *dünyanın neresini gezmiş, neresinde yaşamış olsa* — yine Istanbul'u düşünür.

NİLGÜN **(Refik Halit Karay.)**

Kansız çehresi — *sevinçten mi, utandığı için mi* — önce al al oldu, sonra morardı.

NİLGÜN II. **(Refik Halit Karay.)**

O sıralarda, herkes Südet bölgesinin Almanya'ya verilmesiyle Hitler'in tatmin edildiğine — *zira bu zat, artık Avrupa kıtası üstünde talep edeceğim bir karış toprak yoktur, demişti* — ve ikinci cihan harbinin önlendiğine inanmış bulunuyordu.

ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

İtalik harflerle dizilmiş kısımlar birer arasöz, araönermedir.

Araönermeler, çok kez, açıklayıcı koşuntu (apposition) görevinde bulunur:

Orhan, *dün tanıştığımız çocuk*, karşımıza çıktı.

Bu kullanışa eskiler (atf-ı beyan, atf-ı tefsirî) derlerdi.

Yazılışı :

a) Araönermeler, kısa olursa, iki virgül arasına alınır.

b) Uzun olur, ya da daha iyi belirtilmesi gerekirse iki çizgi arasına alınır (yukarıki örneklerde bu alınış iyice gözükmektedir).

Bir söz öbeğinin araönerme olup olmadığında ikircimlik baş gösterirse o öbek okunmadan geçilir. Tümcede eksiklik olmuyorsa arasözdür, araönermedir.

YAN ÖNERMELERİN GÖREVLERİ

Yan (= bağınlı) önermeler, eylemsilerinin çeşitlerine göre türlü görevlerde kullanılır :

115. AD-EYLEMLERLE KURULAN ÖNERMELER. — Ad-eylemler, tümcelerde adlar gibi görevlidir. Onun için ad-eylemlerle kurulmuş önermeler (bkz. n° 334) :

a) Temel önermenin öğelerinden biri olur ; yani birer ad gibi, temel önermenin öznesi, nesnesi, tümleci olur :

Yüzmek bilmeyenleri korkutmak, denize itmek, üzerlerine su serpmek âdettir (özne). **(Ahmet Rasim.)**

Gerçek kanılarını çevreye bildirmek kişinin boynunun borcudur.

Yalnız beğendiğimizi öğmek, savunmak yetmez (özne)

(Ataç.)

Bugünün işini yarına bırakmak tembellikten ileri gelir (özne).

Sevim'in okula gitmesi, arkadaşlarını görmesi gerekmişti (özne).

Derse girmeyişiniz öğretmeninizi üzdü (özne).

Bahçede oynamayı kararlaştırdık (nesne).

Ben bu konuyu hemen öğrenmeh istiyorum (nesne)

Bu akşam bize buyurmanızı babam rica ediyor (nesne)

Turgut'un okuyuşunda başkalık var (dolaylı tümleç).

Burada oturup çalışmanıza kim karışabilir (dolaylı tümleç).

Bu başarıyı, gece gündüz çalışmakla elde etmişti. (ilgeç tümleci).

Daha verimli çalışması için uygun bir alan bulmalıydı (ilgeç tümleci)

b) Temel önermenin öğelerinden birini tümler ; birer ad gibi, temel önermedeki öznenin, nesnenin, tümleçlerden birinin tümleyicisi olur :

İşe erken gitmenin faydası pek çoktur. (Özneyi tümlüyor).
İşe erken gitmenin faydasını herkes bilir. (Nesneyi tümlüyor).
İşe erken gitmenin faydasına o da inandı. (Dolaylı tümleci tümlüyor).

c) Ad-eylemler, kurdukları önermelerle birlikte tümlenen de olurlar :

Gelecek hafta başında *okulların açılması* kesinleşti.
Toplantıya *Orhan'ın gelmeyişi* hepimizi üzdü.

NOT — -mek'li ad-eylemler belirtili tamlamalarda tümleyen ve tümlenen olmadıkları için bu görevlerde kullanılmazlar.

116. ORTAÇLARLA (= sıfat-eylemlerle) KURULAN ÖNERMELER. — Sıfat-eylemler (= ortaçlar) tümcede sıfatlar gibi görevlidirler. Onun için ortaçlarla kurulan önermeler (bkz. *n°* 335) :

a) Temel önermenin öğelerinden birini tümler ; önerme, bütün öğeleriyle birlikte bir sıfatmış gibi, temel önermenin öznesini, nesnesini, tümleçlerinden birisini niteler :

Masa üzerinde açılmış bir harita vardır.	(özneyi)
Gelecek yazı bekleyiniz.	(nesneyi)
Mazotla çalışır bir motor aldık.	(belirtisiz nesneyi)
Ocağın sönmeye başlayan ateşine baktı.	(dolaylı tümleci)
Vereceği para için faiz istiyor.	(ilgeç tümlecini)

b) Adlaşmış ortaçlar, kurdukları önermelerle birlikte temel önermeye, özne, nesne, tümleç olur (bkz. n° 165, 166) :

Serçeden korkan darı ekmez.	(öznedir)
Sınava girecekleri çağırınız.	(nesnedir)
Başa gelmişe ne denir?	(tümleçtir)

c) Adlaşmış ortaçlar, önermeleriyle birlikte ad takımlarına girer :
İşini güzelce yapanın başarısı üstün olur.

Şu örneklerde de belirtme ortaçları, tümcelerinin öznesi, nesnesidirler :
Onun gideceği anlaşıldı. *Senin neler yaptığını* öğrendik...
(bkz. n° 117).

117. BELİRTME ORTAÇLARIYLE KURULAN ÖNERMELER.— **-diği** ve **-eceği** ortaçları, kendilerinden sonra gelen önermelerin öğelerinden birini belirterek tamlar ; yani sonraki önermenin öznesine, nesnesine, tümlecine belirtme sıfatı olur (bkz. n° 343) :

(Koca Ali)... *Yolun geçtiği* tahta köprüde durdu.
Anadolu'da *uğramadığı* şehir kalmadı.

(Ömer Seyfettin.)

Bütün ihtirasların sustuğu, yalnız elemin yaralı bir kurt gibi uluduğu bir ölüm evinde...

BİR HÜKÜM GECESİ **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

Okulların açılacağı günler yaklaşıyor.

Bir adı tümlemeden kullanılan ya da durum takılarıyle çekimlenen **belirtme ortaçları** sıfatlık görevinden kayarlar (bkz. n° 165, 166). Böyle ortaçların özneleri kendilerini tamlayan adlar ve adıllardır :

Bu işi *onun başaracağı* şüphelidir.
Orhan'ın gittiğini duydum. *Senin gideceğini* de söylüyorlar. *(Sizin) geldiğinize* sevindim. (Bkz. n° 343 kullanılışı).

118. BAĞLAMA ULACIYLE (-ip yapılı ulaçla) KURULAN ÖNERMELER. — Tümleyici değildir. Anlam bakımından bağımsız önermelere benzer (bkz. n° 104) :

Aralarındaki ayrılık ikidir :

1) Bağımsız önermelerin yüklemleri çekimli eylem ; bunlarınki eylemsi olur.

2) Bağımsız önermeler, bağlaçlarla, virgül, noktalı virgül gibi imlerle bağlanır ; bunlarda bağlamayı **-ip** eki yapar. Bu eki alan ulaç, kendinden sonra gelen eylemin, eylemsinin eşiti olur :

Asmanın altında *birleşip* söyleşiyorlardı. Nihayet bir defa kazaya *varıp* hâkimden danışmağa karar verdiler. Hafta içinde, Hüsmen merkebi yanına *alıp* yola çıktı.
(Refik Halit Karay.)

örneğinde italik harflerle dizilmiş üç ulacı kendilerinden sonra gelen eyleme, eylemsiye benzetelim. Aralarına da virgül yahut "ve" koyalım. Anlamda hiç bir değişiklik olmadığını görürüz (bkz. n° 343).

119. DURUM ULAÇLARIYLE KURULAN ÖNERMELER. — Kendilerinden sonra gelen yüklemin — eylemin, eylemsinin — durumunu bildiren belirteç olur (bkz. n° 344) :

Yemeğin sonuna doğru Sadrazam, misafirine ve Cevat Paşa'ya *bakarak* ikisini de merak-tan kurtaran tek cümlesini söyledi.
(Falih Rıfkı Atay.)

Dumlupınar üstünden yol *ararken* denize
Çöktü savletimizden düşmanla dolu dağlar.
(Kemalettin Kamu.)

120. ARTÇIL ULAÇ; BAŞLAMA, BİTİRME ve ZAMAN ULAÇLARI.— Bu dört ulaç, kurdukları önermelerle birlikte kendilerinden sonra gelen yüklemin — eylemin, eylemsinin — oluş zamanlarını, birer yönden belirten belirteçler olur (bkz. n° 348, 349, 350, v.s.) :

Bir adım kalınca onu kıyafetinden tanıdılar.
İşe başlayalı yarım saat oldu.
Kapıdan çıkıncaya dek konuştuk.

Dedem koynunda yattıkça benimsin ey güzel toprak !
(Süleyman Nazif.)

Turgut'la tanışmadan önce ayrı otururduk ; *tanıştıktan sonra* bir arada oturmaya başladık.

121. NEDENLİK ULACIYLE KURULAN ÖNERME de kendisinden sonra gelen yüklemin yapılış ve oluşundaki nedeni belirten bir tümleç olur (bkz. n° 353) :

Bu gece aydınlık gözlerimi incittiği için lambamı söndürdüm.
ÇALIKUŞU **(Reşat Nuri Güntekin.)**

Düşüncelerinizi beğendiğinden babanızın yüzü güldü.

122. KOŞUL ÖNERMESİ. — Bütün çekimli eylemlerle kurulanlar temel önerme oldukları halde :

a) Dilek-koşul kipiyle (bkz. n° 253-VIII);

b) Ekeylemin koşul kipiyle (bkz. n° 319-IV) ;

c) Eylemlerin koşul şekilleriyle ;

ç) Dilek-koşul kipinin hikâye, rivayet şekilleriyle — **-se** ekini almış kiplerle ve bileşikleriyle — kurulan önermeler ancak yan önerme olur. Bunlara **önerti** — koşul önermesi — denir.

Çalışsa başarır. Çalışırsam başarırım. Çalışıyorsa dokunmayın.
Çalışsaydın başarırdın. Çalışsaymış başarırmış...
Hava *güzel ise* (*güzelse*), *işiniz de yoksa* kıra çıkalım.

İnsan melek olsaydı cihan cennet olurdu.
(Tevfik Fikret.)

Görülüyor ki bu bileşik tümcelerde ikişer yargı vardır :

Birincisi *başlam*, **tasarı** (protase) diyebileceğimiz oranlama (suppositif) bildiren **önerti** (koşul önermesi) ;

İkincisi koşula bağlı sonuç (apodose) tur :

İşin yoksa şahit, paran çoksa kefil ol. **(Atalarsözü.)**
Ayağına taş dokunsa benden bilir.
Ben ölürsem bayrağımın altında ölürüm ; şuradan şuraya kımıldamam.
ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

Koşullu önermelerde anlam özellikleri :

a) Soru adılı, koşul önermesini — düşünülen bütün olasıları katmakla — berkitir :

Gönül kimi severse güzel odur.

Cemaat ne kadar çok olsa imam bildiğini okur. **(Atalarsözü.)**

Ne ararsan bulunur derde devadan gayri.

(Ragıp Paşa XYIII.)

b) Başlamda koşullu kip tekrarlanır, sonlam o eylemin geniş zaman, gelecek zaman kiplerinden biriyle biterse olasılık ayırtısı berkitilmiş olur :

Bu işi yapsa yapsa Orhan yapar. Bu parayı verse verse Ayhan verecektir...

c) Sorulu koşul kipinden sonra o eylemin emir ve istek kiplerinin gelmesi, anlama kesinlik değeri katar :

Ne *derlerse desinler* ben yapacağımı bilirim.
Ne *olursam olayım* ; onlara boyun eğmeyeceğim.
Kim *yaparsa yapsın* ; kötülük kötülüktür.

ç) Yeterlik bileşiği geniş zamanın koşul şeklinden sonra emir kipi kullanılınca olanaksızlık kavramı iyiden iyiye belirir :

Bu sıkıntının umumî ahlâk üzerindeki tesirlerini herkes görüyor, işitiyor, biliyor. *Yazabilirsen yaz* ! *Söyleyebilirsen söyle* ! Politikanın pençesi kaleminizde ve dudağınızdadır.

(Falih Rıfkı Atay.)

Yapabilirse yapsın da görelim.

d) Koşullu eylemlerin "gerek" sözcüğüyle öbekleşmesi de sık görülür :

... böyle olsa gerek.

e) Koşullu eylemlerden sonra (e ! a !) ünlemleri söze kızgınlık ya da senli benli konuşma ayırtısı katar (bkz. n° 433-III).

f) Koşullu eylemlerle kurulmuş bileşik tümceler, karşıt düşüncelerin anlatımına yaramaktadır :

Ağlarsa anam ağlar,
Kalanı yalan ağlar. **(Atalarsözü.)**

İç dedilerse çeşmeyi kurut demediler. **(Söylence.)**

İyilik et denize at ; balık bilmezse Halik bilir. **(Atalar sözü.)**

Zer-dûz palan ursan eşek yine eşektir.

(Ziya Paşa XIX.)

TÜMCEDEN SÖZCÜK DÜŞMESİ

123. SÖZCÜK DÜŞMESİ. — Anlatışta eksiklik bırakmadan, elden geldiğince az sözcük kullanmak, fazla sözcükleri tümceden atmak faydalıdır. (bkz. n° 75). Düşüklü sözler vurguya, tonlamaya daha elverişli olur. Düşen öğenin, kalanlara sinen anlamını anlak tümler ; duygu ve imge değeri de üstün olur.

Tümceden yerine göre :

a) Özne düşer :

"— *Turgut ne yapıyor* ? " sorusuna karşı :

"— *Uyuyor.*" denir ki (*Turgut uyuyor*) demektir.

Çekimli eylemlerde kişi takıları özneyi iyice belirttiği için kişi adılı olan öznelerin düşmesinde hiç bir sakınca görülmez :

(*Ben*) *Ankara'dan geliyorum.* (*Siz*) *Yarın kıra gideceksiniz. Kimden öğrendiniz* ?

Ancak söze açıklık vermek, kişilerin üzerine dikkati çekmek. ya da pekiştirme ayırtısı katmak gerekince adıl olan özneler kullanılır :

Ben ağlarım, sen gülersin.

Eylemlerin üçüncü çoğul kişileriyle kurulmuş tümcelerden öznenin düşmesi düşünceyi genişletir, duygu değerini artırır :

Hem lüzumlu imiş de muhtarlıkları neden kaldırdılar ? *Yeniden koymadıkça yapamayacaklarını nihayet anladılar. Anladılar ama, öylesini bir daha kuramazlar.* **(Refik Halit Karay.)**

Mükemmel insan diye bunu yapana derler.

(Reşat Nuri Güntekin.)

b) Yüklem düşer :

— *Kim uyuyuyor* ?
— *Turgut.* = *Turgut uyuyor.*

c) Yüklemin ekeylemi düşer :

Bugün bayram. Türk geleneğine göre dargınların barıştığı, yüz yüze gelmek istemeyenlerin kucaklaştığı gün...

(Falih Rıfkı Atay.)

İlâhi kabul senden, ret senden ; şifa senden, dert senden.

(Sinan Paşa XV.)

ç) Özne de, yüklem de düşer ; nesne, tümce yerini tutar :

— *Turgut neyi aldı* ?
— *Topu.* = *Turgut topu aldı.*

d) Tümcenin bütün öğeleri düşer ; yalnız bir tümleç kalır :

— *Turgut topu kimden aldı* ?

— *Yalçın'dan.* = *Turgut topu Yalçın'dan aldı.*

e) Kimi kez tümceden bir belirteç kalır ; bir düşünceyi, bir duyguyu, bir yargıyı eksiksiz olarak anlattığı için bir tümce sayılır :

— *Turgut, Yalçın'dan topu aldı mı* ?

— *Evet.* = *Turgut, Yalçın'dan topu aldı.*

f) Konuşmalarda bütün sözcüklerin düştüğü ; yüz, göz, el imlerinin bir düşünceyi anlatmaya yettiği de görülür (bkz. n° 1) :

Ben uyanıkken rüya görür, uykuda iş yaparım.

saçmasını dinleyen kimse — söyleyenin us ve eğitim durumuna göre — ya şaka sayar, güler ; ya alayla karşılar ; ya da söyleyenin delirdiğine inanarak dudak büker. *Böyle şey olur mu* ? anlamına gelen imler yapar... Bu imler de yapanın ne demek istediğini iyice anlattığı için birer tümce sayılmaya değer. Yazıda bu imler, yerine göre :

— ...

— !...

— ?...

— ?!...

gibi noktalama imleriyle gösterilir ki bunlar da birer tümce demektir.

Bir örnek :

— *Ah efendi bilmezsin bu "Kerim Çeşmesi" bize ne işler açtı.*

— *Ne çeşmesi dedin* ?

— *Kerim Çeşmesi.*

— *Yanlış olacak köylü ağa. Bunun adı Kerem Çeşmesi değil mi* ?

— *Yoooo.*

— !!!

— *Nasıl olur Efendi* ? *Ceddimin yaptığı çeşmeyi bilmez olur muyum* ?

(Akagündüz.)

Bir örnek daha :

Tam bu dakikada berber dükkânından bir başka arkadaş çıktı :

— *Sen daha sağ mısın* ? *Ben seni öldü biliyorum... diye alaya başladı.*

— !!???

O, kahkahayla gülmekte devam ederek elimi sıkıyordu.

— *Maamafih ben zerre kadar telâşa düşmedim... Senin böyle bir münasebetsizlik yapacak kadar ahmak olmadığını biliyorum...*

— !!???

— *O kadar mendebur bir mahluk için kendini öldüreceğini düşünmek sana hakaret olurdu.*

— !!???

Bu defa birinci arkadaş söze karıştı :

— *Evet, ben de pek ihtimal vermemiştim.*

AHRET DÖNÜŞÜ **(Reşat Nuri Güntekin)**

g) Ad takımlarından da sözcükler düşer (bkz. n° 142).

124. DÜŞÜKLÜ ANLATIMLAR. — Az sözle çok şey anlatma gereği, her alanda tümce değerli kısa sözlerin gittikçe yaygınlaşmasına yol açmıştır :

1) Tabelalar, reklamlar, afişler bu çeşit kısa sözlerle alana çıkmaktadır :

İş Bankası, Kiralık Oda, Satılık Ev, İki Filim Birden, Toptan Satış, Ucuzluk...

Bunların her biri tümce değerindedir :

İş Bankası :... bu binadadır.

Kiralık Oda : Bu evde kiralık oda vardır. *Satılık Ev* : Bu ev satılıktır.

İki Filim Birden : Bu sinemada iki filim birden gösteriliyor.

2) Son otuz-kırk yıl içinde düşüklü kullanış artmıştır :

a) Banka adları : *Eti Bank, Sümer Bank, Pamuk Bank...*

b) Spor kulüpleri: *Istanbul Spor, Eskişehir Spor, Demir Spor...* Bu söz öbeklerinin sonundan *kulübü* sözcüğünün düşürüldüğü açıktır. Bu düşüklü, kısalmış öbekler, birleştirilmişlerdir ; böylece bitişik yazılmaktadır : *Istanbulspor, Bursaspor, Şekerspor...* (bkz. n° 216).

3) Yüklemsiz kullanılan, vurgu ve tonla duygular katılan tümceler, çok kez, yüklemli tümcelerden daha dokunaklı, daha güçlü olur :

Hâlâ için için yardakçılık, hâlâ sinsi sinsi müraîlik, hâlâ gizli gizli çetecilik...
Hâlâ onlara tabasbus, onlara riya, onlara dalkavukluk...

KİRPİNİN DEDİKLERİ **(Refik Halit Karay.)**

Anlatışta bir eksiklik bırakmadıkça, yerine göre, tümcenin her öğesi düşebilir. Tümcenin bütün öğeleri de düşer, düşünceyi yalnız imler anlatır ; böyle imler tümce değerindedir.

SÖZCÜK ÇEŞİTLERİ

125. SÖZCÜK. — Diller duygu, düşünce ve istekleri anlatabilmek için doğmuştur (bkz. n° 1).

Duygu, düşünce ve istekler ancak **tümce**lerle anlatılır (bkz. n° 74 v.s.).

Her tümce bir sözcük dizisidir :

Ey bu yolda sıralanan gazi tepeler
Siz de koşup gelirdiniz bilseniz eğer,
Bilseniz ki Dumlupınar önünde yarın
Ayini var hürriyete tapınanların.

(Kemalettin Kamu.)

Bu dörtlükte başlı başına yazılan her sözcük bir anlatım öğesidir.

Ey : Kendisine söz söylenilen kimseyi uyarmak, eyitme (hitap) leri pekiştirmek için kullanılan bir **ünlem**dir.

Bu : Varlıkları imle göstermeye yarayan sözcük.

Yol : Bir yere gitmek için üzerinden geçilen yere verilmiş **ad**.

Gazi : Kutsal bir ülkü uğrunda, yurt uğrunda düşmanla savaşanları niteleyen bir sözcük ; bir **sıfat**.

Siz : İkinci kişilere — adlarını anmadan — eyitmeye yarayan sözcük ; bir **kişi adılı.**

de : "siz" sözcüğüyle kendisine (hitap edilen) "tepe"leri, Dumlupınar'a giden yolculara **bağlama**ya ; onların da törene koşup gitmelerini söylemeye yarıyor.

Eğer : Koşullu tümcelerin anlamını pekitmeye yarayan bir **belirteç**tir.

ki : İki tümceyi birbirine bağlıyor ; **bağlaç**tır.

Yarın : İçinde bulunduğu tümcenin yüklemindeki zaman anlamını sınırlıyor ; bir zaman belirtecidir.

Hürriyet : Bir kavramın adı.

Dumlupınar : Kurtuluş savaşında son utkunun kazanıldığı alanın adı.

Sıralanmak, *koşmak*, *gelmek*, *tapınmak* mastarlarından çekimlenmiş sözcükler de **eylem** soyundandır.

Anlamı olan ya da tümce kuruluşuna yarayan konuşma araçlarına SÖZCÜK **denir** (bkz. n° 52).

Türkçede sözcükler, dilbilgisi bakımından, sekiz çeşittir :

Ad, sıfat, adıl, eylem, belirteç. İlgeç, bağlaç, ünlem.

Tümcelerin kuruluşundaki görevleri bakımından da sözcükler üç türe ayrılır :

1) Temel sözcükler : Adlar, eylemler ;

2) Uydu sözcükler : Sıfatlar, belirteçler ;

3) Söz ulakları : İlgeçler, bağlaçlar.

NOT :

a) ADIL'lar, adların yerlerini tuttukları için onlardan sayılmaları gerekir.

b) ÜNLEM'lerin tümce kuruluşunda belli başlı görevleri yoktur. Yalnız söze duygu değeri katarlar (bkz. n 431).

ADLAR

126. AD :

AÇIK *DENİZ*

*Balkan şehir*lerinde geçerken *çocukluğ*um,
Her *lahza* bir *alev* gibi *hasretti* duyduğum.
*Kalb*imde vardı *Bayron*'u bedbaht eden *melâl* ;
Gezdim o *yaş*ta *dağ*ları, *hulya*m içinde lâl,
Aldım *Rakofça kır*larının hür *hava*sını,
Duydum akıncı *cet*lerimin *ihtiras*ını.

(Yahya Kemal Beyatlı.)

Bu örnekte italik harflerle dizilmiş sözcükler birer varlığın adıdır :
Deniz : Yeryüzünün çoğunu kaplayan engin suların adı.
Balkan : Avrupa'nın güneydoğusundaki yarımadaya verilmiş ad.
Şehir : Kasabadan büyük kentlerin genel adı.
Lahza : Bölünemeyecek kadar kısa olan zamana verilmiş ad.
Hasret : Özlem demektir. Özlem duygusunun adıdır.
Rakofça : Yahya Kemal Beyatlı'nın yetiştiği bölgenin adı.
Öbürleri de böylece türlü varlıklara verilmiş birer addır.

Adlar, varlıkları tanıtmak için verilmiş sözcüklerdir.

127. ADLAR TÜRLÜ BAKIMLARDAN BÖLÜMLERE AYRILIR :

I. VARLIKLARA VERİLİŞLERİNE GÖRE :

1) **Özel ad.** — Bir tek varlığa verilmiş addır :

Balkan, Bayron, Rakofça, Istanbul, Toros, Akdeniz, Asya, Zeynep...

gibi kıta, bölge, köy, kent, dağ, deniz, ırmak, sokak ve kişi adlarıyle kimi hayvanlara takılmış sözcüklere özel ad denir.

Bunlardan başka :

a) Ulus, yurt, devlet adları da özeldir :

İngiliz, Fransa, Birleşik Amerika, İran, Arap...

b) Gazetelere, kitaplara verilmiş adlar da özeldir :

Vatan, Cumhuriyet, Dünya, Hürriyet, Çalıkuşu, Sinekli Bakkal...

c) Kurum, dernek, okul, hastane ve devlet dairelerinin adları da özeldir :

Büyük Millet Meclisi, Türk Dil Kurumu, Istanbul Erkek Lisesi, Nümune Hastanesi, Adana Belediyesi...

ç) Dil adları da özel sayılır :

Türkçe, Farsça, Almanca, İngilizce, Uygurca, Latince...

d) Kişilerin adlarıyle soyadları da özeldir. Okulda, yurtta, yeryüzünde *Turgut, Yalçın, Sevim, Ahmet* adlı birçok kişinin bulunması bu sözcükleri özel ad olmaktan çıkarmaz ; çünkü :

Bu adlar, onların her birine ayrı ayrı verilmiştir.

2) **Cins adı.** — Cinse, bir cinsten olan varlıkların hepsine verilmiş addır :

Deniz, şehir, alev, hasret, dağ, hava, özgürlük, dere, duygu...

Pamuk sözcüğü :

Bilinen nesneyi anlatıyorsa cins adıdır.

Bir kediye verilmişse özel addır :

Bir kilo pamuk... Bu akşam Pamuk miyavlıyordu...

Kişi adlarıyle soyadlarında da böyle olanlar var :

Dün kayalara tırmandık tümcesinde "kaya" belli varlığın genel adıdır.

Arkadaşım *Kaya* anlatıyordu. Tümcesinde ise "Kaya" bir kişinin adıdır ; özel addır.

Güneş, ay, dünya... sözcükleri, genel olarak, birer cins adı gibi kullanılır ve büyük harfle yazılmaz. Ancak :

Ay, Dünya'nın uydusudur. İkisi birden Güneş'in yöresinde döner.

tümcesinde olduğu gibi bu sözcüklere birer özel ad değeri verilince büyük harfle yazılır.

Cins adları, varlıkları kavrayış ve anlatış bakımından şöyledir :

a) Cins adı olan her sözcük, o cinsin bireyleri için de kullanılır :

Kuzu meliyor. Atılan taş camı kırdı. Bu, bir bilim sözcüğüdür.

b) Cins adı olan her sözcük, o cinsin hepsini ya da bir kısmını toptan anlatır :

Gül dikensiz olmaz (Atalarsözü),. *Balık suda yaşar.*

c) Biçimce çoğullanmamış, **-ler** takısı almamış cins adlarının çoğul yerinde kullanıldığı da olur :

Çağımızın en kolay, en rahat taşıtı *uçak*tır.

*Dede*m koynunda yattıkça benimsin ey güzel toprak !

(Süleyman Nazif.)

*Gülü seven dikeni*ne katlanır. **(Atalarsözü.)**

örneklerindeki, *uçak*, *dede*, *gül*, *diken*, *seven* sözcükleri *uçaklar*, *dedeler*, *güller*, *dikenler*, *sevenler* anlamında kullanılmıştır.

Dağ dağa kavuşmaz insan insana kavuşur. **(Atalarsözü.)**

tümcesinde olduğu gibi yinelenmiş cins adlarında da çoğulluk açıktır : *Dağlar birbirine*, *insanlar birbirine* anlamındadır.

II. VARLIKLARIN OLUŞLARINA GÖRE de adlar iki çeşittir :

1) Somut ad. — Varlıkları duyularımızla anlaşılanlara, özdeklere verilmiş adlar :

Deniz, *ev*, *Ankara*, *yaprak*, *Marmara*, *bitki*, *Turgut*...

2) Soyut ad. — Özdek olmayan, ancak usla tasarlanan varlıkların adı :

Sevinç, *dilek*, *yiğitlik*, *ülkü*, *arkadaşlık*, *uyku*, *üzüntü*, *özgürlük*.

Dilbilgiciler *Tanrı*, *melek*, *şeytan*, *peri*... sözcükleri için türlü düşünceler ileri sürerler :

a) Kimileri, varlıklarını duyularımızla anlayamadığımız için bu sözcükleri soyut sayar.

b) Kimileri de : "soyut adlar, bağımsız varlıkları değil ; varlıklardaki **nitelikleri** bildiren sözcüklerdir. Oysa bunları birer varlık, birer zat gibi tasarlıyoruz. Birinci bölümden sayılmamaları (somut ad) teriminin iyi ve geniş anlamda kullanılmamasındandır" derler. Eseme (mantık) bilginleri de bu görüşü savunmaktadır.

III. VARLIKLARIN SAYILARINA GÖRE de adlar iki çeşittir :

1) Tekil ad. — Bir varlığı anlatmaya yarayan ad :

Çiçek, *taş*, *çocuk*, *öğrenci*, *Atatürk*, *Ankara*, *üzüntü*, *ülkü*...

2) Çoğul ad. — Birden çok varlığı anlatmaya yarayan ad :

Çiçekler, *taşlar*, *öğrenciler*, *ülküler*, *üzüntüler*...

Dilimizde bütün sözcükler **tekil**dir. Ad soyundan olan sözcüklerle eylemlerin üçüncü kişileri **-ler** takısıyle çoğullanır :

Ev - ler, *ağaçlar*, *bunlar*, *çalışkanlar*, *sözler*, *girerler*, *ahlar*, *eyvahlar*, *yazıklar*, *okuyorlar*, *anlatsınlar*...

NOT. — **-ler** takısı, kalın hecelerden sonra, büyük ünlü uyumuna göre kalınlaşarak **-lar** olur.

128. ÇOĞUL TAKISININ BAŞKA GÖREVLERDE KULLANILIŞI:

1) Çoğul takısı **-ler**, öz anlamından sıyırlarak adlara **aile** anlamı katar : *Selçuklular*, *Osmanlılar*, *Gazneliler*... (bkz. n° 130/ç,d).

2) I. II. kişilere değgin iyelik takısı almış soydaşlık adlarından sonra gelen **-ler**, çoğulluk anlamından sıyrılarak o soydan olanların birkaçını, hepsini ya da evlerini anlatmaya yarar (bkz. n° 130-NOT):

Dedemler gelecek. Dayımlar çağırıyor. Ablanlara gidelim mi ?

3) Tümleyeni düşmüş ad takımlarında, tümlenene getirilen **-ler** takısı — kimi durumda, sonuna geldiği sözcüğün değil — tümleyicilerinin çoğul olduğunu göstermeye yarar :

Üç kardeş kapı önünde *annelerini* bekliyorlar.
Her şeylerini sattılar. Ellerinde bugün bir tek *evleri* var.
Pek çok sıkılmışlardı. O akşam bir tek *liralarıyle* ancak ekmek alacaklardı.
Bir *inekleri*, üç *keçileri*, iki *koyunları* var.

Burada **-ler** takısı sonlarına geldikleri adların değil, sahiplerinin çoğul olduklarını gösteriyor.

4) Çoğul takısının abartma anlamına kullanıldığı da olur :

Kanlara boyanmak, hasta *ateşler* içinde yanıyor. *Dünyalar* kadar malı var. Çocuğu *güneşler*de gezdirmek...

5) **-ler** çoğul takısının — saygı için, nezaket için — tekil kişilere değgin eylemlere ve adlara getirildiği de sık görülür :

Sayın bay evde*ler* mi ? Daha dönmedi*ler* mi? biraz önce valide*leri* hanımefendiyi gördüm.
NOT. — Saygı ve nezaket için :
a) İkinci kişi adılı da, tekil yerine, çoğul kullanılır (bkz n° 230).
b) Eylemlerin ikinci kişileri de, tekil yerine, çoğul kullanılır (bkz n° 82 - II, III).
Bunlara SAYGI ÇOĞUL denir.

6) **-ler** çoğul takısı, sonuna geldiği adlara, kimi kez (aşağı yukarı, ona yakın...) gibi anlamlar katar :

Özgür, beş yaş*ları*nda bir çocuktur.
O sıra*lar*da ben de okula yeni başlamıştım.
Saat iki su*ları*nda (sıra*ları*nda) sizi evinizde aradım.
— Bir kerre bakalım ; fakat o fiyat*lar*a alamayız.
BİLLUR KALP (**Hüseyin Rahmi Gürpınar**)

7) **-ler+i** birleşik takısı *sabah*, *akşam*, *gündüz*, *gece*, *yaz*, *bahar*, *öğle*... gibi belirli zaman adlarına : "her" belirtme sıfatının anlamını katar ve onları belirteç yapar :

Sabahları (her sabah) *erken uyanırım. Geceleri uyku girmez gözüme. Yazları yaylaya çıkar, kışları ovaya inerler.*

129. ADLARIN YAZIMI (İMLÂSI). — Bütün özel adlarla, özel adların ayrı yazılan her sözcüğü büyük harfle başlar. Özel adlara gelen **-i, -e, -de, -den, -in, - ce, -le, -lar** takıları kesme (') imi ile ayrılır.

Cins adları, tümce ve dize başında bulunmadıkça küçük harfle yazılır.

130. ÖZEL ADLARIN ÇOĞULLANMASI. — Her cins, sayısız teklerden birleşmiştir : *Kuş* cinsi tükenir mi ? Onun için cins adlarının tekil ve çoğul olmasında yadırganacak bir şey yoktur : *Kuş - kuşlar...*

Özel adların - yalnız bireylere verildikleri için - tekil kullanılmaları gereği düşünülür; çoğullanmayacakları sanılır. Oysa şu durumlarda özel adlar da çoğul takısı alır :

a) Aynı özel adı taşıyanları bir arada söylemek isteyince :

Bölükteki Ahmet'ler ayağa kalksın. Orhan'ları öğretmen çağırıyor...

b) *Tarihimizi Farabi'ler, Uluğ Bey'ler, Fatih'ler, Yavuz'lar, Sinan'lar, Kâtip Çelebiler, Atatürk'ler...* süsler.

İzmir'ler, Ankara'lar yetmedi de şimdi Avrupa'lara, Amerika'lara gitmeğe mi kalktınız ?

örneklerinde çoğul takısı, her ada "ve benzerleri" anlamını katmaktadır :

Sinan'lar = Sinan gibi olanlar demektir.

c) *Bu akşam Turgut'lara gideceğiz.*

Turgut'un evine, ailesiyle birlikte oturdukları yere gideceğiz.

ç) *Ayhan'lar bize gelecek* = Ayhan, annesi, babası, kardeşleri, arkadaşları...

NOT. — Birinci ve ikinci kişilere değgin iyelik — tümlenen — takısının tekilini almış hısımlık adlarına **-ler** takısı (ev halkı, aile, arkadaş...) anlamları katar :

Teyzemlere gidelim. Dayılar gelecek. Ağabeyimler Istanbul'a gidecek.

d) Tarihe geçmiş ailelerle onlardan olanları anlatmak için de özel adlar çoğullanır :

Abbasiler, Çağataylar, Köprülüler, Akkoyunlular, Osmanlılar (bkz. 128)...

Bu anlam ve biçimdeki özel aile adlarına **-ler** çoğul takısı bitişerek yazılır.

131. TOPLULUK ADLARI :

Ordu, bölük, dizi, sürü, sınıf... sözcükleri birer addır ve tekildir. Bunların öteki cins adlarına benzemeyen yanları şudur :

Koyun, cins adıdır. Tekil kaldıkça bir tanedir. Oysa cins adı ve tekil *sürü*'de birçok tekler vardır.

Topluluk adları da öbür cins adları gibi çoğullanır :

Ordular, bölükler, sınıflar, takımlar, sürüler...

132. ADLARDA ERİLLİK, DİŞİLLİK. — Arapça, Fransızca gibi birçok dillerde adlar, hatta sözcüklerin birçoğu, erillik, dişillik bakımından ikiye ayrılır. Bu dillerin çoğunda eril adlarla dişil adlar birbirinden eklerle ayrılır (bkz. n° 535).

Dilimizde erkek adlarıyle dişi adlarını ayırt edecek bir ek yoktur.

Pek eski çağlarda birkaç sözcüğümüze, eklerle dişillik anlamının katıldığını gösteren izlere rastlanıyor :

Han (Türk sultanı) — *Hanım* (Han'ın eşi) ;

Beğ (bugün : *Bey*) — *Begüm* (beğ'in eşi), *Bike* (Burhan-ı Katı') ;

Ağa - ağaça (ağanın eşi) ;

Kağan - Katun (Orhun Yazıtları).

Çoğaltılamayan bu örnekler gösteriyor ki, bugün olduğu gibi, eski çağlarda da Türkçe sözcüklerde erkeklik ve dişilik kavramlarını belirtecek şekil gelişmemiştir. Bunun içindir ki dilimizde bir varlığın erkeği için ayrı, dişisi için ayrı adlar vardır :

Erkek, kadın ; oğlan, kız ; dayı, teyze ; ağabey, abla ; ana, baba ; gelin, güvey ; baldız, kayın ; koyun, koç ; keçi, teke ; öküz, inek ; aygır, kısrak...

Erkeğiyle dişisi için ayrı sözcükleri bulunmayan insan adları (erkek, kadın, kız) sözcüklerinin uygunlarıyle tümlenir :

Erkek aşçı, kadın hizmetçi, hizmetçi kız, kız kardeş...

Hayvanlarda bu ayırmayı (erkek, dişi...) sözcükleriyle yaparız :

Erkek aslan, dişi kaplan, baba hindi, dişi kurt...

133. ADLARIN ANLAMLARINA GÖRE BÖLÜMLERİ. — Adlar, anlamlarına göre de bölümlere ayrılır :

1) **Kesin anlamlı adlar.** — Anlamları bilimsel bir tanımla kesinleşmiş olanlar :

Üçgen, açı, metro, kilo, dik dörtgen, azot...

2) Anlamı yansıtan adlar :

Başkent, göz kapağı, dişeti, binbaşı, ısırgan, burgu, süzgeç...

3) Sözlük anlamını düşündürmeyen adlar :

Turgut, Hasan, Yalçın, Erdem, hanımeli Eskişehir, Ahlat...

4) Değişik anlamlı adlar. — Çağlar boyunca, öbür sözler gibi, türlü etkilerle anlam değiştirenler ve değişik anlama gelenler :

Kanat (kuşların uçmaya yarayan örgenleri) - *ucağın kanadı* ; *kapının, pencerenin kanadı... Ordunun sağ kanadı.*

Dal (ağacın, bitkilerin) - *bilim dalları...*

Göz (görme örgeni) - *masanın gözü, iğnenin gözü, göz aşısı, göz değmek, göze girmek...*

134. KÜÇÜLTME ADLARI. — Bir varlığın küçük olduğunu anlatmak isteyince adının önüne *küçük, ufak...* gibi niteleyici sözcükler getiririz : *Küçük tepe, ufak çocuk...* Çok kez bu niteleyici sıfatların anlamını bir ek ile de söyleyebiliriz :

Küçük tepe = tepecik,

Ufak kuş = kuşçağız.

Görülüyor ki **-cik, -ceğiz** ekleri adlara küçüklük anlamını katıyor. Bu ekler küçümseme ayırtısıyle de kullanılır :

Bu işi yaparım ama, beş liracığınızı da alırım.

Yapılışı. — **-cik, -ceğiz** ekleri :

a) Büyük ve küçük ünlü uyumları gereğince sözcüklerin son hecelerine uyarak : -cik, -cık -cuk, -cük, ; -ceğiz, -cağız olur.

b) Sert ünsüzlerle biten adlarda ekin baş harfi sertleşerek **ç** lur.

c) **-cik** eki **-cek** de olur (bkz. n° 162).

ç) Sözcük sonundaki **k** harfi düşer (bkz. n° 162/3) :

İne (k) cik :

Bir tek ineciğimiz var.

YAŞAMAK GÜZEL ŞEY BE KARDEŞİM **(Nâzım Hikmet.)**

Yapra (k) cık :

Mor menekşe boynun eğmiş
Yapracığı suya değmiş...

(Bir türküden.)

Anlamı :

a) Küçültme ekinin anlamına bir de şu örneklerde bakalım :

Anneciğim bayrma kaç gün var ?
Babacığımı pek özledim ; ne gün gelecek ?
Şu kadıncağızı gördükçe içim sızlar.

Bu tümcelerde *anneciğim, babacığım* sözcüklerinde sevgi ; *kadıncağız* sözcüğünde de acıma anlamı vardır.

Bundan anlaşılıyor ki, küçültme eki adlara, yerine göre, sevgi ya da acıma anlamı da katar.

b) Önemsizlik anlamına geldiği de olur :

Beyefendi, çoluğunun, çoluğunun başıycün
*On para**cık** sadaka ver ; ihtiyarı sevindir.*

TÜRK SAZI **(Mehmet Emin Yurdakul.)**

c) **-cik** ekiyle türemiş birkaç sözcük, küçültme anlamından sıyrılarak somut varlıklara ad olmuşlardır :

Gelincik, bademcik, kızılcık, tatarcık, arpacık, maymuncuk...

NOT. — **(i) msi** eki de adlara (-e benzer) anlamını katar ki bu da bir çeşit küçültmedir (bkz. n° 162) :

Duvarımsı, tepemsi, gülümsü, bahçemsi...

Eski biçimi :

Divanü Lügat-it-Türk'te, şu örnekerde **-kiye** (-gine) biçimleri var : *erkiye*= adamcağız, *yerkiye* = yercik, *sözkiye* = sözceğiz, *közkiye* = gözcük...

Biriŋ maŋa sözkiye	= *Verin bana (bir) sözceğiz*
Menğliğ kara tuz kıya	= *Kara benli tatlı yüzlü*
Yalwın tutar közkiye	= *Büyüleyici tutsak eden gözcükler*
Munğun meniŋ bilinge	= *Benim (çektiğim) bun'u bilsen*

(III. cilt 359-sayfa).

135. ADLARDA PEKİŞTİRME ÖBEKLERİ :

Boy bos, ev bark, eş dost, yalan dolan, sorgu sual, hatır gönül...

Bu ikizlemeler için (bkz. n° 161).

136. ADLARIN ÇEKİMLERİ (DURUMLARI). — Adların tümcelerdeki görevleri çekimlerine (durumlarına) bağlıdır. Adlar başlıca beş durumda bulunur :

1) *Ev* uzaktadır. Ev **yalın** durumdadır (bkz. n° 81).
2) *Evi* gördüm Evi **-i** durumundadır (bkz. n° 84).
3) *Eve* gidiyor. Eve **-e** durumundadır (bkz. n° 80-I).
4) *Evde* çalışıyor. Evde **-de** durumundadır (bkz. n° 86-II).
5) *Evden* geliyor. Evden **-den** durumundadır (bkz. n° 86-III).

Her adın tümcedeki görevi çekimiyle, yani :
a) Durum takısı almayıp yalın durumda bulunmasıyle ;
b) Aldığı durum takısıyle belli olur.
İki durum takısı, bir sözcukte, art arda gelmez.

137. ADLARIN TÜMCELERDE GÖREVLERİ :

Varlıkları tanıtmaya yarayan adların kullanış alanı pek geniştir ve çeşitlidir :

I. Adlar tümcede ÖZNE olur (bkz. n° 76, 81) :

Turgut geldi. Orhan çalışacak. Sevim gülüyor. Tarla ekildi. Kuş uçar... örneklerinde birinci sözcükler öznedir.

Özneler yalın durumda bulunur.

II. Adlar tümcede NESNE (düz tümleç) olur (bkz. n° 84) :

Orhan'ı gördük. Önder'i arıyordu. İzmir'i gördünüz mü ? Pencere açalım. Yurdumuzu her şeyden çok severiz.

Örnek tümcelerin birinci sözcükleri nesnedir.

Nesneler iki türlüdür :

1) Belirtili nesne : **-i** durumunda bulunur.

2) Belirtsiz nesne : **-i** takısı almaz ; yalın durumda bulunur (bkz. n° 84).

III. Adlar tümcede DOLAYLI TÜMLEÇ olur (bkz. n° 85) :

Orhan *zamanından* kalma bir duvar,
Onunla bir yaşta ihtiyar çınar,
Eliyor dört *yana* sakin bir günü...
Billur avizedir *Burrsa'da* zaman.

BURSA'DA ZAMAN (**Ahmet Hamdi Tanpınar.**)

Oturmaktan usandım. *İyilik etmeye* çalışalım. *Gönüllerimizde* yurt sevgisi var...

Dolaylı tümleçler **-den -de, -e** durum takılarıyle çekimlenir.

IV. Adlar tümcede İLGEÇ TÜMLECİ olur :

Eskiden *araba ile* gidilen yerlere şimdi *uçakla* gidiliyor.
Vatan için ölmek de var.

(Tevfik Fikret.)

Askerlirimizi *arslanlar gibi* çarpışıyorlar.

V. Zaman adları ve öbekleri ZAMAN BELİRTECİ olur :

Bu akşam daldan dala uçuyordum bahçede.

KELEBEKLER (**Faruk Nafiz Çamlıbel.**)

On gün bekledik ; *iki saat* daha bekleyelim. *Yarın* gelir.

VI. Adlar, tümcede bir ADI TÜMLER :

İstanbul'un havası güzeldir. Yurt sevgisi hiç bir şeyle ölçülemez.
Mermer şadırvanda şakırdayan su.

BURSA'DA ZAMAN (**Ahmet Hamdi Tanpınar.**)

Ad takımlarının çeşitleri ve anlam özellikleri için 138. maddeye bakınız.

VII. Adlar, SIFATLARI tümler (bkz. n° 224).

Baştan büyük Allah... Başa gelmiş çekeceksin.

DEVENİN BAŞI (**Tevfik Fikret.**)

Sıfatları tümleyen adlar, durum takılarıyle çekimlenir. Böylece öbekleşen sözcüklere TÜMLENMİŞ sıfat denir.

VIII. Adlar, ekeylem alarak YÜKLEM olur :

Bir adım *kelebektir*, *melektir* öbür adım.
Ben sevinçle *kardeşim* ; bana kelebek derler.
Belli ki *kardeşsiniz* nazlı çiçeklerle siz.

KELEBEKLER (**Faruk Nafiz Çamlıbel.**)

Badem bahçesinin yanı geniş bir *bağdı*. Oralar başka bir *cihandı*.

FORSA (**Ömer Seyfettin.**)

IX. Adlar, HİTAP olur, her çoşkulu hitap ÜNLEM sayılır (bkz. n° 463).

Arkadaş, yurduma alçakları uğratma sakın !

(Mehmet Akif Ersoy.)

Ordular, ilk hedefiniz Akdeniz'dir ileri!

(Atatürk.)

Güzel Marmara, menekşelendin !
Daha bir saat önce pek şendin ;
Bahardın, gülşendin !...
Ey *güzel Istanbul*,
Ey *şiirin yuvası*... gül, neşe bul !

(Ali Canip Yöntem.)

Hitapların görevi, yalnız ikinci kişinin dikkatini uyandırmak, sözün kendisine yöneldiğini hatırlatmaktır. Onun için hitaplarla ünlemler :

a) Tümcenin öğesi olmaz.
b) Virgül ya da ünlem imiyle ayrılır.

AD TÜMLEMESİ

138. AD TAKIMI. — Adlar tümcede özne, nesne, tümleç oldukları gibi başka sözcükleri de tümler. Ad, adı tümleyince ad takımı olur. Adıllar de adları tümler (bkz. n° 235).

Orhan'ın evi, okul defteri, demir kapı, benim evim, sizin tarlanız, onların dileği, çalışmanın faydası...

Takımlarda ikinci adlar tümlenendir, yani asıldır. Birinci sözcükler tümleyicidir.

Ad takımları, takı alışlarına göre üçe ayrılır :

1)	*Sevim'in kalemi,*	*Orhan'ın paltosu,*	*Ali'nin bileği...*
2)	*Yazı kalemi,*	*çocuk paltosu,*	*erkek bileği...*
3)	*Altın kalem,*	*yün palto,*	*demir bilek...*

I. BİRİNCİ TÜRLÜ AD TAKIMI :

Sevim'in eli, ağacın dalı, Ülkü'nün iğnesi, Erdem'in kuzusu...

Sözcüklerin ikisi de takı alıyor :

a) Tümleyici takısı **-in**, tümlenen takısı **-i**'dir.

b) Takıların ikisinde de **-i**'ler ünlüler uyumuna göre değişerek : **-in, -ın, -un, -ün,** ; **-i, -ı, -u, -ü** olur.

Türkçede iki ünlü yan yana gelmez. Ünlü ile biten sözcüklere ünlü ile başlayan eklerin takılması gerekince bu yan yana gelişi önlemek için araya kaynaştırıcı bir ünsüz harf girer (bkz. n° 40/1).

Ad takımlarında ünlü ile biten tümleyicilerde kaynaştırma harfi **n**, tümlenenlerde de **s**'dir.

Bu kurala uymayan tek sözcük **su**'dur. *Su* sözcüğü tümleyici de olsa, tümlenen de olsa kaynaştırma harfi **y** olur[1] :

Suyun tadı, Taşdelen suyu...

---

1) Türkçede her kural geneldir, kesindir ; hiç bir dil, bu kesinlik bakımından Türkçeye eş olamaz. Bütün tümlemelerde kaynaştırma harfleri **n, s** olduğu halde bir tek sözcükte **y** oluşu bakışları çekmekten geri kalmaz. Araştırmalar şu sonuca varmıştır :

Su sözcüğü ilkçağlarda *suv, sup* biçimlerinde kullanılmıştır. Bugün de Kuzey ve Doğu diyeleklerinde böyle kullanılmaktadır. Diyeleğimizde aşınan son harfler, ancak tümlemelerde **y**'ye dönmüş oluyor :

Suvun, subu demiyoruz da *suyun, suyu* diyoruz.

"*Ne*" sözcüğü de tümleyen takısını **y** kaynaştırma harfiyle alır : *Neyin* ? Genel kurala uygun olan "*nenin*?" de kullanılır. "*Ne*" tümlenen olunca *-si* takısını alır : *Nesi* ?

Şu örnekte *neyi*'dir :

Atalardan kalma irfan sahibidir. Zaten her *neyi* varsa atalardan kalmıştır.

ZORAKİ DİPLOMAT (**Yakup Kadri Karaosmanoğlu.**)

c) Birinci türlü ad takımlarında, tümlenen takılarının söylenmediği de olur :

Bizim ev, sizin bahçe, Yalçın'ların okul buradan gözükür.

Mehmet Naki *Paşanın hanım* ince bir memnuniyet tebessümüyle iskemlesinde oturuyordu.

BİLLUR KALP (**Hüseyin Rahmi Gürpınar.**)

ç) Tümleyeni kişi adılı olan ad takımlarında tümleyiciler, çok kez, söylenmez (bkz. n° 233) :

Kardeşim, kaleminizi verir misiniz ?

Anlamları. — Birinci türlü ad takımlarında başlıca şu anlamlar vardır :

1) Belirtili bir iyelik anlamı : *Çocuğu gömleği* ile *çocuk gömleği* takımlarından birincisini ancak belli bir çocuk için kullanırız. İkincide bellilik yok, genellik var ; çocuklara özgü gömlek demektir.

Kişi adıllarıyle kurulan ad takımları için 231, 232. numaralara bakınız.

2) Toplumsal ilgiler belirtmeye yarar :

Orhan'ın babası, annesi, kardeşi, arkadaşı, dostu, düşmanı, komşusu ; benim dayım, sizin teyzeniz...

3) Yerlerle ilgileri belirtir :

Yalçın'ın sokağı, mahallesi, köyü, memleketi ; bizim yurdumuz...

4) İç benlikle ilgili kavramları belirtir :

Çocuğun zekâsı, usu, üzüntüsü, vicdanı ; senin talihin...

5) Kişisel oluşları belirtir :

Sevim'in yürüyüşü, hastalığı ; sizin sağlığınız...

6) Türlü yönlerden ilgiler de belirtir :

Sözün doğrusu, olayın nedeni, arkadaşların birkaçı, okulun birincisi, onun okuması...

NOT. — Kimi durumlarda tümleyici takısı **-in** yerine **-den** durum takısı kullanılır :
Dostlarımdan birkaçı... Arkadaşımdan ikisi burada kalacak (bkz. n° 86 III/d).

II. İKİNCİ TÜRLÜ AD TAKIMI :

Ders aracı, yaz günü, okul müdürü, Ankara armudu...

Sözcüklerden yalnız biri, yalnız tümlenen takı alıyor.

İkinci türlü ad takımları çeşitli anlamlarda kullanılır :

1) *Erkek eldiveni, okul kitabı, Türk bayrağı, yolcu uçağı...* örnekleri birer genel varlığa özgüdür.

2) *Armut ağacı, gül fidanı, bulgur pilavı...*
takımları da cins göstermek için kurulmuştur.

3) *Belediye başkanlığı, tabur komutanlığı, fabrika işçiliği...*
takımları da birer görev adıdır.

4) Bu takımlardaki *-lik* eki olmazsa görevi yapan, görevli anlamına gelir :
Belediye başkanı, bucak müdürü, tabur komutanı, fabrika işçisi...

Bu takımların hepsi de genellik anlamı içindedir.

5) Şehir, yer özel adlarıyle yapılan görev anlamlı ikinci türlü ad takımlarında bu genellik anlamı daralır ve belirsizlik ayırtısı silinir :

Ankara valiliği, Ankara valisi ; İngiliz kralı, İngiltere krallığı ; Amerika elçiliği, Amerika elçisi ; Kanlıca muhtarlığı, Kanlıca muhtarı...

Bunların bile birinci türlülerinde belirlilik ayırtısı daha canlı olur :
Ankara'nın valisi, Kanlıca'nın muhtarı...

6) İkinci trlü takımlar, yer adları olmaya pek elverişlidir :
İskenderun Limanı, Taksim Alanı, Konya İstasyonu, Sakarya Köprüsü, Ankara Caddesi, Taşkent Sokağı...

7) İkinci türlü ad takımları kurum ve kurul adları da olur :
Ziraat Bankası, Dil Kurumu, Öğrenci Birliği, İşçi Sigortası, Üretme Çiftliği, Gençler Derneği, Fen Fakültesi...

8) İkinci türlü ad takımlarında :

a) Tümleyiciler, şehir ve yer adları olunca varlıkların yetiştiği, çıktığı yerleri, cinslerini belirtir :
Amasya elması, Ankara keçisi, Van kedisi, Antep fıstığı...

b) Tümleyici. kişi adları olunca onlara değgin yapıtlar, buluşlar belirir :
Fuzuli Divanı, Naima Tarihi, Eevliya Çelebi Seyahatnamesi, Arşimet Kanunu...

NOT. — Daha yeni yaptılar birinci türlü ad takımlarıyle anlatılmaktadır :
Reşat Nuri'nin romanları, Yakup Kadri'nin Yaban'ı, Ziya Gökalp'ın makaleleri, Sait Faik'in hikâyeleri...

9) Tümleyeni kişi adı, tümleneni sıfat olan ikinci türlü ad takımlarında kötüleyici bir niteleme ayırtısı bulunur :

Orhan yaramazı, Ali Çapkını, Musa budalası,... toplanıp da neler yapmışlar neler !...

Bunlarla sıfat takımları arasındaki anlam ayırtıları açıktır.

Kullanış alanı çok geniş olan ikinci türlü ad takımlarının anlamları da çok çeşitlidir. Yukarıdaki bölümlere girmeyen takımların anlamlarını — bu incelemelerden yararlanarak — bulmak güç olmaz :

Horoz döğüşü, namus borcu, Şark Meselesi, cuma sabahı, sekiz rakamı...

III. ÜÇÜNCÜ TÜRLÜ AD TAKIMI (Takısız tümleme) :

Demir çubuk, bakır kap, yün çorap, tunç bilek, taş yürek...

Takımı kuran sözcüklerin ikisi de takı almıyor.

Bu takımlar anlam bakımından ikiye ayrılır :

1) Tümleyici, asıl adın neden yapıldığını gösterir :
Mermer saray, kerpiç duvar, ipek entari, tahta sandık, lastik top, taş köprü, bakır mangal, keten gömlek...

2) Tümleyici, asıl adın neye benzediğini gösterir :
Aslan asker, tunç bilek, taş yürek(li), tilki çocuk, sırma saç, demir pençe, çelik irade, melek insan, şeytan adam...

Bu çeşit tümlemeler, benzetmelerin en kısası ve anlamca en güçlüsüdür.

NOT. — Üçüncü türlü ad takımlarında tümleyici. **-den** takısıyle çekimlenmiş de olur :
Mermerden saray... (bkz. n° 86/III - ç).

139. AD TAKIMLARINDA UYGUNLUK :

Birinci türlü ad takımlarında :

I. Tümleyen :

a) Üçüncü kişi ise tümlenen de 3. kişi olur :
Karın yağışı, Bahçenin çiçekleri, çocukların oyunları, Arkadaşların odası...

b) Üçüncü kişi olmak bakımından uyumlanan sözcüklerin tekillik çoğullukları anlam gereğine göre değişir.

Sevim'in kitabı, kalemleri ; komşunun (komşuların) evi, evleri...

II. Tümleyen :

a) İkinci tekil kişi adılı olunca tümlenen de ikinci tekil kişi takısı alır :

b) İkinci çoğul kişi adılı olunca tümlenen de ikinci çoğul kişi takısı alır :

Senin kardeşin, senin evin, senin çalışman...
Sizin kardeşiniz, sizin eviniz, sizin çalışmanız...

III. Tümleyen :

a) Birinci tekil kişi adılı olunca tümlenen de birinci tekil kişi takısı alır ;

b) Birinci çoğul kişi adılı olunca tümlenn de birinci çoğul kişi takısı alır :

Benim evim, benim arkadaşlarım, benim inançlarım, inancım ;
Bizim evimiz, bizim arkadaşlarımız, bizim inancımız, inançlarımız...

Bunlarda kural kesindir. Yalnız ikinci ve birinci kişilere değgin tümlemelerde tümlenen takısının düştüğü de olur :

Sizin bahçe, bizim ev...

IV. Tümleyenin iki ayrı kişiye değgin takı alışlalarında özellik vardır :

1) İkinci ya da birinci kişilerin takıları önce, üçüncü kişi takısı sonra gelir ;

2) Tümleyicinin temeli üçüncü kişi ise tümlenen ona uyar, üçüncü kişi takısı alır :

Kardeşinizin kitapları, babamın düşüncesi, Annenizin sözleri...

3) Tümleyen, kişiler toplamı bir sözcük ise tümlenen, takısı :

a) Birinci takıya uyar :

Cümlemizin validemizdir vatan

(Namık Kemal.)

b) İkinci takıya uyar :

İkimizin de üzerine... ağırlık bastı.

CADI **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

c) Takıların her ikisine de uyabilir :

Cümlemizin validesidir vatan.
İkimizin de üzerimize ağırlık bastı.

UYARI. — Bu uygunluklar yalnız birinci türlü ad takımlarına özgüdür.

V. KATMERLİ TÜMLEMELERDE İYELİK TAKISININ UYGUNLUĞU. — Üçüncü kişilere değgin ad takımları bir de ikinci ya da birinci kişi adıllarıyle tümlenince katmerlenir. Bu katmerli tümlemelerde :

a) İkinci ya da birinci kişi adılları önce gelir ;

b) Tümlenen (iyelik) takısı tek olur (bkz. n° 60) ;

c) Asıl ad takımı birinci türlü ise tümlenen takısı değişmez ; yeni üçüncü kişiye uyar :

Bizim okulun kapısı açılmamıştır. Sizin sokağın köşesinde Orhan'ı gördüm.

ç) Asıl ad takımı ikinci türlü ise tümlenen takısı öncül adıllara uyar :

Senin para çanta (sı) n, sizin çiçek bahçe (si) niz...
Binim tarih kittab (ı) m, bizim çalışma oda (sı) mız...

d) Birinci ve ikinci kişi adıllarıyle kurulan ad takımlarında, kimi kez, tümlenen takısı düşer (yukarıdaki satırlarda III-b'ye bakınız). Katmerli tümlemelerin böyle durumlarında üçüncü kişiye değgin takı **-i, -(s)i** ortaya çıkar :

...budak deliğinden bizim yatak odasını gözetledim.

BİLLUR KALP **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

140. AD TAKIMLARINDA SÖZCÜK ÇEŞİTLERİ. — Ad takımları :

1) Ad soylu sözcük — ad, adlaşmış sıfat, adıl, belirteç, ünlem — lerle kurulur :

Evin duvarı, düşenin dostu, onun kardeşi, arkadaşların çoğu ; ahların, vahların uzaması, öğrencilerin çoğu...

2) Eylem soylu sözcüklerle — eylem, eymemsi — de ad takımlarının kurulduğu olur :

Orhan'ın yazdığı, yazacağı ; bu işin girdisi, çıktısı...

3) Bağımsız tümceler de ad takımlarına girer :

Vakit nakittir'in doğruluğu...

"Yalnız duyan yaşar" sözü derler ki doğrudur.

(Yahya Kemal Beyatlı..)

141. AD TAKIMLARINDA SÖZCÜKLERİN YER DEĞİŞTİRMESİ: Türkçe takımlarda tümleyen önce, tümlenen sonra gelir (bkz. n° 5, 138).

Bu sıranın ölçü ve uyak (kafiye) düzeni yüzünden koşuklarda değiştiği , az da olsa, görülür :

Postu sırtında gezer hayvanın = (hayvanın postu)
İlmi sadrında olur insanın = (insanın ilmi).

(Sümbulzade Vehbi XVIII.)

Koç yiğitler elde silâh tutuyor.
Zafere çıkıyor *yolu Afyon'un* = (Afyon'un yolu)

AFYON TÜRKÜSÜ **(Osman Atillâ.)**

Ne marekeyde çepçevre *göğsü* kandı *yerin* = (yerin göğsü)

(Mehmet Akif Ersoy.)

Gelişigüzel konuşmalarda da bu değişmelere rastlanır :

Açıldı mı kapısı sınıfın = (sınıfın kapısı).

Bu yer değiştirme ancak birinci türlü takımlarda olur.

142. AD TAKIMLARINDA SÖZCÜK DÜŞMESİ (bkz. n° 123) :

1) Soruya yanıt olan tümcelerde :

a) Tümlenen düşer :

— *Turgut kimin kardeşidir* ?

— *Orhan'ın...*

b) Tümleyen düşer :

— *Turgut, Orhan'ın nesidir* ?

— *Kardeşdir.*

2 - a) Yinelememek için de tümlenen düşer :

Bu defter benim (defterim) *dir. Şu ev çobanın* (evi) *dır.*
Elimdeki kalem sizin (kaleminiz) *dir...*
Mesut ve ileri Türkiye'nin saadeti herkesindir.

(Falif Rıfkı Atay.)

b) Adları söylenince takımlardan "oğlu, kızı...,, tümlenenleri — yinelenmiş olacağı için — düşürülebilir :

Muhtarın (oğlu) *Memiş, Hasan Dayıların* (kızı) *Fatma, İmamın* (kızı) *Zehra.*

3) Kişi adıllarıyle kurulan takımlarda tümleyici sık sık düşer :
(Benim) *kardeşim*, (sizin) *babanızı tanıyor* (bkz. n° 123 231)...

4) Ad takımlarında tümlenen takısının düştüğü de görülür (bkz. n° 147).

5) Üçüncü kişilere değgin iyelik (tümlenen) takısı almış sözcükler vardır ki tümleyenlerinin bulunduğu ve düştüğü artık düşünülmez olmuştur :

Burası, şurası, orası nasıldır? *Böylesi, öylesi* görülmüş müdür? *İyisi* mi?.. *Doğrusu... Bazısı* (*bazıları*) böyle söyler. *Biri* geldi. *Önemi* yok... *Ellisinde* bir kadın, *yetmişini* bulmuş bir adam...

143. AD TAKIMLARINDA ARAYA SÖZCÜK GİRMESİ :

a) *Orhan'ın* beş gün önce kaybolan *defteri* bulundu.

Şehrin, şimdiye değin görmediğim bir *semti*...

Memleket ve milleti korumaya *çalışanların* aynı zamanda mesleklerinde birer namuslu mütehassıs ve birer âlim *olmaları* lâzımdır.

(Atatürk.)

örneklerinde olduğu gibi, birinci türlü ad takımlarında tümlenenin sıfatları ve sıfat öbekleri araya girer.

b) İkinci ve üçüncü türlü ad takımlarında araya sözcük girmez. Bunlarda tümlenenin sıfatları takımın başına gelir :

Siyah güneş gözlüğü, ucuz okul önlüğü, dört fabrika işçisi, Büyük Millet Meclisi ; büyük mermer saray, küçük demir kalem...

Takımın başında bulunan sıfat, sözcüklerden ikisine de kayabiliyorsa, hangisine değgin olduğu kestirilemiyorsa, kaymanın önüne geçmek için yollar aramak gerektir.

c) İkinci türlü takımın başına, tümlenenin neden yapıldığını gösteren isim gelir. Böylece ikinci ve üçüncü türlü tümlemelerin öbekleştiği görülür :

Hasır yemek sepetlerinin altında kullanılmaktan eskiyen...

İSHAK **(Onat Kutlar.)**

Altın kol saatı, yün erkek çorabı, gümüş çay kaşığı...

Bunlara KARMA TÜMLEME de denir.

144. AD TAKIMLARININ ÇOĞULLANMASI :

a) *Çocukların oyunu, evin pencereleri, öğrencilerin kitapları...*

b) *Belediye başkanları, gül fidanları, müdürler toplantısı, yürekler acısı, kahramanlar yurdu, avuçlar dolusu...*

c) *Taş bebekler, demir bilekler, çelik süngüler, yün ceketler...*

Örneklerin incelenmesinden şu sonuçlar elde edilir :

1) Birinci türlü ad takımlarında, anlam gereğine, göre sözcüklerden biri de, ikisi de çoğullanır.

2) İkinci türlü ad takımlarında sözcüklerden ancak birisi çoğullanır.

3) Üçüncü türlü ad takımlarında yalnız tümlenenler çoğul takısı alır.

4) Çoğul takısı, tümleme takılarından önce gelir.

145. ZİNCİRLEME TÜMLEME :

Şehrin sokaklarının temizliği, çocuk kitapları sergisi, Belediye başkanları toplantısı, Orhan'ın kardeşinin tarih kitabı, Sevim'in teyzesinin oylunun arkadaşı...

Örneklerinde görülüyor ki :

1) Her takım bir ad sayılıyor ve başka bir ada tümleyici oluyor.

2) Böylece ikileşen tümleme de bir başka ada tümleyici olabilir. Bu yolla, tümlemelerin üçüzlüsünü, dördüzlüsünü ve daha çoğunu da kurabiliriz.

Bunlara zincirleme tümleme adı verilir. İkiyi aşan tümlemeler sevimsizdir ; sözde de, yazıda da kaçınmak gerek.

İkililer içinde de çok hecelilerin söylenişlerindeki ağırlık hoşa gitmiyor :

Odanızın pencerelerinin açıklığı. Küçüklerin teyzelerinin oğulları...

Aralıklı da olsa ikiyi aşan zincirlemeler sevimsiz oluyor :

Okulumuzun üçüncü sınıflarının dün sona eren sınavlarının sonuçlarını bildiriyorum...

Bu durumlarda :

a) Sevimsizliği azaltmak, gidermek için birinci türlü tümlemelerden — olabilenlerini — ikinci türlüye çevirmek gerekiyor :

İlkokulların son sınıflarının sınav sonuçları...

b) Anlatımı tümcelere bölmek yoluna da gidilebilir :

... son sınıfların sınavları sona ermiştir ; sonuçlarını bildiriyorum.

146. AD TAKIMLARINDA TÜMLENEN TAKISININ ART ARDA GELMESİ. — Türkçede bir gövdede bir ek art arda gelmez (bkz. n° 60). Tümleyen ve tümlenen takıları da böyledir. Ancak :

a) Birkaç sözcükte tümlenen takısının art arda geldiği görülür : *Birisi kimisi...* Bunlarda da birinci takıların ne oldukları, iyelik anlamları artık düşünülemez ; çünkü bu takılar, sözcüklerin gövdelerine kaynamıştır ; kalıplaşmıştır.

b) İkinci türlü ad takımlarının kaynaşmasıyle oluşmuş birkaç bileşik adda da iki tümlenen takısının art arda geldiği görülür.

Onbaşı - Takımın onbaşısı, yüzbaşı - bölüğün yüzbaşısı, Hıristiyanların yılbaşısı, Orhan'ın kahvaltısı, ayakkabıları...

Ad takımlarında çoğul takısı **-ler**, tümlenen takısı **-i**'den önce gelir (bkz. n° 144). Bunlarda takıyle gövde büsbütün kaynaştığı için **-ler** en son gelir :

Onbaşılar, yüzbaşılar, yılbaşılar, kahvaltılar, ayakkabılar...

Bu oluşlar KATMERİ İYELİK de sayılabilir.

147. AD TAKIMLARINDA TÜMLENEN TAKISININ DÜŞMESİ :

1) Türkçede bir gövdede bir ek art arda gelmez (bkz. n° 60). Ad takımları da tümlenen olunca — iki takının art arda gelmemesi için — öncül takı **-(s)i** düşer :

Türkçe öğretmeni	*— Van Lisesinin Türkçe öğretmeni(i)i.*
Gece bekçisi	*— okulun gece bekçi(si)si,*
Ekmek parası	*— benim ekmek para(sı)m.*
Yazı masası	*— sizin yazı masa(sı)nız.*
Av kulübesi	*— bizim av kulübe(si)miz.*
Yol çantası	*— senin yoll çanta(sı)n...*

2) **-li** eki alabilen ad takımlarından da tümlenen takısı **-(s)i** düşer (bkz. n° 223-V).

3) Senlibenli konuşmalarda birinci türlü ad takımlarında tümlenen takısının söylenmediği de görülür :

Komşunun Süleyman oradaymış. Bizim ev yakındır. Sizin çocuk geliyor. Albayların Orhan sizi aradı. Sizin bahçede oynuyorlarmış...

4) Yine senlibenli konuşmalarda hem tümleyen, hem de tümlenen takılarının ikisinin de düştüğü görülür :

Biz *sen yaşta* iken işret eden babamıza, amcamıza kapı aralığından bile bakmağa utanırdık.

BİLLUR KALP (**Hüseyin Rahmi Gürpınar.**)

148. AD TAKIMLARININ ÇEKİMİ :

Orhan'ın kardeşi - kardeşini, kardeşine, kardeşinde, kardeşinden...

1) Her takım bir ad sayılır ve bir ad gibi durum takılarıyle çekimlenir.

2) Tümlenen takısı **-i** ile durum takıları arasına kaynaştırıcı **n** gelir.

3) Tümlenenden sonra gelen durum takısı (nesne takısı) **-i**, eski yazınımızda çok kez kullanılmaz ; kaynaştırma harfi kalırdı :

Ot köklerin (i) ve ağaç yaprakların(ı) yemekle biraz kuvvet buldu.

(Gülüstan Tercümesi, XV.)

Okursun aşkın kitabın(ı)
Komadın aşıkın tabın(ı)
Akıttın çeşmimin abın(ı)
Döndü sellere sellere.

(Köroğlu.)

*

İliklemiş dügmelerin(i)
Çözer Elif Elif diye

*

Karac'oğlan sozün(ü) söyler

(Karacaoğlan.)

Birinci ve ikinci kişilere değgin **-im, -in** tümlenen takılarından sonra da nesne takısı **-i**'nin kullanılmadığı garülür :

Başım(ı) alıp diyar diyar giderim.

(Karacaoğlan.)

XIX. yüzyıl sonlarında yetişen Mehmet Emin Yurdakul da birçok şiirlerinde nesne eki **-i**'yi kullanmaz :

Ey parlak ay, ışığın(ı) saç yolcuların gözüne
O yerde ki kötü gece gizlemiştir mezarım(ı),
Ey yolcular, beni sorun milletimin özüne,
O günde ki bir zelzele düzlemiştir mezarım (ı)

*

Bu kitaptır : her insana için, dışın öğreten.

149. AD TAKIMLARININ BELİRTME GÖREVİ. — Birinci ve ikinci türlü ad takımlarından birçoğu, bir sıfat öbeği görevinde kullanılır :

Önder'in kardeşi Özgür, köyün muhtarı Ali, Türkçe öğretmeni Ertuğrul, başımın tacı anam, gözümün nuru oğlum, sel uğrağı yer, komşumuz Yalçın, taş basması kitap, herkesin bildiği iş, bizim cradığımız ev, (bkz. n° 343 - kullanılışı - II,) *kanarya sarısı saçlar, fes rengi karanfil...*

SIFATLAR

150. SIFAT :

Güzel çiçek, kokulu elma, dokuzuncu sınıf, beş lira, şu ev...
sözleri birer tümlemedir. İkinci sözcükler addır. Birinciler bu adların :

a) Nasıl olduklarını gösteriyor, niteliyor : *Güzel, kokulu.*

b) Sırasını, sayısını, yerini belirtiyor : *Dokuzuncu, beş, şu.*

Varlıkları niteleyen ya da belirten sözcüklere SIFAT **denir.**

Sıfatlar bu görevleri bakımından ikiye ayrılır :

1) Niteleme sıfatları ;

2) Belirtme sıfatları.

151. NİTELEME SIFATLARI :

> Nevin'in *solgun* yanaklarından *akan* yaşlar maşrapadaki *bulanık* suya karışıyor ; *ince* dudaklarının kenarlarından sızarak *boğuk* hıçkırıklarla *titreyen* boynuna, göğüsüne damlıyordu.
>
> **(Reşat Nuri Gültekin.)**

Tümcede italik harflerle dizilmiş sözcükler, kendilerinden sonra gelen adları niteliyor, yani nasıl olduklarını gösteriyor.

Varlıkları niteleyen, yani varlıkların durumlarını, biçimlerini, renklerini... kısaca : nasıl olduklarını — gösteren sözcüklere NİTELEME **sıfatı denir.**

152. SIFATLARIN ANLATIM DEĞERİ. — Bunu denemek için yukarı örnekteki (bkz. n° 151) sıfatları atarak okuyalım. Eylem anlamlı iki sıfatı (*akan, titreyen*) atamayız. Buna karşılık *solgun, bulanık, ince, boğuk* sıfatları atılıyor. Tümce bozulmuyor, anlatımda önemli bir aksaklık da olmuyor. Yalnız *yanak, su, dudak, hıçkırık* sözcükleriyle adlandırılan varlıkların nitelikleri ; nasıl oldkları anlaşılmayacağı için imgede istenen biçimde canlandırılamıyor.

Bu deneme gösteriyor ki sıfatlar — adlarla eylemler gibi — tümcenin öğesi değildir. Görevi, tümcedeki adları — adların gösteridkileri varlıkları — türlü yönden tümlemektir.

153. BELİRTME SIFATLARI. — Nitelenmemiş ; bir adla ya da belirtici bir sıfatla tümlenmemiş adlar belirtisizlik içinde kalır :

Aağaç yeşeriyor, çiçek açıp meyve verecek. Kuş uçacak. Balık yüzer...

Bu tümcelerde adlar, nitelikleri gösterilmediği ; yerleri, nicelikleri belirtilmediği için sınırsız bir genellik içindedir. Bu sınırsız genellik, daha çok, belirtici sıfatlarla kısılınca varlığın tanınması kolaylaşır.

Varlıkları türlü yönlerden belirten sözcüklere BELİRTME **sıfatı denir.**

Görevleri bakımından bölümlere ayrılır :

1) İm sıfatları (bkz. n° 154) ;
2) Sayı sıfatları (bkz. n° 155) ;
3) Belgisiz sıfatlar (bkz. n° 156) ;
4) Soru sıfatları (bkz. n° 157) ;
5) Belirtme görevinde kullanılan sözcükler, takımlar (bkz. n° 149).

154. İM SIFATLARI :

Varlıkları tanıtmak, göstermek için en kesin yol jestlerdir. Jestler, yazılıp söylenmedikleri için sözcük sayılmaz ; onun için jestlerle birlikte sözcükler söylemekten kendimizi alamayız :

Bu ev, şu ağaç, o ırmak, o tepe, şu duvar, bu çocuk...

takımlarında *bu, şu, o* sözcüklerini kullanırken, çok kez, işaret parmaklarımızla da varlıkları gösteririz (bkz. n° 234).

Anlamları birbirine yakın olan bu üç im sözcüğünün ayırtılarına dikkat edenler :

a) "*bu*" sözcüğünü yakın için ;

b) "*şu*" sözcüğünü azıcık uzak için ;

c) "*o*" sözcüğünü de daha uzak için ya da göz önünde bulunmayan varlıkları göstermek için kullanırlar :

Bu çocuk, şu çocuk, o çocuk ; bu ev, şu ev, o ev...

Bu kullanış ayrımı kesin değildir. Eşit durumlarda birbirinin yerinde de kullanılıyor..

Yalnız "*bu*" ile "*şu*" sözcükleri arasında şu ayrım gözetilmelidir :

a) Geçmiş konular için "*bu*" ;

b) Sonra gelecekler için "*şu*" kullanılmalıdır :

Orhan sınıfta kalmış diyorlar. Ben *şu* inançta idim : Orhan çalışkandır ; geçer.

İm sıfatlarının, belirttikleri adlara, kavarmlara duygu değeri katmak için kullanıldıkları da olur :

Halk bizim için hâlâ o eski meçhul, hâlâ o çözülmez bilmece...

(Falif Rıfkı Atay)

Ses yok, haber yok. Sessizlik ve habersizlik ümitsizliğe dönmek üzere. Neden susar bu Anadolu? Neden bir kelimesi duyulmaz bu Mustafa Kemal'in? Hilali Ahmer'e gidiyoruz düşünen düşünene.

(Falih Rıfkı Atay.)

Yinelenen görevdeş öğeleri belirtirken anlatıma katılan duygu abartılmış olur :

Yanağı gülgûn ü lâlîn dudaklar
O sîmîn sâk o ter sîb-i zenahlar.

(Aşıkpaşazade Tarihi.—XV.)

İm sıfatlarıyle belirttikleri adlar arasına tamlayıcı sözcükler girer (bkz. n° 163) :

Bu yaramaz çocuk, şu ele avuca sığmaz çocuk ; o kırmızı boyalı ev...

"**İşte**" sözcüğü im sıfatlarını pekiştirir :

İşte şu bahçe , işte bu adam...

İm sıfatlarının eski biçimleri. — Yakın çağlara dek (*şu, o*) sözcükleri *şol, ol* biçiminde kullanılmıştır :

Hüma gibi şol kafesten
Bir gün uçar demedim mi ?

(Karacaoğlan. XVII.)

An ol günü ki âhır olup nevbahar-ı ömr
Berk-i hazana dönse gerek ruy-i lâle-renk

(Baki XVI.)

NOT. — İm anlamlı birkaç sözcüğümüz daha var : *Öteki, beriki...*

155. SAYI SIFATLARI. — Varlıkları sayı ile ilgili türlü yönlerden belirten sözcüklerdir. Görevleri bakımından beşe ayrılır :

I. Asıl sayılar. — Varlıkların sayılarını bildiren sözcüklerdir :

Beş parmak, yetmiş iki kuruş, on bin atlı yüz kırk iki kilo, beş bçuk milyon lira...

Asıl sayılar yapıları bakımından üç çeşittir :

1) Bir sözcüklü sayılar :

Bir, beş, on, yirmi, doksan, yüz, bin...

2) Sıfat takımı biçiminde olan çarpımılı sayılar :

Üç yüz, yedi bin, dokuz yüz, seksen bin, beş yüz milyon...

3) Öbekleşmiş, toplamlı sayılar :

On iki, kırk üç, altmış beş, yüz on dokuz, bin yüz kırk altı; üç bin altı yüz otuz iki, kırk sekiz milyon dört yüz on altı bin sekiz yüz elli üç...

Son örneklerde üç çeşit karışmıştır.

Yazımı (İmlâsı). — 1) Her sayı sözcüğü ayrı yazılır (bkz. n° 576).

2) Aralarına bir sayı sığdırılması kaygısını önlemek için bütün sayılar bitişik de yazılır :

Yediyüzdoksansekizbinaltıyüzyetmişdört Türk lirası...

3) Rakamlar, her eki bir kesme (') işaretiyle alır :

145'*ten* 23'*ü çıkaralım.* 1919'*da başlayan kurtuluş...* 6418'*in yarısı...* 1945'*lilerin yoklaması...*

Kullanılışları. — Asıl sayılar, varlıkların sayılarını belirttikleri için kurdukları tümlemelerdeki adların çoğullanmaması gerekir. Ne var ki :

a) Sayılar ve sayılarla kurulan sıfat takımları birer toplam, birer deyim, birer terim değerinde klişeleşmiş olunca **-ler** takısıyla çoğullanır :

Kırklar, yediler, binler, On Binlerin dönüşü, üç büyükler toplantısı, kırk Haramiler...

b) Sayı sıfatlarından sonra gelen adlar, daha önce geçen tümleyicilerine uymak için de çoğullanırlar :

Size karşı *erkeklerin haiz oldukları* bir *haklarını* söyleyeyim.

CADI (**Hüseyin Rahmi Gürpınar.**)

c) Asıl sayılar, üleştirme anlamında kullanılınca ya da ayrı varlıktaki sayı ile ilgili şeyleri anlatma durumunda olunca tümlenenler çoğul kullanılır :

Y. ile V. *iki elleri*yle kalçalarını tutarak sarsıla sarsıla gülüyorlardı.

BİLLUR KALP (**Hüseyin Rahmi Gürpınar.**)

ç) Belirtme sıfatı " bir" den sonra kimi sözcüklerin çoğullanması anlatıma abartı katar :

Ben onu *bir yerlere* içgüveyisi veremem.

TUTUŞMUŞ GÖNÜLLER (**Hüseyin Rahmi Gürpınar.**)

Tokat, yumruk dövüşerek *bir yapmadıklarını* bırakmadılar.

d) Abartma ayırtısıyle çoğullanmış sayıların belirttikleri adlar da çoğul olabilir :

...Binlerle, binlerle liralar verdiler.

EŞKİYA İNİNDE (**Hüseyin Rahmi Gülpınar.**)

e) *Yarım çeyrek...* gibi incelik bildiren sözcükler de sayı sıfatı görevindedir :

Yarım saat, yarım elma, yarı gece, çeyrek saat, iki buçuk kilo...

f) Asıl sayılarla belirtilmiş ölçü ve tartı tümlemeleri birer belirtme sıfatı gibi kullanılır :

Üç metre kumaş, iki kilometre yol, on beş kilo şeker...

II. Sıra sayıları. — Varlıkların sıralarını belirten sayılardır :

Onuncu yıl, beşinci sınıf, yirmi sekizinci okul, altıncı ev...

Türeyiş. — Sıra sayıları **-(i)nci** ekiyle türemiştir :

a) Ünsüzle biten asıl sayıların sonuna **-inci** eki gelir :

Birinci, üçüncü, beşinci, dokuzuncu, sekizinci, yetmişinci, yüzüncü...

b) Ünlü ile biten sözcüklerde iki ünlünün yan yana gelmemesi için ekin başındaki **i** düşer :

İkinci, altıncı, on yedinci, yirminci, ellinci...

c) Her ek gibi **-inci** de ünlüler uyumuna göre değişir :

Birinci , kırkıncı, dokuzuncu, yüzüncü...

NOT. — Rakamdan sonra nokta **"-inci"** ekinin yerini tutar :

XVII. yüzyıl, 3. sınıf, V. kilometre...

"*İlk*" sözcüğü "birinci" sözcüğü yerinde kullanılınca sıra sayısı görevinde kullanılmış olur.

"*Kaçıncı, dümenci, sonuncu, ortanca...*" sözcükleri de sıra anlamlıdır.

II. Üleştirme sayıları. — Varlıkların eşit bölümlere ayrıldığını belirten sıfatlardır :

Üçer elma, on ikişer lira, altışar dönüm, dörder arkadaş, yüz elli sekizer kuruş...

Türeyişi. — Üleştirme sayıları **-er** ekiyle türer :

a) Ünsüzlerle biten asıl sayıların sonuna **-er** gelir ; kalın hecelerden sonra **-ar** olur :

Birer, üçer, yüzer, biner ; otuzar, kırkar, doksanar...

b) Ünlü ile biten sayılarda — iki ünlünün yan yana gelmemesi için — araya kaynaştırma harfi olarak **ş** gelir :

İkişer, yedişer, yüz elli-er, yirmişer...

Çarpımlı sayılar iki biçimde türüyor :

a) *Beş yüz-er, elli bin-er, sekiz bin-er...*

b) *Beş-er yüz, elli-şer bin, sekiz-er bin...*

Toplamlı sayılar bir türlü oluyor :

On beş-er, yüz otuz iki-şer, bin yüz seksen dokuz-ar...

"*Yarım, az, tek, kaç, çift, birkaç...*" sözcüklerinin üleştirme biçimleri de **-er, -şer** ekiyle türer :

Yarımşar, azar azar, teker, kaçar, çifter çifter, birkaçar ...

Birkaçar kadehle neşelendik.

EŞKİYA İNİNDE **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

Bizim çifter çifter hizmetçimiz yok ya...

BİLLUR KALP **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

Kullanılışı :

1) Asıl görevi, adlardan önce gelerek üleştirme sıfatı olmaktır : *Onar lira...*

2) Eylemlerden önce tekrarlanarak kullanılınca durum belirteci olur:

Öğrenciler üçer üçer dizildiler. Uçaklar dörder beşer havalanıyordu.

IV. Kesir sayıları. — Varlıkların bölümlerini belirten sayı sıfatlarıdır :

Dörtte üç, onda dokuz, yüzde on iki, binde bir...

Türeyişi. — Kesir sayıları **-de** ekiyle türer :

-de eki, ünlülerin uyumuna ve ünsüzlerin benzeşmesine göre değişerek : -de, -da ; -te, -ta olur :

Binde altı, otuzda dört ; dörtte iki, kırkta altı...

-de ekini alan sayılar, varlığın kaça bölündüğünü ; sonra gelen sayılar da bundan kaç bölümün söylenmek istendiğini anlatmaya yarar.

NOT. — Kesir sayıları :

Yüzde beş faiz, dörtte üç pay... biçiminde sıfat takımı kurdukları gibi ; daha çok ad takımlarına girerler :

Karpuzun dörtte üçü, paranın yüzde ellisi, tarlanın yedide ikisi, bölüğün beşte biri...

V. Topluluk Sayıları :

İkiz kardeşler, üçüzlerin biri, Hindistan'da bir kadın dördüz doğurmuş. Kanadalı beşizler...

Türeyişi. — İki, üç, dört ve beş sayılarına -(i)z gelmektedir.

156. BELGİSİZ SIFATLAR. — Varlıkları tam olarak değil de ; aşağı yukarı belirten sözcüklerdir :

Birkaç öğrenci, bütün insanlar, bir kimse, her çocuk, başka gün, kimi kez, birçok, birtakım, herhangi bir, hiç bir, öbür, bazı...

Belgisiz sıfatlar - belirttikleri adların çoğullanıp çoğullanmamaları bakımından - üçe ayrılır :

1) *Her, birkaç, hiç bir, herhangi bir...* sıfatlarının belirttiği sözcükler çoğullanmaz.

Her koyun kendi bacağından asılır.

(Atalarsözü.)

Birkaç gün sonra... *Hiç bir kimse* gelmedi...

Seçimlerde hür vatandaşlık hakkını kullanan *hiç bir seçmen* ceza görmez.

(Falih Rıfkı Atay.)

Daha önce geçmiş sözcüklere uymak için çoğullandıkları da olur :

... Lord Byron gibi, Victor Hugo gibi, Alfred de Musset gibi *her kitapları* iki üç yılda bir kere üç yüz bin nüsha basılmakta olan...

(Namık Kemal.)

2) *Bütün, birtakım...* belgisiz sıfatlarının tümlediği adlar çoğul olur :

Bütün insanlar, birtakım kimseler...

3) *Birçok, başka, öbür, bazı...* belgisiz sıfatlarının tümledikleri, yerine göre, tekil de olur, çoğul da.

NOT. — "*Bir*" sözcüğü :

a) Varlığın sayısını, yani bir tane olduğunu gösteriyorsa sayı sıfatıdır ;

b) "Herhangi bir" anlamına geliyorsa belgisiz sıfattır :

Bir çocuk geldi :

"*Bir tek çocuk*" demekse sayı sıfatıdır.

"*Herhangi bir çocuk*" demekse belgisizdir.

Cins adları "bir" sözcüğü ile tümlenmeden de belgisiz anlamına gelir :

Gömlek aldım. Süt iyi besler. Çocuk koşuyor. Elma yedim...

Zamanla ilgili, belirteç görevli, tekil adlar "bir" sözcüğü olmadan kullanılmazlar :

Bir süre önce, bir kez söylerim. Bir gün anlarsın...

157. SORU SIFATLARI. — Varlıkların durumlarını, yerlerini, sayılarını soru yoluyle belirtmek için kullanılan sözcüklerdir ki hem niteleme, hem de belirtme sıfatlarıyle ilgilidir :

Nasıl çocuk ? Hangi okul ? Kaç kuruş ? Ne zaman ? Ne biçim söz ? Ne türlü davranış ? Ne çeşit düşünce ?...

"*Ne*" sıfatının soru görevinden sıyrılarak anlatıma :

a) Abartı kattığı sık görülür :

Ne şandır hak yolunda halka bezl-i can edip durmak
Ne devlettir şehid-i zi-hayat olmak bu âlemde.

(Namık Kemal.)

b) "Ne" sıfatı ile kurulan yanıtsız soru takımları olumsuzluk anlamı sezdirir :

Ne çare? (çare yok), ne hakkı var? (hakkı yok), ne fayda? (fayda yok, faydasız), ne vazifem? (vazifem değildir)...

"*Kaç*" sözcüğü varlıkların sayılarını belirtme sorusudur ; onun için eklerle türeyerek sıra, üleştirme, kesir sayılarını bulduracak soru sıfatları olur :

Kaçıncı kat, kaçar lira, kaçta kaç hisse ?...

158. SAN (UNVAN) SIFATLARI. — İnsanların — rütbe, derece, görev ve sosyal durumlarına göre — adlarına takılan saygı ve tanıtma sözleridir. Bunlar da bir çeşit niteleme sıfatıdır.

San (unvan) sıfatlarının adlara takılışları üç türlüdür. :

1) Bütün sıfatlar gibi adlardan önce gelir :

Bay Turgut, Bayan Sevim, Şehzade Cem, Doktor Baykal, Mareşal Çakmak, Ulu Önder Atatürk...

2) San sıfatlarının birçoğu adlardan sonra gelir :

Namık Kemal Bey, Nigâr Hanım, Ali Dayı, Zeynep Hatun, Ziya Paşa, Ahmet Mithat Efendi, Dursun onbaşı...

3) San sıfatlarının birçoğu da, yerine göre, hem addan önce ; hem addan sonra gelir :

Sultan Murat, Kösem Sultan ; Fatih Sultan Mehmet, Valide Sultan ; Oğuz Han, Han Ahmet ; Osman Gazi ; Gazi Osman Paşa ; Ali Hoca, Hoca Ali...

Yazılışı :

a) Özel adlarla birlikte kullanılan san sıfatlarının ilk harfi büyük olur.

b) Özel ad yerinde kullanılan san sıfatları da büyük harfle başlar :

O gün Gazi Hazretleri, Mareşal'le görüşüyorlardı. Biraz sonra Başbakan da geldi.

Bu sabah Başçavuş, bölüğe gelerek Yüzbaşı'nın emirlerini söyledi.

c) Böyle olmayan yerlerde san sıfatlarının büyük harfle başlaması gerekmez :

Ya şehit ol, ya gazi... Hükümetleri başbakanlar yönetir. Bir yüzbaşının binbaşı olması için...

159. NİTELEME SIFATLARINDA ANLAM DERECELERİ (bkz. n° 380, 381 v.s.).

160. PEKİŞTİRMELİ SIFATLAR. — Sıfatlar zarflarla derecelendikleri gibi kimi öneklerle de pekiştirilir :

*I. Yem*yeşil ova, *ip*ince bir kalem, *ter*temiz, *kas*katı, *bem*beyaz...

Atatürk aramızdan ayrılalı iki ay bile olmamıştır. Hasretinin yarası kalbimin üstünde *tapetaze* duruyordu.

ZORAKİ DİPLOMAT (**Yakup Kadri Karaosmanoğlu.**)

Bitkin bedeni ile *dipdinç* dimağı, karşımda müthiş tezat halinde duruyordu.

ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI (**Ruşen Eşref Ünayodın.**)

Birden dünya *bombaş, ıpıssız* geldi ona.

YER DEMİR GÖK BAKIR (**Yaşar Kemal.**)

Türeyişi. — Bazı niteleme sıfatlarının ilk ünlü harfine kadar olan kısmı, m p r s harflerinden yakışanı ile bir önek biçimine gelerek sıfatın başına eklenir :

Bem-beyaz, kıp-kızıl, ter-temiz, dos-doğru...

Şu biçimde pekişenler de var...

Sapasağlam, düpedüz, çırılçıplak...

Buna yakın biçimde öbekleşmiş adlar da var (bkz. n° 135).

Güpegündüz, tortop, çepeçevre...

II. Sıfatlar, kendilerinden yapılmış bu öneklerle pekiştirildikleri gibi yinelenme (ikileme) yoluyle de pekişirler :

Kara kara gözler, *iri iri* karpuzlar, *mini mini* çocuklar,
Kızıl kızıl develer. (Dede Korkut)...

III. Yinelenen sıfatların birincisine soru eki katılınca pekiştirme daha canlı olur :

Burada (Bolu ormanlarında) ikinci bir Bursa doğuyor. Bir Bursa ki havası, fırdolayı çam ormanlarıyle çevrilmiş olmasından ve denize 710 metre yükseklikte bulunmasından dolayı *temiz mi temiz, sağlam mı sağlam...*

(Refik Halit Karay.)

IV. Yinelenmiş adlar da çokluk bildiren pekiştirme anlamlı sıfat olurlar :

Kucak kucak, çiçek, *avuç avuç* para, *bardak bardak* şerbet,
Salkım salkım tan yelleri estiğinde... *katar katar* develer, (Dede Korkut).

V. Yakın anlamlı sözcüklerin yinelenmesiyle ve yakıştırmaca ikizlemelerle de pekiştirme anlamı elde edilir :

Anlı şanlı bir zafer, iri yarı bir genç, kırık dökük, yarım yamalak, abuk sabuk, süklüm püklüm, yorgun argın, ulu orta, kaba saba, açık saçık *boz bulanık, kara kuru, irili ufaklı, ileri geri...*

161. PEKİŞTİRİLMİŞ EYLEMLER. — Pekiştirme öneklerine benzer söylerin yinelenmesiyle eylemler de pekişir :

Ter ter tepinmek, süzüm süzüm süzülmek, inim inim inliyor, sürüm sürüm sürünsün! zıp zıp zıplamak...

Kendi kökünden olmayan yansıma değerli yakıştırmacalarla da eylemler pekişir :

Zangır zangır titremek, paldır küldür içeri girdi, avur zavur etmek, bıcır bıcır konuşmak, güldür güldür okumak, kıs kıs gülmek...

Tirit olmuş seksenlik bir ihtiyar gibi elinin *par par titrediği* görülüyordu.
Bu kadar seviyordun da kıymetini niye bilmedin? Zavallı çocuğu *horum horum horladın.*
... gözleri fal taşı gibi dışarı fırlamış *oğun oğun oğunuyor.*

TUTUŞMUŞ GÖNÜLLER **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

Öfkemden *bar bar bağıracaktım.*

CADI **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

...rüzgâr, çıldırasıya eser ; kule *uğul uğul* uğuldarmış...

SON FENER BEKÇİSİ **(Zeynep Avcı.)**

162. KÜÇÜLTME SIFATLARI. — Sıfatların anlamları dereceleme ve pekkiştirme yollarıyle kuvvetlendiği gibi, eklerle de küçültülebilir :

Güzelce ev, kısacık boy, ekşimsi, mavimtırak...

Örneklerin anlamı şudur :

Güzelce = oldukça güzel, *kısacık* = hayli kısa *ekşimsi* = biraz ekşi, çok ekşi değil ; *mavimtırak* = maviye çalar...

Türeyişi. — Küçültme ekleri — örneklerde görüldüğü gibi — **-ce, -cik, -imsi, -(i)mtırak**'tır.

I. Bu eklerden : **-ce**, ünlü uyumuna ve ünsüzlerin benzeşmesine göre değişerek -ce, -ca, -çe, -ça olur (bkz. n° 41, 48-II) :

Serince, uzunca, sertçe, yıkıkça...

II. **-cik** eki (bkz. n° 134) :

1) Ünlüler uyumuna ve benzeşmeye göre değişir ;

2) **-cek** de olur ;

3) Sözcük sonlarındaki **k** harflerini düşürür :

Kısacık, yavrucuk, yavrucak; büyücek, küçücük, çabucak...

4) Birkaç sözcükte, ekten önce bir sesli (**i, e**) gelmiştir :

Bir-i-cik, az-ı-cık, az-a-cık...

NOT. — *Küçük, kısa, ufak, az...* gibi aslında küçüklük anlamı veren sıfatlara **-cik** eki aşırılık anlamı katar :

Küçücük = çok küçük, *ufacık* = çok ufak, *azacık* = çok az (ya da : biraz), *körpecik* = pek körpe ...

İçinde ılık, *incecik* bir ürperti vardı. Bora da *azıcık* kesilse...

YER DEMİR GÖK BAKIR **(Yaşar Kemal).**

NOT. — "Bura, şura, ora" adıllarına *-cik* eki yakınlık ayırtısı katar :

Nerede oturduğunu bilmiyor musunuz? *Şuracıkta,* köşe başındaki evde...

III. **-(i) msi** eki :

1) Sözcüklerin son hecesine uyar ;

2) Ünlülerle biten sözcüklerde **i** düşer :

Yeşil-imsi, beyaz-ımsı, mor-umsu, sarı-msı, mavi-msi, acımsı, kekremsi, tatlımsı, kadifemsi...

3) **-si** olarak da kullanılır :

Bu kır saçlı adamın *çocuksu* hallerinden hoşlandığı için...

NİLGÜN **(Refik Halit Karay.)**

IV. **-(i)mtırak** eki ünlüler uyumuna aykırıdır. İnce sözcüklerden sonra da kalınlığı değişmez : *Ekşimtırak, acımtırak...*

V. **-rek** eki, daha çok, sıfatların sonuna gelir :

1) Ünlüler uyumuna göre değişerek **-rak** olur.

2) Sözcüğün sonunda **k** varsa düşer :

Acı-rak, ufak(k)-rak, küçü(k)rek...

Muhlis'i diğerlerine nisbeten küçürek bir odaya soktular.

BİLLUR KALP **(Hüseyin Rahmi Gülpınar.)**

NOT. — Eski çağlarda bu ekle türemiş sözcüklerde üstünlük sıfatlarını andırır bir anlam bulunurdu :

Atamdan *yeğrek* kayın ata Anamdan *yeğrek* kayın ana.

(Dede Korkut.)

Güftarına itikat kıldım,
Ol *yahşırak* olduğunu bildim.

LEYLÂ vü MECNUN **(Fuzuli.)**

SIFAT TAKIMI

163. SIFAT TAKIMI. — Yukarıda bütün örneklerde görüldüğü gibi, sıfatların asıl görevi adları tümlemektir :

Engin deniz, kırmızı çiçek, yiğit Türk, on iki öğrenci, beşinci sınıf, birkaç kuruş, Mithat Paşa, Nasrettin Hoca...

Sıfatların adılları tümlediği de olur :

Zengin kimseler... Bunda anlaşılmayacak ne var ? ...

Sıfatın tümlemesiyle ortaya gelen söz öbeğine **sıfat takımı** denir (bkz. n° 138).

Sıfat takımları, kuruluş takısı almaz ; bu bakımdan üçüncü türlü ad takımlarına benzer (bkz. n° 138-III) :

Aslan asker, altın kalem, demir bilek, yün kumaş...

Yiğit asker, güzel kalem, kuvvetli bilek, sağlam kumaş...

Birinci satırdakiler üçüncü türlü ad takımıdır.

İkinci satırdakiler de sıfat takımıdır.

Bunlar, ancak tümleyici sözcüklerin çeşidine göre adlandırılır.

Sıfatla isim arasındaki ayırtı incelenmeye değer (bkz. n° 152, 165).

Sıfat takımlarında sıfat önce, ad sonra gelir. Ancak :

1) San (unvan) sıfatlarından bir kısmı sonra gelir (bkz. n° 157).

2) Sövme, aşağılama ve azarlamalarda sıfatın addan sonra geldiği de olur. Sonra gelen sıfat iyelik takısı alır ; bu suretle de ikinci türlü ad takımı durumuna girer :

Yalvardılar..... *Temür bedbahtı* kendilerine uydurdular.

(Âşikpaşazade Tarihi. XV.)

Bunları bizim *hizmetçi budalası* yapmış.
Aykut yaramazı gene kitapları alt üst etmiş...

Bunlar ad takımları gibi, durum takılarıyle çekimlenirler de :

Temür badbahatını, hizmetçi budalasına, Aykut yaramazından...

Hatta ad takımlarında tümleyici de olurlar :

Aykut yaramazının yaptıkları...

Her takım — sözdizimi bakımından — bir ad sayılır ve çekimlenir :

Güzel kalem : güzel kalemleri, kalemlerinizi, kalemlerim, kalemlerini, kalemlerinden, kalemlere...

Türer de :

Yeni elbiseli çocuk (bkz. n° 223). ...

NOT. — Bir adı tümleyen sıştlardan :

a) Bir cinsten olanlar virgülle, uygun bağlaçlarla sıralanır :
Uslu, terbiyeli. Genç ve bilgili bir adam, hem güzel, hem kokulu gül...

b) Sıfatlar ayrı çeşitlerden ise önce belirtme, sonra niteleme sıfatları gelir :
Şu büyük bahçe. Her yiğit asker. Karşıdaki kırmızı ev...

Yalnız "bir" sözcüğünün belirtme görevine önem verilmek istenince sıfatların yerleri değişir :

Bir güzel çiçek - güzel bir çiçek. Bir çalışkan öğrenci - çalışkan bir öğrenci[1]....

c) Ortaç görevli niteleme sıfatları, belirtmelerden önce gelir (bkz. n° 202, 335 v.s.) :
Dün *gelen iki* konuk... Uçaktan *inecek her* yolcu... *Sizi arayan o* adam gene geldi.

164. SIFAT TAKIMLARININ BELİRTME GÖREVİ :

1) Asıl sayılarla, üleştirme sayılarıyle kurulmuş sıfat takımları belirtme sıfatı olarak kullanılır :

İki tabur asker, *bin lira* borç, *dört dizi* inci, *sekiz düzine* kalem, *altı sürü* koyun, *ikişer çift* ayakkabı, *yüzer lira* ödül...

2) İm ve niteleme sıfatlarıyle kurulmuş takımların da belirtme sıfatı olduğu görülür :

Bu çeşit insanlar...

Yeşil çuha örtülü bir masa başında ...

ZORAKİ DİPLOMAT **(Y. K. Karaosmanoğlu.)**

1) Jean Deny, bu inceliğin Fransızcaya çevri yoluyle aktarılamayacağını söyler (s. 517).

SIFATLARIN BAŞKA GÖREVLERDE KULLANILMASI

165. SIFATLARIN AD YERİNDE KULLANILMASI, yani adlaşması. — Her sıfatın ana görevi bir varlığı nitelemek, belirtmek ; yani bir adı tümlemektir. Sıfatla addan kurulan tümlemeye **sıfat takımı** denir (bkz. n° 163.)

Her sıfat takımında temel sözcük isimdir. Sıfat onun anlamını tümler.

Dünyanın değişmez ilkelerinden birisi de şudur : *Az emek, çok iş.* Bütün çabalar buna yönelmiştir. Fabrikalar, makineler, bütün uygar buluşlar, durmadan sürüp giden araştırmalar hep bunu sağlamak içindir.

"Az emek..." in dilde de önemi sonsuzdur. Az sözcükle çok nesne anlatmak; anlamca bir eksiklik bırakmamak üzere elden geldiğince sözcük atarak anlatımı kısaltmak önemli bir başarıdır (bkz. n° 75).

Kolayca anlaşılacak durumlarda sıfat takımlarından ad düşer, anlamıyle takısı sıfata geçer. Böylece adı düşmüş sıfatlar, anlamca bir sıfat takımıdır. Kendisinde takımı kuran iki sözcüğün de anlamı vardır (bkz. n° 142) :

Çalışkan insanlar başarı gösterir.
Çalışkanlar başarı gösterir.

Çalışkan insanlar sıfat takımından *insan* sözcüğü düşmüş, anlamıyle çoğul takısı *çalışkan* sıfatına geçmiştir. "*İnsan*" adının anlamını içine alan *çalışkan* sözcüğü — aslında sıfat olmakla birlikte — bu tümcede adlaşmıştır :

Zenginler, yoksulları düşünmelidir.

tümcesindeki *zenginler, yoksulları* sözcüklerinin anlamı açıktır :

Zengin insanlar, yoksul kimseleri düşünmelidir, demektir.

Kolayca ve iyice anlaşılacağı için adlar düşmüş ; anlamları takılarıyle birlikte kendilerine geçmiştir. Bütün sıfatlar — kolayca ve iyice anlaşılmak koşuluyle — bu şekilde adlaşır.

Adlarla, adlaşmış sıfatlar ve adıllar arasında — varlıkları gösterme, tanıtma bakımından — şu anlam ayırtıları vardır :

a) Adlar, varlıkları bütün nitelikleriyle gösterir ; çok yönlü somut adlar, imgede üç boyutlu olur ;

b) Adlaşmış sıfatlar, varlıkları yalnız birer nitelikleriyle tanıtır ; onun için imgede ancak bir nitelik canlanır :

Orhan çalışıyor. *Ali geldi.* *Hasan görmüş...*
Öğrenci çalışıyor *Topal geldi.* *Kapıcı görmüş...*

c) Adıllar, varlıkları niteliklerinden sıyrılmış olarak gösterir ; Çünkü herkes kendisi için "ben" der. Bütün varlıklar için de "o" adılı kullanılır ve bu adıllar hiç bir nitelik göstermezler.

Çekim eki — takı — alan her sıfat adlaşmıştır. Adlaşmış yalın sıfatlar da çoktur :

Yayladan inerken bir *güzel* gördüm,
Ağlar melil melil bilmem nedendir ?
Ak yerine *kararları* başına
Bağlar melil melil bilmem nedendir ?

(Karacaoğlan.)

Hikâye, *söyleyenin* ve *dinleyenin* heyecanını artırarak gelişiyordu.

ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI **(Ruşen Eşref Ünaydın.)**

Akşamları "*serin*"e yavaş yavaş "*soğuk*" demeğe başladık. Ağaç yaprakları arasında *solmuşlar* bile var.

(Falih Rıfkı Atay.)

Yüzde yetmişi okur yazar olmayan bir memlekette...

Son örnekte kesir sayıları da adlaşmıştır.

DİKKAT. — Adlaşmış sıfatlar, tümcede bir addan hemen önceye rastlarsa bir sıfat takımı gibi olur. Böyle olmadığını göstermek için adlaşmış sıfattan sonra virgül konur : *Soğuk, ellerimizi dondurdu.*

Adlaşmış sıfatlardan sonra virgül koymamak yüzünden şaşırtıcı yanlışlıklar olur :

Yaralı doktora minnetle bakarak : "beni kurtardınız ; teşekkür ederim" dedi.

Yaralı olan, söyleyen mi, doktor mu ?...

166. ADLAŞMIŞ SIFATLARIN TÜMCEDE GÖREVLERİ. — Adlaşmış sıfatlar, tümcede ad gibidir :

a) Özne olur :

Büyük buyurur, *küçük* yapar. *Çalışan* kazanır...

Hırsız, Mehmet'e doğru geliyordu.

(Reşat Nuri Güntekin.)

b) Nesne olur.

Tembeli babası da sevmez. *Yaramazı* gördünüz mü ?

c) Tümleç olur :

Usludan örnek al. *Haylaza* bakma. *Yedincide* dur.

İnsanın söylemezinden, suyun şarlamazından kork.

(Atalarsözü)

...derim de pek az kimse *inanmışa* benzer, birçokları *gülere* benzer.

(Falih Rıfkı Atay.)

ç) Edimi niteleyerek eylemlere belirteç olur (bkz. n° 366).

d) Ad takımlarında tümleyen olur :

Çalışkanın notu, *tembelin* üzüntüsü, *öğrencinin* sırası...

e) Ad takımlarında tümlenen olur :

Sınıfın *çalışkanı*, ulusun *sevgilisi*, dünya *güzeli*, adamın *biri*, sözün *doğrusu*...

f) Tıpkı adlar gibi hitap ve ünlem de olur :

Dolaş da yırtıcı arslan kesil behey *miskin* !
Niçin yatıp kötürüm tilki olmak istersin ?
Elin kolun tutuyorken çalış kazanmaya bak
Ki artığınla geçinsin senin de bir yatalak !

(Mehmet Akif Ersoy.)

g) Ekeylem alarak tümcenin yüklemi olur :

Tanrı *uludur* !... Pek *naziksiniz*. Çok *güzelmiş*...

167. YAPILIŞLARINA GÖRE ADLAR, SIFATLAR. — Bütün sözcükler gibi adlarla sıfatlar da yapıları bakımından üçe ayrılır :

I. a) **Yalınç adlar.** — Yapım eki almamış, bileşmemiş olanlar :

Taş, su, yol ; toprak, karınca, kelebek, araba...

b) **Yalınç sıfatlar** :

Ak, bol, karı, çirkin, iri, kırmızı...

II. a) **Türemiş adlar** (bkz. n° 168 v.s.).

b) **Türemiş sıftlar** (bkz. n° 168 v.s.).

III. a) **Bileşik adlar** (bkz. n° 215).

b) **Bileşik sıfatlar** (bkz. n° 221).

AD, SIFAT ve BELİRTEÇ TÜRETEN EKLER

I

— Ad soylu sözcüklerden —

168. -lik EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR, SIFATLAR :

I. *Kömürlük, çiçeklik, fidanlık, elbiselik, yazlık, kiralık, ağaçlık, zeytinlik...*

II. *Gençlik, doğruluk, birlik, ikincilik, yüzlük* (paketler), *ellilik* (bir adam), *binlik, sütcülük, yüzbaşılık, öğretmenlik, işçilik, dalgınlık, yetmişlik...*

III. *Benlik, hiçlik, öylelik...*

Türk dilinin, kendi *benliğine*, aslındaki *güzellik* ve *zenginliğine* kavuşması için, bütün devlet teşkilâtımızın dikkatli, alâkalı olmasını isteriz.

(Atatürk.)

Türeyişi. — Örneklerin türeyişleri ve anlam özellikleri numara sırasına göre incelenecek :

I. numaralı örnekler ad kökünden türemiştir :

1) Çoğu yer adıdır :

Kömürlük, odunluk = kömür, odun konan yer.
Çiçeklik, şekerlik, tuzluk = çiçek, şeker, tuz konan kap.
Fidanlık, çayırlık = fidan, çayır yetiştirilen yer...

2) Alet adıdır :

Gözlük, ağızlık, kulaklık, parmaklık, başlık (başa konan, başa giyilen nesne)...

3) Soyut adlardır :

Annelik, babalık, kardeşlik, arkadaşlık, öğretmenlik...

4) Ad kökünden **-lik** ekiyle pek çok da sıfat türemiştir :

Elbiselik (kumaş), *yazlık* (elbise), *kiralık* (ev), *kışlık...*

5) Ulus adlarının sonuna gelince ulusal benlik anlamında soyut ad olur :

Osmanlı imparatorluğundan en son Türkler'dir ki kendilerine Türk dediler. Fakat hiç bir zaman ne Boşnağın *Boşnaklığını*, ne Arnavudun *Arnavutluğunu*, ne Arabın *Araplığını* inkâr ettiler. Acaba *Türklük Araplığın* ilerlemesine mi engel oldu ?

(Falih Rıfkı Atay.)

II. numaralı örnekler sıfatlardan türemiştir :

1) Çoğu soyut addır (bkz. 127-II) :

Ayrılık istemedi; *birlik* kurdu. *Eskilikler, gerilikler* istemedi ; *yenilikler, ilerilikler* kurdu.

ATATÜRK'Ü ÖZLEYİŞ **(Ruşen Eşref Ünaydın.)**

Gençlik, doğruluk, ikincilik, güzellik, iyilik, dostluk, düşmanlık, çalışkanlık, tembellik, terbiyesizlik, parasızlık, başkalık...

2) Sıfatlardan **-lik** ekiyle türemiş meslek adları da çoktur :

Sütçülük, yüzbaşılık, memurluk, doktorluk, dişçilik, demokratlık, hakanlık, krallık, çavuşluk...

Artık bu *kocalık* değil, gözü bağlı dolap beygirliği.

(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

3) İki anlama gelenler de var : *Öğretmenlik* :

a) Soyut ad anlamındadır ; öğretmende bulunan yetenek, uzmanlık :

Başöğretmenimizin bilgisi de çoktur, *öğretmenliği* de pek iyidir...

b) Öğretmen mesleği :

Kırk yıl *öğretmenlik* yaptı. *Öğretmenlik* kutsal bir meslektir.

4) Sayı sıfatlarına **-lik** eki gelince :

a) Nicelik ayırtılı niteleme sıfatı olur :

Yetmişlik ihtiyar, elli beşlik sigara...

b) Bu sıfatlar daha çok adlaşırlar :

Yüzlük, beş yüzlük, yirmi beşlik, onluk, binlik...

NOT. — -lik ekiyle adlardan sıfat, sıfatlardan ad türediği gözden kaçmıyor.

III. numaralı örnekler adıllardan, belirteçten türemiş soyut adlardır :

Benlik, hiçlik, öylelik, böylelik...

İşlekliği. — **-lik** eki çok işlektir; anlam gerektirirse bütün adlara, sıfatlara gelir; adlar ve sıfatlar türetir.

Yapılışı. — **-lik,** dar ünlü bir ektir. Sözcüklerin son hecelerine uyar ; büyük ve küçük ünlü uyumlarına göre değişerek -lık, -luk, lük- de olur (bkz. n° 43, 44) :

İnce-lik, az-lık, doğru-luk, küçük-lük...

169. -li EKİYLE TÜREMİŞ SIFATLAR, ADLAR :

I. *Bilgili adam, tatlı dil, tozlu sokak, süslü ev...*

II. *Kırmızılı entari, yeşilli kumaş, allı, morlu basmalar...*

III. *Ankaralı, Asyalı, köylü, liseli, adalı, Avrupalı, dağlı...*

VI. *Demirsporlu, Beşiktaşlı, Fenerli, Galatasaraylı, Istanbulsporlu.*

V. *Osmanlı, Akkoyunlu, Karakoyunlu, İlhanlılar, Selçuklular.*

VI. *Nişanlı, sözlü, yavuklu, gönüllü* (asker)...

VII. *Devletlü izzetlü, şevketlü, fehametlü...*

VIII. *Oralı, buralı, şuralı, nereli, senlibenli...*

IX. *Geceli gündüzlü, analı babalı, sağlı sollu, altlı üstlü, inceli kalınlı, belli başlı içlidışlı...*

X. *- meli = - me + li* (anlam açıkmaları bölümne bakınız).

XI. Yer adları : *Denizli, Polatlı, Şişli, Kurbağalı* (İstasyonu)...

Örnekler daha da çeşitlendirilebilir, Yukarıdakilerin incelenmesi, geriye kalanların çözümlenmesini kolaylaştırır.

Türeyişi. — **-li** eki çok işlektir. Anlam gerektirirse bütün adlara, birçok sıfatlara gelir ve sözcüklerin son hecelerine uyarak -li,-lı, -lu, -lü olur. Ancak saltanat devrinin san (unvan) sıfatlarında -lü olur.

Anlamı. — Çok işlek olan **-li** ekinin anlamı da pek çeşitlidir. Örnekleri numara sırasına göre inceleyelim :

I. II. örneklerdeki **-li,** sonuna geldiği adları, sıfatları (olan, bulunan, çokça olan, çokça bulunan) ayırtılı sıfatlar yapmıştır.

Dalgalı deniz, paralı kimse, şekerli süt, çiçekli ağaç, kırmızılı kumaş, kalınlı inceli sesler...

III. **-li** eki yer adlarının sonuna gelerek oralı olduğunu bildirir :

Bağdatlı Ruhi, Köprülü Mehmet Paşa, Erzurumlu Emrah, Bayburtlu Zihni, Ercişli Emrah, şehirli, köylü...

IV. Kulüp adlarının ve renklerinin sonuna gelince, oraya bağlı, oradan, o dernekten olan anlamını katar :

Vefalılar, Sarı-siyahlılar, Karşıyakalılar, Kırmızı-beyazlılar...

V. Türk boylarının adlarına gelerek (o soydan, o devletten olan anlamında) adlar türetmiştir :

Karahanlılar, İlhanlılar devri, Osmanlı İmparatorluğu...

VI. örneklerde anlam çeşitlidir. Bunların, genel anlamdan azıcık kayarak ayırtılar kazandıkları görülüyor.

VII. Eski devlet büyüklerinin rütbelerine göre verilen san (unvan) sıfatlarıdır. Her büyüğe ancak rütbesinin gerektirdiği sıfatla hitabedilirdi :

Şevketlü padişah, devletlü sultanım, fehametlü vezir, Saadetlü Ekrem Bey-efendi Hazretleri...

VIII. örnekler :

a) Yer anlamlı adıllardır. **-li** onlara ilişkinlik ayırtısı katmıştır.

b) *Senli benli...* Sen, ben'le konuşma durumunda olan. Bu deyim kaynaşarak bileşmiştir : *Senlibenli.*

IX. Anlamca ilgili çift sözcüklere gelerek ikizlemiş, ikisinin de varlığını belirtmiştir.

X. **-me** ekiyle türemiş adlara da **-li** ekinin geldiği görülmektedir. Böylece **-me+li** ekiyle türemiş olan ve gereklik kipini andıran bu sözcükler yardımcı eylemlerle bileşmektedir :

İngiliz milleti ise imparatorluğunu mu, yoksa alay (mizah) dehasını mı, ikisinden birini kaybetmekte *seçmeli* kalınca langisini tercih edeceği bilinmeyecek kadar bu sanatın zevkine ve keyfine varmıştır.

(Falih Rıfkı Atay.)

Eski yazınımızda **-me+li** ile türemiş sözcükler, türlü anlam ayırtılarıyle sık kullanılmıştır :

Vardılar Amasya'ya *girmeli* oldular.

(Âşıkpaşazade Tarihi. XV.)

Zekât *vermeli* olsa âdem bulamazdı ki müstehakk-ı zekât olaydı.

(Solakzade Tarihi XVII.)

Beni *bağlamalı* divane kıldı akıbet hasret.

(Kuddusi XIX.)

XI. Pek az da olsa **-li** yapılı adlarımız var :

Polatlı ilçesi, Soğanlı meşesi, Denizli ili, Tavşanlı ilçesi...

170. -siz EKİYLE TÜREMİŞ SIFATLAR :

Edebiyatsız millet *dilsiz* insan kabilinden olur.

(Namık Kemal.)

Bilgisiz adam, tatsız şerbet, tozsuz yol, üzüntüsüz insan...

Türeyişi. — **-siz** eki çok işlektir. Anlam gerektirirse adların hepsine gelir ve ünlüler uyumuna göre değişerek -siz, -sız, -suz, -süz olur.

Anlamı :

1) «Varlık, çokluk» bildiren **-li** ekinin olumsuzdur.
Tatsız (tadı yok, tadı az) *kavun, parasız* (parası yok, para alınmayan) *okul, duygusuz* (duygusu yok, duygusu kıt) *kimse...*

2) Pek az da olsa, "ile" ilgecinin olumsuzu bu ekle olur :
Kalemle yazılır. Seninle gidecek. Arkadaşlarla yola çıkınız...
Kalemsiz yazılmaz, Sensiz gidecek. Arkadaşsız yola çıkmayınız...

3) Eylemden **-me** ekiyle türemiş adlara geldiğine örnek :

Tabiat kanunu gereğince 10 kasım, Yer yıldızının Güneş etrafındaki *durmasız, dinlenmesiz* dönüşlerinden her birinin adıdır.

ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI (Ruşen Eşref Ünaydın.)

NOT. — Dil, kuraldan çok, kullanışa bağlıdır. Kurallar genelleşmiş kullanışları belirtmekten başka nedir? Dilin durmadan gelişmesi, her gelişmenin türlü çeşitlenmeler göstermesi, kuralları kesinleşmekten — az çok — uzaklaştırır. En kesin sandığımız kuralın bile kavrayamadıkları olur. "-siz eki, -li ekinin olumsuzdur" demiştik. Oysa *hızlı, pahalı* sözcüklerinin olumsuzları **-siz**'le gelişmemiştir ; onun için *yavaş, ucuz* deriz.

171. -ci EKİYLE TÜREMİŞ SIFATLAR, ADLAR :

I. Demirci Ali, Kapıcı Hasan, Tuzcu Bekir, sütcü, sobacı, camcı...
II. Tarihçi, dilci, kimyacı, edebiyatçı, eğitimci...
III. Cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, Türkçü, kralcı...
IV. Şakacı, alaycı, kavgacı, inatçı, yalancı, ezberci...
V. Davacı, şikâyetçi, neci ?
VI. Duacı, aracı, kiracı, gözcü, öncü...

Türeyişi. — **-ci** eki çok işlektir. Anlam gerektirirse bütün adlara gelir. ünlüler uyumuna ve ünsüzler benzeşmesine göre değişerek : -ci, -cı, -cu, -cü ; -çi, -çı, -çu, -çü olur.

Tümce niteliğinde olan deyimlere de gelir :

Ben memleket adamıyım... Birtakımları gibi, ne olursa olsuncu değilim.

(Falih Rıfkı Atay,)

Neme lâzımcı...

Anlamı. — **-ci** ekiyle türemiş sözcükler, küçük anlam ayırtılarıyle pek çeşitlenir. Başlıcalarını numara sıralarına göre inceleyelim :

I. örnekler, işleyen, alıp satan ; yani geçim aracı yapan anlamında sıfattır.

II. örnekler, o bilimle uğraşan, onu meslek edinen anlamında sıfattır.

III. örneklerde seven, yanlısı olan anlamı var.

IV. örneklerde huy, alışıklık ayırtısı var.

V. *Davacı* (dava eden), *şikâyetçi* (şikâyet eden) demektir. *Sen necisin* (ne iş yaparsın ?)...

VI. örnekteki sözcükler, biraz daha başka ve değişik ayırtılar taşımaktadır.

172. -cil EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR, SIFATLAR :

I. Balıkçıl : balık avlayan, balıkla geçinen kuş :
Tavşancıl : tavşan avlayan, tavşanla geçinen kuş.

II. Evcil : eve alışmış, ehlî ;
Adamcıl[1] *: insan alışmış.* **(Türkçe Sözlük.)**

III. Kırçıl, akçıl, gökçül : üçü de köklerinin anlattığı rengi andıran, ona çalan anlamında sıfattır.

IV. Ölümcül : ölüme yaklaşmış, ölmek üzere...

Türeyişi. — a) Az işlek olan bu ek, adlara sıfatlara gelmektedir.

b) **-cil** eki uyuma ve benzeşmeye göre değişir.

c) "balıkçıl, tavşancıl" sözcükleri addır ; ötekiler sıfattır.

Anlamı. — Özetimsi bir kuralda toplamak gereğine uyularak **-cil** eki :

a) Adlara alışkanlık, düşkünlük, yakınlık ;

b) Sıfatlara andırma, çalma anlamı katıyor, denir.

Bu ekle türetilmiş yeni sözcüklerden birkaçı :

1) *Bencil* sıfatı, Farsçadan dilimize girmiş "hodbin, hodgâm" sözcüklerini karşılamaktadır ve benciliğe düşkün anlamındadır.

2) *Öncül* sözcüğü bir felsefe terimi olmuştur.

3) *Nemcil*, nemden ve nemli yerden hoşlanan (bitki)...

4) *Erkekçil*, erkeği andıran, erkeğe benzer. Erkeğe düşkün.

5) *Kadıncıl*, kadınlara düşkün, kadın düşkünü.

6) *Sescil*, sesleri temel sayan, sesleri olduğu gibi gösteren, fonetik...

(Türkçe Sözlük.)

1) ADAMCIL sözcüğünü eski sözlükçülerimiz, yukarıdaki anlama aykırı ; hatta karşıt olarak anlamlıyorlar : ADAMCIL : Gayr-i me'nus, vahşî, insana salan. **(Lehçei Osmanî.)**
Kamusu Türkî'ye göre de sözcük, bu iki karşıt anlamda kullanılır.

Kadın kısa kollu sarı örme bluzu... iri dudaklı ağzındaki *erkekçil* tebessümle...
DİŞİ ÖRÜMCEK **(Refik Halit Karay.)**

173. -cin EKİYLE TÜREMİŞ ve türemişe benzeyen birkaç ad var :
Kaşıkçın : kaşıkçı kuşu, pelikan ;
Güvercin,
Bıldırıcın,
Balıkçın : balıkçıl ;
Dokurcun : dokuz taş oyunu...

174. -ce EKİYLE TÜREMİŞ SÖZCÜKLER (bkz. 162-374) :

I. Türkçe, Farsça, İngilizce, Arapça, Almanca, Çince, Uygurca...

II. Yiğitçe, dostça, askerce, insanca, kardeşçe, kahramanca, aslanca, gizlice, güzelce, kısaca, doğruca...

III. Bence, sizce, onlarca, Yunanlılarca, İngilizlerce...
Böylece, şöylece, öylece, başkaca...

IV. a) Yüzlerce çiçek, on binlerce lira, milyonlarca insan...
b) Haftalarca aradım. *Ömrü boyunca* bugünü bekledi...
Bir gül, dalında *durduğu müddetçe* tazedir.
(Faruk Nafiz Çamlıbel.)

V. Kesmece, şaşırtmaca, bilmece...

VI. Gönlünce, ağırlığınca, ardınca, değerince...

VII. Kaynarca, ılıca, kaplıca, kokarca; eğlence, Yenice, Kanlıca, karaca, delice (buğday tarlalarında yetişen bitki)...

Türeyişi ve **anlam** özellikleri numara sırasına göre gösterilmiştir :

I. **-ce**, ulus adlarının sonlarına gelmiştir, o ulusun dili anlamında adlar, sıfatlar türemiştir :

Yavuz Sultan Selim Farsça şiirler yazardı. Turgut, İngilizceyi ana dili gibi konuşur ; Almancası pek iyi değildir.

II. numaradakiler niteleme sıfatlarıyle sıfat gibi kullanılan sözcüklere gelmiştir :

1) Onları biçim, tarz anlamlı sıfatlar yapmıştır :

İnsanca yaşayış, askerce selâm, kardeşçe sevgi, kahramanca...

Bir tek meselenin halli için *dâhice* akıl, *devce* uğraşmak lâzım.

Tenkitler ve itirazları *partizanca* bir görüşle değil, *vatanşça* bir görüşle karşılamak...

(Falih Rıfkı Atay.)

Yolunca terbiye verdin ya aferin Hasan Â (ağa).

(Mehmet Akif Ersoy.)

2) Bu sözcükler biçim, tarz, yakışır anlamlarıyle fülleri tümleyen birer durum belirteci de olur :

Yiğitçe atıldı, dostça karşıladı. Askerce yürüyor. Gizlice söylemiş, iyice dinlemiş. Güzelce anladım...

NOT. — Belirteç türeten **-ce**'ler yerine **-cesine** de kullanılır. (bkz. n° 374).

3) Sıfatlara küçültme anlamı da katar :

Güzelce bir ev, gürbüzce bir çocuk, hastamız iyicedir...

III. numaradaki örnekler :

1) Kişi adıllarından türemiştir.

2) Çoğul eki almış adlardan türemiştir. Hepsi de (-e göre) anlamında durum belirtecidir :

Bu evin bence en güzel odası şudur, sizce hangisi ? Almanlarca bu işin çözümü başka türlüdür. Onlarca her şey bitmiştir...

3) Tarz anlamlı gösterme sözcüklerine gelmiş (o biçimde) anlamlı durum belirteci yapmıştır :

Uykusu gelip gelip gözlerine asılıyordu. Bir ara daldığını, başının göğsüne düştüğünü, bir süre *öylece* katılıp kaldığını fark etti.

TIRPAN **(Fakir Baykurt.)**

IV. **-ce** eki :

a) Çoğullanmış sayılara nicelikte abartı ayırtısı katıyor.

b) Zaman anlamlı sözcükleri de uzayan süre ayırtılı belirteç yapıyor.

Yıllarca uzaklarda yaşarken,
Istanbul'u hicranla tahayyül, beni yordu.

(Yahya Kemal Beyatlı.)

V. **-me** ekiyle eylemden türemiş adlara gelmiştir. (bkz. n° 209-VIII).

VI. İyelik takılı ad soylu sözcüklere gelmiştir.

a) I. II. kişilere değgin örnekler :

Oğlum, onu *gönlünce* yaşat ; ölme fakat sen !

HALUK'un DEFTERİ **(Tevfik Fikret.)**

Gönlümce, dileğimce olsun isterim.

Her şey dileğinizce olsun !

(Radyodan.)

b) III. kişilerde **-ce**'den önce bir **n** geliyor :

Tekfur işitti kim Türk geliyor kaçtı Elete dağına çıktı... Orhan Gazi yayak oldu *ardınca* (ardı+n+ca) dağa çıktı.

(Aşıkpaşazade Tarihi. XV.)

Yolunca terbiye verdin aferin Hasan Â (Ağa).

(Mehmet Akif Ersoy.)

Ağırlığınca altın vermek.

Boyunca : *Yol boyunca, boylu boyunca...*

Hepsi de eylem belirtecidir. Anlamlardaki çeşitlilik gözden kaçmıyor :

a) *Gönlümce, gönlünce, gönlümüzce*, örneklerinde **göre** anlamı var.

b) *Ardınca* = "ardı sıra" demektir.

c) *Yolunca, değerince, boyunca* örneklerinde ise **-e uygun** ayırtısı seziliyor.

ç) Şu örnekte benzetme ayırtısı var :

Saçı belince hem *saççа* beli.

HÜSREV ü ŞİRİN **(Kutup XIII.)**

VII. örneklerde de **-ce**, sıfatların sonuna gelmiştir ; bunlarda ne küçültme, ne de belirteçlik anlamı vardır. -ce, görev anlamından sıyrılarak sıfatlarla kaynaşmıştır ; hepsi de birer somut ad olmstur.

İşlekliği. — **-ce** işlek bir ektir :

a) Ulus adlarının sonuna gelir, dil adları yapar.

b) Anlam gerektirirse her niteleme sıfatının, çoğul eki almış her ulus adının ve her kişi adılının sonuna getirilebilir.

Yapılışı. — (bkz. n° 162-II) ;

Vurgusu. — (bkz. n° 63/5-c).

175. **-deş** EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR :

Vatan-daş, yurt-taş, meslektaş, dindaş, yoldaş, arkadaş...

Anlamı. — **-daş** ekiyle türemiş adlarda ortaklık, eşitlik ve birlik anlamı vardır:

Vatandaş, yurttaş = Bir vatandan, bir yurttan olanlar.
Arkadaş = Birbirine arka, birbirine yardımcı olan.
Yoldaş = Yolda birlikte yürüyenler.
Adaş (aslı : addaş) = Adları bir demektir.
Kardeş kardaş (aslı karındaş) : Yakın yüzyıllara dek yazı dilinde *karındaş* kullanılırdı. Bugün Istanbul'da *kardeş*, Anadolu'da *kardaş*'tır.
Taydaş = (Ağızlarda ve eski yazında) Akran, eşit, arkadaş.
Lehçei Osmani'de şu örnekler de var :
Ayaktaş, gönüldaş, demürtaş...

İşlekliği. — **-daş** az işlek bir ekti. Eskiden türemiş sözcükler çok değildir ; son yıllarda -daş ekiyle bir hayli sözcük türetilmiş ve ek işlekleşmiştir. Bunlardan birkaçı :

Bir tarih devrinde yaşamış olanlara ÇAĞDAŞ deniyor.
ÖZDEŞLİK hem matematikte, hem felsefede birer terimdir.
ÖZDEŞ : Her türlü nitelikte birbirine eşit olan.
Birbiriyle evli olanlara EVDEŞ denmiştir.
Anlamdaş, sesteş...

(Türkçe Sözlük,)

Ziraatımızın himayesi lâzım olduğu fikrinde hükümetle *oydaşız.*
Benimle *oydaş* olmayan başka gazeteci...

(Falih Rıfkı Atay.)

Yapılışı. — Her ek gibi **-deş**'in de, sözcüklerin son hecelerine uyarak değişmesini kural gerektirmektedir ; ne var ki bu ekin ses uyumuna aykırı görünüşleri var :

a) *Kardeş* sözcüğünde, kalın heceden sonra geldiği halde, incedir. Bunu İstanbul ağzının etkisine bağlıyoruz (bkz. n° 43).

b) Eskiden türemiş öbür sözcüklerin hepsinde ek kalındır. İnce hecelerden sonra da değişmeyerek böyle kalıyor : *Din-daş, meslek-taş...*

c) Son yıllarda türetilmişlerde ses uyumu göz önününde tutulmuştur :
Çağ-daş, öz-deş, ev-deş, oy-daş...

ç) Eski metinlerde ekin **-deş** olduğu da görülür :

Sürerdi ol gönüldeşlerle kâmı

HÜSREV Ü ŞİRİN **(Şeyhi XV.)**

Divanü Lûgat - it - Türk'te **deş**'le türemiş sözcüklerden :

Emikteş (emmekte arkadaş), *yerdeş* (hemşeri), *gönüldeş* (gönül arkadaşı), *tüdeş* (renkte arkadaş).

(Besim Atalay s. 407.)

NOT. — Bu ekin baş harfi **d** — bütün süreksiz yumuşak harfler gibi — sert harflerden sonra gelince sertleşerek **t** olur (bkz. n° 48-II) :

Yurt-taş, meslek-taş...

176. -men EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR, SIFATLAR :

I. Türkmen, kölemen,[1] *dilmen*[2]*...*

1) KÖLEMEN : Eskiden bir asker sınıfı : *Mısır Kölemenleri.*
2) DİLMEN : Çok dilli, konuşkan (D. D. ; Ekler, Kökler. Besim Atalay,)

II. Karaman, gökmen[3]*, şişman, dileşmen, kocaman, toraman*[4]*, sarman*[5]*, evcimen*[6]*, işçimen*[7]*...*

III. Göçmen, azman, gözemen[8]*, dalaşman*[9]*...*

IV. kadaman, dızman[10]*...*

V. Sokman[11]*, değirmen, yalman*[12]*, kösemen*[13]*, Dikmen*[14]*, örtmen* (= dam)...

(D.L.T.)

Örnekler çok çeşitlidir. Numara sırasına göre inceleyelim. **-men** eki :

I. II. III. numaradaki örneklerde adların, sıfatların, eylem köklerinin sonlarına gelmiştir. Hepsinde de insan anlamı vardır.

IV. "*Kodaman*" sözcüğünün kökü ve türeyişi açık olmamakla birlikte -man'la biten bu sözcükte de insan anlamı vardır. "*Dızman*" da böyledir.

V. numaralı altı örnek de -men'le bitiyor, -men'le türemiştir. Bununla birlikte insan anlamı yoktur.

Türeyişi. — **-men** eki ad, sıfat ve eylem köklerine, gövdelerine gelmiştir. Kurala aykırı görünüşler var. Bu aykırı sözcüklerin en çok kullanılanı "*şişman*" sıfatıdır.

Yeni türetilmiş sözcükler. — Yukarıdaki örneklerin hepsi eskidir ve kendi kendine türemiştir. Bunların bir kısmı yazı dilinden düşmüş, ancak eski kitaplarda, bölge ağızlarında görülür olmştur. Onun için **-men** eki az işlek sayılıyordu. Son yıllarda :

a) -men ekli birçok ad ve soyadı kullanıldı :

Akman, Gürman, Ökmen, Başman, Ataman, Sağman...

3) GÖKMEN : Gök gözlü insan (D.D.)
4) TORAMAN : *Tor* (= acemi) kelimesinden. Genç, serkeş, cahil, nâdan.
(Lehçei Osmani.)
5) SARMAN : *Azman, Türkmen, Karaman, kösemen* gibi sıfat-ı müşebbehe.
Lehçei Osmani (Ahmet Vefik Paşa.)
6) EVCİMEN : Evine düşkün, evinin işini iyi bilen (D.D.).
7) İŞÇİMEN : Hamarat, iş seven, işbilir (D.D.).
8) GÖZEMEN : Gözeten, göz kulak olan :
Menim ulu dergâhımda gözemenlik eyleye. **(Dede Kurkut).**
9) DALAŞMAN : (dalaşmak'tan) **Bed-hu**, kavgacı, (Lehçei Osmani.). Ahmet Vefik Paşa bu sözcüğü şu tekerlemede kullanır : «*Ali, Veli, Turalı ; beş de andan ileri ; Ese, Musa, Mustafa* ; bir dalaşman, *bir köşse ; bir de hortlayıp yatan.*
10) DIZMAN : Uzun boylu, cesametli adam (Kamusu Türki.), (Ahlat).
11) SOKMAN : Sokmak'tan büyük Türkmen çizmesi (Lehçei Osmani.).
12) YALMAN : Kesici ve batıcı silâhların kesen ve batan kısmı :
"*Kara pulat öz kılıçlar çalındı yalmanı düştü*". **(Dede Korkut).**
13) KÖSEMEN : Vuruşmağa alıştırılmış iri koç ya da teke...sıfıat [mecaz olarak] cesur, serbest, cüretli (adam).
14) DİKMEN : Koni biçiminde tepe. (Türkçe Sözlük).

b) Dil devriminden bu yana türetilmiş sözcükler de az değildir :

Öğretmen, eğitmen, okutman, sayman, ayırtman, uzman, belletmen, seçmen, yazman, yönetmen...

Böylece **-men** eki işlekleşti ve birçok sözcüğün türemesine elverişli oldu.

177. -(de)ki EKİYLE TÜREMİŞ SIFATLAR :

I. Akşamki, dünkü, yarınki, bugünkü, bu yılki...
II. Evdeki, bahçedeki, ormandaki, sendeki, onlardaki...
III. Yukarıki - yukarıdaki, aşağıki - aşağıdaki, karşıki - karşıdaki, öteki - ötedeki, beriki - berideki...

Türeyişi. — **-ki** eki :

I. Hem ad, hem belirteç olan zaman anlamlı sözcüklere geliyor ; onları zaman belirten birer sıfat yapıyor :

Akşamki yağmur, yarınki iş, dünkü olaylar, bugünkü gazete...

II. Adların ve adılların sonuna **-deki** biçiminde geliyor. Onları yer belirten birer sıfat yapıyor :

Bahçedeki çiçek, kuledeki bayrak, ondaki kitap, evdeki iş...

III. Yer belirteçlerinin sonlarına **-ki, -deki** eklerinden ikisi de gelir.

-(de)ki ile türemiş sıfatların tümledikleri sözcükler düşerse onlar da adlaşırlar (bkz. n° 165) ve adlar gibi çoğul eki alır, durum ekleriyle de çekimlenirler :

Bahçedekiler, oradakine, akşamkinden, evdekini, dünkünden, sizdekini...

Durum takılarını "**n**" kaynaştırma harfiyle alır.

NOT. — Belirtme sıatı türetmeye yarayan bu **-ki** ekini :

a) İlgi adılı olan **-ki**'den (bkz. n° 243) ;
b) Bağlaç olan **"ki"** den ayırt etmek gerek (bkz. n° 406).
c) Bitişik yazılan ek ve adıl **-ki**'ler ünlü uyumuna aykırıdır. (bkz n° 43).

178. -( )l, -sel, -sil EKLERİYLE TÜREMİŞ ADLAR, SIFATLAR. — dilimizde bulunan :

Güzel [göz-el] *yeşil* [yaş - ıl], *kumsal, yoksul, uysal...*

gibi sözcüklerdeki **-( )l, -sel, -sil** eki Dil Devriminden sonra işleklik kazanmış ve Arapçadan gelme **î** ekiyle türemiş sözcükleri, birçok terimleri ve çeşitli kavramları karşılar olmuştur :

Sü-el, nice-l, yan-al, kur-al, gen-el, buz-ul, küre-sel, bilim-sel, tarihsel, kimyasal, nedensel...

Zengin, varlıklı anlamına *varsıl* sözcüğünü Yaşar Kemal şöyle kullanıyor :

Haşhaş tanesi kadar akıl yok bu insanlarda canım !
Varsılı, yoksulu, efendisi, ağası, kaymakamı paşası ..., generali mareşali hepsi kanun derdinde.

Kaplumbağlar.

Türeyişi. — Ad ve eylem soylu sözcüklere uyarına göre -l, -el, -al, -il, -ıl, -ul, -ül, ; -sel, -sal, -sıl eklerinden biri getirilmiştir.

179. -cek EKİ. — Eklendiği sözcüklerle iyice kaynaşarak kalıplaştığı için işlekliğini yitirmiştir. Bununla birlikte -cek'li sıfatlarda da, adlarda da ilişkinlik, özgülük andıran anlamlar vardır :

GERÇEK : (aslı : görçek) hakikî, zâhir.
GÖRÇEK : (Zâhir... (Lehçei Osmani)
SICAK : (aslı : ısı + cak)
GÜNCEK : Şemsiye. (D.D)
OYUNCAK : Oyuna özgü nesne.
SALINCAK : Salınmaya özgü nesne.
TAKINCAK : Takınıp süslenmeye özgü nesne.
TANLACAK :

Cefasın çekeydin eğer kucasın
Eğer tanlacak karıyıp kocasın

(Ferhenkname-i Sadi Tercümesi. XIV.)

Bu beyitte *tanlacak* :

Gittim seherî taat için mescide nagâh

(Ruhi XVI.)

düzesindeki *seheri*'nin karşılığıdır.

İRCEK de bu anlamdadır :

Kız Petek böyle ircek nereye ?

YAYLA KIZI **(Akagündüz.)**

AİLECEK, EVCEK...

Örnekler çoğaltılabilir. İşlekleşmesi dilimiz için yararlı olur.

AD ve SIFAT TÜRETEN EKLER
II

— Eylem kök ve gövdelerinden —

180. — **-me** EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR, SIFATLAR :

I. Varlıkları *görme, işitme, koklama, tatma, dokunma* duyularımızla anlarız. *Anlatma, gösterme, dinleme, söylenmemesi* gereken sözler, çocukların *ağlaşması, dövüşmeleri* ; *övünme* ...

II. *Kazma, uçurtma, basma, dolma, dondurma, sürme, kıyma, kavurma...*

III. *Yazma kitap, kabartma harita, dolma kalem, asma böprü, dönme dolap, anadan doğma kör, asma bahçe, sonradan görme* kimseler, *karma* liste...

Türeyişi. — **-me** çok işlek bir ektir ; her eylemin kök ve gövdesine gelir, kalın hecelerden sonra **-ma** olur.

Anlamı. — Yukarıdaki örnekleri numara sırasına göre inceleyelim:

I. örneklerin hepsi oluş, kılış (= eylem) anlamlı soyut adlardır.
-me ile türemiş adların çoğu böyledir.

II. numarada görüldüğü gibi, somut adlar da az değildir.

III. **-me** yapılı sözcükler birer niteleme sıfatıdır.

Not. — Yukarıdaki iki, hatta üç anlamda kullanılan **-me**'li sözcükler var :

1) Orhan'ın yazı *yazması*... (soyut ad, iş adı).
2) Köylü gelinin başındaki *yazma* (somut ad, varlık adı.)
3) *Yazma* kitap (niteleme sıfatı).

Bir örnek daha :

1) Havzun *dolmasını* bekleyelim (*dolma*, eylem adıdır, soyut addır).
2) Kabak *dolması* (somut addır).
3) *Dolma* kalem (niteleme sıfatıdır).

Vurgusu. — Eylemlerin olumsuzluk eki de **-me**'dir :

Dinle*me*di, işit*me*sin, o çiçeği kokla*ma*, ona dokun*ma*...

Yazılışta birbirine benzeyen -me yapım ekiyle olumsuzluk eki -me'yi konuşmada vurgudan ayırt ederiz :

a) Türetmeye yarayan, yani yapım eki olan **-me** — her ek gibi — sözcüğün son hecesindeki vurguyu kendi üzerine çeker, vurgulu söylenir.

b) Olumsuzluk eki olan **-me** vurguyu çekmez ; vurgu kendisinden önceki hecede kalır :

Güzel düşün, iyi hisset, yanıl*ma*, aldan*ma* !
Ne varsa doğrudadır, doğruluk şaşar san*ma* !

(Tevfik Fikret.)

181. — **-mek** EKİYLE TÜREMİŞ SÖZCÜKLER :

I. Bilmek, gezmek, aramak, incelemek, hissetmek, vermemek, açılmak, söyleşmek, yıkanmak, düşünememek, alıvermek...

Bize bol bol ziya kucakla, getir,
Düşmek etrafı görmemektendir.

*

Durmak zamanı geçti, çalışmak zamanıdır!

(Tevfik Fikret.)

II. Yemek, kaymak, çakmak, ilmek, oymak, uçmak (cennet)...

Türeyişi. — **-mek** çok işlektir. Bütün eylem kök ve gövdelerine gelir, kalın hecelerden sonra **-mak** olur.

Anlamı. — Yukarıdaki örnekler sıralarına göre incelenecektir :

I. a) Örneklerin hepsi mastardır. Mastarları, eylemlerin ve türevlerinin soyadları, kaynakları saymak genel ve eski bir gelenektir :

Görmek eyleminden şimdiki zaman kipini çekimleyiniz. "Durak" adı durmak mastarından türemiştir...

b) Mastarların hepsi köklerindeki oluş, kılış ve yargının (eylemin) adıdır ; birer soyut addır :

.....Tekâmül-i âsara ecnebi
kalmak, sukuta doğru *eğilmek*tir.....

(Tevfik Fikret.)

Bu örnekte son mastar ekeylemle yüklem olmuştur : *eğilmektir*.

Kalmak masları da tümcesinin öznesidir.

Yalın mastarların "*lâzımdır, icap eder, gerekir*..." yüklemlerine özne oldukları da görülür :

Mahrumiyetleri paylaşmak disiplini de o kadar ciddî *tutulmak lâzım gelir*. Kalkınma halindeki memleketlerde zarurî olmayan ihtiyaçlar *kısılmak lâzımdır*.

(Falih Rıfkı Atay.)

NOT. — **-mek**'li adlarla **-me** ile türemişlerin anlamları arasında pek ince bir ayırtı vardır:

1) **-mek**'lilerde devinme (hareket) anlamı daha belirgindir. Yalın durumlarında bu anlam ve kullanılış ayırtısı iyice belirir. Durum takılarıyle çekimlenişlerinde birbirlerine pek benzerler. Ayırt edilmeleri için dikkat ister :

Okumağı severim, okumağa başladı...
Okumayı severim, okumaya başladı...

Birincilerde devinme (hareket) anlamı daha çok sezilmektedir.

2) Mastar olan -mek'li sözcükler belirtili ad takımlarına girmez ; yani tümleyen ve tümlenen takısı almaz.

II. örnekler hem mastardır ; hem de birer somut ad olarak kullanılır :

Yemek pişiyor. Sütün kaymağı, çakmak taşı...
İlmek (ilmik) = çözümü kolay düğüm.

(Türkçe Sözlük.)

Ak sakallı babanın yeri uçmak olsun,.

(Dede Korkut.)

Âşık mı derim ben ona Tanrı'nın *uçmağın* seve
Uçmak dahi bir tuzaktır mümin canları tutmağa.

(Yunus Emre XIII-XIV.)

NOT. — *Demek* sözcüğü :

1) Yüklem olur :
Peder, baba *demektir*. Bu ne *demek*?
"Kapı kulu" Hassa askeri (muhafız alayı) *demek idi*.

(Ahmet Rasim.)

2) Bağlaç görevinde kullanılır (bkz. n° 88 - XI.) :
Ben duymamıştım ; *demek böyle olmuş* ! ?.

3) *Demek* kökünden çekimlenmiş kiplerin, karşılıklı konuşmalarda kullanılışı :

a) Konuşma tümcelerinden önce olur :
Ahmet Cemil dedi ki :
— *Ah, neler hissediyorum da tahlil edemiyorum. Bir şey yazmak, o duyguların içinden bir şey çıkarmak istiyorum...*

MAVİ ve SİYAH **(Halit Ziya Uşaklıgil.)**

b) Bir "ara söz" olarak konuşma tümcesinin içine alınır :
... can sıkıntısından kendimi korumak için :
— *Bana şimdi cevap vermeyiniz, dedim, düşününüz.*
— *Evet, dedi, şüphesiz...*

BİR TEREDDÜDÜN ROMANI **(Peyami Safa.)**

c) Konuşmanın sonuna bırakılır :
Hem rica, hem emreden bir sesle :
— *Bu alayı yerinden oynatıp düşmanın üstüne atacak zabitleriniz yok mu* ?
Diye bağrıdı. ÇİMENTEPE **(Süleyman Nazif.)**

Yarı bir baygınlık geçiren Sefer :
"*Yönetim kurulunu çağır bekçibaşı*" dedi inleyerek.

YER DEMİR GÖK BAKIR **(Yaşar Kemal.)**

182. -meklik. — Mastarların **-lik** ekiyle pekiştirilmiş olanları da vardır :

Bu işi yapmadan önce düşünmekliğiniz, sormaklığınız lâzımdı.

Bu tümcedeki **-meklik, -maklık** ekleri **-me, -ma** ekleriyle değiştirilince :

Bu işi yapmadan önce düşünmeniz, sormanız lâzımdı.

olur. Anlamda bir eksiklik bulunmaz. Tümce ses kakışmasından kurtulur. Bunun için **-meklik** eki pek az kullanılmaktadır.

Ekin olumsuzu, **-den gelmek**'le obekleşerek kullanılmıştır :

Yürüdüm, salondan çıktım. Lânet bir daha selâm verene ! *Hem böyle oluşu bir nimet* : *Yukarıda tanımamaklıktan gelirim. Kurtuldum* ! *kurtuldum* ! *Artık tanımamaklıktan gelmek hakkım.*

NİLGÜN **(Refik Halit Karay.)**

183. -amak'la TÜREMİŞ ADLAR :

Bas-amak, kaç-amak, tut-amak...
...Bu anlayış, bu güzel davranış... bütün bir millet için ne asil bir *tutamak*tır.

(Bedii Faik.)

Örnekler çok değildir. Ekler köklerle kaynaşmış, kalıplaşmış ve işlek olmamıştır.

184. -iş EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR :

I. Giyin-iş, anlat-ış, oku-yuş, gör-üş, duyuş, besleyiş, uçuş ; göremeyiş, atılış, dövünüş, hissettirmeyiş...
Ay doğuşundan, insan yürüyüşünden belli olur.

(Atalar sözü.)

II. Kurtuluş savaşı, satış devam ediyor. Okulların açılış günü belli oldu. Gösterişi sevmem...

Türeyişi. — **-iş** çok işlek bir ektir. Her eylemin köküne, gövdesine gelir. Ünlü uyumuna göre değişerek : -iş, -ış, -uş, -üş olur. Sözcüğün sonu ünlü ise — Türkçede iki ünlü yan yana gelmediğinden — araya kaynaştırma harflerinden "**y**" girer :

Bekle-y-iş, anla-y-ış, okuyuş, gözleyiş...

Anlamı. — **-iş** yapılı adların anlam özelliğini kavramak için her birinin kullanıldığı yere, tümceye dikkat etmek gerek. Yukarıdaki örnekleri numara sırasına göre inceleyelim :

I. *Orhan'ın giyinişi* (giyinme tarzı), *öğretmenin anlatışı* (anlatma tarzı), *Ali'nin okuyuşu* (okuma tarzı) güzeldir.

Görülüyor ki bu adların hepsinde **-iş** ekinin kattığı bir "tarz" anlamı vardır. Onun için :

Onun giyiniş tarzı, okuyuş tarzı, anlatış tarzı başkalarınınkine benzemez. tümcesindeki *tarz* sözcükleri fazladır. Eski terimiyle **haşiv**'dir. Böyle kıtıklı konuşmaktan, hele yazmaktan çok çekinmek gerek.

"Bir" belgisisiz sıfatıyle tümlenen **-iş** yapılı adlar kendi köklerinden bir eylemle öbekleşince söze abartı anlamı siniyor :

Koşu başladı, Tezcan, doru atıvle *bir aulayış atladı*, herkes heyecanla sarsıldı.
...burada terbiyesiz ağzını *bir açış açtı*. Aman Allahım, sığınacak yer aradık.
BİLLUR KALP **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

II. örneklerde **-iş** yapılı sözcükler tarz anlamından sıyrılarak oluş, kılış, iş anlamlı birer soyut ad olmuşlardır.

NOT. — Sözcükler, anlam inceliklerini, özelliklerini kullanıştan alır. **-iş** yapılı adların da tarz anlamından sıyrılıp sıyrılmaması kullanışına göredir :
Yağmurun dünkü yağışına (yağma tarzına) *dikkat ettiniz* mi ?
Gene yağış başladı (bunda tarz anlamı yoktur).

-( )ş ekinin, görev ve anlam değişikliğiyle, ad soylu sözcüklere de geldiğini gösteren örnekler var :

Gün-eş, gen-iş, koğ-uş (koğuk, koy = boş - J.D.)
Gök - göğüş, mavi-ş...
İbiş (İbrahim), *Aliş, Memiş* (Mehmet), *Fatoş* (Fatma)...

185. **-ici** EKİYLE TÜREMİŞ SIFATLAR, ADLAR :

I. Kesici alet, besleyici gıda, yırtıcı kuş, koşucu, yüzücü gençler, düşündürücü konular...

II. Dinleyiciler, satıcı geçiyor ; alıcısı yok...

Türeyişi. — **-ici** çok işlek bir ektir. Anlam gerektirirse her eylem kökünün ve gövdesinin sonuna gelir :

a) Ünlü uyumuna göre -ici, -ıcı, -ucu, -ücü olur.
b) Ünlülerle biten kök ve gövdelere y kaynaştırma harfiyle gelir.

Anlamı. — Yukarıdaki örnekler anlam çeşitlerine göre sıralanmıştır :

I. **-ici,** sonuna geldiği eylem kök ve gövdelerini "yapmaya, kılmaya yarayan; iş edinen, huy edinen ; ustalıkla yapan..." anlamlarında sıfat yapmıştır :

Dolaş da *yırtıcı* arslan kesil behey miskin!
Niçin yatıp kötürüm tilki olmak istersin?
(Mehmet Akif Ersoy.)

Orman kalıntıları içinde Edremit'e doğru bakınca... eski deyimiyle **"şahane"** bir görünüş, *ezici* değil, göz *alıcı*, ve gönül *çekici*...
(Falih Rıfkı Atay.)

Atatürk devrimleri, Türk topluluğunu gerilikten, *soysuzlaştırıcı* ve *batırıcı* gelenek ve göreneklerden kurtarmak, onu Batı toplulukları içine *katıcı* yeni bir yaşayış düzeni kurmak içindir...
...kurtarıcı devrimler... **(Falih Rıfkı Atay.)**

II. örnekler adlaşmıştır (bkz. n° 165).

186. **-(i)nti** EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR :

I. Serpinti, kırıntı, kırpıntı, döküntü, sızıntı, süprüntü, birikinti, kazıntı, yıkıntı, çöküntü...

II. Bulantı, buruntu, kaşıntı, kuruntu, sıkıntı, üzüntü, boğuntu...

...uyuyamayan gözlere dolan karanlıklar kalplerde başka âlemlere ait ne *ürküntülü* hisler doğurmaz.
SON ARZU **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

III. Akıntı, toplantı, gezinti, çalkantı, sallantı, girinti, çıkıntı...

IV. Uyuntu (uyuşuk, miskin)...

Türeyişi. — **(i)nti** işlek bir ektir. Birçok eylem köklerine gelir :

a) Dar ünlüdür ; kökün son hecesine uyarak -(i)nti, -(ı)ntı, -(u)ntu, -(ü)ntü olur.

b) Ünlü ile biten köklerde ekin başındaki **i** düşer :
Topla-ntı, çalka-ntı, söyle-nti...

Anlamı. — Örnekler numara sırasına göre incelenecek :

I. örnekler, önemsiz sayılan, küçümsenen varlıkların adıdır :

Ben odaya göz gezdirdim. Öyle utanıp kızaracak, yerlere geçecek *döküntü, saçıntı* yoktu.
BİLLUR KALP **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

II. numaradaki sözcükler de sevimsiz hallere ad olmuştur.

III. numaradakiler, yukarıdaki önemsizlik, sevimsizlik anlamlarından sıyrılmıştır.

IV. Uyumak ya da *uymak* mastarından türeyen *uyuntu* sözcüğü sıfatlaşmış olduğu halde sevimsizlik ayırtısından kurtulamamıştır.

Yeni sözcükler :

Söylenti : ötede beride söylenen laflar, şayia.
İvinti : çabukluk, sürat. *İvinti yeri* : akar sularda hızlı akan yer.
Ayrıntı : bir şeyden ayrı olmakla birlikte onu tümleyen parça, feri.
Ayrıntılar : bir şeyin bu çeşit parçaları, teferruat, tafsilât.
Orantı : iki oranın eşit olması, tenasüp.
Saplantı : Bir kimsenin saplanmış olduğu ve kendini kurtaramadığı yanlış düşünce, "fikr-i sabit".

(Türkçe Sözlük.)

Falih Rıfkı Atay'ın 10.IV.1955 sohbetinin başlığı **evlenti**'dir. Bir devlet başkanının ikinci evlenişini konu edinmişti.

Özentili kalbimde bütün çizgileriyle ;
Bin bir kıyı, bin bir tepesiyle,
Bin bir gecesiyle...

İSTANBUL UFUKTAYDI **(Yahya Kemal Beyatlı.)**

187. -ti EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR :

Kızartı, sarartı, kararti, yeşerti, belirti, ağartı, ürperti, sızıltı, bunaltı buyrultu, kızıltı, mırıltı, uğultu... (bkz. n° 211),

Ateşin *kızıltı*larıyle dolu sarı gözleri, genç bir kadınınki gibi yaşarmaya... iştahlı.
YAŞAMAK GÜZEL ŞEY BE KARDEŞİM **(Nâzım Hikmet.)**

Mavi gök kubbesi, sanki duvarları ufukta son bulan tanrısal bir tapınak oldu. Ağaçlar *hışırtı*sını, deniz *mırıltı*sını ve rüzgâr *uğultu*sunu kesti.
KURULUŞ ve FETIH DESTANI **(Cahit Tanyol.)**

Türeyişi. — **-ti** eki **r** ve **l** ile biten iki heceli eylem gövdelerine geliyor ve ünlü uyumuna göre değişiyor.

Anlamı. — **-(i)nti** ekiyle türemiş sözcüklerin çoğunda önemsizlik, sevimsizlik anlamı vardır (bkz. n° 186). **-ti** ile türemiş sözcüklerde de :

a) Azlık ayırtısı var gibidir : *Kızartı* ile *kızarma* arasındaki gibi.
b) *Öğürtü* sözcüğü, anlam özelliği bakımından *bulantı*'dan farksızdır.

188. -(i)m EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR :

I. İçim, pişirim, kesim, atım, çiğnem, yudum, tutam, dilim, doyum...
II. Bağ bozumu, koç katımı, koyun kırkımı...
III. Kıvrım, büklüm, kaldırım, takım, giyim, kuşam, biçim, tutum, çalım, uçurum, ölüm, sevim, seçim, koşum, düğüm, yıldırım...

Türeyişi. — (i) **m** eki işlektir. Birçok eylem kök ve gövdelerine gelir. Dar ünlüdür :

a) Kök ve gövde ünsüzle bitiyorsa ek **-im**'dir. Ümnlü uyumuna göre değişerek -im, -ım, -um, -üm olur.

b) Kök ve gövde ünlü ile bitiyorsa ekin ilk harfi **i** düşer :

Çiğne-m, anla-m,yükle-m, kuşam...

c) Bir sözcükte ek geniş ünlü almıştır : *Tutam.*

NOT. — **-im** yapılı adlara benzeyen epeyce sözcük var :
Tulum, sırım, yardım, erdem, salgım, kötürüm, üzüm, kıvılcım, yordam...
Bunların türemiş olup olmadıkları derin inceleme konusu olabilir.

Anlamı. — -(i)**m** yapılı sözcükleri inceleyelim :

I. örnklerde nicelik (miktar) ayırtısı var :

İçim = bir defada içilecek miktar : iki *içim* ilâç.
Bir *yudum* su, bir *tutam* ot, iki *atım* barut, üç *kesim* börek...

II. örnekler, yinelenen eylemleri anlatmaya yarıyor.

III. örneklerde nicelik ayırtısı yoktur. Çeşitli anlamlarda adlardır.

Yeni türetilmişlerden birkaç örnek :

...bugünkü *tutum* ve *gidimi* beğenmeyenler vardır.

(Falih Rıfkı Atay.)

Verim, eylem. yüklem, durum...

NOT. — **-(i) m**'le türemiş adlar **-li** alarak sıfat olmuşlardır. :
Gelimli gidimli dünya, âhır sonucu *ölümlü* dünya.

(Dede Korkut).

NOT. — Ad soylu sözcükte de - (i) **m** eki :

— Delikanlı, bana dikkat et... Ben kaç yaşındayım. Böyle *küllüm*leri yutar mıyım ?
— Affedersin baba, biz *küllüm*cü değiliz. *Küllüm* nasıl yutulur, nasıl yutturulur bunu da bilmeyiz.
— Siz *küllümcü* değilsiniz de ya nesiniz ? Deminden beri söylediğiniz abuk sabuk lafları köylü aklı ile sahiye almak istedim. Fakat şimdi anlıyorum ki bunların içinde dişe dokunacak bir doğrusu yok... Siz *küllümcü* değilsiniz ha... Ondan daha berbat bir şeysiniz. MEZARINDAN KALKAN ŞEHİT **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

189. -(e)k EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR, SIFATLAR :

I. Durak, konak, yatak, otlak, kaynak, sığınak, kavuşak-kavşak, tapınak...
II. Elek, ölçek, tarak, kayak, kürek, kapak, tekerlek, kuşak, dolak...

III. *Sancak, saçak, döşek, adak, yalak, istek, dilek, kesek, yunak...*

IV. *Korkak, ürkek, dönek, kaçak, aksak, sarsak, kurak, kıvrak, sulak, dişlek, yuvarlak, toparlak, yedek, uzak, batak, gevrek, titrek, tutsak, atak* (genç)...

V. *Baş-ak, sol-ak, top-ak, dam-ak, den-ek, koç-ak...*

Türeyişi. — -(e)**k** işlektir ; birçok eylem kök ve gövdelerine gelir. Ünlü ile karşılaşınca **e** düşer. Kalın hecelerden sonra **-ak** olur.

Anlamı. — Örnekler anlam çeşitlerine göre sıralanmıştır :

I. örnekler yer adıdır.

II. örnekler aygıt adıdır.

III. örnekler bu iki anlamdan kaymış somut ve soyut adlardır.

IV. örneklerin bolluğu gösteriyor ki bu ekle pek çok da sıfat türemiştir.

V. -(e)**k**'in, pek az da olsa, ad soylu köklere geldiği görülmektedir.

NOT. — -(e)**k** ekiyle kurulmuşa benzeyen örgen adları çoktur :
Kulak, bacak, yanak, tırnak, böbrek, dalak...
-(e)**k** ile biten örgenlerimizin çokluğu bakışları çekmektedir. Birkaç örnek daha :
Şakak, bilek, topuk, ayak, kürek, gırtlak, kucak...

Yeni sözcükler. — Son yıllarda bu ekle türemiş sözcükler artmıştır. Bunlardan :

a) Bir kısmı yeniden kullanmaya başlanan unutulmuş sözcüklerdir : *Erek, kayak...*

b) Yeniden türetilenler de var : *Uçak, çıkak, yutak...*

190. -(e)**nek** EKİYLE TÜREMİŞ SÖZCÜKLER :

I. *Gel-enek, gör-enek, kes-enek, sağ-anak, tutanak, boğanak, bakanak...*

II. *Der-nek, ör-nek, yığ-ınak, duy-nak, oku-nak* ya da *okun-ak* (okunaklı)...

Türeyişi. — Eylem köklerinden birkaçına **-enek**, birkaçına da **-nek** gelmiştir. Ek, son yıllarda sözcüklerin türemesine yaramış, böylelikle de işlek olmaya başlamıştır.

NOT. — *Yığınak* sözcüğünde eki köke bağlayan ünlü **ı**'dır.
Bu, ad soylu *yığın* sözcüğünden **-ek**'le türemiştir, denilebilir (bkz. n° 189 - V).

Anlamı. — Örneklerde anlam çeşitlidir :

a) *Bakanak* (koyun ve keçi gibi hayvanların çatal tırnağı).
Duynak (At, eşek gibi hayvanların tektırnağı).

Bu iki kökte kalıplaşma olayı büsbütün kesinleşmiş ve türeme anlamı sezilmez olmuştur.

b) Öbürlerinde süre ile oluşma ayırtısı sezilmektedir.

Yeni sözcükler. — Dil devriminden sonra sık sık kullanılmaya başlanan *Kesenek, tutanak* sözcükleri diriltilmiş, *gelenek, ödenek...* türetilmiştir. Son yıllarda kullanılmaya başlanan *olanak* başarılı bir türetme olmuştur. *Ekenek* de güzel :

Yanık sesi köyün içini doldurup taşıyor ; kırlara, bayırlara, ekeneklere yayılıyordu.

TIRPAN (**Fakir Baykurt.**)

191. -(i)**k** EKİYLE TÜREMİŞ SIFATLAR, ADLAR :

I. *Kesik, kırık, yırtık, açık, saçık, çarpık, bozuk, basık, sökük, yarık, çözük, çatık, tutuk, kısık, kıvrık, sıyrık, yoluk, süzük, dökük, silik, yıkık oyuk, boğuk, yumuk, ezik, asık, devrik, kavruk, savruk, ayrık...*

II. *Bitişik, yanık, soluk, uçuk, artık, kopuk, kabarık, donuk, sönük, bulanık, alışık, yapışık, tıkanık, gücenik, karışık, şımarık, yılışık, çürük, soğuk, sarkık, yatık, düşük, kalkık, inik, çapraşık, bulaşık, dolaşık, sırnaşık, yatık, buruşuk, yitik, çökük, uyuşuk, ilişik, uyanık, kapanık, dağınık...*

Gözleri yarı kapanık, uyuşuk, kırpışık düşünür.

BILLUR KALP (**Hüseyin Rahmi Gürpınar.**)

III. *Bölük, sırık, buyruk, sarmaşık, katık, öksürük, aksırık, üfürük, soluk, konuk* (misafir), *gedik, kazık, tanık, incik, becerik* (li), *delik, yayık, sarık...*

Türeyişi. — -(i)**k** işlektir ; pek çok eylem köklerine ve gövdelerine gelmiştir :

a) Ünlü uyumuna göre değişerek -ik, -ık, -uk, -ük olur.

b) Ünlülerle karşılaşınca **i** düşer. Böyle sözcüklerin -(e)**k** ile mi (bkz. n° 189), -(i)**k**'le mi türediğini kestirmek için anlam özelliğini bilmekten başka yol yoktur.

c) "*Kavruk, savruk, kıvrık, ayrık, devrik, buyruk, çevrik...*„ örneklerinde -(i)**k** eki gelince eylem köklerinin ikinci hecelerindeki dar ünlüler düşüyor (bkz. n° 40-II) ; böylece gövdede değişiklik oluyor.

Anlamı. — -(i)k ekiyle türemiş sıfatlar, türedikleri eylemlerin geçişli, geçişsiz olduklarına göre ikiye ayrılır. Örnekler de buna göre seçilmiş ve sıralanmıştır :

I. örneklerin türediği kökler **geçişli**dir ; sıfatlar da **edilgen** anlamlıdır (bkz. n° 297).

II. örneklerin türediği kökler ve gövdeler **geçişsiz**dir ; sıfatlar da **etken** anlamlıdır (bkz. n° 298).

Bu ayrımı açıklamak için iki kümeden alt alta örnekler yazarak inceleyelim :

a) *Kesik* = kesilmiş, *kırık* = kırılmış, *açık* = açılmış, *çözük*...
b) *Yanık* = yanmış, *çıkık* = çıkmış, *düşük* = düşmüş, *çürük*...

Görülüyor ki :

a) Birinci satırdaki örneklerin anlamlarında birer **-il** var.

b) İkinci satırdakilerin anlamlarında bu **-il** yoktur.

-il, edilgenlik ekidir (bkz. n° 309).

Bu anlam ayırtısını şu örneklerde bir kez daha görelim :

O koca ebniyenin *sarkık* saçakları, *kırık* kafesleri, *dökük* kapakları, *çarpık* kapıları...
(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

NOT. — Kimi anlamlarıyle geçişsiz, kimi anlamlarıyle geçişli olan eylemlerden **-ik** ekiyle türemiş olanlar da **etken** anlamlı olur : *Değişik, çıkık, dolaşık*...

Yeni sözcükler. — Türetme kolaylığı yüzünden, sözlüklerimizde olmayan yeni sözcüklerin kalemlerden aktığını görürüz :

Hep iç âleme *çevrik* bakışları...
Türkiye'de *yerleşik* bazı İsviçre firmaları...
ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

Tespihböceği gibi *kaçınık* yaşamak...
(Behçet Necatigil.)

İçerik : Bir şeyin içinde bulunan nesne "muhteva,,
(Türkçe Sözlük.)

Son yıllarda en çok kullanılan yeni sözcüklerin başında "*dönük*" gelir. Türkçe sözlükte (arkasını çevirmiş) anlamiyle saptanmıştır. Oysa son kullanış, bu anlamın tam karşıtıdır.

Halka dönük yayınlar... Öğrenciye dönük yönetim... Bilime dönük...

III. örnekler addır.

192.. -gin, EKİYLE TÜREMİŞ SIFATLAR, ADLAR :

I. Gergin, kırgın, yorgun, süzgün, üzgün, ezgin, tutkun, vurgun, düzgün, yaygın, aygın baygın...

II. Bezgin, kızgın, bitkin, coşkun, taşkın, dalgın, uygun, pişkin, solgun, düşkün, olgun, küskün, durgun, girgin, azgın, dolgun, yatkın, yetişkin, şaşkın, şişkin...

Dibleste Hanım, saçlarını açık sarıya boyamasına rağmen *çökkün.*
NİLGÜN II. **(Refik Halit Karay.)**

III. Gezgin, geçkin, aşkın...

IV. Dizgin, yangın, baskın, soygun, bozgun, sürgün, vurgun...

Türeyişi. — **-gin** eki işlektir :

a) Bir - pek az da iki - heceli eylem köklerine gelir.

b) *Darılmak, bayılmak, ayılmak, çıldırmak* eylemlerinin gövdeleri ikişer hecelidir. **-gin** eki bunların birinci hecelerine eklenmiştir :

Dar-gın, bay-gın, ay-gın, çıl-gın...

c) **-gin,** uyuma ve benzeşmeye göre değişerek -gin, -gın, -gun, -gün; -kin, -kın, -kun, -kün olur.

Anlamı. — Ayrıntılarına göre dizilmiş örnekleri sırasıyle inceleyelim :

I. örnekler, **geçişli** eylem köklerinden türemiştir; **edilgen** anlamlıdır.

II. örnekler, **geçişsiz** eylem köklerinden türemiştir ; **etken** anlamlıdır.

Bu ayrımı açıklamak için iki kümeden alt alta örnekler yazarak inceleyelim :

1) *Gergin* = gerilmiş, *kırgın* = kırılmış, *yorgun* = yorulmuş,
2) *Bezgin* = bezmiş, *kızgın* = kızmış, *coşkun* = coşmuş...

Görülüyor ki :

Birinci satırdaki örneklerin anlamlarında birer **-il** var ;

İkinci satırdaki örneklerin anlamlarında bu **-il** yok.

-il edilgenlik ekidir (bkz. n° 191,309).

Bu kurala aykırı gibi gözüken bir sözcük var : *keskin.*

Kesmek eylemi geçişlidir. Bu eylemden **-gin**'le türemiş sözcüğün (kesilmiş, kesilen) anlamında olması kurala daha uygun düşerdi. Buna bakarak *keskin*'i kuraldan kaymış sayabiliriz. Türkçede kuraldan kayma, kurala aykırılık yok gibidir. İyice incelenirse *keskin*'deki bu kurala uymayışın nedeni anlaşılır : Çok eski çağlar, örneğin yontma taş çağı düşünülürse, bir taşın kesici olması için iyice yontulmuş; yani kesilmiş = **keskin**, olması gereği kendini gösterir. Buna dayanarak şu yargıya varabiliriz : *Keskin*, kural dışı türemiş değil ; çağlar boyunca anlamında ufak bir değişiklik olmuştur.

Son yıllarda kullanılmaya başlanan *bilgin* sözcüğü de böyledir. Bu sözcük de Pavet de Courteille'in Şark Türkçesi Lûgati'nden alınmıştır. Doğrusu *bilgen* olabilir. Adı geçen sözcükten *bilgen* fişinin gelmemesi kesin yargıya engel olmaktadır.

III. *Gezmek, geçmek, aşmak,* eylemleri hem geçişli, hem geçişsizdir. Bunlardan **-gin**'le türemiş sıfatlar — geçişsiz köklerden türemişler gibi — etken anlamlıdır. (bkz. n° 191 not, 299 not).

NOT. — **-gin** ekiyle türemiş sıfatlar, edilgenlik ve etkenlik bakımından **-ik** ekiyle türemişlere benzer. Aralarında küçük anlam ve kullanış ayırtıları var. Bir kökten türemişleri karşılaştırınca bu ayırtı ortaya çıkar :

Kırık - kırgın, tutuk - tutkun, düşük - düşkün, bitik - bitkin...

İlk bakışta iki yönden küçük ayrılık göze çarpıyor :

1 — a) **-ik**'le türemişler dış niteliklere yakışıyor :
b) **-gin**'le türemişler iç niteliklere yakışıyor :
a) *Kırık dal, tutuk kol, yatık merdiven...*
b) *Kırgın gönül, tutkun genç, yatkın kumaş...*

2) **-gin**'le türemiş sıfatlarda daha köklü, daha derin bir nitelik anlamı seziliyor.

Bu görüşleri kesin saymamak gerek. Çünkü sözcüklere anlam özelliklerini kazandıran kullanıştır ve kullanış, türeyişten üstündür. Onun için **-ik**'le ve **-gin**'le türemiş sözcüklerden her birinin anlam özelliklerini genel kullanıştan çıkarmak gerek :

Eskiden de *kudurgun*du, şimdi beter oldu.

YER DEMİR GÖK BAKIR **(Yaşar Kemal.)**

IV. Örnekler somut ve soyut adlardır.

193. **-gen** EKİYLE TÜREMİŞ SÖZCÜKLER :

I. *Çekingen, sokulgan, döğüşken, çalışkan, unutkan, alıngan, atılgan, konuşkan, sırıtkan, çığırtkan, bağırgan, somurtkan, yapışkan, övüngen, kırıtkan, olağan, vurağan, ergen* (*ermek*'ten sinn-i bülûğa varıp da henüz evlenmemiş - Kamusu Türki.), *alışkan, sıkılgan, üşengen...*

II. *Isırgan, kesken* (elbise kesen küçük fare), *yatağan, yelken*[1]...

Türeyişi. — **-gen** eki işlektir :

a) Uyuma ve benzeşmeye göre değişerek -gen, -gan, -ken, -kan olur.

b) İki heceli eylem kök ve gövdelerine geliyor.

c) *Ol, vur, yat, kay,* kökleri **a** seslisiyle uzatılmış, ek de **-ğan** olmuştur : *Olağan, vurağan, yatağan, kayağan,* (*kaygan*) da var.

1) *Yelken* sözcüğünün rüzgâr demek olan, «yel» adından çok, «yelmek» mastarından türemiş sayılması kuralı daha çok okşar. Ahmet Vefik Paşa Lehçei Osmani'de "yelmek,, sözcüğünün uçup koşmak anlamında olduğunu yazdıktan sonra şu atalar sözünü örnek getirir : "*Yeler onmaz, karnı doymaz ; yuvarlanan taş yosun tutmaz.*,,

ç) Bir heceli köklere **-gen, -ken** olarak geldiği azdır : *Ergen, kesken, yelken, kaygan...*

Anlamı :

I. örneklerin hepsi sıfattır. **-gen** yapılı sıfatların anlam özelliğini belirtmek için **-en** türeyişli sıfatlarla karşılaştıralım (bkz. n° 202) :

Çalışan işçi, bağıran adam, döğüşen horoz, övünen kişi...
Çalışkan işçi, bağırgan adam, döğüşken horoz, övüngen kişi...

a) Birinci satırdakiler eylemi sadece yapan demektir.
b) İkinci satırdakilerde ise hem süre, hem abartı ayırtısı var.

II. örnekler addır.

Yeni sözcükler. — **-gen** ekiyle türemiş yeni sözcükler, bu ekin daha işlek olacağını göstermektedir : *Gezegen, saldırgan. durağan,...*

Konuşma kültür ister. İncelik ve nükte ister. Sözde tat tuz ister. *Değişkenlik* ister...
... bizim konuşma kusurlarımızdan biri *takılgan*lıktır. Zihnimizin takıldığı şey üzerinde dönüp dolaşmak...

(Falih Rıfkı Atay.)

Bilmem sakallı Celâl dostum şimdi nerelerdedir ? Pek atılgan bir yeni fikir *kapılganı* idi.

(Falih Rıfkı Atay.)

194. **-gi** EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR :

I. *Silgi, çalgı, burgu, sürgü, kargı, askı, atkı, bileği, kaşağı* (kaşamak'tan - Kamusu Türki)

II. *Saygı, sevgi, duygu, bilgi, görgü, sezgi, ilgi, kurgu...*

III. *Biçki, vergi, çizgi, örgü, sergi, içki, ezgi, çözgü, büzgü...*

IV. *Kuşku, kaygı...*

Türeyişi. — **-gi** eki işlektir. Dar ünlüdür. Daha çok bir heceli eylem köklerine gelmektedir. Uyuma ve benzeşmeye göre değişerek sekiz biçime girer : -gi, -gı, -gu, -gü, ; -ki, -kı, -ku, -kü.

NOT. — *Bileği* ile *kaşağı* ikişer heceli köklerden türemiştir ; g, iki ünlü arasına düştüğü için **ğ** olmuştur.

Anlamı. — Örnekler numara sırasına göre incelenecek :

I. örneklerin hepsi de aygıt adıdır.

II. örnekler soyut addır ve çoğu duygularımızın adıdır.

III. örnekler yukarıdaki anlam özellikleriyle ilgisi olmayan adlardır. Çeşitli anlamdadırlar.

IV. Sonlarında -gi, -ki bulunan bu sözcükleri ekle köke bölmek, türemiş olup olmadıklarını kestirmek dilbilgisinin yetkisini aşar. Böyle sözcükleri kök saymak daha uygun olur.

Yeni sözcükler. — Bu ekle türetilmiş yeni sözcüklerimiz az değildir :

Vurgu, yetki, etki, bitki, tepki, tutku, algı (son iki sözcük tinbilim terimlerindendir.), *bulgu, olgu, sungu...*

195. -ge EKİYLE TÜREMİŞ SÖZCÜKLER :

I. Fiil köklerinden türemişler :

Yon-ga, süpür-ge, dal-ga, oyul-ga (oyulgalanmak), *bilge* (= bilgin, hakim) :

Yazmas atın bolmas — yanğılmas bilge bolmas =
Şaşmadık atış olmaz — Yanılmadık bilgin olmaz.

(Divanü Lûgat - it - Türk XI).

II. Ad soylu sözcüklerden türemişler :

Baş-ka, öz-ge, diz-ge (Diz bağı, jartiyer - Söz Derleme Dergisi)...
Yan-ge (yanca giden sağdıç kadın, yenge - Lehçei Osmani).

III. Türemiş oldukları sanılanlar :

Yenge, karga, kaburga, omurga, acırga (yaban turpu - Kamusu Türki.)...

Ek, işlek değildir. Kökle ek kaynaşmış ve kalıplaşmıştır.

196. -i EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR, SIFATLAR :

I. Dizi, yapı, çatı, sürü, yazı, ölçü, korku, batı, doğu, dolu, koşu, sayı, tartı, örtü, saçı (gelin başına saçılanlar - K.T.), *umu* :

Karanğu dün içinde yol azsan umun nedir ?
Karanu dün içre yol azsam umum Allah.

(Dede Korkut).

II. *Yarı, ölü, dolu, ayrı, sıkı, şaşı, duru, aşırı, götürü...*

Türeyişi. — **-i** işlek bir ektir. Daha çok, bir heceli eylem köklerine gelir ve ünlü uyumuna göre değişerek -i, -ı, -u, -ü olur.

Bu ekin eskiden **-iğ** biçiminde olduğu görülüyor:

Uluğ, ölüğ, yakığ, soruğ, sürüğ, konuğ, kapığ...
Ulu , ölü , yakı , soru , sürü , kamu , kapı ...

(Divanü Lûgat-it-Türk.)

Anlamı. — Örnekler çeşitlerine göre sıralanmıştır :

I. Türlü anlamda soyut ve somut adlardır.

II. Sıfattırlar.

Yeni sözcükler. — **-i** ekiyle son yıllarda epeyce terim türemiştir :

Açı, artı, eksi, bölü, kazı, gezi, çarpı, başarı, konu...

197. -(in)ç EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR, SIFATLAR :

I. Sevinç, usanç, kazanç, üşenç, inanç, övünç, urunç (= rüşvet - D.L.T.)

Divanü Lûgat - it-Türk'te şu sözcükler de var :

1) **Ürkünç** = Ürkmeyi gerektiren, ürküntü :
Ürkünç bolup ürkildi =
Ürküntü olup ürküldü.

2) **Sakınç** = Sakınacak şey, kaygı.

Biraz değişik olarak şunlar da var :

3) **Kusınçığ** = Kusmayı gerektiren, iğrenç ;

4) **Ohşançığ** = Okşamayı gerektiren, sevimli.
Kuş balası kusınçığ it balası ohşançığ.

Dede Korkut Kitabından da iki örnek : *Kahınç, tuhunç* :

Çünkü dedin elbette varsam gerek. Başıma *kahınç* yüzüme *tuhunç* olmasın. Kadın ana, beğ baba esen kalun dedi.

II. *Korkunç, gülünç, iğrenç, ödünç, kıskanç...*

Türeyişi. — a) Eylem köklerinin sonlarına, ünlü uyumuna göre değişen **-inç** gelir.

b) Ünlülerle biten eylemlerde ekin başındaki **-i** düşer : *Korku-nç.*

c) Kökün sonunda **n** varsa yalnız **ç** gelir : *Usanç, kazanç...*:

ç) **-ç** eki ad soylu sözcüklere de gelmiştir :

Anaç, babaç, ataç...

Anlamı. — Örnekler anlam bakımından iki kümeye ayrılmıştır :

I. Soyut adlar.

II. Sıfatlar. Bu sıfatların çoğunda, köklerindeki eylemin nedeni olan ya da onu gerektiren anlamı vardır :

Korkunç (korkmaya neden olan), *gülünç, iğrenç* (gülmeye, iğrenmeye etmen olan) *demektir. Ödünç* (ödenmesi gerekli) *anlamındadır...*

Yeni sözcükler :

Bilinç, basınç, kıvanç, inanç...

198. SONUNDA **-e** EKİ BULUNAN SÖZCÜKLER :

Yara, kısa, sapa, kerte, kese (yoldan), *çevre* (çevirmek'ten), *çala* (kılıç) *rastgele, göre, geçe, gele...*

Türeyişi. — Bir heceli eylem köklerine gelir. Ünlü uyumuna göre değişerek -e, -a olur.

Anlamı. — Örnekler çeşitlidir : Ad, sıfat, belirteç olanlar da vardır.

Bu ekle son yıllarda türetilen *süre, evre* (evirmek'ten) sözcükleri başarılı olmuştur.

199. -geç, -giç EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR, SIFATLAR :

I. *Süzgeç, kıskaç, yüzgeç, başlangıç, dalgıç, burgaç, bizlengiç* (hayvanı yürütmek için dürtmeye yarayan ucu iğneli değnek), *baskıç* (merdiven), *patlangıç...*

II. *Utangaç, bilgiç...*

Türeyişi. — Ek az işlektir. Ünlüler uyumuna göre değişerek kalınlaşıyor. Sert harflerle karşılaşınca baştaki **g,** sertleşerek **k** oluyor.

Anlamı. — Sıralanan örneklerden :

I. Birçoğu aygıt adıdır.

II. Sıfat olanlar da var.

200. — -in EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR, SIFATLAR :

I. *Gelin, ekin, akın, çıkın, tütün, sökün, yığın, satın, koşun* (asker), *esin* (rüzgâr, ilham), *oyun...*

II. *Uzun...*

Türeyişi. — -in eki işlekçedir :

a) Daha çok bir heceli eylem köklerine gelir.

b) İki hecelilerin de birinci hecelerine gelir :

Oynamak'tan, *oyun*, uzamak'tan *uzun...*

Anlamı. — Yukarıdaki örnekler numara sırasına göre incelenecektir :

I. örnekler çeşitli adlardır.

II. örnek niteleme sıfatıdır.

Yeni sözcükler. — -in ekiyle yeniden türeyen veya kullanılmaya başlanan sözcükler : *Basın, yayın, ürün, sayın...*

NOT. — **-in** yapılı gibi gözüken sözcükler epeycedir :

Boyun, alın, burun, karın, tosun, koyun, sığın, altın, somun, kulun (at ve eşek cinsinin henüz doğmuş yavrusu)...

-in yapılı belirteçler için 361 numaraya bakınız.

201. — -( )t EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR :

I. *Geçit, umut, ölet, öğüt, kurut, yoğurt, ayırt, sebit* (= sevit : Aşk Tanrısı - Kutadgu Bilig)...

II. *Eşit, aşıt, ağıt, yanıt*[1]...

Türeyişi. — **-( )t** eki az işlek sayılıyordu. Kullanılan sözcükler hemen birkaç örnekti. İncelemeler, eski metinlerde ve halk dilinde bu ekle türemiş daha epeyce sözcüğün bulunduğunu gösterdi. Dede Korkut Kitabında şu tümcelere sık sık rastlanır :

Tavla tavla şahbaz atlarım *binitin* olsun
Katar katar develerim *yükletin* olsun
Kamın akan görklü suyum *içitin* olsun
Kara dağa indiğinde Tanrı sana *aşıt* versin...

-( )t ekiyle türemiş adlar italik harflerle dizilmiştir. Bu örneklere göre :

a) Ünsüzlerle biten yüklem köklerine **-it** gelir.

b) Ünlülerle biten köklerde **i** düşer : *yükle-t.*

c) *Ölet* sözcüğünde ekin ünlüsü geniştir.

ç) **-( )t** ekinin bir heceli ad köklerine geldiğini gösteren örnekler var: *Yaş-ıt, yan-ıt, eş-it,* ağıt... "*Ağıt*" sözcüğü "*ağalamak*,, eyleminin kökü olan *ağ* yansıma sözcüğünden türemiştir ; ad soyludur.

---

1) YANIT : "Dönmek döndürmek..." anlamına gelen «yanmak» tan (D.L.T.). Daha doğrusu, bu fiille ortak kök olan «yan» adından türemiştir (bkz. n; 54) :

a) Cevap : söz yanutu (Divanü Lûgat-it-Türk. III. sayfa 28).

Yanıt birdi Aytoldı aydı oğul
Eşitgil sözümni bu iştin tönğül
(Kutadgu Bilig. XI.)

b) Karşılık mükâfat :

Tanrı anın yanıtın uçmak vere
Kim günahsız ol kişi Hakka vara.
GARİPNAME (Âşıkpaşa. XIV.)

...Madam kim benim ömrüm bakidir senin hakların unutmayam. Sana anın ivazın eylemeği fursatını ve anın yanutun vermek vaktini istemekte hic gafil olmayam.
KELİLE ve DİMNE Tercümesi (Hoca Mesut Gülşehri XIV).

Anlamı. — I. -( )t ekinin anlam özelliğini göstermek için — başta Dede Korkut'tan alınanlar olmak üzere — örnekleri birer birer inceleyelim :

Binit = binme aracı, binek ;
İçit = içme aracı, içmeye yarayan nesne ;
Yüklet = yükleme aracı, yük hayvanı ;
Aşıt = aşma aracı, yolu, yeri ;
Geçit = geçme aracı, yolu, yeri ;
Umut = umma aracı, duygusu ;
Ölet = ölüme sebep olan salgın, kıran...

Bu örneklere göre eylem köklerinden - ( ) t ekiyle türemiş sözcüklerde küçük ayırtılarla bir **araç** anlamı vardır.

-( )t ekiyle türediği halde **araç** olma anlamından sıyrılanlar var :

Öğüt, *kurut* (kaynatılmış ve kurutulmuş ayran), *Korkut* (özel ad)...

II. -()t eki adlara :

1) Eşitlik, bir değerde oluş anlamı katmıştır : *Eşit*, *yaşıt*...

2) Ad soylu sözcüklerden çeşitli anlamda sözcükler de türemiştir :
Yanıt[1], *ağıt*.

Yeni sözcükler. — -()t ekiyle (araç) anlamlı yeni güzel sözcükler türetilmiştir:

Taşıt; taşıma aracı, nakil vasıtası ;
Yakıt: yakma aracı, yakılan nesne :

Birçok taşıtlar akaryakıtla işler. Hava taşıtları da kara ve deniz taşıtları kadar önem kazanmıştır.

NOT. — -()t ekinde (vasıta, araç) anlamı açık olduğu için bu sözcükleri :
Taşıt vasıtaları, *taşıt araçları* ; *yakıt araçları*...
biçiminde kullanmak yersizdir ve yanlıştır.

NOT. — t ile biten, türemiş olup olmadıkları kestirilemeyen sözcükler :
Avurt, *kanat*, *tokat*, *çeşit*, *söğüt*, *bulut*, *çaput*...

202. — -en EKİYLE TÜREMİŞ SIFATLAR, ADLAR :

I. *Gören* göz, *görünen* köy, *bekleyen* arkadaş, *kırılan* gönül, *çalışmayan* işçi, *açılmayan* kapı.
Ağlamayan çocuğa meme vermezler.

(Atalarsözü.)

Şu konuşan, *kımıldayan*, *ağlayan*, önüne bakıp *düşünen* insanlar...

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Sizden memleket için, buralarda *çalışan*, ıstırap *çeken* kardeşler için bazı hizmetler isteyeceğiz.

(Reşat Nuri Güntekin.)

1) 193. sayfadaki dip notuna bakınız.

II. *Düzen* (nizam), *döven* tahtası, *kıran* (salgın hastalık), *Yaradan*'a sığındım...

Türeyiş. — **-en** çok işlektir. Bütün eylemlerin kök ve gövdelerine gelir :

a) Uyuma göre kalınlaşarak **-an** olur.

b) Kök ve gövde ünlü ile bitiyorsa — Türkçede iki ünlü yan yana gelemeyeceği için — araya kaynaştırma harfi y gelir.

Anlamı :

I. **-en** eki, eylemlere — kök ve gövdelerindeki çatı anlamını değiştirmeksizin — olumlularında işi yapan, olumsuzlarında işi yapmayan anlamını katar. Hepsi de geniş zamanlıdır. Kullanış bakımından da ikiz görevlidir :

1) Sıfattır (yukarıdaki örneklerde olduğu gibi) ;

2) Ortaçtır (bkz. n° 336).

II. örnekler, **-en** yapılı oldukları halde, sıfatlık anlamından sıyrılarak adlaşmışlardır.

NOT. — *Yılan*, *sıçan*, *aslan*, *tavşan*... sözcüklerinde de kalıplaşmış bir -en sesinin varlığı görülmektedir.

203. — -miş EKİYLE TÜREMİŞ SIFATLAR, ADLAR :

I. *Pişmiş* aş, *kızarmış* et, *okumuş* adam, *görülmemiş* nesne, *Birleşmiş* Milletler...
Islak topraklara *yapışmış* bir çocuk, otlar arasında bağdaş *kurmuş* bir kadın...

(Cenap Şehabettin.)

II. *Alışmış kudurmuş*tan beterdir.

(Atalarsözü.)

Geçmişi, *geçmişlerimizi* saygı ile analım...

Türeyişi. — **-miş** eki çok işlektir. Anlam gerektirirse bütün eylem kök ve gövdelerine gelir. Dar ünlüdür. Uyuma göre değişerek : -miş, -mış, -muş, -müş olur.

Anlamı. — **-miş** de **-en** gibi (bkz. n° 202) eylem tabanlarının çatı anlamlarını değiştirmeden işin yapılıp yapılmadığını bildirir. Çeşitli görevleri için (şu örneklere bakalım :

a) İşçi *yorulmuş*, kitap *yırtılmış*, sarsıntı her yerde *duyulmuş*...
b) *Yorulmuş* işçi, *yırtılmış* kitap, her yerde *duyulmuş* olaylar...

Birinci satırdaki **-miş** yapılı sözcükler birer tümce kuruyor ; onun için eylemdir, -miş'li geçmiş kibidir.

İkinci satırdaki **-miş** yapılı sözcükler, kendilerinden sonra gelen adları niteliyor ; onun için sıfattır.

Bu incelemeye göre -miş yapılı sözcükler :

a) Tümce kuruyorsa eylemdir.
b) Bir adı niteliyorsa sıfattır.
c) Bir yan önerme kuruyorsa ortaçtır :

Susuzluk, kuraklıklar sürüp gidiyordu. Boy atmadan sararmış ekinlere üzüntü ile bakıyorduk.

NOT. — -miş yapılı sıfatlarla ortaçlarda da geçmiş zaman anlamı vardır.

II. örneklerdeki -miş yapılı sözcükler ad gibi kullanılmışlardır. (bkz. n° 165)

204. -()r EKİYLE TÜREMİŞ SIFATLAR, ADLAR :

I. *Güler* yüz, *akar* su, *okur yazar* adam, *düşmez kalkmaz* bir Allah, *çalar* saat...

II. *Gelirini giderine* uydurmak, *akarı kokarı* yok, *keser, değer, biçer döver*...

Türeyişi. — (bkz. n° 253-V).

Anlamı :

I. -()r eki, eylemlerin çatı anlamlarını değiştirmeden işin geniş zaman içinde yapıldığını bildirir. Çeşitli görevleri için şu örneklere bakalım :

a) *Su akar*. Bir tümcedir ; *akar* sözcüğü eylemdir.
b) *Akar su*, bir sıfat takımıdır ; *akar* sözcüğü sıfattır.

Buna göre -()r yapılı sözcükler :

a) Tümce kuruyorsa eylemdir, geniş zaman kipidir.
b) Bir adı niteliyorsa sıfattır.
c) Bir yan önerme kuruyorsa hem sıfat, hem eylem = (ortaç) tır (bkz. n° 337).

-()r ve olumsuz **-mez** ekleriyle türemiş sıfatlar **-lik** ekiyle soyut ad da olurlar (bkz. n° 168-II/1) :

Yararlık, yaramazlık, okur yazarlık

Siyasî mahkemelerde gizlilik prensibinin âdeta bir gelenek halini almasını Gazeteciler Cemiyeti *görmezlik*ten gelir de, dokuma işçileri protesto eder.
(Falih Rıfkı Atay.)

Kanun hükümleri ve ahlâk kaideleri de şeref ve haysiyet kadar korunmalıdır. Bunda *anlaşmazlık* olur mu ? **(Falih Rıfkı Atay.)**

NOT. — Bunların *görmemezlik, anlaşmamazlık*... biçimlerinde kullanıldıkları da olur: *Görmemezlikten* geldi. Aralarında *anlaşmamazlık* çıktı.

II. örneklerde -()r yapılı sözcükler adlaşmıştır (bkz. n° 165).

205. -ecek EKİYLE TÜREMİŞ SIFATLAR :

Gelecek yıl, *atılacak* adım. gözle *görülmeyecek* uzaklıkta...
Akacak kan damarda durmaz. **(Atalarsözü.)**

Türeyişi. — **-ecek** eki çok işlektir ; anlam gerektirirse her eylemin köküne, gövdesine gelir ve sözcüklerin son hecelerine uyarak -ecek, -acak olur. Eylem tabanı ünlü ile bitiyorsa iki ünlünün arasına kaynaştırma harfi olarak **y** gelir.

Anlamı. — **-ecek** yapılı sözcüklerin çeşitli görevleri için şu örnekleri inceleyelim :

a) *Bu yazı okunacak*. Bir tümcedir ; *okunacak* eylemdir.
b) *Okunacak yazı*, sıfat takımıdır ; *okunacak* sıfattır.

Bu incelemeye göre **-cek** yapılı sözcük :

a) Tümce kuruyorsa gelecek zaman kipidir.
b) Bir adı niteliyorsa sıfattır.
c) Bir yan önerme kuruyorsa hem sıfat, hem eylemdir ; yani ortaçtır :

Bu işi *yapacak* kimse kendini göstersin... Yerimden *kımıldayacak* gücüm yok. Bunu *bilmeyecek* ne var ? Bunda *anlaşılmayacak* ne var ki ?...

Son iki tümcede ortaçlar soru adılını niteliyor.

ç) **-ecek**'li sıfatların bir kısmında «,-e yarar, -e yarayan» ayırtısı vardır :

Yiyecek ekmek, *yatacak* yer, *barınacak* bir çatı altı bulsalardı çalışıp geçineceklerdi.

206. -esi EKİYLE TÜREMİŞ SÖZCÜKLER :

I. *Yıkılası, viran olası* (hane)... *çıkası* göz, *batası*...
II. İnsan'ın ikide bir :
— Ey zekâ ve kültür, biraz ahlâk ve ey ahlâk, biraz zekâ ve kültür !
diye kubbeleri *çınlatası* geliyor. **(Falih Rıfkı Atay.)**

Türeyişi. — Eylem kök ve gövdelerine **-esi** gelir ; uyuma göre değişerek -esi, -ası olur.

Anlamı. — Örnekler anlam özelliklerine göre sıralanmıştır :

I. örnekler dilek anlamlı sıfatlardır.
II. örnekler de "**-eceği gelmek**" yapılı isteklenme eylemi anlamındadır :

Çınlatası = *çınlatacağı* (gelmek) (bkz. n° 282).

207. -dik ve olumsuzu - medik EKLERİYLE TÜREMİŞ ADLAR, SIFATLAR:

-dik ekiyle eylem tabanlarından birkaç ad ve sıfat türemiştir :

Tanıdık, bildik...

Bu ekin olumsuzu, yani **-medik**, daha işlektir :

En evvel "Ya Gazi, Ya Şehit"i okuduk. İçimizde *ağlamadık* göz, *çırpınmadık* yürek, *kızarmadık* çehre, *titremedik* vücut kalmadı.
(Namık Kemal.)

Görülmedik bolluk oldu. İşitmedik kimse kalmadı. Aramadık yer bırakmadım. Söylenmedik söz...

Türeyişi. — **-dik, -medik** ekleri de, bütün ekler gibi, tabanların son hecelerine uyar :

Anlamı. — **-dik, -medik** yapılı sözcüklerin görevleri çeşitlidir :

a) *Orhan'ı tanıdık*, tümcedir ; *tanıdık* eylemdir.

b) *Tanıdık kimseler*, sıfat takımıdır ; *tanıdık* sıfattır.

c) *Tanıdıklara gidelim.* Bu tümcede *tanıdık* adlaşmıştır.

208. -(i)li EKİYLE TÜREMİŞ SIFATLAR, ADLAR :

I. *Dikili* ağaç, *sayılı* para, *kapalı* kapı, *dayalı döşeli* oda, *takılı, sarılı, asılı, gömülü, kurulu, yığılı, örtülü...*

II. *Azılı, korkulu, kokulu...*

Türeyişi. — **-(i)li** eki işlekçedir. Dar ünlüdür :

a) Uyuma göre değişir : -ili, -ılı, -ulu, -ülü olur.

b) Eylem ünlü ile bitiyorsa ekin başındaki **i** düşer.

Anlamı. — Örnekler anlam özelliklerine göre sıralanmıştır :

I. örneklerin hepsi **geçişli** eylemlerden türemiştir ; **edilgen** anlamlı sıfattır (bkz. n° 191) :

Dikili = dikilmiş, *takılı* = takılmış, *gömülü* = gömülmüş...

II. *Azılı* = azan, *korkulu* = korku veren, *kokulu* = koku saçan...

Örnekler **geçişsiz** eylemlerden türemiştir ; **etken** anlamlı sıfattır.

NOT. — Dar ünlülerle biten birkaç sözcükten **-li** ekiyle türemiş sıfatlarla **-(i)li** ekiyle türemişler birbirlerine benzemektedir :

Sarı-lı = sarı renkli *basma* (-li ile türemiştir.)
Sar-ılı = sarılmış *nesne*, (-ili ile türemiştir.)
Yazı-lı = yazısı bulunan,
Yaz-ılı = yazılmış,
Örtü-lü = örtüsü bulunan,
Ört-ülü = örtülmüş...

Bunlar, söz içindeki anlamlarına bakılarak ayırt edilir.

209. AZ İŞLEK EKLERLE TÜREMİŞ SÖZCÜKLER. — İşleklik bakımından ekler üçe ayrılır :

1) **Çok işlek ekler.** — Türeyişlerine temel olan bütün kök ve gövdelere — anlam gerektirirse — gelenlerdir : -li, -siz, -en, -iş, -ci, -ici...

2) **İşlek ekler.** — Bir kısım kök ve gövdelere gelmişlerdir : -deş, -cil, -(e) nek... gibi (bakınız).

3) **Az işlek ekler.** — Ancak birkaç sözcüğün türemesine yaramış olan ya da türeyiş ve anlam özellikleri kurala bağlanamayan ektir. Bunlardan da gittikçe işlekleşenler görülmektedir : **-() t** gibi (bkz. n° 201).

Şimdi az işlek eklerden birkaçını sıralıyoruz. Bunlarda eklerle sözcükler büsbütün kaynaşmış ve kalıplaşmıştır ; çok kez ayırt edilmeleri kolay olmaz :

I. -el, -il :
Güzel (göz-el), *yeşil* (yaş-ıl), *ağıl, çatal, sakal, burgul* (bulgur), *çapul, çakıl, kızıl, oğul, siğil, kangal, tombul, topal, kaval, kartal...*

II. -gel, -gil :
Engel, içkil, işkil (-lenmek), *püskül, tutkal, üçgül* (üç gül sözcüklerinden bileşmiş saymak daha doğru olsa gerek)...

III. -ez, -iz :
Semiz, güvez, boğaz, çömez, kurnaz, tıknaz, yanaz (K.T.), *yarpuz, sakız, ağız, yağız, titiz, geniz, temiz, Oğuz, öküz, ucuz, boynuz, yalnız, tıkız, kuduz, topuz, uyuz, domuz, kılavuz, yalnız...*

IV. -diz :
Gündüz, baldız, yaldız, yıldız...

V. -si :
Sinsi, yatsı, tütsü...

VI. -sek :
Tümsek, tutsak, bağırsak, kursak, yüksek, sümsük, tansuk...

VII. -(e)meç :
Dönemeç, yırtmaç, yanıltmaç, oğmaç, tutmaç, bulamaç...
Eylem tabanlarına gelmiştir. Adlara geldiği de olur :
Dilmaç, sığırtmaç...

VIII. -mece :
Bulmaca, buldurmaca, dil üstünde kaydırmaca, bilmece, çekmece, boğmaca, atmaca, darılmaca, Düzmece Mustafa...
Eylem tabanlarına gelmiştir. Türlü anlamlarda sözcükler türemesine yaramıştır (bkz. n° 174).

IX. -eç :
Tokaç, güleç, kıraç, topaç, kulaç (kol-aç), *yamaç, gömeç, kireç...* (bkz. n° 197).

X. -dak :
Kundak, *yardak*, *bardak*, *bağırdak*...

XI. -tik :
Yastık, *koltuk*, *saltık*...

XII. -şin :
Sarışın, *gökşün*, *karaşın* (T.S.)...
Renk sıfatlarına (ona çalar) anlamını katmaktadır. Şöyle olanı da var : *Maviş*...

XIII. -ir :
Sinir, *kısır*, *çığır*, *çukur*, *tekir*, *ağır*, *sağır*, *katır*, *bağır*, *bakır*, *çayır*, *bayır*, *çopur*, *bodur*, *çamur*, *tabur* (eskiden "tapkur"-Kamusu Türki.), *obur*, *Konur* (Alp.), *tomur* (-cuk), *dünür*, *öğür*, *böğür*...

XIV. -er :
Yular, *eyer*, *eğer*, *üzer* (-inde)...

XV. -eri :
Uçarı, başarı...

XVI. -mer :
Damar, *tomar*, *katmer*, *kaşmer*...

XVII. -mir :
Kömür(köymüş = yanmış), *yağmur*...

XVIII. -(-ir, -il) ge :
Kasırga, *oyulga* (lanmak)...

AD, BELİRTEÇ ve SIFAT TÜRETEN EKLER

III

— Yansımalardan —

210. — YANSIMA (onomatope). — Her dilde yansımalardan doğmuş sözcükler çoktur. Türkçede bu sözcükler hem daha çok, hem de seslerin kendilerine daha yakındır :

Gür, *pat*, *tak*, *küt*, *şak*, *şır*, *tık*, *cıv*, *fıs*, *vız*, *hır*, *hor*...

Bu sayısız yansımalar böyle kök olarak da kullanılır :

Çat dedi kapı açıldı. *Tıpış tıpış* yürüyenler var. *Tık tık* kapı vuruluyor...

İkiz yansımalar da sık kullanılır :

Pat küt, *hır gür*, *fis kos*, *cır cır*, *vız vız*, *mışıl mışıl*...

Yansıma benzeri anlamsız sözcükler niteleme görevinde de kullanılır :

... partizanın sarkık, lapa, *afur tufur* suratı...

(Falih Rıfkı Atay.)

Karı kıvrak, Paşa Hazretleri *Şallak mallak* ;
Biri hakkıyle edepsiz, biri şartınca salak.

ASIM **(Mehmet Akif Ersoy.)**

... kırılmış oyuncağı önünde *mız mız* yaş döken sinirli bir çocuk gibi uzun bir ağlama tutturdu.

Çoğu *abur cubur* olan fazla gıda mideyi, em'ayı gıdasızlıktan ziyade bozuyor.

BİLLUR KALP **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

Türlü görevlerde kullanılan bu yansımalardan, yansıma değerli söylerden çeşitli sözcükler de türemiştir. Her biri, yeri geldikçe, incelenecektir. Şimdi türemiş adları görelim :

211. -ti EKİYLE TÜREMİŞ ADLAR (bkz. n° 186-not, 187) :

I. *Gürültü*, *inilti*, *şırıltı*, *fısıltı*, *vızıltı*, *horultu*, *hırıltı*...
II. *Patırtı*, *takırtı*, *kütürtü*, *şakırtı*, *çatırtı*, *böğürtü*...

Eski çağlarda da bu biçimde türemiş sözcükler yardır : *Gümürtü* = Gürültü, gümbürtü :

Elmanın otuz üçüncüsüne el sunduğum dem kulağıma *gümürtü* avazesi dokundu.
İSKENDER KİTABI (Hamzevî XIY - XV.)

Türeyişi. — Örnekler numara sırasına göre incelenecektir :

I. örneklerde yansımalar **-il** ;

II. örneklerde ise **-ir** parçalarıyle uzadıktan sonra **-ti** ekiyle türemiştir.

Anlamı. — **-ti** ekiyle yansımalardan türemiş sözcükler, köklerindeki seslerin adıdır.

212. -edek EKİYLE TÜREMİŞ BELİRTEÇLER :

Cumbadak, gümbedek, küttedek, löppedek, harttadak...

Bu örneklerden kimilerinin son sesleri ikileşmektedir.

EKLER

yardır : *Gümürtü* = Gürültü,

na *gümürtü* avazesi dokundu.
R KİTABI (Hamzevî XIY - XV.)
celenecektir :

onra **-ti** ekiyle türemiştir.
cükler, köklerindeki seslerin

LER :
arttadak...
ktedir.

T Ü R E T M E E K L E R İ

KÖKLER

A d soylulardan

EYLEMLERden Soylu sözcük Türetenler

-lik (168) çiçeklik yazlık gençlik benlik	**-li (169)** bilgili allı Vanlı devletlü	**-siz (170)** bilgisiz kimsesiz korkusuz	**-ci (171)** demirci Türkçü şakacı	**-cil (172)** evcil balıkçıl kırçlı	**-cin (173)** kaşıkçın bıldırcın dokurcu yalçın	**-ce (174)** Türkçe gizlice bence kaplıca	**-deş (175)** arkadaş çağdaş özdeş	**-men (176)** Türkmen Karaman göçmen	**-(de)ki (177)** evdeki akşamki yukarıki yukarıdaki	**-(s.)l(178)** güzel yeşil genel bilimsel	**-cek (179)** evcek sıcak salıncak			
-me (180) kesme görme kazma yazma	**-mek (181)** kesmek görmek yemek	**-meklik(182)** kesmeklik düşünmeklik	**-amak (183)** basamak kaçamak	**-iş (184)** kesiş giyiniş kurtuluş	**-ici (185)** kesici dinleyici	**-(i)nti (186)** kesinti serpinti bulantı toplantı	**-ti (187)** kızartı ürperti gürültü	**-(i)m (188)** kesim içim giyim seçim kuşam anlam	**-(e)k (189)** kesek durak elek korkak *başak koçak solak topak*	**-(e)nek (190)** kesenek görenek dernek örnek	**-(i)k (191)** kesik bitişik bölük			
-gin (192) keskin gergin bitkin yangın	**-gen (193)** kesken çekingen çalışkan ısırgan	**-gi (194)** keski bilgi sevgi biçki	**-ge (195)** süpürge yonga *özge başka*	**-i (196)** dizi yarı	**-(in)ç(197)** sevinç korkunç	**-e(198)** kese göre yara sapa	**-geç (199)** süzgeç bilgiç	**-in (200)** kesin gelin ekin *ilkin*	**-()t (201)** kesit geçit umut *yaşıt*	**-en (202)** kesen gören düzen	**-miş (203)** kesmiş pişmiş geçmiş			
-()r (204) keser güler (yüz) gelir	**-ecek (205)** kesecek gelecek	**-esi (206)** yıkılası çınlatası	**-dik (207)** tanıdık bildik görülmedik	**-(i)li (208)** dikili azılı	**-ti (211)** gürültü şakırtı	**-edek (212)** cumbadak küttedek								

AZ İŞLEK EKLER (209)

-()l çatal çakal	**-gel** engel içkil	**-()z** boğaz topuz	**-diz** gündüz yaldız yıldız baldız	**-si** sinsi yatsı	**-sek** tümsek tutsak	**-(e)meç** dönemeç yırtmaç	**-mece** kesmece bilmece	**-eç** güleç tıkaç	**-dek** kundak yardak	**-tik** yastık koltuk	**-şın** gökşin sarışın	**-ir** kısır sinir	**-er** damar eğer	**-eri** uçarı	**-mir, -mer** yağmur kömür damar	**-(-ir, -il)ge** kasırga oyulga (lanmak)	**-mik** kesmik kusmuk

EYLEM türetenler

-le (262) işle- karala-	**-len (263)** evlen- içlen-	**-leş (264)** sözleş- şakalaş-	**-el (265)** düzel- incel- küçül-	**-er (266)** morar- yeşer- sarar-	**-ir (267)** delir- üfür-	**-de (268)** gürülde- tıkırda-	**-kir (269)** fışkır- püskür-	**-ele (270)** tepele- eşele- durala-	**-se (271)** susa- benimse- gülümse-	**-e (272** tüne- kana- boşa-	**-(i)k(273)** birik- acık- gecik- gözük- doluk-					

1) Gerekince bakmayı kolaylaştırmak için her ekten sonra paragraf numarası yazılmıştır.

2) Eylem köklerinden sözcük türeten eklerin birkaçı, ad soylulara da gelmektedir. Böyle olanlar italik harflerle dizilmiştir.

202

gü

ad

BİLEŞİK SÖZCÜKLER

213. BİLEŞTİRME. — Her dilde yeni varlıkları, yeni kavramları adlandırmanın, anlatmanın ; yeni sözcük yaratmanın en önemli, en zengin yollarından birisi de **bileştirme**dir. Dilimizde bileşmiş sözcükler çoktur. Bileştirme yoluyle de yeni sözcükler yaratılmaktadır. Ancak yan yana getirilmiş ya da gelmiş her iki sözcük hemen bileşmiş sayılmaz. Sözcüklerin bileşmiş sayılmaları için kaynaşmış, kalıplaşmış bulunmaları ya da terim değerinde olmaları gerektir.

Sözcüklerin kaynaşmış sayılabilmeleri için gereken koşullardan birkaçı :

I. Bileşen sözcükler, kendi sözlük anlamlarını artık düşündürmezler. O denli kalıplaşmış olurlar ki aralarına herhangi bir sözcük, ek ve takı giremez. Şu örnekleri gözden geçirelim :

a) *Hanımeli*, bir çiçek adıdır. İkinci türlü ad takımı olan *hanım eli* ile hiç bir anlam ilgisi yoktur. Onun için bu bileşik sözcükteki *hanım*, *eli* adlarının sözlük anlamları büsbütün düşünülmez olmuştur.

b) *İmambayıldı*, bir yemek adıdır. "*İmam bayıldı.*" tümcesinin anlamı büsbütün başkadır. Demek ki *imambayıldı* bileşiğinde sözcüklerin ikisi de öz anlamlarından sıyrılarak kaynaşmış, kalıplaşmış ve başka anlamda bir sözcük olmuştur.

c) *Beşiktaş*, Istanbul'da bir semtin adıdır ; *beşik*'le *taş*'ın sözlük anlamlarını düşündürmez.

Birkaç örnek daha :

Kırkbayır, *beşbıyık*, *Çanakkale*, *Eskişehir*, *akbaba*, *karnıyarık*...

Bileşen sözcüklerin kaynaşıp kaynaşmadıkları şöylece denenir :

Sözcüklerin ayrı ayrı anlamları düşünülür. Elde edilen anlam, bileşiğin verdiği anlamla birse kaynaşma olmamıştır ; bir değilse, ayrı bir anlam doğmuşsa kaynaşma olmuştur. Bir örnek :

Kırk bayır sözcüklerinin ayrı ayrı anlamları düşünülünce, kırk tane bayır, (dağ sırtı) demek olur. Oysa sözlük anlamlarını düşündürmeyen kaynaşmış, kalıplaşmış *kırkbayır*, sindirim aygıtında bir örgendir.

II. Bileşen sözcüklerin hiç olmazsa birisi sözlük anlamından ayrılmış olur: *Ateşböceği, adamotu, yerelması...*

Düşeyazdım "düşmeme az kaldı, az kalsın düşüyordum." demektir. Görülüyor ki bileşiğin birinci parçası *düş-*, kendi sözlük anlamıyle kullanılmaktadır ; *yazmak* eylemi ise kendi anlamından büsbütün sıyrılmıştır.

III. Ses aşınması yüzünden bileşikleşen sözcükler de var :
Pazartesi, cumartesi, kahvaltı, çöreotu...

IV. Birer bilim, fen, sanat kavramını adlandırmaya yarayan terim niteliğindeki bileşiklerde sözlük anlamlarından sıyrılma olayı pek kesin değildir :
Akciğer, töredışı, altbilinç, dışyarıçap, dişeti, çokyüzlü, ortaçağ, sütdişi, dilbilgisi, bilirkişi, yerçekimi, sözdizimi...

214. — BİLEŞİK SÖZCÜKLERDE VURGU. — Bileşik sözcüklerin iyice kaynaşıp kaynaşmadıklarına göre vurgulanışları iki türlüdür :

I. İyice kaynaşmış bileşiklerde vurgu — yalınç sözcüklerde olduğu gibi — son hecededir : Karag*öz*... Oysa *kara göz* sıfat takımında vurgu **ra** hecesindedir. Anneann*e* bileşiğiyle "An*ne*, an*ne*, ben geldim" deki vurgu değişikliği kendini göstermektedir.

II. İyice kaynaşmamış, tam kalıplaşmamış bileşiklerde her sözcük kendi vurgusunu taşır : Kar*a*ciğer, töredı*şı*...

BİLEŞİK ADLAR

215. BİLEŞİK AD :

I. a) *Çanakkale, Çemberlitaş, Göztepe, Gayrettepe, Gültepe, Tepeköy, Galatasaray, Bahçesaray, Hasankale, Beşiktaş, Kumkapı, Taşkasap* (Istanbul'da birer semt), *Adabağ* (Van gölü kıyısında bir köy), *Demirkapı* (yer adı)...

b) *Demirkazık* (bir yıldız), *Depegöz* (Dede Korkut kitabında bir özel ad), *Aydemir, Altınordu, Kayaalp, Timurtaş, İlhan...*

c) *Anneanne, babaanne, sütnine, dişbudak, altınkuyruk* (kuş), *kolordu, demirbaş, ilgün, dedebaba* (Bektaşilerde), *ağabey, anayasa, demirperde...*

II. *Hanımeli, katırtırnağı, adamotu, eğreltiotu, ateşböceği, aslanağzı, vapurdumanı, pazartesi, cumartesi, onbaşı, yüzbaşı, kolbaşı, kuşbaşı, kayabaşı* (bir halk türküsü), *devekuşu, kuşpalazı, samanuğrusu* (bir yıldız kümesi), *Tepebaşı* (Istanbul'da bir semt)...

III. a) *Eskişehir, Bingöl, İncesu, Yeşilırmak, Çukurova, Kızılırmak, Uludağ, Akdeniz, Ortaköy...*

b) *Karagöz, Akalın, Karafatma, Kösemihal, Altan...*

c) *Kırkbayır, kırkayak, beşbıyık, kabakulak, dalkılıç, karakalem, karafatma, karayel, sivrisinek, karaciğer...*

IV. *İmambayıldı, karyağdı, külbastı, serdengeçti, kuşkonmaz, albastı, Aydoğdu, Gündoğdu* (eski özel adlardan), *Erol, altıpatlar, albeni, gecekondu...*

V. *Dedikodu, döngel, Vural, kaptıkaçtı, vurdumduymaz...*

VI. *Ağaçkakan, bastıbacak, karnıyarık, çobanaldatan* (bir kuş), *kervankıran* (yıldız), *Palandöken...*

VII. *Akbaba, Aksu, ilkbahar, başçavuş, altçene, önseçim, özdeyiş, içyüz, dışyüz, içtüzük...*

VIII. *Beykoz, gözdağı...*

IX. *Demirspor, Bursaspor* ; *Akbank, Pamukbank...* (bkz. n° 124/2)

Yapılışları. — Örneklerin hem çok, hem de çeşitli olması gösteriyor ki dilimizde bileşik ad yapmanın türlü yolları vardır. Bu yolları, örneklerin sıralanışlarına göre inceleyelim :

I. örneklerde ikişer ad, ek ve takı almadan, doğrudan doğruya birleşmiş ve kaynaşmıştır. Kuruluşları en kolay olan bu çeşit bileşiklere dikkat edelim :

a) Çoğu yer adıdır : *Çanakkale, Çankaya, Beşiktaş, Kartaltepe...*

b) Özel adlardır : *Atatürk, Kayaalp, İlhan, Demirkazık, Depegöz...*

c) Türlü adlar da var : *Babaanne, sütnine, dişbudak, demirbaş...*

Aytabya, baltabaş... gibi benzetme takımlarının kaynaşmasından doğmuş çift adlı bileşikler de az değildir.

Bunlardan başka yardımcı fiillerle bileşen çift adlı bileşikler de var : (etmek), yüzgöz (olmak)...

II. numaralı örneklerde ikinci türlü ad takımları kaynaşmıştır :

a) Çoğu türlü adlardır : *Hanımeli, cumartesi, binbaşı...*

b) Yer adları da var : *Kırklareli, Eminönü, İnönü, Tarlabaşı...*

NOT. — İkinci türlü ad takımlarının kaynaşmasından doğan yer adlarının birçoğunda tümlenen takısı yavaş yavaş aşınarak I. numaradaki bileşiklere dönmüştür. Kısa söylemek kolaylığına düşkünlük *Kadıköyü*'nün sonundaki **ü** takısını aşındırmıştır. *Topkapısı*'nın sonundaki **-sı** takısı da aşınmıştır.

c) *Çarşıkapı, Edirnekapı, Bahçekapı...* biçiminde kullanışlar genelleşiyor. *Başörtü* (Türkçe Sözlük)...

Nişantaş diyenler çoğalıyor.

Tekirdağı artık *Tekirdağ* olmuştur.

III. örnekler, sıfat takımlarının kaynaşmasından doğmuş adlardır :

a) Yer adları çoktur : *Eskişehir, Kızılırmak, Uludağ...*

b) Özel kişi adları da var : *Karagöz, Dinçer, Altan...*

c) Cins adları daha çoktur : *Kırkbayır, bozkır, karaağaç, sarıkanat...*

IV. örnekler bir adla bir eylemin, daha doğrusu bir tümcenin kaynaşmasından doğmuştur : *İmambayıldı, Erol, albeni...*

V. örneklerde iki eylem kaynaşmıştır : *Vural, dedikodu.*

VI. numaralı örnekler, adlarla eylem türevlerinin kaynaşmasından doğmuştur : *Ağaçkakan, karnıyarık, Bastıbacak...*

VII. numaralı örnekler, üzerinde en çok durulması gereken adlardır. Çünkü bunlarda birinci sözcükler kısadır ; birer önek gibi sözcük başlarına gelmeye elverişlidir. Bu özelliklerinden yararlanarak birçok bileşik sözcükler doğmuştur.

Bu önek değerli sözcüklerden birkaçı :

Ak, ön, son, üst, as(t), alt, iç, baş, ilk, tek, çift, eş...

Bunların bileşmeye ne denli elverişli olduklarını şu örneklerde görelim :

a) Akşehir, Akbaba, Akhisar, Akpınar, akciğer, akdiken, Akyazı...

b) Başbakan, başöğretmen, başçavuş, başkâtip, başmüdür, başağa...

Son yıllarda çoğu bu önek değerli sözcüklerle olmak üzere pek çok bileşik adlar yapılmıştır. Birkaçı :

Akkor, akyuvar, başkent, başşehir, başyazar, başbakan, ilkokul, önsöz, önsezi, önek, sonek, sontakı, sonuç, önyüzbaşı, anayasa, eşkenar, eşanlam, dilbilim, üstderi, üsteğmen, assubay...

Bu önek değerli sözcüklerle kurulmuş takımlar kaynaşarak, bir varlığa ad olmamışsa bitişik yazılmaları yanlıştır, yersizdir :

Ak saçlı, ön sıra, ilk görüşme, alt oda, son ders...

VIII. numaralı örneklerin de bileşik oldukları açıktır. *Beykoz. Gözdağı* bir deyimin kaynaşmasından var olmuşa benzer.

IX. a) **Spor** sözcüğü, çeşitli adlarla, doğrudan doğruya bileşmekte ve bitişik yazılmaktadır : (bkz. n° 124/2).

İstanbulspor, Boluspor, Mersinspor, Şekerspor...

b) Kimi banka adları da bunlara benzer :

Akbank, Sümerbank, Etibank...

NOT. — Dil devrimi başladıktan sonra yapılan terimlerden birçoğu, kavramları tanımlar gibidir. Bileşiği kuranlar, sözlük anlamlarından büsbütün sıyrılmış sayılamaz. Bilim, fen ve sanat konularında bir varlığa, bir kavrama ad oluşları bitişik yazılmalarını gerektirmiştir :

Isıölçer, ışıkölçer, karayosunları, ilkçağ, atardamar, dilbilgisi, akanyıldız, köksap, pulkanat(lılar)...

Bunlarla birlikte, bilim terimleri arasında, bir söz öbeği sayıldıkları için bitiştirilmemiş birçok varlık ve kavram adı vardır :

Dar açı, dik dörtgen,...

Bunların tartışma konusu olması gerekmektedir.

216. BİLEŞİK ADLARIN YAZILIŞI. — Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi bileşik adlar bitişik yazılır. Ayrı yazılınca sözcükler kendi anlamlarına bağlanır ; istenen yararlar elde edilemez.

217. BİLEŞİK ADLARIN ÇOĞULLANIŞLARI :

1) Çoğul eki **-ler** — yalınç adlarda olduğu gibi — bileşik adların da sonuna gelir :

*Çanakkale*ler, *serdengeçtiler*, *akbabalar*, *ilkbaharlar*, *başöğretmenler*, *imambayıldılar*, *ortaokullar*, *dedikodular*...

2) İkinci türlü ad takımlarının kaynaşmasından doğan bileşik adların (bkz. n° 215-II) **-ler** takısını alışlarında başkalık vardır. Bu başkalık bileşik sözcüğün kaynaşmasındaki dereceyi gösterdiği için (bkz. n° 214) önemlidir :

a) Tam kaynaşmışların **-ler** ekini alışları öbür adlarınki gibidir :
Yüzbaşılar, *onbaşılar*, *pazartesiler*, *kayabaşılar*...

b) Yarı kaynaşmış, yani takım anlamı büsbütün silinmemiş bileşik adlarda çoğul takısı **-ler** — ad takımlarında olduğu gibi — iyelik takısı (tümlenen takısı) **-i**'den önce gelir :

Hanımelleri, *aslanağızları*, *devekuşları*, *katırtırnakları*...

218. BİLEŞİK ADLARIN DURUM TAKILARINI ALIŞLARI da iki türlüdür :

1) Hemen bütün bileşik adların, durum takılarını alışları yalınç adların alışlarına benzer :

Atatürk'e, *Çankaya'yı*, *Bingöl'de*, *onbaşıdan*, *dedikoduya*...

2) Yalnız ikinci türlü ad takımlarının kaynaşmasından doğan bileşik adların (bkz. n° 215-II) durum takılarını alışlarında başkalık var :

a) Tam kaynaşmışlarla kişi adı olanlar, takıları öbür adlar gibi alır :
Cumartesiye, *yüzbaşıda*, *onbaşıdan*, *Sayın İsmet İnönü'yü*...

b) Yarı kaynaşmış, yani takımlık anlamı büsbütün silinmemiş bileşik adların durum takılarını alışları birinci ve ikinci türlü ad takımlarının alışlarına benzer ; yani iyelik takısı (tümlenen takısı) **-i** ile durum takıları arasına kaynaştırma harflerinden **n** gelir :

İnönü'*nü*, binlerce şehide mezar olan o kutsal yeri sık sık anmalıyız.
Tepebaşı'*na*, aslanağz*ından*, vapurdumanı*ndan*, havanel*ine*...

NOT. — İkinci türlü ad takımlarının kaynaşmalarından doğan bileşik adlardan birkaçının — bugünkü kullanışa göre — takı alışları yukarıdaki örneklerin ikisine de benzemektedir :

Pazartesi-ye	*pazartesi-ne*,
Cumartesi-ye	*cumartesi-ne*,
Ahçıbaşı-ya	*ahçıbaşı-na*...

219. BİLEŞİK ADLARIN TÜMLEME TAKILARINI ALIŞLARI :

1) Hemen bütün bileşik adlar, tümleme takılarını alışta öbür adlara benzerler :

Çanakkale'*nin* havası, binbaşının taburu, takımın onbaş*ısı*, Bingöl'*ün* ilkbahar*ı*, Erol'*un* külbast*ısı*, dedikodu*nun* kötülüğü...

2) Yalnız ikinci türlü ad takımlarından yarı kaynaşmış ; takımlık anlamı büsbütün silinmemiş, bileşiklerden pek çoğu, ad takımlarında tümlenen olunca ikinci bir tümlenen eki almaz :

Bu bahçenin *hanımelisi*, *hanımellerisi* denmez ; bu bahçenin *hanımelleri* denir.

Türkçede bir gövdede bir ek üst üste gelmez (bkz. n° 60).

220. BİLEŞİK ADLARDA İYELİK [tümlenen] takısının aşınması. — ikinci türlü ad takımlarının kaynaşmasından doğan bileşik yer adlarının birçoğunda iyelik (tümlenen) takısı **-i**, **-si** süreyle aşınıyor (bkz. n° 215-II not) : Aslı *Kadıköyü* olan bileşik adın yerine son yıllarda *Kadıköy* deniyor. *Arnavutköyü* de *Arnavutköy* olmuştur.

Tekirdağ, *Topkapı*, *Bahçekapı*... şekilleri genelleşiyor.

İkinci türlü ad takımlarının kaynaşmasından doğan bu bileşik yer adlarından :

a) İyelik takısı aşınmamış olanlar, yarı kaynaşmış bileşikler gibi ek alır (bkz. n° 217, 218, 219) ;

b) İyelik takısı aşınmış olanlar, tam kaynaşmış bileşikler gibi çekimlenir :
Tekirdağına (*Tekirdağa*) gideceğiz. *Kadıköyünden* (*kadıköyden*) geliyorum. *Edirnekapısında* (*Edirnekapıda*) oturuyoruz.

BİLEŞİK SIFATLAR

221. BİLEŞİK SIFAT. — İki veya daha çok sözcüğün bileşmesinden doğan sıfatlar da pek çoktur :

Açıkgöz çocuk ;
Açık gözlü masa :
Gözü açık çocuk masa...

Bu üç takımda da italik harflerle dizilen sıfatlar aynı köklerden seçilmiştir; ikişer sözcüklü oldukları için de bileşiktir.

Bileşik sıfatlar yapılışları bakımından ikiye ayrılır :

1) Kaynaşmış bileşikler,
2) Kurallı bileşikler.

222. KAYNAŞMIŞ BİLEŞİK SIFATLAR :

I. *Açıkgöz* çocuk, *palabıyık* Ahmet, *Cingöz* Recai, *boşboğaz* kimse, *altıparmak* Ali, *kepçesurat*, *dillidüdük*, *çalçene*, *gelişigüzel*...
II. *Birkaç* gün, *birçok* kimse, *birtakım* insanlar...
III. *Çiçekbozuğu* adam, *uluslararası* gerginlik, *kuşbaşı* kar, et...
IV. *Giderayak*, *yurtsever*, *çıtkırıldım*, *vurdumduymaz*, *varyemez*, *yankesici*... *Alıkıran başkesen*, *başıbozuk*, *ikiyüzlü*...

Yapılışı. — Örneklerde italik harflerle dizilmiş sözcükler sıfattır. Bu sıfatların her biri ikişer sözcüğün türlü biçimlerde kaynaşmasından doğmuştur.

Çeşitleri. — Yukarıda kaynaşmış sıfatlar, çeşitlerine göre sıralanmıştır :

I. örnekler niteleme sıfatlarıdır ;

II. örnekler de belgisiz sıfatlardır ;

III. örnekler, ikinci türlü ad takımlarının kaynaşmasından doğmuştur. Birçok ad takımları gibi belirtici ve niteleyici sıfatlardır (bkz. n° 149) ;

IV. örneklerde türlü söz öbekleri kaynaşmıştır. İçlerinde durum belirteci gibi kullanılanlar da vardır.

223. KURALLI BİLEŞİK SIFATLAR pek çoktur :

I. *Geniş bahçeli* okul, *uzunboylu* genç, *açık pencereli* oda...
II. *Bahçesi geniş* okul, *boyu uzun* genç, *penceresi* açık oda...

Yapılışı. — İtalik harflerle dizilmiş ikişer sözcük, birer niteleme öbeği durumunda bileşik sıfattır. İnceleyelim :

Geniş bahçe, *uzun boy*, *açık pencere* birer sıfat takımıdır. Yukarıdaki kurallı bileşik sıfatların iki çeşidi de bu takımlardan yapılmıştır :

I. Sıfat takımlarının sonlarına **-li** gelmiştir.

II. Sıfat takımlarındaki adla sıfatın yerleri değişmiş ; ada bir iyelik takısı (ad takımlarında tümlenen takısı) **-i, -si** eklenmiştir.

Kural geneldir. Gerekince hemen bütün sıfat takımlarından bu yolda bileşik sıfatlar yapılır :

a) *Yıkık duvarlı* bahçe, *iri gövdeli* ağaç, *iki kapılı* eczane, *dört yüz yirmi beş sayfalı* kitap, *birkaç odalı* ev...
b) *Duvarı yıkık bahçe*, *gövdesi iri çınar*, *uykusu ağır*, *bakışı sert*, *yazısı okunaklı*, *okuyuşu tatlı*, *gözü pek*...

Anlamı. — Bu iki çeşit bileşik sıfatların anlamları arasında ayırtı yoktur. Yalnız kullanış ayırtılarına sık sık rastlanır : *Yüz sayfalı kitap* denir de *sayfası yüz kitap* denmez. Buna karşılık *gözü pek* kimseler denir de *pek gözlü kimseler* denmez. Dense de o anlama gelmez.

c) **-li** ekiyle kurulmuş bileşik sıfatlardan — kaynaştıkları için — bitişik yazılanlar da var : *Dörtbaşlı*, *İkicanlı*, *açıkgözlü*...

ç) Ortaçlardan önce, iyelik takısı almış adlar gelirse ikinci türlü bileşiklere benzeyen sıfat öbekleri ortaya çıkar :

Çatısı yanan ev, *saçı bitmedik* öksüz, *yakası açılmadık* söz...

III. Sıfat takımlarından — az da olsa — **-siz**, **-ci** ekleriyle yapılmış bileşik sıfatlara rastlanır :

Beş parasız adam, *sağlam kunduracı* Ali...

IV. Asıl sayılarla kurulmuş sıfat takımları **-lik** ekiyle bileşik sıfat olur :

Kırk yıllık arkadaş, *iki aylık* ödenek, *altı haftalık* gezi, *yüz bin liralık* kazanç, *iki gömleklik kumaş*, *üç aylık* çocuk...

V. İkinci türlü ad takımlarından da **-li** ekiyle yapılmış birçok bileşik sıfat var. *Asker elbisesi*, *subay kılığı*, *Mısır şivesi*... takımlarından oluşan bileşik sıfatlarda küçük bir özellik görülecektir :

Asker elbiseli, subay kılıklı genç, *Kurtuluş Savaşı başlıklı* yazı, 19 *mayıs tarihli* gazete, ... partisi — ... *partili* gençler...

Müspet bilgi temeline dayanan ilk ve orta eğitim yerine *Fas sakallı, Tunus bereli, Mısır şiveli* yobaz okulları... **(Falih Rıfkı Atay.)**

Yapılışı. — **-li** eki gelince iyelik takısı **-i**, **-si** düşer.

İkinci türlü ad takımlarının bileşmesinden doğan bileşik adlar başka bir sıfatla nitelendikten sonra **-li** ekiyle kurallı bileşik sıfat olur. Bunlarda da iyelik takısı düşer :

Güneşli, mavi *gökyüzlü* bir gün yaşıyor Istanbul,.

(İbrahim Minnetoğlu.)

VI. Üçüncü türlü ad takımları, **-li** yapılı bileşik sıfatlar olmaya daha elverişlidir :

Demir kapılı ev, *tahta kepenkli* dükkân, *tunç bilekli, taş yürekli, çelik iradeli, yün elbiseli* adam, *bez kaplı* kitap...

VII. İkizlemelerin ve ikizleme değerinde çift sözcüklerin her ikisi de **-li** eki alarak bileşik sıfat olur :

Evli barklı adam, *sazlı sözlü* düğün, *saçlı sakallı, kapılı bacalı, derli toplu, yazlı kışlı, irili ufaklı, akıllı uslu, bağlı bahçeli...*

VIII. İkizlemelerin birçoğu da çifte **-siz** ekiyle bileşik sıfat olur :

Tatsız tuzsuz yemek, *odsuz ocaksız* ev, *evsiz barksız, ipsiz sapsız,*

IX. Renk sıfatları başka sıfatlarla nitelenerek ek almadan bileşik sıfat olur:

Açık mavi gözler, *koyu siyah* saçlar, *parlak kırmızı* bir lâle...

X. **-de** durum takılı sözcüklerden, iyelik takısı almış adlarla öbekleşenler de kurallı bileşiklere benzerler :

Kulağı kirişte, burnu havada bir kimse...

Eli işte, gözü dervişte... (Söylence.)

Vurgusu. — Kurallı bileşik sıfatların ayrı yazılan her sözcüğü vurgulu olmakla birlikte ikinci sözcüklerde ayrıca öbek vurgusu da sezilmektedir.

Yazılışları. — Kaynaşmamış, sadece öbekleşmiş olan kurallı bileşik sıfatların hepsi de ayrı yazılır ; yalnız bu kurallı bileşiklerden kaynaşarak ad ve sıfat olanlar bitişik yazılır :

Çiftetelli, başgedikli, Akkoyunlu, dörtyüzlü (matematikte bir terim.)...

224. TÜMLENMİŞ SIFATLAR :

I. *Yurduna bağlı* insan, *eve yakın* okul, *etine dolgun, çocuklarına düşkün, başına buyruk, ayağına çabuk, resme hevesli, boğazına düşkün, dile kolay...*

II. *Sözünden dönmez* adam, *benden uzak, Mısır'a sultan* (Atalar sözü, söylence.), *yüzden fazla* kitap, *kırk ikiden küçük* sayı, *yandan çarklı, çelikten sert, ağudan acı, omzundan yaralı, baldan tatlı...*

Baştan büyük Allah... Başa gelmiş çekeceksin. **(Tevfik Fikret.)**

Bakınız burda *sizden yüz misli* güzeli var.
KELEBEKLER **(Faruk Nafiz Çamlıbel.)**

III. Büyük kız demekten muradım, *yaşta büyük* değildir ; *boyda büyük* demek manasınadır.
ŞAİR EVLENMESİ **(Sinasi.)**

Yükte hafif, pahada ağır ; işinde usta...

IV. *İyiliği seven, işini bilir adam* ; bu *yazıyı yazan* öğrenci...

V. *İyilik seven, iş bilir adam* ; *yazı yazan* öğrenci...

Yapılışı. — Bu çifte sözcüklü sıfatlar, yapıları bakımından bileşik sıfatların ikinci türlüsüne benzer (bkz. n° 223). Arada şu başkalıklar var :

a) Kurallı bileşik sıfatlarda sıfattan önce gelen adın sonunda iyelik takısı [ad takımlarında tümlenen takısı] **-i**, **-si** bulunur : *Havası güzel yer.*

b) Tümlenmiş sıfatlarda ise sıfattan önce gelen ad, durum takılarından biriyle çekimlenmiştir. Yukarıdaki örnekleri sırasıyle inceleyelim :

I. örneklerde tümleyici adlar,	-e	durum takısını almıştır.
II. örneklerde tümleyici adlar,	-den	durum takısını almıştır.
III. örneklerde tümleyici adlar,	-de	durum takısını almıştır.
IV. örneklerde tümleyici adlar,	-i	durum takısını almıştır.
V. örneklerde tümleyici adlardan,	-i	durum takısı düşmüştür.

-i nesne takısıdır. Bir anlam ayırtısıyle düştüğü sık görülür (bkz. n° 84).

İncelemeler şöyle özetlenir ; sıfatları tümleyen adlar :

a) İyelik takısı almışsa bileşik sıfat sayılır ;

b) Durum takılarından biriyle çekimlenmişse tümlenmiş sıfat olur.

225. ÖBEKLEŞMİŞ SIFATLAR :

1) Asıl sayılarla kurulan takımlar belirtici bir sıfat öbeği olur :

Beş kilo şeker, *yedi dönüm* tarla, *iki çuval* buğday, *kırk beş metre* kumaş, *on dokuz tane* yumurta, *üç düzine* kalem...

2) Üleştirme sayılarıyle kurulan takımlar da belirtici sıfat öbeği olur :

İkişer kilo elma, *beşer düzine* defter, *üçer çift* ceviz...

3) Ad takımları da belirtici sıfat öbeği olur (bkz. n° 149):

Orhan'ın ablası Seyim, *köyün muhtarı* Hasan, *okulun başöğretmeni Bilginer...*

4) İkinci türlü ad takımları, niteleme ayırtılı sıfat öbekleri de olur :

Diz boyu çamur, *vişne çürüğü* kumaş, *bal rengi* gözler...

Bu takımların, -de takılıları da vardır :

Ceviz büyüklüğünde dolu yağmış...

ADILLAR (Zamirler)

226. ADIL (Zamir) :

O gitti, bilmem *nereye* ? Galiba Plevne'ye gitti ve gelmedi ; bir daha hiç gelmedi.

Ben bundan yirmi sene evvel, bugün *sizin* olduğunuz, gibi ey aziz kardeşlerim, bir şehidin yetimi olmuştum ; *Benimki* de *sizinkiler* gibi hayatını barut dumanlarına sarmış gitmişti. Bugünkü *siz*, yirmi sene evvelki *bensiniz* ; *ben sizin* hissiyatınızı, bütün ruhunuzu bilirim... *Ben* o yaranın samimî bir aşinasıyım. O yarayı seviniz ; *o*, sizin ebedî bir nişane-i iftiharınızdır.

Söyledim, söyledim, çocukluğumun bütün kalb-i melûlünü söyledim. Çünkü *herkes size* vermek istiyor ; *ben sizden* almak, alâmınıza iştirak etmek suretiyle *sizin* dertlerinizden bir kısmını almak istiyorum.

(Cenap Şehabettin.)

İtalik harflerle dizilen "o, bu, ben, siz, herkes, nereye" sözcükleri ve "-ki" — adlar gibi — varlıkları anlatmak için kullanılmıştır :

O : Anılan kişinin adı yerine kullanılmıştır. Burada *babam* demektir.

Bu : İşaret edilmek istenen nesneyi, içinde bulunduğu günü anlatmak için kullanılmıştır .

Ben : Söz söyleyeni, yazıyı yazanı ;

Siz : Kendilerine söz söylenenleri anlatır.

Herkes : Adları söylenmekle bitmeyen ya da söylenmek istenmeyen kişilerin hepsini birden anlatmaya yarayan sözcüktür.

Böylece :

Tümcede adların, önce geçmiş kavramların (bkz. n° 234-not), **yerlerini tutan ve söyleyenle kendisine söylenen kimseleri hatırlatan sözcüklere** ADIL (zamir) **denir.**

227. ADILLARIN ÇEŞİTLERİ. — Adıllar yerlerini tuttukları varlıklara ve tutuş özelliklerine göre beşe ayrılır : Kişi adılları, im adılları, belgisiz adıllar, soru adılları, ilgi adılları.

KİŞİ ADILLARI (Zamirleri)

228. Dil bakımından insanlar üçe ayrılır :

1) Söz söyleyen kişi, birinci kişi ;
2) Kendisine söylenen kişi, ikinci kişi ;
3) Anılan kişi, üçüncü kişi.

Söz söyleyen kişi, tümceye kendi adını katmaz ; yerine "*ben*" der.

İkinci kişiye — adını söylememek için — "*sen*" deriz.

Üçüncü kişinin adını söylemek ve yazmak istemeyince yerine "*o*" adılını kullanırız.

Kişilerin adları yerine kullanılan sözcüklere KİŞİ **adılı denir.**

229. KİŞİ ADILLARININ ÇEKİMİ. — Adıllar, adların yerine kullanıldıkları için adlar gibi çoğullanır ve türlü durum takılarıyla çekimlenir.

Kişi adıllarının çoğullanmaları ve çekimleri aşağıdaki çizelgede gösterilmiştir :

	I. kişi		II. kişi		III. kişi	
	Tekil	Çoğul	Tekil	Çoğul	Tekil	Çoğul
Yalın durum	ben	biz	sen	siz	o	onlar
-i durumu	beni	bizi	seni	sizi	onu	onları
-e durumu	bana	bize	sana	size	ona	onlara
-de durumu	bende	bizde	sende	sizde	onda	onlarda
-den durumu	benden	bizden	senden	sizden	ondan	onlardan

Üçüncü kişi adılı "o" her eki **n** kaynaştırma harfiyle alır.

Eski çağlarda "o" adılı ek alınca "a" olurdu :

Anlar = onlar, andan = ondan, anın = onun, ancılayın = onun gibi, anunçün = onun için :

Tanrı birdir *andan* artık Tanrı yok.
(Mihri XV.)

Şeytan-ı laine uyma zinhar
Anın sözün işitme ey yâr.
(Nesimi XIV.)

Bir *ancılayın* gamzesi tarrar ele geçmez.
(Nesimi XIV.)

Anunçün halk-ı âlem indürür baş,
(Ruşeni XV.)

Bir bölük sunalar indiler bağa
Analar sayesinde bağa nur yağa
(Emrah XIX.)

İnsan dünyayı iğfale muvaffak olsa bir şahıs kalır ki *anı* aldatmağa imkân olamaz. O da kendi nefsidir.
(Namık Kemal XIX.)

Ben *anın* kim olduğunu bilmez miyim ?
TARIK **(Abdülhak Hâmit Tarhan.)**

Eski çağlarda "o" adılı *olar* biçiminde de çoğullanmıştır :

Olar esrüktürür hergiz ayılmaz
Olar fehmeylemezler subh u şâmı.
(Eşrefoğlu XV.)

Olardır din ü dünya padişahı
Oların yeri eyvan-ı ilâhî
RAVZAT-ül-ENVAR **(Ahmet Hayali XV.)**

Nar-ı duzahten olar bulsun necat
Kim duadan sonra vere salâvat.
(Mihri XV.)

230. KİŞİ ADILLARININ KULLANILIŞI :

İki kişi konuşuyorlardı :

— *Siz de gelecek misiniz ?* = *Sen de gelecek misin ?*
— *Biz öyle yerlere gidemeyiz.* = *Ben öyle yerlere gidemem.*

a) İkinci tekil kişi adılı *sen*, söze nezaket ve saygı katmak için *siz* olarak kullanılır.

b) *Ben* yerine *biz* kullanılmasında da bir anlam ayırtısı vardır. Kendisini küçümseyen bir tutum içinde çekingenlik; hatta çok kez, yukarıdan bakış ayırtısı sezilir :

Biz, onun içindir ki, iktidar elindeki kahır ve lütuf imkânlarının hür rejimdeki ölçülere indirilmesini *istemişizdir*.
(Falih Rıfkı Atay.)

Ne var ki :

Bu güzel kitabı bana sen vermiştin, kardeşim.

tümcesinde *sen* yerine *siz* dersek daha ince olur, olur ; fakat sözdeki sıcak içtenlik gider. İçtenliğin üstün olacağı yerlerde *sen* yerine *siz* kullanmak, sözü, soğuk bir yapmacıklık havası içine alır :

Sen bugünlerde kalem yerine yılan dişi mi kullanıyorsun ?
Sana kırılacak gönül bana lâzım değil.
EBÜZZİYA TEVFİK BEYE MEKTUP **(Namık Kemal.)**

Azarlamalarda, küçümsemelerde, kızgın konuşmalarda da *sen* denir :

Belediye reisi azametle kalkarak :
— *Yalan söylüyorsun, dedi.*
Bakkal dişlerni sıkarak :
— *Sen şimdi görürsün, diye söylendi.*
(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Anlatıma bir genellik, bir öğüt ayırtısı katmak istenince de *sen* denir.

"Sana ısmarladılar mı bu yalan dünyayı"
Sen yarını düşünmezsen yarın seni kim düşünecek ?
(Namık Kemal.)

c) Anlatıma abartı katmak isteğiyle birinci ve ikinci kişi adıllarının çoğulları **-ler** takısıyle bir daha çoğullanır : *Sizler, bizler*:

...böyleleri *bizlerden* ırak olsun.
Biz çok iyiyiz ; *sizler* nasılsınız ?

ç) -ler çoğul takısı almış olan *siz* adılının, üçüncü kişi adılı gibi tümleyici olduğuna örnek :

Sarp bir dağ bölgesinde kadınlar, *sizlerin yurdunda* erkeklerin aldığı vazifeleri görürler.
ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

d) Tanrıya karşı da *siz* sözcüğü kullanılmaz :

Ya İlâhi ger sual etsen bana
Budurur anda cevabım üş *sana*
Ben bana zulmeyledim ettim günah
Neyledim nettim *sana* ey Padişah
(Yunus Emre XIII - XIV.)

e) Yurt, ulus, bayrak, sancak... gibi kutsal varlıklara da *siz* değil *sen* denir:

Sen misin, sen misin garip vatan ?
VAVEYLÂ **(Namık Kemal.)**

f) Ulu yüce kişilere de coşkulu eyitişlerde (hitaplarda) *sen* kullanılır :

Atamızsın sen, Adımız senden,
Yürür izinden Sana inanan.

ATATÜRK **(Hasan - Âli Yücel.)**

231. AD TAKIMLARINDA KİŞİ ADILLARI :

Benim	*evim,*	*bahçem ;*	*bizim*	*evimiz,*	*bahçemiz.*
Senin	*evin,*	*bahçen ;*	*sizin*	*eviniz,*	*bahçeniz.*
Onun	*evi,*	*bahçesi ;*	*onların*	*evleri,*	*bahçeleri.*

1) Kişi adılları ad takımlarında ancak tümleyici olur (bkz. n° 138).

2) Kişi adıllarıyle kurulan takımlar — sözcüklerin ikisi de takı aldığı için — birinci türlüdür (bkz. n° 138-I).

3) Birinci kişi adıllarıyle kurulan takımlarda :

a) Tümleyen takısı **-im** ;

b) Tümlenen takısı : tekilde -(i)**m**, çoğulda -(i)**miz**'dir.

4) İkinci kişi adıllarıyle kurulan takımlarda :

a) Tümleyen takısı **-in ;**

b) Tümlenen takısı : tekilde -(i)**n**, çoğulda -(i)**niz**'dir.

5) Üçüncü kişi adıllarıyle kurulan takımlarda, ad takımlarında olduğu gibi:

a) Tümleyen takısı **-nun ;**

b) Tümlenen takısı **-i**, kaynaştırma harfiyle **-si**'dir.

Bu açıklamaların sonucu ; yani kişi adıllarıyle kurulan ad takımlarındaki tümleme takıları, bir de şu çizelgede özetlenmiştir :

	I. kişi		II. kişi		III. kişi	
	Tekil	Çoğul	Tekil	Çoğul	Tekil	Çoğul
Tümleyen kişi adıllarının takıları	-im	-im	-in	-in	-nun	-nların
Tümlenen sözcüklerin takıları	-(i)m	-(i)miz	-(i)n	-(i)niz	-i, -si	-leri

Ad takımlarında tümlenen takılarının düştüğü de olur (bkz. n° 147) :

Bizim ev şu sokaktadır. *Sizin dükkân* da buralarda mıdır ?

NOT. — Tümleyen *"hepimizin, cümlemizin..."* sözcükleri olunca tümlenenler iki türlü olur : (bkz. n° 139).

a) Üçüncü kişilerinki gibi **-(s)i** olur :

Bu vatana gelen saadetlerde de, felâketlerde de hepimizin *hissesi* vardır.

(Bedii Faik.)

b) Birinci çoğul kişilerinki gibi **-(i)miz** olur :

Cümlemizin *validemizdir* vatan.

(Namık Kemal.)

Bu mühim sır ikimizin *arasında* kalsın.

CADI **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

6) Kişi adıllarının "ile, için, kadar" ilgeçleriyle öbekleşmeleri (bkz. n° 399-I.)

232. KENDİ sözcüğü :

Kendimi kaptırarak tekerleğin sesine
Uzanmışım kalmışım yaylının şiltesine

HAN DUVARLARI **(Faruk Nafiz Çamlıbel.)**

Kendi kendine söyleniyor. Herkes kendi hakkını aramalıdır...

örneklerinde görülüyor ki *kendi* sözcüğü de çekimlenen bir kişi adılıdır :

1) *Kendi* evim, *kendi* kitabınız, *kendi* düşünceleri...

söz öbekleri birer ad takımıdır. *"Kendi"* sözcüğü tümleyicidir. Ancak belirtili olan bu takımlarda tümleyici takı almaz; bununla birlikte birinci türlü sayılmalıdır (bkz. n° 138-I).

2) Orhanın *kendisi* söyledi. Bu, *sizin kendinizi* ilgilendirir. Ben, *kendimi* başkalarıyle ölçmem.

Çeşmeden su doldurmaya gelen köyün genç ve orta yaşlı kadınları çok defa meraktan *kendilerini* alamayıp yavaş yavaş, sessiz sessiz onun yanına sokuldular, kulaklarını onun ağzına yanaştırdılar...

PANORAMA **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

Tümcelerinde *kendi* sözcüğü tümlenendir ve şöyle çekimlenir :

Kişiler	Tekil	Çoğul
I. kişi	kendi-m	kendi-miz
II. kişi	kendi-n	kendi-niz
III. kişi	kendi-si, kendi	kendi-leri

Eski çağlarda *"kendü"* biçiminde kullanılmıştır :

Ko ben kendü halimde olayın
Ki yeğ bilür kişi kendü kolayın.

YUSUF ve ZELİHA **(A. Şemsettin XVI.)**

Cihanın nimetinden kendü ab ü danemiz yeğdir.

(Baki XVI.)

3) «*Kendi*» sözcüğü şu tümcelerde pekiştirme görevindedir ; özneyi pekiştirmektedir. :

Ben *kendim* söyledim. Siz *kendiniz* almadınız mı? O, *kendisi* götürecek. Bu senin *kendi* işindir.

Bais-i şekva bize hüzn-i umumidir Kemal ;
Kendi derdi gönlümün billâh gelmez yâdına.

(Namık Kemal.)

Bu öbeklere PEKİŞTİRMELİ ÖZNE denir.

4) "*kendi*" sözcüğünden tümlenen takısının düştüğü de olur ;

Babur'un *kendi* şarkılar bestelemiştir.

(Falih Rıfkı Atay.)

5) "*Kendi*" sözcüğü durum takılarını **n** kaynaştırmasıyle alır :
Kendini, kendine, kendinden, kendine...

6) I.II. kişilere değgin tümlenen (iyelik) takısı almış olanların durum takılarını alışlarında özellik yoktur ;

Kendimi, kendimde, kendinize, kendinizden; kendine iyi bak !...

7) "*Kendi*" sözcüğü pekiştirme ayırtısıyle :

a) Yinelenerek kullanılır :
Kendi kendine söyleniyor. *kendi kendimize...* ,

b) Adlarla tümlenir :
Öğretmenin kendisini gördüm,

tümcesi

Öğretmeni gördüm'le bir değildir.

233. KİŞİ ADILLARIYLE KURULAN AD TAKIMLARIndan tümleyicinin düşmesi :

(Benim) *kardeşim geldi.* (Sizin) *yemeğinizi getirdim.* (Bizim) *evimizin kapısı açıldı.* (Senin) *kalemin nerede ? Orhan'ı gördüm* ; (onun) *babası iyileşmiş...*

tümcelerindeki ad takımlarından parantez içindeki tümleyiciler atılınca anlatımda bir eksiklik olmaz ; çünkü tamlanan *kardeşim, yemeğiniz, evimiz, kalemin, babası* sözcüklerindeki *-im, -iniz, -imiz, -in, -sı* takıları, tümleyici adılları açıkça gösteriyor. Bu açıkça gösteriş yüzündendir ki bu çeşit tümleyicilerin düşmesi, anlatımı durulaştırdığı için iyi sayılır (bkz. n° 75, 123) :

Oğlum, onu gönlünce yaşat... Ölme fakat sen ! (Benim oğlum)

(Tevfik Fikret.)

Bir canlı izin varsa yer üstünde silinmez... (Senin izin)

(Mehmet Akif Ersoy.)

İM ADILLARI

(İşaret zamirleri)

234. İM ADILI :

Korkma ; sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak
Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak.
O, benim milletimin yıldızıdır parlayacak !
O, benimdir ; *o* benim milletimindir ancak !

(Mehmet Akif Ersoy.)

Son dizelerdeki "*o*" sözcüğü *al sancak* yerinde kullanılmıştır ; im anlamlı birer adıldır.

Bu, arkadaşım ; şu, dostum ; o da kardeşimdir.

tümcesindeki "*bu, şu, o*" sözcükleri de adıldır.

İm adıllarıyle im sıfatları aynı sözcüklerdir : *Bu, şu, o* (bkz. n° 154) :

Bu kitaplar benimdir. Şu kalemi kaça aldınız ? O çocuğa veriniz.
Bunlar benimdir. Şunu kaça aldınız ? Ona veriniz.

a) Birinci satırdaki "*bu, şu, o*" sözcükleri *kitap, kalem, çocuk* adlarını işaretle gösterdikleri için birer belirtme sıfatıdır.

b) İkinci satırdaki "*bu, şu, o*" sözcükleri ise *kitap, kalem, çocuk* adlarının yerlerini tutuyor ; onun için adıldır.

İm adılları da im sıfatlarında olduğu gibi, yakınlık uzaklık bakımından kertelidir. Dilde küçük ayırtıları özenle gözetenler bu üç adılı şöyle kullanırlar :

a) *Bu.* Yakındakini işaretlemek için : *Bu benimdir.*

b) *Şu.* Biraz ötedekini göstermek için : *Şu da sizin.*

c) *O.* Uzaktakini, göz önünde olmayanı işaretlemek için : *Atkımı yitirdim; onu bulan var mı* ? (bkz. 154).

NOT. — İm adılları adların yerlerini tuttukları gibi, önce geçmiş bir kavramın da ; bir tümcenin, bir önermenin de yerini tutar :

Damarlarımızda yaşayan iyi hisler takviye edilsin. *Bu*, kâfidir.

(Bir Yazar.)

235. İM ADILLARININ ÇEKİMİ :

İm adılları, adların bütün görevlerinde kullanıldıkları için hem çoğullanır, hem de çekimlenir :

	Yakında bulunan adların yerine		Biraz ötede olan adların yerine		Uzakta olan adların yerine	
	Tekil	Çoğul	Tekil	Çoğul	Tekil	Çoğul
Yalın durum	bu	bunlar	şu	şunlar	o	onlar
-i durumu	bunu	bunları	şunu	şunları	onu	onları
-e durumu	buna	bunlara	şuna	şunlara	ona	onlara
-de durumu	bunda	bunlarda	şunda	şunlarda	onda	onlarda
-den durumu	bundan	bunlardan	şundan	şunlardan	ondan	onlardan

İm adılları — üçüncü kişi adılı "o" sözcüğü gibi — her eki bir **n** kaynaştırıcısı ile alır :

Bunlar, şuna göre, bunca zaman, onsuz, şuncağız ...

NOT. — İm adıllarının "ile, için, gibi," ilgeçleriyle öbekleşmesi (bkz. n° 399-II).

236. «O» SÖZCÜĞÜ :

a) İm sıfatıdır (bkz. n° 154) ;

b) Kişi adılıdır (bkz. n° 228) .

c) İnsandan başka bir adın yerini tutuyorsa im adılıdır.

237. ÖTEKİ, BERİKİ sözcükleri de işaret anlamlıdır :

a) Sıfat olur : *Öteki ev* (bkz. n° 154 -not) ;

b) Adıl olur : *Berikinden güzeldir...*

c) *Öteki beriki istediğini söyleyebilir.*

Ötekine berikine kulak asma ; işine bak.

Ötekinin berikinin sözüyle iş olmaz...

örneklerinde olduğu gibi ikisi birlikte kullanılınca *şu bu, şuna buna, şunun bunun...* anlamlarında belgisiz adıl olur (bkz. n° 241).

238. YER ANLAMLI İM ADILLARI :

Burayı kaça aldınız ? Şuradan gidelim. Oranın suyu nasıld ır ?

tümcelerinde *bura, şura, ora* sözcükleri yer anlamlı birer im adılıdır (bkz. n° 363). **-ra** ekiyle türeyen bu adıllar son çağlarda, daha çok, **-si** takısıyle kullanılmaktadır :

Burası bizimdir, Şurasını yeni aldık. Orasını satacağız.

Yer anlamlı adıllar da, öbür adıllar gibi, türlü takılarla çekimlenir ve tümcede adların bütün görevlerinde kullanılır (bkz. n° 136, 137) :

Ben ölürsem bayrağımın altında ölürüm, *şuradan şuraya* kımıldamam.

ZORAKİ DİPLOMAT (**Yakup Kadri Karaosmanoğlu.**)

Yer anlamlı adıllar, önceden geçmiş kavramların, tümcelerin de yerlerini tutar.

Beyin mühim bir işi var mı ? Ciddî bir adamla mı konuşuyor ? Kafası yorgun mu ? Hiç *burasını* düşünen yok ?

BİLLUR KALP (**Hüseyin Rahmi Gürpınar.**)

NOT. — *Nere* ? soru zamiri de **bu** ekle türemiştir (bkz. n° 242).

NOT. — Eskiden **-de** takısıyle çekimlenmiş im adılları da yer anlamında kullanılmıştır (bkz. n° 86-II/f) :

Bunda zulmeyleyenin akıbeti hayrolmaz.

(**Evliya Çelebi XVII.**)

239. TARZ ANLAMLI İM SÖZCÜKLERİ :

"*Bu, şu o*" dan gelişen *böyle, şöyle, öyle* sözcükleri :

a) *Böyle* elma gördünüz mü ? *Şöyle* bir düşünce ileri sürdü. *Öyle* bir kar yağdı ki ! ...

tümcelerinde birer im sıfatıdır.

b) *Böylesini* görmedim. *Şöyle* buyurun. *Öylesiyle* konuşulmaz...

tümcelerinde ise birer im adılıdır :

c) Herkes fırsat düştükçe çeşni değiştirmeğe can atıyor. Ben de *böyleyim*, sen de *böylesin.*

BİLLUR KALP (**Hüseyin Rahmi Gürpınar.**)

örneğinde de ekeylemle yüklem olmuştur.

ç) *Böyle* tuttum. *Şöyle* kırdım. *Öyle* konuşmayınız.

Siyasî havayı... *öyle* bir karıştırmıştı ki...

ZORAKİ DİPLOMAT (**Yakup Kadri Karaosmanoğlu.**)

tümcelerinde de eylemlerdeki oluş ve kılışın nasıl yapıldığını, nasıl olduğunu gösterdikleri için birer belirteçtir (bkz. n° 366-II/b).

d) **-sine** ekiyle sıfat ya da belirteç olurlar :

Ben böylesine bir gönül acısı ömrümde görmedim.

ZORAKİ DİPLOMAT (**Yakup Kadri Karaosmanoğlu.**)

Öylesine yalancı ki doğru söylediği zaman yüzü kızarır.

(**Falih Rıfkı Atay.**)

240. AD TAKIMLARINDA İM ZAMİRLERİ :

Bunun anlatışı ile onun okuyuşu birbirine benzemez. Şunun defteri nerede? Öylesinin evine gidilir mi ? Ötekinin sözü...

örneklerinde olduğu gibi im zamirleri ad takımlarında ancak tümleyici olur. Kişi adıllarında olduğu gibi — anlamda bir eksiklik bırakmıyorsa — im adılları da düşer (bkz. n° 233) :

Bu kitapları kaça aldınız ? Paralarını verdiniz mi ? (bunların)

BELGİSİZ ADILLAR

241. BELGİSİZ ADIL :

Ödevlerinizi gözden geçirdim. *Birçoğu* pek iyi, *birtakımı* orta, *birkaçı* da başarısızdır.
Hepinizi başarılı görmek isterim...
Başkalarına değil, kendi aklınıza uyunuz.
Birimiz hepimiz için, *hepimiz birimiz* için.
Ne sen bir *kimseden* incin, ne *kimse* senden incinsin.

tümcelerindeki italik harflerle dizilen sözcükler, adların yerlerinde kullanıldıkları için birer adıldır. Bu adılların hangi adların yerlerini tuttukları apaçık belli olmadığından **belgisiz adıl** denmiştir.

Belgisiz adılların çoğu belgisiz sıfattır. Arada şu ayrım var (bkz. n° 156) :

a) Belgisiz sıfatlar adları tamlar : *Birkaç kişi...*

b) Belgisiz sıfatlarla kurulmuş takımlardan adlar düşünce :

Başkalarına yardım borcumuzdur. *Birkaçı* içeri girdi. *Öbürleri* de içeri girsin...

tümcelerinde olduğu gibi belgisiz adıl olur.

c) Belgisiz sıfatlardan adıllaşanlar iyelik takısı alır, yani ad takımlarında tümlenen olur :

Bunların hepsi, birkaçı, birçoğu, bazısı, kimisi...

ç) Sıfatlıkla ilgisi bulunmayan, adıl olarak doğmuşa benzeyen sözcükler de az değildir : **Kimse:**

Ne sen bir *kimse*den incin, ne *kimse* senden incinsin.

Kimse (eski çağlarda : kimesne, kimsene) :

Buların şahtan korkusu yoktur
kimesne beğenesi husu yoktur
(Yunus Emre XIII - XIV.)

Kimsenem yoh senden özge ya İlâh
(Ruşenî XV.)

Herkes. öte, beri. nesne, şey (söylemek istemediğimiz, söyleyemediğimiz, adını unuttuğumuz, varlıkların yerlerini tutar) :

Öteden saikalar parçalıyor âfakı ;
Beriden zelzeleler kaldırıyor âmakı.
(Mehmet Akif Ersoy.)

Destinde nesne yok ki ede payine nisar.
(Zati XV-XVI.)

Öte beri almak için pazara gittim.
Sahibine söylenmeden *bir şey* alınmaz.

kimi, kimisi sözcükleri de belgisiz adıl olarak kullanılır :

Dünya talebiyle *kimisi* halkın emekte
Kimi oturup zevk ile dünyayı yemekte.
(Ruhi XVI.)

Herkesin zevki başkadır : *Kimi* okumayı sever, *kimi* gezmeyi sever ; *kimi* musikiden hoşlanır, *kimi* eğlenceden...

d) *Filân ne söyledi ? Falan ne oldu ?*

tümcelerinde birer belgisiz adıl olan *filân falan* sözcükleri birlikte de kullanılır :

— Canım, dedi, sen bana son defa paramı kurtarmak için bir dava açacağım, bundan bir şey çıkmazsa meclise istida vereceğim, *filân falan* demiştin hani ?
PANORAMA **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

e) "*Falan*" sözcüğü bir addan sonra kullanılınca o adın benzerleri anlamında birer belgisiz adıl olur :

Para falan istemem. Toplantıya çocuk falan getirilmesin.

f) Bu "*falan*" anlamını adlardan yakıştırma yoluyle türemiş söy'ler de verir:

Para mara istemem, arkadaş markadaş, ev mev, güzellik müzellik, yardım mardım...

Türeyişi. — Bu çeşit yakıştırma söy'ler :

a) Adların başlarındaki ünsüzleri **m**'ye çevirmekle ;

b) Ünlü ile başlayan sözcüklere bir **m** eklemekle türer.

c) **M** ile başlayan sözcüklerden yakıştırmalar türemez.

M ile niteleme sıfatlarına da, eylemlere de belgisiz anlamlı söy'ler katılabilir :

Çirkin mirkin, yuvarlak muvarlak, sarı marı, kara mara...
Çocuk düşüp müşmesin ; onu döveyim möveyim deme...

SORU ADILLARI

242. SORU ADILI :

Sessiz yaşadım ; *kim* beni *nerden* bilecektir ?

(Mehmet Akif Ersoy.)

Ne var ? dedim, *nere*den geldin ihtiyar ? *Ne* adın ?

(Orhan Seyfi Orhon.)

Bir zindanda bir mahpus, kasvetin manasını benden daha iyi bilemez. *Ne* istiyorum, *ne* arıyorum ? Bugünü de nasıl geçireceğim ?

BİR MEKTUP **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

Hanginiz anlatacaksınız ? *Kaça* aldınız ? *Niçin* söylemiyorsunuz ?

örneklerinde italik harflerle dizilmiş sözcükler hem soru anlamındadır, hem de belgisiz adıllar gibi, adların yerlerini tutmaktadır. Bunlara soru adılı denir (bkz. n° 241).

Soru adıllarının başlıcaları :

a) "*Ne, kim* ?" gibi asıl adıllar ;

b) Çekim takısı almış "*hangi, kaç* ?..." gibi soru sıfatları ;

c) *Ne*'den türemiş yer anlamlı sözcükler : *Nereye, nereden* ?..

"*Ne*" soru adılı ad takımlarının takılarını —"*su*" sözcüğünde olduğu gibi (bkz. n°138-I) — daha çok, **y** kaynaştırma harfiyle alır :

Tümleyen : *Neyin* (başı. sonu...) ;

Tümlenen : 1) *Benim neyim, senin neyin, onun neyi* ? *Bizim neyimiz, sizin neyiniz, onların neleri.*

Neyi varsa ona atalardan kalmıştır.

ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

2) Senlibenli konuşmalarda şöyle de kullanılır :

Benim nem, senin nen, onun nesi ;

Bizim nemiz, sizin neniz, onların neleri.

Soru adılı "*ne*", yer anlamlı **-re** ekini alır ve durum takılarıyle çekimlenir :

Nereyi, nereden (nerden), *nereye, nerede* (nerde), *nerdeki*...

3) **Kim** ve **ne** adıllarının "*ile, için, gibi, kadar*" ilgeçleriyle öbekleşmeleri (bkz. n° 399-III,IV).

İLGİ ve İYELİK ADILLARI

243. İLGİ ADILI :

Orhan'ın boyu uzun, Erdem'in*ki* kısadır. Komşunun kuzusu bizim*kin*den iri... Kalemimi evde unutmuşum ; sizin*kini* alabilir miyim ?

Erdem'inki = Erdem'in boyu ;
Bizimki = bizim kuzumuz ;
Sizinkini = sizin kaleminizi...

demektir. Örneklerin hepsinde de "*-ki*", birinci türlü ad takımlarında tümleyenin sonuna gelmiş ve tümlenenin yerini tutmuştur. Adların yerlerini tutan bu "*-ki*" ler adıl sayılır.

Birinci türlü ad takımlarında mal, daha geniş anlamıyle iyelik ve ilgi kavramı vardır (bkz. n° 138-I).

Tümlenen görevinde olan "-ki" tümleyenin malı olan varlığın yerini tutar ; ilgi anlamı taşır.

Yazılışı. — Ad takımlarında tümlenenin yerini tutan ilgi adılı "-ki" — sözcük anlamını taşımakla birlikte — bitişik yazılır.

Bitişik yazılan ilgi adılı "-ki", ünlü uyumlarına aykırıdır ; değişmez (bkz. n° 34, 44).

244. İLGİ ADILININ ÇEKİMİ. — İlgi adılı "-ki" nin bitiştiği sözcüklerde çekim özellikleri :

a) "-ki" çoğul takısı almış tümleyenlerin de sonuna eklenir :

Komşularınki, sizlerinki, arkadaşlarınki...

b) Çoğul takısı, "-ki" den sonra da gelir; böylece "**-ki**" adılı anlamca çoğullanır :

Benimkiler, komşununkiler, arkadaşınkiler...

c) Çoğullanmış "**-ki**" ler, iyelik eki "**-i**" ile de biçimlenir ve türlü takılarla çekimlenir :

Benimkileri, Orhanınkileri, sizinkilerini, komşununkilerinden, seninkilerine...

ç) Durum takılarını **n** kaynaştırma harfiyle alır :

Benimkini, bizimkine, onlarınkinde, komşularınkinden...

NOT. — Belirtme sıfatı türetmeye yarayan **-(de)ki** de — örnekseme yoluyle ilgili adılı **"-ki"** gibi — durum takılarını, birer **n** kaynaştırmasıyle alır :

Bugünkünün, yarınkine, evdekinden, bahçedekinde...

245. İYELİK ADILI. — İlgi adılı "-ki" nin ek-adıl oluşundan örnekseme yoluyle, kişi adıllarıyle kurulan :

Benim ba*şım*, senin gözü*n*, bizim ev*imiz*, sizin bahçe*niz*...

takımlarındaki tümlenen takılarını **[-(i)m, -(i)n, -(i)miz, -(i)niz...]** iyelik adılı sayanlar var.

Her adıl bir sözcüktür. Bu parçaların takı oldukları apaçıktır. Onun için bunlara **iyelik adılı** değil ; tümlenen takısı ya da **iyelik takısı** demek daha yerinde olur.

ADILLARIN GÖREVLERİ

246. Adıllar adların yerlerini tutar. Tümcede görevleri de adlarınki gibidir :

1) Özne olur (bkz. n° 81) ;

Ben söyledim, *siz* dinlediniz, *o* okudu...
Bu satılacak ; *şu*, biraz daha bekleyecek ; *o* kaça satıldı ?
Kimse bilmiyor. *Birkaçı* çalışıyor. *Hepimiz* oturuyorduk.
Hanginiz gördünüz ? *Kim* söyledi ?..
Bizim ev uzakta ; sizin*ki* yakın mı ?..

2) Nesne olur (bkz. n° 84) ;

Sizi arıyorlar. *Şunu* gösteriniz. *Kimseyi* görmedim. *Neyi* bekliyordunuz ? Orhan kendi kalemini değil, benim*kini* aldı.

3) Tümleç olur (bkz. n° 85) :

Bana anlatınız. *Bundan* alalım. *Nerede* beklediniz. Orhan'ın evi bizim*kinden* güzelmiş. *Birçoğunuzla* anlaştık.

4) Kişi adılları gibi, ad takımlarında tümleyici olur (bkz. n° 138) :

Bunun değeri, *herkesin* arkadaşı, *kimin* evini arıyorsunuz ?..

5) Ad takımlarında tümlenen görevli adıllar da vardır (bkz. n° 138) :

Kitaplarımın *hepsi*, öğretmenlerin *birkaçı*, sizin *birçoğunuz*, onun *nesi* kırıldı ?.. Zavallı yavrucağın *kimsesi* yoktur...

6) Adılların yerlerini tuttuğu da olur :

Beni kim aradı ? *Onu* tanımadınız mı ? Ne anlatacaksanız *onu* bir kez de bize söyleyin. Kim isterse *o* alır.

7) Ekeylem alarak yüklem olur :

Bendim geçen ey sevgili sandalla denizden.
(Yahya Kemal Beyatlı.)

Tarihi yazan *benim* ; yapan *siz*.
(Abdülhak Hâmit Tarhan.)

Dedem koynunda yattıkça *benimsin* ey güzel toprak,
Neler yapmış bu millet en yakın tarihe bir sor, bak.
Yerim *sensin*, göğüm *sensin* ; cihanım, cennetim hep *sen* ;
Nasıl bir şanlı millet çıktı gördüm hasta sinenden.
(Süleyman Nazif.)

EYLEMLER

(Fiiller)

247. Eylem, varlıkların yaptıkları işleri, devimleri, kılışları ya da onlarla ilgili oluşları, yargıları zamana ve kişiye bağlayarak anlatan sözcüktür :

Sabaha karşı Plevne'den *geçiyorduk*. Alaca karanlıkta pencereyi *açtım*. Plevne ovasını görmek, arz üzerinde hakir bir mezarı kalmayan zavallı babamın ruh-u menfa-nişinini biraz teneffüs etmek *istiyordum*. Eyvah, yüksek ve zengin ekinleri okşayan gece rüzgârı *dedi* ki : "Babanın kanını emen bu toprak, babanın cism ü ruhuna yabancı açlıklara sünbüle-i gıda ***hazırlıyor...***"

Şimdi ufk-u şarkî *kızarıyor*, *kızarıyordu* ; Türk bayrağı gibi al, kan gibi *al olmuştu* ; bir ruh-u şehit için bu ufk-u sabah ne güzel *kefendi* ! "Baba, seni bu ağustos ayının son seherinde, Plevne ufkunun bu geniş kanlı mendili içinde *kokladım* !"
(Cenap Şehabettin.)

İtalik harflerle dizilmiş olan sözcükler iş, oluş, kılış, devim ; yani EDİM anlamındadır (bkz. n° 248) .

Bu edim anlamlı sözcüklerden her biri, içinde bulunduğu tümcenin temelidir. Onsuz tümce kurulamaz ; yani o olmayınca düşünce, duygu, dilek ve yargılarımız ; bütün edimlerimiz anlatımsız kalır.

Bu temel sözcüklerde edim anlamından başka :

1) **Zaman** anlamı var (bkz. n° 250) :

Geçiyorduk, *açtım*, *dedi*, *istiyordum*, *al olmuştu*, *kokladım*.

Bu sözcüklerin söylenmesinden ya da yazılmasından — pek az da olsa — önce ; yani geçmişte.

Hazırlıyor (söz söylenirken ; şimdi).

2) **Kişi** anlamı var (bkz. n° 251) :

Geçiyorduk (biz) ; *açtım*, *istiyordum*, *kokladım* (ben) ;

Dedi, *hazırlıyor*, *kızarıyordu*, *al olmuştu*, *kefendi* (*o*, yani sırasıyle *rüzgâr*, *toprak*, *ufuk*...

Bir tam eylemde şu beş anlam kaynaşmıştır :

1) Edim (bkz. n° 248) ;
2) Zaman (bkz. n° 250) ;
3) Kip (bkz. n° 253) ;
4) Kişi (bkz. n° 251) ;
5) Çatı (bkz. n° 306, 290 v.s.)

248. EDİM. — Eylemlerin iş, devim, oluş, kılış ve yargı olan temel anlamlarının genel adıdır :

Orhan okuyor. (okumak bir iştir).
Yel eser. (esmek bir devimdir.)
Ufuk kızarıyor. (kızarmak bir oluştur.)
Rüzgâr sarsıyor. (sarsmak bir kılıştır.)
Tan kızıllığı ne güzel bir kefendi, kefendir. (bir yargıdır.)
Bunların hepsine birden kısaca EDİM denir.
Edimler, eylemlerin, kök ya da gövde anlamıdır.

249. EYLEMLERİN ADI, MASTAR. (Eylemlik). — Bir kökten türemiş ya da çekimlenmiş bütün sözcükler kökteş sayılır ve hepsi o köke bağlanır :

Taşçı, taşlık, taşlı, taşsız, taşçılık, taşsızlık, taşlamak, taşlanmak, taşlama...

sözcükleri *taş* kökünden türemiştir.

Temel, kök olmakla birlikte eylemler, mastarlarıyle adlandırılır ; **mastarlar**, eylemlerin soyadı sayılır :

Keskin, keser, kesiyorum, kesenek, kesecek, kestirilmiş, kesim...

sözcükleri de *kesmek* mastarından türemiştir, denir.

Mastarlar eylem tabanlarından **-mek** ekiyle türemiştir (bkz. n° 181).

Onun için :

Mastarlardan **-mek** eki atıldıktan sonra geriye kalan kısım, eylemlerin tabanı (kökü ya da gövdesi) dır :

Kes(mek), *yaz*(mak), *oku*(mak), *başla*(mak), *geliver*(mek),...

250. EYLEMLERDE ZAMAN. — Eylemlerin temel anlamlarından birisi de zamanla ilgisidir.

Zaman, başlangıcı, sonu olmayan ; başlangıç ve son düşünülemeyen soyut bir süre kavramıdır, bir akıştır. Bu dinmez akışı sınırlandırmak, bölümlere ayırmak ; onu durdurmaya kalkışmak gibi boş bir tutumdur.

Durdurulması, sınırlanması usa bile sığmayan zamanı kişioğlu, eylemin yapılışıyle anlatılışı bakımından — daha kısası — dil bakımından üçe ayırmıştır :

1) Geçmiş zaman,
2) Şimdiki zaman,
3) Gelecek zaman.

I. Geçmiş zaman. — İş, anlatıştan önce yapılmıştır :

Orhan dün geldi. Sizi aradık. Gezmeye gitmişsiniz...

II. Şimdiki zaman. — İşle anlatışın birlikte olduğunu bildiren eylemin zamanı :

Orhan kapıyı açıyor. Ben elimi kaldırıyorum. Siz dinliyorsunuz...

III. Gelecek zaman. — İşin, söylendikten sonra yapılacağını bildiren eylemin zamanıdır :

Orhan bize gelecek. Uluslar yükselecek. Biz de yükseleceğiz...

İşle anlatış bakımından zamanın üçe ayrılışını şu karşılaştırmada bir daha görelim :

1) İş önce, anlatış sonra = Geçmiş zaman ;
2) Anlatış önce, iş sonra = Gelecek zaman ;
3) İşle anlatış birlikte = Şimdiki zaman.

251. EYLEMLERDE KİŞİ ANLAMI. — İşi, oluşu, kılışı, devimi; yani eylemi yapan varlığa **kişi** adı verilir.

Eylemler kişileri bakımından üç çeşittir :

Birinci kişi, sözü söyleyene değgin eylem :
Getirdim, söyleyeceğim, okuyoruz, yazabildik, yardım edelim...

İkinci kişi, kendisine söylenene değgin eylem :
Getirdin, söyleyeceksin, okudunuz, anlatabilirsiniz...

Üçüncü kişi, anılan kişiye değgin eylem :
Getirdi, söyleyecek, okusun, sorabilir...

252. EYLEMLERDE TEKİLLİK, ÇOĞULLUK. — Eylemler, öznelerine ya da aldıkları takılara göre ikiye ayrılır :

1) **Tekil.** — Öznesi tekil olan ya da çoğul eki almamış bulunan eylem :

Kanayan bir yara *gördüm* mü *yanar* ta ciğerim,
Onu dindirmek için kamçı *yerim*, çifte *yerim*,
Adam *aldırma* da *geç git diyemem aldırırım*,
Çiğnerim, çiğnenirim, hakkı *tutar kaldırırım.*

(Mehmet Akif Ersoy.)

İnsan *tükenir* ; şiir *tükenmez*. Gökteki bazı yıldızlar gibi yerde henüz nuru insanlara vâsıl olmamış şiirler *vardır*. **(Cenap Şehabettin.)**

...Gözlerinden yaşlar *akıyordu* ; haline bakanların hepsi müteessir *olmuştu*.

(Ömer Seyfettin.)

örneklerinde kimi eylemlerin özneleri de kendileri de tekildir. Öznesi çoğul olduğu halde, çoğul takısı almadıkları için, tekil sayılan eylem de var (bkz. n° 82-III).

2) **Çoğul.** — Takılarla çoğulluk anlamı katılan eylemlerdir :

İnsanlar da koçlar gibi kafa kafaya *dövüşürler*.

(Cenap Şehabettin.)

Anneler *dindiriniz* gözünüzün yaşını,
Düşman kanıyle *sildik* palamızın pasını ;
Yeniden çizmek için vatan haritasını
Kandan ve kıyametten bir sahneye *çevirdik*
Gökleri çatırdayan bir vatan parçasını.

(Kemalettin Kamu.)

Kendimize *inanalım*. Kendimize inanışı sarsmak isteyen inkârcı ve nankörlere karşı *koyalım*.
Mustafa Kemal milliyetçiliğine *sarılalım*.

(Falih Rıfkı Atay.)

Ankara'da *imişsiniz*. Arkadaşları *görürseniz* hepsine selâmlar *söyleyiniz*. Biz de yarın geziye *çıkıyoruz*. Birçok yenilikler *göreceğiz*. Dönüşte gördüklerimizi birbirimize *anlatırız*.

örneklerinde italik harflerle dizilmiş eylemler, kiplerine, kişilerine göre çoğul biçimindedir.

EYLEM KİPLERİ

253. KİP. — Eylemler, zaman ve anlam özelliklerine göre türlü eklerle değişik biçimlere girer. Bu biçimlerin her birine **kip** denir :

Türkçede dokuz eylem kipi vardır :

I. -Dİ'Lİ GEÇMİŞ ZAMAN KİPİ : = KESİN GEÇMİŞ :

Yağız atlar *kişnedi*, meşin kırbaç *şakladı* ;
Bir dakika araba yerinde *durakladı*...

*

Geçidi atlayınca *şaşırdım* sevincimden.

*

Atlarımız *çözüldü*... *girdik* handan içeri.

HAN DUVARLARI **(Faruk Nafiz Çamlıbel.)**

Sen onları *görmedin* ; koşarak *gittiler*...

örneklerinde italik harflerle dizilen sözcükler -dil'li [kesin] geçmiş zaman kipidir.

Yapılışı. — Eylem tabanlarına [kök ya da gövdelerine] **-di** eki gelir. Bu ek, uyuma ve benzeşmeye göre değişerek :

-di, -dı, -du, -dü ; -ti, -tı, -tu, -tü olur.

Çekimi :

Geldim, *yazdın*, *okudu*, *güldük*, *içtiniz*, *korktular*...

örneklerinde görüldüğü gibi tekil ve çoğul kişi takıları alarak çekimlenir. Çekimi bir eylemde yineleyelim :

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	geldim	geldik
2. kişi	geldin	geldiniz
3. kişi	geldi	geldiler

Şu kişi takılarıyle çekimleniyor :

1. kişi	-m	-ik
2. kişi	-n	-niz
3. kişi	—	-ler

Anlamı :

a) İşin sözden önce yapıldığını bildirir :

Ak tolgalı beylerbeyi *haykırdı* : İlerle!
Bir yaz günü *geçtik* Tuna'dan kafilelerle...

AKINCI **(Yahya Kemal Beyatlı.)**

b) İşin yapıldığı — söyleyenin duyularıyle ya da inancıyle— kesindir :

Yağız atlar *kişnedi*, meşin kırbaç *şakladı* (ben işittim).
Bir dakika araba yerinde *durakladı* (ben gördüm, ben duydum.)

(Faruk Nafiz. Çamlıbel.)

Fatih, Istanbul'u *fethetti* (olay, tarihlerin tanıklığıyle kesin bir gerçektir).

II. -MİŞ'Lİ GEÇMİŞ ZAMAN KİPİ = SANILI GEÇMİŞ :

— Hey Rabbim, ne aksi dünya !
"Zenginlere at *vermişsin*,
"Kuşlara kanat *vermişsin*,
"Bana bir merkep yok mu ya ?"

NASRETTİN HOCA **(Fuat Köprülü.)**

...bir gün böyle (cimri) elçilerden biri Yahya Kemal'e *demiş* ki :
— Kemal, biz eskiden para biriktirmeyi güç bir şey sanırdık. Meğer paraları üst üste koyarmışsın, birikirmiş...

(Falih Rıfkı Atay.)

Kendimi kaptırarak tekerleğin sesine,
Uzanmışım, kalmışım yaylının şiltesine.

HAN DUVARLARI **(Faruk Nafiz Çamlıbel.).**

Orhan, Erzurum'a *gitmiş*, arkadaşları da Kars'a *gitmişler*.
Beni dün *aramışsın*, *aramışsınız*...

Yapılışı. — Eylem tabanlarına **-miş** eki gelir. Ünlüler uyumuna göre değişerek : -miş, -mış, -muş -müş, olur.

Çekimi :

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi :	öğrenmişim	öğrenmişiz
2. kişi :	öğrenmişsin	öğrenmişsiniz
3. kişi :	öğrenmiş	öğrenmişler.

Şu kişi takılarıyle çekimleniyor :

1. kişi :	-im	-iz
2. kişi :	-sin	-siniz
3. kişi :	—	-ler

Anlamı :

a) Zaman bakımından -di'li [kesin] geçmiş kipi gibidir ; işlerin sözden önce olduğunu bildirir.

b) Kesinlik bakımından ayrılırlar :

-di'li geçmişte işin yapıldığı kesindir (bkz. madde I.) ;

-miş'li [sanılı] geçmişte bu kesinlik yoktur. Söyleyen kendisi görüp duymamış ; başkalarından işitmiştir ya da işitip okuduğuna inancı kesin değildir :

Orhan bir ev almış (aldığını görmedim ; söylediler).
Dün akşam uyumuşsunuz (ben görmedim ; söylediler).

NOT. — **-dir** ekeylemi bu kipe kesinlik anlamı katar (bkz. n° 328-2/b).

c) İşin yapıldığını kesinlikle kavrayamayış ; farkında olmaksızın yapılış anlamlarında kullanılır :

Başladım uyku taharrisine, lâkin ne gezer ?
Sızmışım bir aralık neyse *yorulmuş* da meğer
Ortalık *açmış*, uyandım ; dedim, artık gideyim...

SEYFİ BABA **(Mehmet Akif Ersoy.)**

ç) Bu kip, masallara yakışır :

Bir varmış bir yokmuş, gurbet çölünde bir susuz seyyah varmış. Allah ona acımış, bir pınara rasgetirmiş ; pınar ona can, sonra da iman vermiş...

BİR İÇİM SU **(Refik Halit Karay.)**

Bir varmış, bir yokmuş... Annesi söylemiş, Keloğlan dinlememiş ; almış başını, gitmiş gurbete...

d) Şaşma, şaşırma durumlarında kullanılır :

Bak bak!... karşıki tepelere kar yağmış !

e) Bu kip, acıları, üzüntüleri anlatmaya elverişlidir :

Vardım ki yurdundan ayak götürmüş ;
Yavru gitmiş, ıssız kalmış otağı.
Câmlar şikest olmuş, meyler dökülmüş ;
Sakiler meclisten çekmiş ayağı.

Lâleyi, sümbülü, gülü hâr almış ;
Zevk ü şevk ehlini ah ü zâr almış,
Süleyman tahtını sanki mâr almış ;
Gama tebdil olmuş ülfetin çağı !

(Bayburtlu Zihni.)

Güller *kurumuş*, son kuş *uzaklaşmış* ufuktan ;
Sönmüş hep ocaklar ve hep *ölmüş* kelebekler ;
Sorsam şu uçuk yüzlü ve yaş gözlü çocuktan
Atiden acep elleri böğründe ne bekler.

(Cenap Şehabettin.)

f) Azer diyeleğinde -miş'li geçmiş kipi kesin anlamda kullanılır :

Vay yüz bin vay kim dildardan ayrılmışam
Fitne-çeşm ü sahir-i hunhardan ayrılmışam
Bülbül-ü şurideyem gülzardan ayrılmışam
Kimse bilmez kim ne nisbet yârdan ayrılmışam
Bir kad-i şimşad ü gül-ruhsardan ayrılmışam.

(Fuzûli.)

III. ŞİMDİKİ ZAMAN KİPİ :

Kar yağıyor. Çocuklar kar topu oynuyorlar. Ne duruyorsunuz ? Niçin oynamıyorsunuz ? Anlamıyorum...

Yapılışı. — a) Eylem tabanlarına **-(i)yor** eki gelir.

b) **-yor** eki ünlüler uyumu kuralına aykırıdır (bkz. n° 43).

c) Tabanların sonlarındaki geniş ünlüleri darlaştırır :
Bekle-bekliyor, iste-istiyor, gitme - gitmiyor, yazma - yazmıyor...

ç) Bu darlaşan sesli, iki yuvarlak ünlü arasında kalırsa yuvarlaklaşır :
Söyle-söylüyor, durma-durmuyorum, kokla-kokluyorlar, gürle-gürlüyor...

Çekimi :

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	geliyorum	geliyoruz
2. kişi	geliyorsun	geliyorsunuz
3. kişi	geliyor	geliyorlar.

Kişi takıları II. kipte olduğu gibidir.

Anlamı. — İş yapılırken, olurken söyleniyor (bkz. n° 250) :
Oynuyor : oynarken söylenmiştir ; oynama ile söyleme birlikte olmuştur. Geçmişten süregelen olaylar da şimdiki zaman kipiyle anlatılır :

İki yıldan beri kitap yazıyor. Yıllardır İngilizceye çalışıyorum. On günden beri kar yağıyor...
Ölmek kaderde var, bize ürküntü vermiyor.

(Yahya Kemal Beyatlı.)

Eski çağlarda şimdiki zaman kipi. — **-yor** eki için yapılan araştırmalar çoktur. Bunun eski bir **yürür, yorur** eyleminden gelme olduğu ileri sürülür :

Gördü kim kendi... aptes alıyürür (alıyorur). *Şeyhin seccadesi dahi ağaç üzerinde durur.*

*

Anın tarık-ı irşat ve tasavvufu bu âlemde henüz duruyorur (duruyürür).

(Müzekki'n-Nüfus XV.)

-(i)yor ekinin oluşup gelişmesinden önceleri, bu anlamda (-)**r** ekiyle biçimlenmiş kipler kullanılırdı :

Bana sorma nişün esrük *olursun.*

(Sultan Velet.)

Beyrek, Oğuz'a geldi baktı bir ozan *gider.* Eydür Mere ozan nereye *gidersen*?
Ozan eydür Bey yiğit düğüne *giderem.*

*

Ne *söylersen* ne *eydürsen* canım baba
Bu kadar işten korkan yiğit mi olur ?

(Dede Korkut.)

IV. GELECEK ZAMAN KİPİ :

Hak bellediğin bir yola yalnız *gideceksin.*

*

Bir gün *yapacak* fen şu siyah toprağı altın ;
Her şey *olacak* kudret-i irfanla... inandım.

(Tevfik Fikret.)

Ben *söyleyeceğim*, arkadaşlar, *gelecekler* birlikte kıra *gideceğiz...*

Yapılışı. — a) Eylem tabanlarına **-ecek** gelir.

b) Tabanın sonu ünlü ise **y** kaynaştırma harfini alır.

c) -ecek eki kalın hecelerden sonra -acak olur.

Çekimi :

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	geleceğim	geleceğiz
2. kişi	geleceksin	geleceksiniz
3. kişi	gelecek	gelecekler.

Kişi takıları II. kipte olduğu gibidir.

Anlamı. — İşin sözden sonra olacağını, yapılacağını bildirir.

Gelecek zaman kipinin eski şekilleri. — **-ecek**'li gelecek zaman kipi yakın yüzyıllarda doğmuştur. Önceleri gelecek zaman kipi anlamı, değişik eklerle verilmiştir :

1) Orhun Yazıtlarında **-daçı** eki var : *Boldaçısen* = olacaksın. (VIII.)

2) Divanü Lûgat-it-Türk'te gelecek zaman eki olarak **-gey, -gay** da görülüyor. : *Gelgey* = gelecek, *kurgay* = kuracak (XI. yüzyıl.)

3) **-ecek** eki yerinde **-iser** de kullanılmıştır :

Hayrım şerrim *yazılısar*
Ömrüm ipi *üzülüser.*

(Yunus Emre—XIII - XIV.)

Eşrefoğlu Rumî sen de âhir toprak *olusarsın.*

(Eşrefoğlu XV.)

Destimizde var mı hüccet ki *n'olusar halimiz.*

(Kuddusî XIX.)

4) **-esi** de var :

Ya Yusuf gözlerin ne görklüdür ! "Evvel tenimden yere *düşesi* oldurur." Ya Yusuf yüzün ne görklüdür ! "Evvel toprak anı *yiyesidir.*"

(Yusuf ve Zeliha XIV.)

Ne kapı vardır *giresi*
Ne ışık vardır *göresi*
Ne nimet vardır *yiyesi*
Dün[1] olmuştur gündüzleri.

(Yunus Emre XIII - VIX.)

Mezarlar önünde düşünce ve duyguları anlatan bu dizelerde **-si** ekiyle biçimlenmiş eylemlerde (-e yarar) ayırtısı vardır. Bu ayırtı **-ecek**'li ortaçlarda da görülür (bkz. n° 205; ç).

Bu ekle türemiş sözcükler, bugün de, "gelmek" yardımcı eylemiyle bileşerek İSTEKLENME eylemi olmaktadır (bkz. n° 282).

Dama çıkasım geldi
Yâre bakasım geldi
Baktım o yâr evde yok
Damı yıkasım geldi.

(Bir Maraş Türküsü.)

Öyle mahzun ki ona acıyasım geldi ; sırtını okşuyorum ...

NİLGÜN II. (Refik Halit Karay.)

Elimi otomobilin penceresinden uzatıp her yanı okşayasım geldi.

*

Panayır oyuncusundan farksız oluyor ; haline gülmekten *katılasım* geliyordu.

ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

V. GENİŞ ZAMAN KİPİ :

Alçak yere yatma sel alır
Yüksek yere yatma yel alır.

(Atalarsözü.)

Şen adam güneşe *benzer* ; girdiği yer *aydınlanır.*

(Cenap Şehabettin.)

Münafığın sonu *gelmez, söner* sefil ocağı.

(Mehmet Akif Ersoy.)

Roman yazmaktan zevk duyarım.

(Ahmet Mithad.)

1) *Dün* = gece

İnsan âlemde hayal ettiği müddetçe *yaşar.*

(Yahya Kemal Beyatlı.)

Kanayan bir yara gördüm mü *yanar* ta ciğerim,
Onu dindirmek için kamçı *yerim*, çifte *yerim.*
Adam, aldırma da geç git, *diyemem aldırırım* :
Çiğnerim, çiğnenirim ; hakkı *tutar kaldırırım.*

(Mehmet Akif Ersoy.)

Çalış başarırsın, başarırsınız ; biz de bunları görür, seviniriz...

Anlamı. — a) Eylemin her zaman yapıldığını, yapılacağını bildirir. Yukarıdaki örneklerin hepsine birer : "ne zaman ?" sorusu katılınca yanıt : "her zaman, her vakit" olur.

b) Geniş zaman kipi, genel gerçeklerin anlatımına pek elverişlidir :

Balık suda yaşar. Dünya Güneş'in yöresinde döner. Her yaşayan ölür.

Atasözlerinin pek çoğunun eylemi geniş zaman kipidir :

Su uyur, düşman uyumaz. Başa gelen çekilir. Ölenle ölünmez. Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur...

c) Geniş zaman kipinin, gelecek zaman kipi anlamında kullanıldığı da görülür :

Topla, fırlat ne varsa, taş, iğne.,
Şu muhitin ser-i rehavetine.
O biraz belki *canlanır* ve senin
Zahmetin, himmetin ve fazlın için
Koyar elbet vatan, bu hasta nine,
Bir sıcak buse terli nasiyene !..

(Tevfik Fikret.)

ç) Bir de şu örneğe bakalım :

Bir sabaha karşı dedi, köylülerden Çoban Mehmet isminde biri onu şu kayalığın başında yüzü koyun uzanmış buldu. Dürttü ; kaldırmak istedi ; baktı ki ölmüş. Üstü başı parça parça, vücudu yara bere içinde, fakat gözleri bakıyor ve ağzı gülüyor gibi. Çoban Mehmet, hemen *koşar* ; köye haber *verir* ; *gelirler, bakarlar* ; bir türlü nasıl öldüğünü *anlayamazlar.* Kasabadan adliye memurları, doktorlar *gelir* ; sözde sol memesinin altından büyük bir bıçakla vurulmuş *derler. Derler* amma köyden hiç kimse, ne anası, ne de ölüyü yıkayanlar bu yarayı görmediklerini söylüyorlar... Neyse burası bize lâzım değil, nihayet getirdiler ; onu buraya gömdüler...

SES DUYAN KIZ **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

Bu örnekteki, italik harflerle dizilmiş eylemlere "ne vakit?" sorusu katılınca yakışan yanıt şu olur : "o vakit, öldüğü zaman, eskiden..."

Böylece geçmiş zaman kipi yerinde kullanılan geniş zaman kipleri anlatıma canlılık katmaktadır.

d) Saygılı eyitişlerde (hitaplarda) soru takısı "mi?" geniş zaman kiplerine incelikler kazandırır (bkz. n° 331-VI/2-b):

Yarınki toplantımıza Sayın Bay da şeref vermezler mi?
Şöyle buyurmaz mısınız?

e) İkinci kişili geniş zaman kipiyle kurulan bağımsız önermelerden bileşmiş tümceler buyruk anlamına yakışır :

Bu kitapları okursun, iki gün sonra getirirsin.
Şu tepeyi aşar, gün batmadan köye varır, dönersin.

Yapılışı :

a) *Oku-r, bekle-r, atla-r, üşü-r, iste-r, kokla-r, ye-r, gürle-r...*
b) *Bir-ik-ir, anla-t-ır, uç-uş-ur, gür-üş-ür, dert-leş-ir, fış-kır-ır, söyle-n-ir...*
c) *Gel-ir, bil-ir, kal-ır, otur-ur, düşün-ür...*
ç) *Gez-er, yaz-ar, aç-ar, kalk-ar, bit-er, düş-er, um-ar, kıs-ar...*

Örneklerin hepsinde değişmeyen bir **-r** eki var ; temel budur. **-r**'den önceki ünlü değişiyor :

a) Ünlülerle biten eylem tabanlarına yalnız **-r** gelir.

b) Köklerde değil de gövdelerde ; yani herhangi bir ekle biçimlenmiş eylem tabanlarında **-r**'den önce, uyarına göre, bir dar ünlü (i ı u ü) gelir.

c) **L r n** sızıcı ünsüzleriyle biten eylem köklerinde **-r**'den önce, çoğunlukla dar ünlü gelmektedir.

L r n ile biten köklerde **-r**'den önce geniş ünlülerin geldiği de sık görülür:

Sil-er, gül-er, dal-ar ; gir-er, yor-ar, sor-ar ; din-er, dön-er, an-ar...

ç) Yukarıdaki üç bölüme giren bütün eylem köklerinde **-r**'den önce bir geniş ünlü (e a) gelmektedir.

Dar ya da geniş ünlülerden hangisinin geleceği kesin bir kurala bağlanamadığı için : "uyarına göre" demekle kullanışa bağlanmak gerekiyor.

Not. — **Konmak** mastarı iki ayrı anlamdadır. Geniş zaman kipleri de bu anlamlara göre değişik olur :

1) Kârvan, kuş bir yere inmek : *Kuş dala konar* :
2) Koymak işine konu olmak : *Yemeğe tuz konur.*

Eskiden kip ekinin sesli harfi çok kez (u ü) olurdu :

Aslanlar kolların döşenüp yatur = yatar.

(Kısası Embiya XIV.)

Suyuna biz saldık bulgur
Bulgur Allah deyü kalkur = kalkar
Be yarenler bu ne haldir
Kırk gün oldu kaynatırım kaynamaz.

(Kaygusuz Abdal XIV.)

Bilür şunu ki yere girür, şunu ki göğe çıkar.

(Cevahir-ül-Esdaf XV.)

Eski metinlerde **-r**'den önce geniş ünlüler de gelmiştir :

Yol aç-ar denizde Musa bigi.

(Sultan Velet XIV.)

Başını taştan taşa urup gezer avare su.

(Fuzuli XVI.)

Çekimi :

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	gelirim	geliriz
2. kişi	gelirsin	gelirsiniz
3. kişi	gelir	gelirler.

Kişi takıları II. kipte olduğu gibidir.

Şimdiye değin sıralanan beş kip, işin yapıldığını, yapılacağını bildiriyor, haber veriyor. Onun için bu beş kipe BİLDİRME KİPLERİ adı verilir.

VI. GEREKLİK KİPİ :

Yükselmeli, dokunmalı alnın semalara ;
Doymaz beşer dedikleri kuş itilâlara.

(Tevfik Fikret.)

Yükselmeli artık yetişir zillet ü zulmet ;
Parlatmalı her nasiye bir neyyir-i fikret.
Cehl ölmeli, zulm ölmeli, hak bulmalı kuvvet;
Hakkın yüzü güldükçe gülümser beşeriyet.

(Tevfik Fikret.)

Ruhları birleştiren o havayı bulmak için ne *yapmalı*, nereye *gitmeli* ?..

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Anlamı. — Yapılmanın, olmanın gerektiğini bildirmektedir :

Yükselmeli, dokunmalı alnın semalara =
Yükselmen, alnının göklere dokunması gerekmiştir.
Cehl ölmeli, zulm ölmeli, hak bulmalı kuvvet =
Cehlin, zulmün ölmesi ; hakkın kuvvetlenmesi gerekmektedir.

Çalışmalıyız (=çalışmamız gereklidir), oraya *gitmemelisiniz* (= gitmemeniz gerekmiştir.)...

Yapılışı. — Eylem tabanlarına **-meli** gelir. Bu ek, kalınlardan sonra **-malı** olur. Birinci kişi takıları bu kipe "y" kaynaştırma harfiyle gelir.

Çekimi :

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	gelmeliyim	gelmeliyiz
2. kişi	gelmelisin	gelmelisiniz
3. kişi	gelmeli	gelmeliler

Kişi takıları II. kiplerinki gibidir.

Gerekliliği pekiştirmek için, daha çok, 3. tekil kişilere **-dir** ekeylemi eklenir (bkz. n° 328).

-meli yapılı sözcüklerin yardımcı eylemlerle bileştiği de görülmektedir (bkz. n° 169-X) :

Millet Meclisinde ... grubunun hiç bir toplantısında üyesinden bir kısmının gazetelere ispat hakkı verilmesini artık teklif edemeyeceği hakkında bir prensip kararı almış olduğunu hatırlamıyorum. Eğer böyle bir prensip kararı alınmış olsaydı ispatçılar ya hiçbir teklifte bulunmamak, yahut partilerinden ayrılmakta *seçmeli* kalacaklardı.

(Falih Rıfkı Atay.)

Bütün sanat ve kültür adamları bu yüzden âdeta *ağlamalı* olmuştur.

(Falih Rıfkı Atay.)

Not. — Anlatıma gereklik kavramı şu biçimlerle de katılır :

1) İyelik (ad takımlarında tümlenen) takısı almış **-me** yapılı ad-eylemlerden sonra **gerek** (bütün çekimleriyle), **lâzım** (-dır...), **icap et-** yüklemleri gelir :

Bu kitabı okumam (*okumanız, okuması*),... *gerek* (*gerekiyor, gerekirse*...),.

Şöyle yapmamız lâzım (-dır). İyice öğrenip anlatması icap ediyor (etti, edecek, eder...)

2) **-mek**'li mastarlar, ekeylemle çekimlenen **zorunda** sözcüğüyle öbekleşerek yüklem olur : Hemen okula *gitmek zorundayım* (zorundaydı, zorundaymışız, zorundaysa). Herkes *çalışmak zorundadır*. Bu parayı bugün *ödemek zorundayız* (zorundaydı, zorundaymış...)

VII. İSTEK KİPİ :

Siz kuyumcu olunuz, ben demirci *olayım* ;
Elmas saçan dehayı bütün sizde *bulayım* ;
Kıvılcımlı her ocak vatan için yanmıştır.
Biz hepimiz bir ruhla *sarılalım* çekice !..

(Mehmet Emin Yurdakul.)

Gülelim oynayalım kâm *alalım* dünyadan
Gidelim serv-i revanım yürü Sadâbâd'a.

(Nedim XVIII.)

Kendimize *inanalım*. Kendimize inanışı sarsmak isteyen inkârcı ve nankörlere karşı *koyalım*. Mustafa Kemal milliyetçiliğine *sarılalım*.

(Falih Rıfkı Atay.)

Anlamı. — Eylemin olması isteniyor :

Yarın bir kitap *alayım* (= almayı istiyorum), *gidelim* (= gitmemizi istiyorum).

İstek kipinin birinci çoğul kişisi, öğüt yollu dilek anlamında kullanılır :

Tanrıya yalvaralım. Elden geleni esirgemeyelim. İyilik yapalım, iyilik bulalım...

Çekimi :

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	geleyim	gelelim
2. kişi	gelesin	gelesiniz
3. kişi	gele	geleler

Yapılışı. — Eylem tabanlarına -e eki gelir :

a) Ek, kalınlardan sonra -a olur.

b) Ünlü ile biten gövdelerden sonra **y** kaynaştırma harfini alır : *Bekle - bekleyeyim, anla - anlayayım...*

Şu kişi ekleriyle çekimlenir (bkz. n° 255) :

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	- yim	- lim
2. kişi	- sin	- siniz
3. kişi	—	- ler

Kullanılışı. — İstek kipinin çok ince bir anlamı var : Bir işin olmasını nezaketle dilemek için kullanılmaya pek elverişlidir. Eski yazı dilimizde ince anlamıyle sık sık kullanılan bu kipin zamanla ikinci, üçüncü kişileri kullanılmaz olmuştur. Bugün ancak birinci kişileri kullanılmaktadır. İkinci, üçüncü kişiler yerine koşul, gereklik, buyurma kipleri kullanılıyor ; ne var ki o incelik elde edilemiyor. XVIII. yüzyılda ünlü Şair Nedim :

Sen kim *gelesin* meclise bir yer mi bulunmaz
Baş üzre yerin var.

dizesinde *gelesin* sözcüğünü "gelmek lütfunda bulunsan" yerinde kullanmıştır. Ne ince söz !..

Birkaç örnek daha :

Allah cümlemizi *ıslah eyleye* (= Islah eylemesini dilerim).

KADINLAR VAİZİ (**Hüseyin Rahmi Gürpınar.**)

Allah senden razı ola.

(Evliya Çelebi XVII.)

Bu mektubu küffarın ordugâhına bırağasın (= bırakmanı dilerim, isterim, bırak)...

(Naima XVIII.)

Beni vuran elin yere döşene !..

TÜRK SAZI (**Mehmet Emin Yurdakul**).

Bugün bu sözcüklerin yerine, sırasıyle :

Islah eylesin, razı olsun, bırak, döşensin buyruk kipleri kullanılır.

İstek kipinin — anlam ve kullanış özellikleriyle — ikinci, üçüncü kişilerine bugün de rastlanmaktadır :

Buna çark-ı felek demişler. Döner durur, döner durur. Akıllı adam odur ki, eteğini bu çarka *kaptırmaya*.

ZORAKİ DİPLOMAT (**Yakup Kadri Karaosmanoğlu.**)

(Atatürk'ün ağzından Nihat Reşat Belger anlatıyor) :

...İki günde bir, buraya *gelesiniz* ve beni... muayene ve tedavi *edesiniz*.

ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI (**Ruşen Eşref Ünaydın.**)

Balık yok... Tutamazsın ki *satasın* !..
Balık var... Satamazsın ki *tutasın*

(Falih Rıfkı Atay.)

İstek kipinin 2. kişileri "**diye**" ulacıyle kullanılmaktadır :

Sana bu akşam eve dönesin diye tel çekmişler.
Ödevlerinizi kolayca yazasınız diye bu açıklamayı yapıyorum.

NOT. — İstek kipinin birinci çoğul kişisi, çok kez, buyruk anlamında kullanılır :

Gidelim serv-i revanım yürü Sadâbâd'a

(Nedim XVIII.)

İstek kipi, emir kiplerinden başkaları yerine de kullanılmıştır :

Bunlar eve girmeyeler (= girmeyecekler, giremezler)
Zühd ü taat kılmayalar (= kılmayacaklar, kılamazlar)
Bu beyliği bulmayalar (= bulamayacaklar, bulamazlar)
Zira geçti devranları.

(Yunus Emre XIII - XIV.)

İstek kipinin birinci kişisinin takılarında da değişiklik olmuştur :

a) Bugün birinci tekil kişinin takısı, kaynaştırma harfiyle birlikte **-yim**'dir : *İçeyim, olayım, toplayayım, dinleyeyim* ...

Eskiden bu takı yalnız **-em** idi :

Aşkın şarabından *içem* (= içeyim)
Mecnun olup dağa *düşem* (= düşeyim)
Sensin dün ü gün endişem
Bana seni gerek seni. **(Yunus Emre XIII-XIV.)**

...Bana berat-ı tekaüt vermişler ki, ondan hemişe behrement *olam* ve padişaha ferağ-ı bâl ile dua *kılam*. **(Fuzuli XVI.)**

Göz gördü gönül sevdi seni ey yüzü mahım
Kurbanın *olam* var mı benim bunda günahım.

(Nahifi XVII.)

Pek az da olsa, bugün bile, harf aşınmalarına raslanıyor :

... Şöyle yol perişanlığından kurtulayım ; bir parça aklımı başıma *toplayım* (toplayayım).

KAVAK YELLERİ (**Reşat Nuri Güntekin.**)

Zavallı ben, elimdeki şu üç telli saz ile
Milletimin felâketli hayatını söyleyim...

TÜRK SAZI (**Mehmet Emin Yurdakul.**)

Sanırım ki pek değilim ben de fena bir adam ;
Lâkin şunu *söyleyim* ki hiç dilimi tutamam.

(Fazıl Ahmet Aykaç.)

b) İstek kipinin birinci çoğul kişi takısı bugün **-lim**'dir : *Gelelim, kılalım, diyelim*... Eskiden bu takı, **-vuz** biçiminde de kullanılmıştır :

Ey azizler işte başlarız söze
Bir vasiyyet *klavuz* illâ size. (= kılalım)

MEVLİT (**Süleyman Çelebi XV.**)

Lûtfederse fazl anundur kahrederse adl anun
Biz zaife ol değer kim *bilevüz* taksirümüz (= bilelim).

(Şeyhi XV.)

VIII. DİLEK-KOŞUL KİPİ :

Ne *verseler* ana şakir ne *kılsalar* ana şâd.

(Fuzuli XVI.)

Cetvel-i Sîm içre âdem *binse* bir zevrakçeye
İstese mümkün varılmak cennetin tâ yanına.

(Nedim XVIII.)

Cihan *yıkılsa*, emin ol, bu cephe sarsılmaz.

(Mehmet Akif Ersoy.)

Bir iş çevirdi ama nasıl *anlasak* !

(Refik Halit Karay.)

Yapılışı. — Eylem tabanlarına **-se** gelir. Bu ek, kalınlardan sonra **-sa** olur.

Çekimi :

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi	gelsem	gelsek
2. kişi	gelsen	gelseniz
3. kişi	gelse	gelseler

Kişi takıları :

1. kişi	- m	- k
2. kişi	- n	- niz
3. kişi	—	- ler

Bu takılar, I. kipteki takılardır.

Anlamı :

a) *Yarın bize gelsen, arkadaşlarla gelseniz* (gelmenizi dilerim).

Tanrı bize *acısa* da yeniden o eski onlar, yüzler ve binler felâketini *gösterse* ! Ve trilyonluk bütçelerden biz bedbaht kullarını *sakınsa* !

(Falih Rıfkı Atay.)

b) *Birkaç kez okusa unutmayacak* (unutmamasının koşulu birkaç kez okumaktır).

Kipe **dilek-koşul** denmesi bu anlamları içindir.

NOT :

Gelsen e ! *Kitaplarınızı açsanız a* ! *okusanız a* ! *Kar başladı* ; *biraz hızlı yürüseniz e* !... biçiminde ünlemli dilek - koşul kipleri, buyurma anlamına kaymaktadır (bkz. n° 331-VI/3.b.)

IX. BUYURMA KİPLERİ :

Güzel *düşün*, iyi *hisset*, *yanılma*, *aldanma* !
Ne varsa doğrudadır ; doğruluk şaşar *sanma* !

(Tevfik Fikret.)

Ölürsem görmeden millette ümmit ettiğim feyzi
Yazılsın seng-i kabrimde vatan mahzun, ben mahzun !

(Namık Kemal.)

Anlamı :

a) Eylemin yapılmasını buyurmak için kullanılır.

b) Dilek anlamında kullanıldığı da olur:

Kimsesizdir ; *incitme*, gönlünü *kırma*! Hattâ biraz da *yardım ediver*!...

c) Buyurma kipinin üçüncü kişisi dilek, umut, yalvarma anlamlarında kullanılır :

Tanrı yurdumuzu *korusun* ! Tanrı yardımcımız *olsun* !

Dedem Korkut gelüben boy boyladı soy soyladı bu boy Deli Dumrulun *olsun*. Menden sonra Alp ozanlar *söylesin*. Alnı açık cömert erenler *dinlesin*, dedi.

Yom vereyim Hanım, yerli kara dağların *yıkılmasın*, gölgeli kaba ağacın *kesilmesin*, kamın akan görklü suyun *kurumasın*. Kadir Tanrı seni namerde *muhtaç etmesin*.... beş kelime dua kıldık *kabul olsun*... **(Dede Korkut.)**

Çekimi :

	Tekil	**Çoğul**
1. kişi		
2. kişi	gel	gelin, geliniz
3. kişi	gelsin	gelsinler.

a) Söz söyleyen kendisine buyurmaz ; onun için bu kipin birinci kişisi yoktur :

b) Bütün eylem tabanları, söyleyiş özelliğiyle, ikinci kişiye buyruk olur.

Oku, yaz, anlat, gidiver, yardımcı ol, hissettir...

c) Üçüncü kişiye buyurmalar **-sin** ekiyle biçimlenir. Bu ek uyuma göre değişerek -sin, -sın, -sun, -sün olur.

Buyurma kipinin kişi takıları :

	Tekil	**Çoğul**
2.		-in, iniz
3. kişi	-sin	-sinler

Bu takılar öbür sekiz kipinkinden başkadır.

Eski şekil :

a) Eski çağlarda ikinci kişiye buyurmanın tekiline bir **-gil** de takılarak söze pekiştirme ayırtısı katılırdı :

Tanrı T. eyitti : "Ey Dünya kün" yani *algıl* (= Ol).

(Kısası Enbiya XIV.)

Yağı yetti, düşman erdi
Ne yatarsın *kalkgıl* yiğit. **(Dede Korkut.)**

Gönüllerde iğ *olmağıl*, mahfillerde çiğ *olmağıl*
Çiğ nesnenin ne dadı var, gel aşk yoluna biş yürü.

(Yunus Emre XIII-XIV.)

b) Buyurma kipinin ikinci çoğul kişisinin takısı, çağımızda **-in -iniz**'dir. Ünlülerden sonra gelince y harfiyle kaynaştırılır : *Gösterin, okuyun, geliniz, dinleyiniz*... Eskiden **-in, -iniz** takısı yerine, ünlü ile biten tabanlarda, yalnız **-n, -niz** de kullanılmıştır :

Dest-busi arzusuyle ölürsem dostlar
Kûze *eylen* toprağım sunun anınla yâre su.

(Fuzuli XVI.)

Dinlen ağ'lar birem birem söyleyim.,
Arşı çarşı gider yolun var dağlar.

(Dadaloğlu XIX.)

Ey dostlar beni anıcak matem *eylenüz.*

(Cem XVI.)

Olumsuzlarında da böyledir :

Zinhar eline ayine *vermen* o kâfirin
Zira görünce suretini putperest olur.

(Baki XVI.)

c) Üçüncü kişiye buyurma kipinin eki eskiden beri **-sin**'dir.

NOT. — Komut ve komuta benzeyen buyruklarda eylemin kullanılmadığı da olur :
Silâh omza ! Eller yukarı ! İleri Ateş ! Teslim !...
Bütün idealistler Atatürk cephesine !

(Falih Rıfkı Atay.)

254. KİPLERİN BÖLÜMÜ. — Dokuz eylem kipi, eylemi anlatışlarına göre iki bölüme ayrılır :

I. Bildirme kipleri. — Eylemin yapıldığını, yapılacağını bildiren kipler. Bunlarda kip ekleri **-di, -miş, -ecek, -(i)yor, -()r**'dir. Hepsi de zaman anlamlıdır.

II. Dilek kipleri. — Eylemin yapılmasına dilek ayırtıları katan kipler. Bu kiplerin ekleri **-meli, -e, -se, -sin**'dir. Bunlarda özel bir zaman anlamı yoktur. Hepsinde — kendini pek göstermeyen — bir gelecek zaman ayırtısı sezilir. Onun için bu kipler zamanlara değil ; anlamlarına göre adlandırılmışlardır. Bu dört kipin anlamca ortak yönü DİLEK'tir.

I. Bildirme kipleri :

1) -di'li geçmiş zaman kipi,
2) -miş'li geçmiş zaman kipi,
3) Şimdiki zaman kipi,
4) Gelecek zaman kipi,
5) Geniş zaman kipi,

II. Dilek kipleri :

6) Gereklik kipi,
7) İstek kipi,
8) Dilek-şart kipi,
9) Buyurma kipi.

255. EYLEMLERDE KİŞİ TAKILARI. — Eylemlerin çekimlerini incelerken kişi takılarının kimi kipte değiştiği görüldü. Bu değişiklik şu çizelgede özetlenmiştir :

	I. çeşit	II. çeşit	III. çeşit	IV. çeşit
1. tekil kişi	-m	-im	-yim	
2. tekil kişi	-n	-sin	-sin	—
3. tekil kişi	—	—	—	-sin
1. çoğul kişi	-k	-iz	-lim	
2. çoğul kişi	-niz	-siniz	-siniz	-in, -iniz
3. çoğul kişi	-ler	-ler	-ler	-ler

Aldıkları kişi takılarının çeşitlerine göre kipler şöyle kümelenir :

I. çeşit kişi takılarını alanlar ikidir : -di'li geçmiş zaman kipi, dilek-koşul kipi.

II. çeşit takı alanlar beştir : -miş'li geçmiş zaman kipi, şimdiki zaman kipi, gelecek zaman kipi, geniş zaman kipi, gereklik kipi.

III. çeşit kişi takılarını yalnız istek kipi alır.

IV. çeşit kişi takılarını da yalnız buyurma kipi alır.

UYARI :

Bu takılar, eylemlerin hangi kişilere değgin olduklarını göstermeye yeter olmakla birlikte:

Ben okudum, siz dinlediniz, biz onları geçeceğiz, siz söyleyiniz, ben dinlerim, sen inanmıyor musun ?..

örneklerinde olduğu gibi kişi adıllarından özneler de kullanılır. Yazıda ve sözde düzgünlüğe önem verenler, bu konuda titiz olanlar bu özneleri ancak pekitmek için kullanırlar :

Ben yalın kılıç ortadan saldıracağım,
Tartacağım Bizans ordusuna yalın kılıç.

MALAZGİRT ULULAMASI **(Fazıl Hüsnü Dağlarca.)**

Gönlümle oturdum da hüzünlendim o yerde,
Sen neredesin, ey sevgili, yaz günleri nerde?

ÖZLEYEN **(Yahya Kemal Beyatlı.)**

256. EYLEM ÇEKİM TAKILARI kişi adıllarından gelişmiştir :

1. tekil kişi takısı **-im** yerinde önceleri *men* = *ben* kullanılmıştır :

Men sanğa tutaşı barır *men* =
Ben sana daima varırım.
Eşyek ayur başım bolsa sundurıda suv içgey *men* =
Eşek der başım (esen) olsa denizden su içerim (içeceğim).

1. çoğul kişi takısı **-iz** yerinde önceleri *-miz* = *biz* kullanılmıştır :

Biz barmasmız =
Biz varmayız (gitmeyiz).

(D.L.T.I. s. 492).

2. tekil kişi takısı **-sin** yerinde, doğu illerimizde *-sen* kullanıldığı bugün de görülür :

Hardan gelir*sen* ? Ne söylemişsen ? =
Nerden geliyorsun ? Ne söylemişsin ? **(Ahlat).**

Sen kalı barsa *sen* =
Sen artık varırsın (gidersin). **(D.L.T. III. s. 234.)**

2. çoğul kişi takısı **-siniz** yerinde *-siz* kullanılmıştır :

Ne söylemişsiz, ne vereceksiz ? =
Ne söylemişsiniz, ne vereceksiniz ?

(Doğu İlleri.)

Dedim ne sayarsız, ne alırsız, ne satarsız ?

(Ruhi XVI.)

257. EYLEMLERDE OLUMSUZLUK :

Şi'r için "göz yaşı" derler ; onu *bilmem*, yalnız,
Aczimin giryesidir bence bütün âsarım !
Ağlarım, *ağlatamam* ; hissederim, *söyleyemem* ;
Dili yok kalbimin, ondan ne kadar bîzarım !
Oku, şayet sana bir hisli yürek lâzımsa ;
Oku, zira onu yazdım, iki söz yazdımsa ...

(Mehmet Akif Ersoy.)

Bu parçadaki eylemlerin :

a) Birçoğu işin yapıldığını, olduğunu bildiriyor : **Olumlu**'dur.
Derler, giryesidir, ağlarım, hissederim, oku, lâzımsa, yazdım, yazdımsa...

b) Birkaçı da işin yapılmadığını, olmadığını bildiriyor : **Olumsuz**'dur.

Olumsuzluk eki almamış bütün eylemler **olumlu**dur :
Geldi, okuyacak, çalışmalısınız, dinleyiniz, yazsınlar...

Bunların olumsuzları :
Gelmedi, okumayacak, çalışmamalısınız, dinlemeyiniz, yazmasınlar...

Görülüyor ki olumsuzluk kavramı eylemlere **-me** ekiyle katılıyor.

Bu ek :

a) Fiil tabanlarının sonlarına gelir.

b) Kalınlardan sonra, uyuma göre **-ma** olur.

c) -yor takısı gelince **-me**, **-ma**'nın sonlarındaki geniş ünlüler darlaşır ; ekler **-mi, -mı**... olur : *Gelmiyorum, sormuyor, görmüyorsunuz...*

258. GENİŞ ZAMAN KİPLERİNDE OLUMSUZLUK. — Bütün eylemlerde olumsuzluk yüzünden kip eklerinde hiç bir değişiklik olmaz. Yalnız geniş zaman kiplerinde kip eki değişir :

OLUMLU : *Gelir, gelirsin, gelirsiniz, gelirim, geliriz...*
OLUMSUZ : *Gelmez, gelmezsin, gelmezsiniz, gelmem, gelmeyiz...*

Kip eki **r**'nin üçüncü, ikinci kişilerde **-z**'ye döndüğü ; birinci kişilerde büsbütün düştüğü görülmektedir.

Eski çağlarda :

Geniş zaman kipinin olumsuzu, yurdun türlü bölgelerinde ve eski çağ yazılarında değişiklikler gösterir. Bunlardan birkaçı :

I. Bugünkü **-mez mi** yerinde **-me mi** kullanılmıştır :

Kapında bunca fiğan eylerüz *uyanma mısın* ? **(Âli XVI).**
Gayri bana *bakma mısın* ?
Yangına su *dökme misin* ?
Sen Tanrıdan *korkma mısın* ?
Yok mu kalbinde imanın ?

(Karacaoğlan XVII.)

II. Bugünkü **-mezsin** yerinde **-men** :

Ta ezelden çalınmışsın kaleme
Küçücüksün *dayanaman* belâma.

(Karacaoğlan XVII.)

-men, bnyurma kipinin olumsuzluk eki olan **-meyin** yerinde de kullanılmıştır :

Sanman bizi kim şire-i engûr ile mestiz
Biz ehl-i harabattanız mest-i Elestiz.

(Ruhi XVI.)

III. Bugünkü **-mem** yerinde :

1) **-menem** :

Halim gör pirim bakma fi'lime
Dönmenem ikrardan üzseler beni.

(Kâtibi XVII.)

Bir daha *içmenem* bade
Sırrımı *vermenem* yade.

(Emrah XIX.)

2) **-mezem** :

Hobların tiğ-i cefasından yüzüm *döndürmezem.*

(Mihri XV.)

Neden ta böyle dilkeştir o gisû *bilmezem* yoksa.

(Nedim XVIII.)

3) **-men** :

Esir-i dâm-ı aşkın olalı senden vefa *görmen*
Seni her kanda görsem ehl-i derde aşina *görmen*
Vefa vü aşinalık resmini senden reva *görmen*
Gözüm canım efendim sevdiğim devletlü sultanım.

(Fuzuli XVI.)

IV. Bugünkü **-meyiz** yerinde **-meziz** :

Baş *eğmeziz* edaniye dünya-yı dûn için
Allahadır tevekkülümüz itimadımız.

(Baki XVI.)

Etmeziz her şuleye pervaz-ı küstahane biz.

(Nedim XVIII.)

Vurgusu. — Olumsuzluk eki **-me,** bütün kiplerde vurguyu çekmez ; yalnız geniş zaman kipinde **-me** vurguludur (bkz. n° 63/5-a).

EYLEMİN YAPISI

259. EYLEMLERDE YAPI. — Adlar ve sıfatlar gibi, eylemler de yapılarına göre üçe ayrılır :

1) Yalınç (asıl) eylemler (bkz. n° 260) ;
2) Türemiş eylemler (bkz. n° 261, v.s.) ;
3) Bileşik eylemler (bkz. n° 274, 275 ve s.).

260. YALINÇ EYLEMLER. — Aslından eylem olan ; başka bir sözcükten türememiş, bileşmemiş olanlardır :

Uğraş, didin, düşün, ara, bul, koş, atıl, bağır ;
Durmak zamanı *geçti, çalışmak* zamanıdır !

(Tevfik Fikret)

Gel, görmek, oku, aldım, yazacaksın, istemiyorum, kalsınlar...

Bir eylemin yalınç olup olmadığı şöyle denenir : Sonundaki ekler, takılar [mastar, kip, kişi ekleri, takıları] atılır ; geriye kalan kısım, başka bir sözcükten ekle türememiş ve bileşme yoluyle var olmamışsa köktür ; yani asıl eylemdir.

Asıl eylemler hece bakımından şöyledir :

a) Bir heceliler :

At - mak, al - dılar, korkmayınız, görmüşler, dur, koş, gel, git...

b) İki heceliler :

Oku, işit, ara-mak, kavra-dı, düşün-müyor, iste-mişler...

261. — TÜREMİŞ EYLEMLER. — Bunların nasıl türediklerini görelim (bkz n° 262 v. s.) :

İş-le-mek, doğru-l-du, us-lan-mış, mor-ar-mak, tık-ır-da-dı...

Bu örnekler adlardan, sıfatlardan, yansımalardan çeşitli eklerle türemişti.

EYLEM TÜRETEN EKLER

262. -le EKİYLE TÜREMİŞ EYLEMLER :

I. *İş-lemek, baş-ladı, taşlamış, çivilemek, ateşlemek, dişlemek, rendeliyor, avlamak, izlesinler, yollayınız, karşılayalım...*

II. *Temiz-lemek, kara-ladı, incelemiş, kırklamak, üçledik, gerilemek, ilerledik, ihtiyarlıyoruz, açıklayalım...*

III. *Gür-lemek, in-ledi, çatlıyor, patlamış, hoplasın, zıplasın...*

Türeyişi. — **-le** eki çok işlektir. Anlam gerektirirse bütün adlara, sıfatlara, ünlemlere ve yansımalara gelerek onları eylemleştirir.

-le eki uyuma göre değişerek **-la** da olur.

Anlamı. — **-le** ekiyle :

I. Adlardan türemiş eylemlerin çoğu geçişlidir (bkz. n° 297). Bunların içinde geçişsiz olanlar da var (bkz. n° 298) : *Başlamak, otlamak...*

II. Sıfatlardan türeyenlerin çoğu geçişlidir.

III. Yansımalardan türeyenler geçişsizdir.

NOT. — **Koku, sızı, yumurta...** gibi birkaç sözlük, **-le** ekini alınca sonlarındaki ünlüler düşüyor (bkz. n° 40-11/4) :

—...Biz Nevres ile daha *koklaşmadık* ki...

— Oğlum, sevdanın en tatlı, şairane zamanı işte doya doya koklaşmadan evvelki mevsimidir.

BİLLUR KALP **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

İçim *sızlıyor*... Tavuklar bugün de *yumurtlamış*...

Bunlardan başka :

Beklemek, anlamak, dinlemek, gizlemek, bellemek, saklamak, söyle...

Geçen gün Atatürk'ün Ankara'ya ayak bastığının otuz beşinci yıl dönümünü *kutladık*.

(Falih Rıfkı Atay.)

Bu satırlarda italik harflerle dizilenler incelenmeye değer. Dilimizde bunlar gibi bir hayli sözcük var. Bunların da **-le** yapılı, yani türemiş olduğu açıktır. Bu sözcüklerin kökleri bugün birer ad ve sıfat olarak kullanılmıyor, diye bunları yalınç saymak yerinde olmaz ; çünkü bugün kullanılmayan bu köklerin hepsine de eski yazınımızda ya da bölge ağızlarında, diyeleklerde rastlanır. Birkaçı :

Bek = nöbetçi (Tarama Sözlüğü), avcı kulübesi (Derleme Sözlüğü).
An = beyin, fikir, zekâ, zihin (Kamusu Türki).
Din = 1) sükûn, sükûnet (T. Sözlügü). *Dinmek* bundandır.

2) Başkalarının gizli konuşması :

Din dinledi öğlence gezdi.

(Dede Korkut.)

Din dinleyen kendi ayıbını işitir.

(Atalarsözü.)

Dinlemek mastarı da bu köktendir.

Giz = esrar (Lehçei Osmani, Tuhfet-üz-Zekiyye).
Bel = zâhirlik, aşikârlık, bedahet (Lehçei Osmani).
Sak = müteyakkız, ihtiyatkâr, mütenebbih (T. Sözlüğü).
Söy = söz, fıkra (T. Sözlüğü).

Bu köklerin bazılarından **-li, -ci** ekleriyle türemiş sıfatlar da var :

Gizli, belli, saklı, bekçi, kutlu...

263. -len EKİYLE TÜREMİŞ EYLEMLER :

I. *Ev -lenmek, kir-lenmiş, sinir-leniyor, seslendim, öfkelenmiş, içlenmesin...*

II. *Baş-la-nmak, ateş-le-ndi, ince-le-niyor, kara-la-nmış...*

Türeyişi :

I. Birinci örnekler doğrudan doğruya **-len** ekiyle türemiştir ; bunların **-le** ekiyle türemişleri yoktur, ya da gelişmemiştir, demek gerekiyor.

II. **-le**'den sonra **n** eki de gelmiştir. **-n** edilgenlik ve dönüşlülük ekidir (bkz. n° 309, 313).

Anlamı :

I. **-len** ile türemişlerde geçişsizlik anlamı vardır.

II. **-le** ekiyle türedikten sonra **-n** alanlarda en belirgin anlam edilgenliktir (bkz. n° 309).

NOT. — Birinci örneklerin hemen hepsinde bir edilgenlik, bir dönüşlülük ayırtısı bulunduğu göz önüne alınınca ek **le + n** de sayılabilir.

264. -leş EKİYLE TÜREMİŞ EYLEMLER :

I. *Söz-leşmek, dert-leşmek, sert-leşti, katılaşmış, başkalaşıyorlar, birleşmek, Avrupalılaşmak, yerleştiler...*

II. *Taş-la-şmak, pay-la-ştılar, kucak-la-ştık, üç-le-şmek, karşı-la-ştık...*

Türeyişi :

I. Birinci örnekler doğrudan doğruya **-leş** ekiyle türemiştir ; bunların **-le** ekiyle türemişleri genel dilde kullanılmıyor.

II. **-le**'den sonra gelen **ş** işteşlik ekidir (bkz. n° 317).

Anlamı. — **-leş** ya da **-le-ş**'le türemiş bütün fiillerde işteşlik ayırtısı vardır (bkz. 317). Onun için ek **- le+ş** de sayılabilir.

265. -(e)l EKİYLE TÜREMİŞ EYLEMLER :

I. *Düz-elmek, boş-aldı, azalır, sağalmış, daralmaz, yöneldik...*

Neticeden korkmuştu, ara sıra *sertelmeğe* çalışıyordu.

(Reşat Nuri Güntekin.)

...bu arınmış havayı birlikte solurduk. *Gencelirdi.* Yaşama gücü *çoğalırdı.*

TEDİRGİNİN BİRİ **(Sunullah Arısoy.)**

II. *İnce-lmek, kısa-ldı, eğrilir, durulmuş, doğrulmaz, sivrilmiş...*

III. *Yükselmek, ufaldı, küçülmüş, alçalıyor, eksildi, seyrelmiş...*

Türeyişi. — -(e)l eki işlekçedir. Birçok sıfatlara geliyor. Gelişi şöyledir :

I. Ünsüzlerle biten tabanlara **-el, -al** geliyor.

II. Ünlülerle biten tabanlarda **e** düşüyor, **-l** geliyor.

III. İki heceli sıfatların sonlarında **k** varsa düşüyor.

Son yıllarda *yön* adından da bu ekle türemiş eylem kullanılmaktadır : *yönelmek.*

Anlamı. — Bu eylemlerin hepsi de geçişsizdir.

NOT. — Anlam ayırtısıyle hem **-le** (bkz. n° 262), hem **-el** alarak eylemleşen sıfatlar var : *İnce* - incelemek, incelmek ; *düz* - düzlemek, düzelmek ; *doğru* - doğrulamak, doğrulmak ; *duru* - durulamak, durulmak...

-le ile türemiş olanların geçişli ; -(e)l ile türemişlerin de geçişsiz eylem oldukları gözden kaçmıyor (bkz. n° 297, 298).

266. -er EKİYLE TÜREMİŞ EYLEMLER :

I. *Mor-armak, boz-armış, ağarıyor, göğerdi, önermek, evermek, başardılar, tozarmak, suvarmak, otarmak* (otlatmak)...

II. *Kızıl - kızarmak, sarı - sararmak, kara - kararmış...*

Türeyişi. — **-er** eki az işlektir. Örnekler şöyle türemiştir :

I. örneklerde ek, bir heceli sözcüklere gelmiştir.

II. İki heceli sözcüklerde, **-er** eki gelince ikinci sesli harfle sonrası düşüyor : *Kızıl - kız-armak, sarı - sar-armak.*

NOT. — **Su**'dan *suvarmak* türemiştir. Bu, **su**'yun eski söylenişine uygundur.

Anlamı. — Bu ekle türemiş eylemlerin :

a) Adlardan olanları geçişli ;

b) Sıfattan olanları geçişsizdir.

267. (i)r EKİYLE TÜREMİŞ EYLEMLER :

Bel-irmek[1], *deli-rmek, üf-ürmek, çağ-ırdı...*

Türeyişi. — Ek az işlektir. Daha çok, bir heceli sıfatlarla yansımalara gelmektedir. Sesli ile biten tabanlarda **-i** düşer.

268. -de EKİYLE TÜREMİŞ EYLEMLER

I. *Gür-ül-demek, şır-ıl-damak, fısıldamak, vızıldamak, parıldamak...*

II. *Tık-ır-damak, tak-ır-damak, fıkırdamak, tıngırdamak...*

Türeyişi. — **-de** eki işlekçedir. **-il, -ir** hecelerinden birisiyle uzayıp kuvvetlenmiş yansımalarla yansıma değerli sözcüklerin (bkz. n° 210, 211) sonuna gelir (bkz. n° 262-III).

Anlamı. — **-de** ekiyle türemişler, köklerindeki sesin oluşunu anlatan geçişsiz eylemlerdir.

269. — -kir EKİYLE TÜREMİŞ EYLEMLER :

Fış-kırmak, çem-kirdi, hıç-kırıyor, haykırmış, püskürdü, sümkürmek...

Türeyişi. — Yansımalarla, yansıma değerli sözcüklerin sonuna gelir (bkz. n° 210, 211). Uyuma göre değişerek -kir, -kır, -kur, -kür olur.

Anlamı. — Bu ekle türemiş eylemlerin hepsi de geçişsizdir.

270. — -ele EKİYLE TÜREMİŞ EYLEMLER :

Eş-elemek, şaş-alamak, silk-elemek, duraladı, itelemek, kovaladı, ovalıyor, tepelemiş, serpelemek...

Bacakları kanıyordu. Kan sızan yerlere toprak *ekeledi.*

İNCE MEMED **(Yaşar Kemal.)**

1) **Bel** = Zâhir, aşikâr. (Lehçei Osmani.)

Türeyişi. — **-ele** eki bir heceli eylem köklerine gelerek uyuma göre değişir; -ele, -ala olur.

Anlamı — **-ele** eki, kökteki eyleme süreklilik, yineleme ayırtısı katar gibidir.

Bunlara YİNELEMELİ eylemler denebilir.

271. — **-se, -(i)mse, -si**... EKİYLE TÜREMİŞ EYLEMLER :

I. *Su-samak, mühim-semek, garipsedi, umursamaz*...

II. *Ben-imsemek, az-ımsadı, çoğumsar, gülümsedi, küçümsüyor, kötümseme, iyimser*...

III. *Yüksünmek, çiğsinmek, çiğsimek* (T. Sözlüğü).

Türeyişi. — **-se** eki işlekçedir. Ad, sıfat, adıl, eylem köklerinden kimisinin sonuna türlü şekilleriyle gelmektedir. Örnekler sırasıyle şöyle incelenir :

I. örneklerde adların, sıfatların sonlarına **-se** gelmiştir. Sözcüklerin birkaçı yabancı dillerden gelmedir.

II. **-se** ekinden önce **-im** hecesi var : *-imse* : *Ben-imsemek*...

III. örneklerde ek **-si, sin**, biçimine girmiştir.

Anlamı. — **-se**... ekiyle türemiş eylemlerin, kökleri ve ekleri gibi, anlamları da çeşitlidir. Başlıca şu anlamlara geldikleri görülür :

1) İstemek, istekli olmak :

Susamak = *Suya istekli olmak.*

Anadolu ağızlarında, bu anlamda birkaç eylem daha var :

Boğasımak (inek boğa istemek),

Boğrasımak (dişi deve erkeğini istemek),

Aygırsamak (kısrak aygır istemek)...

Divanü Lûgat-it-Türk'te **-se** ekiyle türemiş yirmi beş eylem sıralandığı gibi bir de geniş bir kural vardır. İsteme ve isteklenme anlamını kapsayan bu eylemlerden birkaç örnek :

Öpsemek, içsemek,	=	öpmeyi, içmeyi, istemek.
Ölsedi	=	(ölmek istedi).
Ol ok *atsadı*	=	O, ok atmak istedi.
Ol anı *ursadı*	=	O. onu vurmak istedi.
Ol at *alsadı*	=	O, at almak istedi.

(Cilt I. s. 275-282).

-se eki, eylem köklerine geldiği gibi, kural bölümünde adlara geldiği de gösterilmektedir :

Er *etsedi* = Adam et yemek istedi.
Er *evsedi* = Adam evini özledi.

Bunlar **-se**'nin işleklik kazanabileceğini göstermektedir.

2) Öyle saymak, öyle görmek :

Mühimsemek = mühim saymak, *garipsemek* = garip saymak, kendini kimsesiz görmek, *çoğumsamak* = çok görmek, *küçümsemek* = küçük görmek, *yüksünmek* = bir şeyi kendine yük saymak...

Bu anlam özelliğinden faydalanılarak : *iyi, kötü, kara* sıfatlarından türeyen sözcükler, son yıllarda sık sık kullanılmaktadır : *İyimser, kötümser, karamsar*...

Yıkıcı tenkitleri yanında, daima yapıcı, *iyimser* ve sarsılmaz bir savaşkan ruhu vardı.
(Falih Rıfkı Atay.)

3) Türlü anlamlara gelenler de var :

Umursamak = umur edinmek, önem vermek ; *gülümsemek* = güler gibi olmak...

4) İki anlamda olan da var :

Benimsemek = 1) Kendisine mal etmek, etmeyi istemek. 2) Bir nesneyi kendi malı saymak...

272. — **-e** EKİYLE TÜREMİŞ EYLEMLER :

Tün-emek, kan-amak, yaş-amış, ad-adı, boş-amış, tür-emek, kap-amak, oyn-amak (oyun'dan) , *benz-emek* (beniz'den), *ut-anmak*...

Türeyişi. — **-e** eki işlekçedir :

a) Daha çok bir heceli adların sonlarına gelmektedir.

b) İkinci hecelerinde dar ünlü bulunan adlara bu ek gelince dar ünlüler düşer : Oyun - *oyn*-amak, beniz - *benz*-emek...

Anlamı. — **-e** ekiyle türemiş eylemlerden geçişsiz olanlar çoğunluktadır.

273. — **-ik** EKİYLE TÜREMİŞ EYLEMLER :

Bir-ikmek, acıkmak, gecikmek, gözükmek, dolukmak...

... *daha karnın acıkmamış. Acıksa yersin.*
EŞKİYA İNİNDE **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

... Gözleri *doluktu* = dolu dolu oldu.
TIRPAN **(Fakir Baykurt.)**

Türeyişi. — **-ik** eki az işlektir. Birkaç sıfata ve ada gelmiştir.

Anlamı. — Hepsi de geçişsizdir.

BİLEŞİK EYLEMLER

274. — BİLEŞİK EYLEM :

I. İyiler başkalarına *yardım ederler*. Bunları görünce herkes *memnun olur*.

II. Atatürk devrimlerinin ana hedefi, bu milleti hürriyete varmaktan *alıkoyan* engelleri ortadan kaldırmaktı.

(Falih Rıfkı Atay.)

İtalik harflerle dizilen sözcükler eylemdir ve ikişer sözcükten bileşmiştir.

İki ya da daha çok sözcükten bileşmiş eylemlerimiz pek çoktur. Bunlar yapılışlarına ; kurala bağlanıp bağlanmadıklarına göre ikiye ayrılır :

1) Kurallı bileşik eylemler (bkz. n° 275, 276) ;

2) Anlamca kaynaşmış bileşik eylemler (bkz. n° 293) .

275. KURALLA YAPILAN BİLEŞİK EYLEMLER de iki çeşittir :

1) Özel bileşik eylemler (bkz. n° 276) ;

2) Yardımcı eylemlerle yapılmış bileşikler (bkz. n° 287 v.s.).

276. ÖZEL BİLEŞİK EYLEMLER : Eylem tabanlarından şekilce bileşmiş ve anlamca kaynaşmış olan sözcüklerdir.

Özel bileşik eylemler beş türlüdür :

1) Yeterlik eylemi (bkz. n° 277, 278) ;
2) Tezlik eylemi (bkz. n° 279, 280) ;
3) Sürerlik eylemi (bkz. n° 281) ;
4) İsteklenme eylemi (bkz. n° 282) ;
5) Yaklaşma eylemi (bkz. n° 283).

277. YETERLİK EYLEMİ :

Ehliyetli ve mütevazı olmak güç değildir ; güçlük hem ehliyetsiz, hem mütevazı *olabilmektedir*. **(Cenap Şehabettin.)**

Trene *yetişebildiniz* mi ? Orhan da *gelebildi* mi ? O kitabı *okuyabildiniz* mi ? Bunu *söyleyebilmek* için iyice incelemek zorundayız.

Yapılışı. — İtalik harflerle dizilen sözcükler şöyle bileşmiştir :

a) Eylem tabanlarına birer geniş düz ünlü (e a) ile birlikte *bilmek* eylemi gelmiştir.

b) Ünlü harflerle biten tabanlarda kaynaştırma harfi **y**'dir.
Bekle - bekleyebilmek, anla - anlayabildik...

Anlamı. — Bu birleşmede *bilmek* eylemi kendi sözlük anlamından büsbütün sıyrılarak bileştiği gövdeye (gücü yeterlik, başarma...) anlamı katar :

Orhan bu masayı kaldırabilir (= kaldırmaya gücü yeter).

Beş yaşındadır ; *gazete okuyabiliyor* (= okumayı başarıyor).

278. YETERLİK EYLEMİNİN OLUMSUZLUĞU. — Mastarları kullanılan bütün eylemlerde[1] olumsuzluk eki **-me**'dir. Her eylem bu ekle olumsuzlaşır. Bu genel kurala uygun olarak yeterlik eylemlerinde de olumsuzluk eki **-me**'dir. Yalnız yeterlik eyleminin olumsuzlaşmasında özellik vardır :

I. Yeterlik eyleminin olumsuzunda **-me**, gövdeyi kuran eylemlerden birincisine eklenen **e a**'dan sonra gelir ; "bil" kökü bizim diyeleğimizde kullanılmaz :

Görebildi - göremedi, yazabilecek - yazamayacak, okuyabilmiş - okuyamamış...

Biri ecdadıma saldırdı mı, hatta boğarım.
— *Boğamazsın* ki !
— Hiç olmazsa yanımdan koğarım.
(Mehmet Akif Ersoy.)

Yeterlik eyleminin olumsuzluğunda *bil* kullanılmaz ; fakat sözcükleri bileştirmeye yarayan geniş ünlü (e a) gövdede kalır. Olumsuz gövdelerde **-me**'den önce görülen bu **e, a** hem şekilce bileşikliği, hem de anlamdaki yeterlik kavramını göstermeye yarar. Yalınç eylemlerin olumsuzlarından yeterlik eylemlinin olumsuzlarını ayırmaya yarayan da bu **e, a**'dır :

Girmez - giremez, sindirmez - sindiremez, okumayacak - okuyamayacak, açmıyor - açamıyor...

Girmeden tefrika bir millete düşman *giremez* ;
Toplu vurdukça yürekler onu top *sindiremez*.
(Mehmet Akif Ersoy.)

II. Yeterlik eylemlerinde gövdeyi kuranlardan birinci eylemler de olumsuzlaşır. Bu iki türlü olumsuzlaşma arasında ayırtı vardır :

1) Dilimizdeki mastarlardan yalnız bir tanesi kullanılmaz : Ekeylemin mastarı sayılan **imek.**

	Girebilir	*gidebilir*	*açabilir*	*yazabilir...*
1.	*Giremez*	*gidemez*	*açamaz*	*yazamaz...*
2.	*Girmeyebilir*	*gitmeyebilir*	*açmayabilir*	*yazmayabilir...*

1. örneklerde birinci eylemi yapmaya gücü yetmeyiş ;
2. örneklerde birinci eylemi yapmamak olasılığı ayırtısı vardır.

III. Aşağıdaki örnekte yeterlik anlamı katmerleşmiştir : Hem gücü yetmezlik, hem de yapamamak olasılığı birleşiyor :

İngiliz adaları halkı kadar ileri demokrasiyi *gerçekleştiremeyebiliriz.*
Ama bizzat kendimizden de geri kalmamız için sebep var mıdır ?

(Falih Rıfkı Atay.)

Yazılışı. — **-ebilmek** yapılı bileşikler bitişik yazılır.

279. TEZLİK EYLEMİ :

I. Geç kalmam, *geliveririm.* Daha çok gecikmeyiniz, *yazıveriniz...*
II. Üzülür diye *söyleyivermekten* çekindim. Gençsiniz ; yorulmadan pazara gidip *geliverirsiniz.*

Yapılışı. — İtalik harflerle dizilmiş örneklerde :

I. Eylem tabanlarına — uyarına göre — bir dar ünlü (i, ı, u, ü) ile birlikte *vermek* gelmiştir.

II. Ünlülerle biten tabanlarda kaynaştırmayı **y** sağlar :

Dinle-yiverdim, atlayıver. Hemen gidip olayın içyüzünü *anlayıver.*

Anlamı. — Örnekler numara sırasına göre incelenecek :

I. Bu bileşmede *vermek* eylemi kendi sözlük anlamından sıyrılarak, bileşik gövdeye tezlik, çabukluk anlamı katmıştır :

Geliveririm = çabuk gelirim, yazıveriniz = çabuk yazınız, koşuverdi = hemen koştu...

Ertuğrul olunca harbe meclup
Galip oluverdi cünd-i mağlup... (= hemen galip oldu)

(Muallim Naci.)

II. örneklerde bu (tezlik) anlamı biraz gevşemiş, yerine önemsizlik ayırtısı gelmiştir :

Söyleyivermek (hemen söylemek) anlamına geldiği gibi (şöylece söylemek) anlamına da gelir.

III. Buyurma kiplerinde dileyiş ayırtısı sezilir :

O kitapları *kaldırıver.* Şu dolabı *açıveriniz...*

Sana bin kerre dedim koşma, yavaş git yaramaz !
Haydi kalk ağlama, söz dinlesen olmaz mı biraz ?
Silkiver üstünü Ahmet *bakıver* ağlamasın.

(Mehmet Akif Ersoy.)

dizelerindeki tezlik eylemleri bu anlama daha çok uymaktadır.

Yazılışı. — **-ivermek** yapılı bileşik eylemler bitişik yazılır.

IV. TEZLİK EYLEMİNİN PEKİŞMESİ. — Bileşik gövdenin bileştirme ünlüsünü alan birinci bölümü yinelenmekle tezlik anlamı pekişir :

Koş Dürü, koş da örtü örtüver. Tuh ! ıslanacak bulgur.

TIRPAN **(Fakir Baykurt.)**

...özlüyoruz ; *geli geliveriniz...*

NOT. — Tezlik anlamı veren bir bileşik eylemimiz daha var :
Çıkagelmek = Beklenmediği bir zamanda gelmek, gelivermek.

280. TEZLİK EYLEMLERİNDE OLUMSUZLUK :

I. *Kapıyı açıvermedi, gelivermezse ne yaparız ? Gidivermemiş...*
II. *Kapıyı açmayıverdi, gelmeyiverirse ne yaparız ? Gitmeyivermiş...*

Yapılışı. — Yukarıdaki örneklerde :

I. Olumsuzluk eki **-me**, bileşik tabanın sonuna gelmiştir.
II. Olumsuzluk eki **-me**, birinci eylemin sonuna gelmiştir.

Anlamı. — Bu iki çeşit olumsuzlaşmada anlam ayırtısı var :

I. örneklerde tezlik anlamı açıktır.
II. örneklerde ise önemsizlik, önem vermeyiş, ayırtısı seziliyor.

281. SÜRERLİK EYLEMLERİ :

I. Uçağı kaçırınca arkasından *bakakaldı.* Yorgundum ; *uyuyakalmışım. Şaşakalmak, yazadurmak, Bekleyedursun...*
İnsanlar hürriyetlerini, rahatlarını ve emniyetlerini *arayagelmişlerdir.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Tanzimattan beri *süregelen* gericiler ve ilericiler kavgasını ilericilerin zaferiyle tamlayarak...
...oyununa *uyagelmişlerdir.*

(Falih Rıfkı Atay.)

olagelen düzensizlikler.
Yıllardan beri okunagelen kitaplar...

Şehrin en güzel yerinde başlanan otel iskelet olarak *kalakalmıştır.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Kadınlar derin derin birbirinin yüzüne bakışakaldılar.

CADI (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

Bedihe ile Kadir *şaşırakaldılar.*

BİLLUR KALP (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

Yapılışı. — Eylem tabanlarına birer geniş düz sesli (e, a) ile birlikte — uyarına göre — *kalmak*, *gelmek*, *durmak*... eylemlerinden birisi eklenmektedir. Birinci taban ünlü ile bitiyorsa kaynaştırma harfi **y** olur.

Anlamı. — Bu bileşmelerde *kalmak*, *gelmek*, *durmak* eylemleri sözlük anlamlarından sıyrılarak bileştikleri gövdeye sürerlik anlamı katar :

Okunagelen kitaplar = uzun yıllardan beri okunmakta olan kitaplar...
Uyuyakalmış = uyuması uzamış, sürmüş. *Bakadur* = Bakmakta devam et. *Arayagelmiş* = aramakta yıllarca devam etmiş...

NOT. — **-egelmek**'le bileşen kimi sözcüklerde tezlik anlamı da belirmektedir : *Çıkageldi*= birden geldi :

... alessabah kâfirin üzerine çıkageldiler.

(Âşıkpaşa Zade Tarihi.)

Yazılışı. — Bileşen eylemlerin ikincileri sözlük anlamlarından sıyrıldıkları için kaynaşmış sayılır ; bitişik yazılır.

II. **-ip** yapılı ulaçlar da *durmak*'la öbekleşerek sürerlik anlamlı eylemler kurmaktadır :

Koşup durmak, oynayıp duruyor, anlatıp durdum, durup dururken...

Yazılışı. — Bu öbekleşmiş gövdeler ayrı yazılmaktadır.

III. *Alakoymak*, (yazı dilinde *alıkoymak*) da yapı ve anlam bakımından, yukarıdaki I. örnekler gibi, bir sürerlik eylemidir ; bitişik yazılır :

...hiç, hiç biri onları zevklerinin en küçüğünden *alıkoyamaz.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Yemeğe *alıkoymak...*

Olumsuzları. — Süreklik eylemlerinde, anlam gerektirdikçe, gövdenin ikinci eylemleri olumsuzlaşmaktadır :

Uyuyakalmamış, koşup durmasın, alıkoymayınız.

Birinci eylemlerin de olumsuzlaştığı görülür :

Bir milletin başına büyük bir felâket *gelmeyedursun* ; bütün ahlâk ve karakter değerleri öylesine karışıyor ki...

ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

282. İSTEKLENME EYLEMLERİ :

I. *Göreceği gelmek, göreceğim geldi...*
II. *...Ona âdeta acıyasım geldi.*

ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

III. Eğer yâr beni depelemeğe *kast edesi olursa* sen demegil ki can için gussalanam.

(Gülistan Tercümesi XV.)

VI. Vardılar Amasya'ya *girmeli oldular.*

(Âşıkpaşa Zade Tarihi)

Yapılışı ve anlamı. — **-eceği** yapılı eylemsi ve o anlama gelen **-esi** yapılı sözcükler *gelmek* eylemiyle öbekleşmektedir. Bu, bir özne ile yüklem öbekleşmesi olmakla birlikte bir **isteklenme** ayırtısı taşımaktadır (bkz. n° 253-IV/4).

Yazılışı :

I. II. numaradaki öbeklerin birinci sözcükleri [eylemsiler] kişilere göre çekimlendikleri için ayrı yazılır :

Gülesi gelmek, göreceği gelmek...

(Türkçe Sözlük)

Annemi göreceğim geldi. Sizin göreceğiniz gelmedi mi ?
Ata binesim geldi
Köye gidesim geldi.

(Bir Halk Türküsü.)

Gönlümü yâre salasım geldi
Bahrine aşkın dalasım geldi.

(Kuddusi XIX.)

Süci içen kişi kendüyü yenemez ne kadar acı ne yaramaz süci olursa içtükçe içesi gelür.

(Yadigar-ı İbni-Şerif XIV.)

III. **-esi olmak** bileşeği de isteklenme ayırtısı sezdirmektedir. Olmak yardımcı eylemiyle bileşmiştir. Birinci sözcükte ses değişmesi yoktur (bkz. 289 - II). Bir öbekleşme niteliğinde sayılmıştır ; onun için ayrı yazılır.

VI. **-me+li olmak** bileşiğinde de isteklenme ayırtısı seziliyor. Bir örnek daha (bkz. n° 169/X.) :

Zekât *vermeli olsa* adam bulamazdı ki müstehakk-ı zekât olaydı.

(Solakzade Tarihi.)

Türkide bir kimsenin halinden sormalı olsalar *nicesin derler.*

(Dekayık-ül-Hakayık XVI.)

Olumsuzu. — İsteklenme eylemlerinde olumsuzluk eki gövdelerin sonuna gelir :
Göreceğim gelmedi.

283. — YAKLAŞMA EYLEMİ :

1918'de Istanbul elimizden *gideyazdı.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Ayağım kaydı ; *düşeyazdım.* Bardak *kırılayazdı. Bayılayazmak, öleyazmak...*

Yapılışı. — Eylem tabanlarına bir düz geniş ünlü (e, a) den sonra *yazmak* eylemi gelmektedir.

Anlamı. — *Yazmak* eylemi, sözlük anlamından sıyrılarak bileştiği gövdeye "yakınlık" anlamı katar : *Düşeyazdım* = az kaldı düşüyordum.

Yazılışı. — Gövde bitişik yazılır.

Kullanılışı. — *Yazmak* yapılı bileşik eylemler eskimiştir. Bölge ağızlarında daha sık kullanılıyor. Bugün Istanbul'da ve yazı dilinde bu anlam, *az kaldı, az kalsın* belirteciyle anlatılmaktadır.

NOT. — Yaklaşma eylemlerinin :

a) Olumsuzu;

b) Öbür çatıları gelişmemiştir.

284. ÖZEL BİLEŞİK EYLEMLERDE ÇATI. — Özel bileşik eylemlerin geçişli, geçişsiz, etken, edilgen, dönüşlü ve isteş oluşları birinci eylemlere göredir (bkz. n°. 296 v.s. 306 v.s.) :

Geçişli : *Okuyabiliyor, yazıveriniz...*
Geçişsiz : *Gelebildim, uyuyakalmış, düşeyazdım...*
Edilgen : *Okunabilir, yazılıvermiş...*
Dönüşlü : Orhan artık *yıkanabilir*, Sevim de *süslenebilir* yaşa geldi. Hemen *süsleniversin...*
İsteş : *Yazışabiliriz, dövüşüverdiler...*

285. OLUP BİTME EYLEMİ. — "Gitmek" mastarının türevleri öbür eylemlerden sonra gelerek :

a) Bir eylem öbeği kurar ;

b) Öbekte birinci gelen eyleme **olup bitme** ayırtısı katar :

Bu rivayet-i acibeye bir ben bile *inandım gitti.*

CADI (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

İşlerime müdahaleye başlar ise sıfırı *tükettim gitti.*

CADI (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

Olur gider ; neden olmasın ?

Yazılışı. — *Birinci eylemler kişilere göre çekimlendikleri için, anlamca bileşmiş olan bu gövdeler ayrı yazılır.*

285+1. -meye GÖRSÜN EYLEMİ, (sonuçlama eylemi). — Kendisinden sonra gelen önermeye, kesin bir sonuca varma anlamını katar :

Aklına esmeye görsün, yoksa yapmadan duramaz.

(Türkçe Sözlük.)

...canlarımızı istedikleri anda almakta güçlük çekmeyecekleri derkâr idi; bir kerre gücenmeye görsünler.

CADI **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

Bir öbekleşme niteliğinde görülen bu gövdeler de ayrı yazılmaktadır.

ÖBEKLEŞMİŞ EYLEMLER

Yazılışları ve türlü özellikleri bakımından bileşik eylemler arasına alınamayan birçok eylemlerimiz daha vardır. Bunlar ikişer, üçer, dörder,... sözcüğün öbekleşmesinden doğmuştur. Birkaçı :

286. DEYİM BİÇİMİNDE ÖBEKLEŞMİŞ EYLEMLER. — Konuluş, yapılış anlamlarından az çok kayan, sözlük anlamlarını düşündürmeden kullanılagelen klişeleşmiş birçok söz öbeklerimiz vardır. Bunlara **deyim** adı veriliyor. Bu klişeleşmiş öbekleri (deyimleri) kuran sözcüklerden her birini ayrı ayrı incelemek doğru değildir ; tümünü birden değerlendirmek, bir bütün saymak gerekir. Deyimler içinde :

a) Ad olanlar var : *Üst baş* (giyisi), *ayak teri* (ücret), *saçı uzun aklı kısa* (kadın), *iyi saatta olsunlar* (cin, peri), *yem borusu...*

2) Sıfat görevli deyimler daha çoktur : *Eli uzun, ağır başlı, ağzı bozuk, kulağı delik, tok gözlü...*

3) Belirteç olan deyimler de az değildir : *körü körüne, saçsaça başbaşa, Tanrının günü, üç aşağı beş yukarı...*

4) Eylem görevli deyimler sayısızdır ; birkaçı :

Gönül vermek, diş bilemek, yüz suyu dökmek, dört gözle beklemek, bir dediğini iki etmemek, gökte arayıp yerde bulmak, baştan çıkmak, ön ayak olmak, yerinde yeller esmek...

YARDIMCI EYLEMLERLE YAPILAN
BİLEŞİK EYLEMLER

287. YARDIMCI EYLEMLER :

Düşkünlere *yardım etmeliyiz. Sabret, muvaffak olursun.* Tanrı *muvaffak eylesin* !...
Bir *rahm kılmadın* ciğeri *kan alanlara*
Gurbette rûzgârı *perişan olanlara.*

(Fuzuli. XVI.)

Bu örneklerde italik harflerle dizilen eylemler ikişer sözcüklüdür. Birinci sözcükler ad soyundandır. İkinciler onlara eylem anlamı katıyor ; onun için bileşiktir.

Ad soylu sözcüklere iş, devim, oluş, kılış ve yargı anlamı katan ve asıl görevi bu olan sözcüklere **yardımcı** eylem denir.

Yardımcı eylemlerin başlıcaları şunlardır :

Etmek, eylemek, olmak, kılmak...

288. ETMEK yardımcı eylemiyle yapılan bileşikler :

I. *Orhan'ı yolcu ettik. Çalışan kol toprağı altın eder. Herkesi memnun edebilmek, ah etmek, yasak etmek, gevezelik etmek, işi berbat etti, oyun etmiş, göz ediyor...*

II. *Sabrediniz. Bahsetmeyelim, hissediyorum...*

Yapılışı. — Dilimizde yardımcı eylemlerle yapılmış bileşikler pek çoktur. Türkçe ad soylu birçok sözcük yardımcı eylemlerle bileştiği gibi, yabancı dillerden gelme birçok adlar, sıfatlar da bu biçimde bileşik eylem kurmaya yarar. Yukarıdaki örneklerin hepsi de *etmek* eylemliyle yapılmış bileşiklerdir. Anlam gerektirirse daha çok adlardan, ad soylu sözcüklerden bu yolda bileşik eylemler yapılır.

Anlamı. — *Etmek*'le yapılan bileşik eylemler şu bölümlere ayrılır :

1) **Sıfatlarla yapılanlar.** — Bu bileşik eylemler, nesne aldıkları için geçişlidir (bkz. n° 297).

2) **Adlarla yapılanların** nesne alıp almamaları anlam gereğine bağlıdır :

a) Çoğu nesne almaz ; geçişsizdir :
Düşkünlere yardım etmelisiniz. O, bize oyun etti. Teşekkür ederim.

b) Nesne alanlar ; geçişli olanlar da var :
Toprağı altın etmek. Düşmanı mahvetti. Radyoyu ayar ediniz. Kabul etmek, halledelim, neşrettiler...

Yazılışı. — Yukarıki örneklerde bitişik yazılanlar da vardır, ayrı yazılanlar da. Şöyle bölümlenir :

I. Bitişik yazılanlar. — Arapçadan dilimize geçmiş kimi sözcükler *etmek*'le bileşirken ses değişmesine uğramaktadırlar. Bu değişmenin iki türlüsünü, yazıda göstermek için, bitişik yazmak gerekli görülmüştür :

1) *Etmek*'le bileşen kimi sözcüklerin son harfleri ikizleşir :
His - hissediyor, zan - zannederim, hak - hakketmiş...

2) *Etmek*'le bileşen kimi Arapça sözcüklerin ikinci hecelerinde bulunan dar ünlüler düşer :

Şükür - şükredelim, sabır - sabrediniz, kayıp - kaybetti, keşif - keşfetmiş, defi - defet

II. Ayrı yazılanlar. — *Etmek*'le bileşirken bu yolda ses değişmelerine uğramayan bütün sözcükler ayrı yazılır :

Yardım etmek, gayret ediniz, sarf etmiş, terk edecek, dert etme, borç etmek, icap ediyor, inat etmesin, ayırt etmek...

NOT. — Saygılı anlatımlarda *et-* yerine *buyur-* kullanılır :
Dikkat *ediniz* = dikkat *buyurunuz.* Tanrı yurdumuza iyilikler ihsan *buyursun.*

Etmek sözcüğünün yardımcı eylem görevinden sıyrılarak, öteki eylemler gibi, başlı başına bir anlamla kullanıldığı da olur :

Ben ettim, sen etme (= yapma). *Bu kalem beş lira eder* (= değer).
Gidişi onu işinden edecek (= *yoksun bırakacak*)...

Yardımcı eylemlerin belli başlı birer sözlük anlamı yoktur. Görevleri — yukarıda da yazıldığı gibi — ad soylu sözcüklerle bileşmek, onları eylemleştirmektir. Oysa bu örneklerde *etmek*'te:

a) Başlı başına birer anlam var ;

b) Tam anlamlı eylemler gibi özne, tümleçler alıyor ; yani kendilerinden önce gelen sözcükler *etmek*'le kaynaşmıyor. Ona özne, nesne, ve tümleç oluyor.

Buna göre *etmek* eyleminin yardımcı görevinde olup olmadığı şöyle ayırt edilir :

Sonuna geldiği sözcükle bileşmiyor ; onları özne, nesne, tümleç olarak alıyorsa ; yani başlı başına bir anlamda kullanılıyorsa yardımcı değil, tam eylemdir.

289. OLMAK yardımcı eylemiyle yapılan bileşikler :

I. Tanrıya *şükrolsun* ; düşmanlarımız *mahvoldu...*
II. Hastamız *iyi oldu. Memnun oldum. Var olunuz. Hasta olmak...*
III. *Söyleyecek oldu* ; vaz geçti . *Uyumuş olacak, unutmuş olabilir...*
IV. ... daha iyi tetkike fırsat bulunca fikrini *değiştirir gibi oldu.*

DİŞİ ÖRÜMCEK **(Refik Halit Karay.)**

Öğrenmiş gibi oldum...

Yapılışı. — Örneklerden birinciler bitişik, ötekiler ayrı yazılmıştır. Şöyle kurala bağlanır :

Olmak'la bileşen sözcüklerde (bkz. n° 288) :

I. Ses değişmesi oluyorsa bitişik yazılır : *His - hissolunan, kahir - kahrolsun* !..

II. Ses değişmesi olmuyorsa ayrı yazılır : *Var ol* ! *mevcut olan...*

III. *Olmak* eylemi :

a) Gelecek zaman, geniş zaman, -miş'li geçmiş zaman ve gereklik kiplerinin ; hatta şimdiki zaman kipinin üçüncü tekil kişilerine gelir :

Söyleyecek oldu ; sonra vaz geçti.

Bütün mukayeselerin yapılmasını yabancı temsilcilerden *bekler olduk.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Nasıl olmuş da Piyer Loti Azyade'sini bunlar arasından seçmemiş ? Zira Şarklı kadınların en halis, en katıksız örnekleri bunlardır. İran'a gelip gittikten sonra Avrupa'nın bütün kızları, bana birer genç erkek *görünür olmuşlardı.*

ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

Ses *gelmez oldu* bahçelerden.

(Cahit Sıtkı Tarancı.)

Her gün adları söylenenlerden artık *bahsedilmez olmuştur.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Bugün hiç bir Türk ve Müslüman aile gösterilemez ki bir veya müteaddit evlâdını Moskof muharebelerinin birinde şehit *vermemiş olsun.*

BATARYA İLE ATEŞ **(Süleyman Nazif.)**

Kaderini bu toprağa *bağlamış olanlar...*
...bütün sanat ve kültür adamları bu yüzden *ağlamalı olmuştur.*

(Falih Rıfkı Atay.)

O, tasavvur ettiği yüksek payeye bir ad bulamıyor, sonra da itilâ emellerine *kapılıyor olduğundan* kendi kendine utanıyor.

MAVİ ve SİYAH **(Halit Ziya Uşaklıgil.)**

Yana yana *ağlanmaz olur mu* o yiğite, ki hayatında en güvendiği dayanak olağanüstü zekâsı idi.

ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI **(Ruşen Eşref Ünaydın.)**

b) **Olmak** yardımcı eylemi, **-de** durum takısını almış mastarla bileşir :
Yazmakta olduğu kitap...

c) **Olmak** yardımcı eylemi **-en** yapılı ortaçlarla da bileşir :

Şöhreti gittikçe azaldığından buna kulak *asan olmamıştı.*

YATIR **(Refik Halit Karay.)**

ç) **Olmak** yardımcı eylemi, geniş zaman kiplerinin 3. tekil kişileriyle de birleşir ve bileşiğe "-meye başlamak, -meye kalkmak..." ayırtıları katar :

Yaşlandıkça tesettüre riayeti arttıran bazı kocakarılar gibi Emine Hanım da son zamanlarda nazarlardan kendini *sakınır olmuştu.*

TUTUŞMUŞ GÖNÜLLER **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

Gider oldum el başıma derildi.
Gitme dedi, yâr boynuma sarıldı ;
Bizim kısmet gurbet ele verildi.
Ya ben ağlamıyam kimler ağlasın ?

(Ahlat Halk Türkülerinden.)

d) Geniş zaman kiplerinin olumsuzları, **olmak** eyleminin emir kipiyle bileşirse ilenme için kullanılır :

Beklemez olsun, bilemez olsun ! *Kalkamaz ol, çıkamaz ol* !..

e) **Olacak** sözcüğü, iyelik takısı almış bir addan sonra gelir ; onu da açıklayıcı ikinci bir ad izlerse anlatıma acı bir yergi ayırtısı siner :

— Bugün ya o *kocam olacak herifi* öldürmeliyim, ya ölmeliyim.

BİLLUR KALP **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

Eylemlerin **olmak**'la bileşmelerinden ortaya çıkan bu bileşiklere KARMAŞIK eylemler de denebilir.

Bu karmaşıkların olumsuzları, anlam ayırtılarıyle iki türlü olur :

a) ... *aile gösterilemez ki ... şehit vermemiş olsun.*
b) ... *aile gösterilemez ki ... şehit vermiş olmasın.*

Olumsuzluk kavramı tümcelere şu biçimlerde katılmıştır:

a) Asıl eylem olumsuzdur ;
b) Yardımcı eylem olumsuzdur.

Bu karmaşık eylemlerde çatı, birinci eylemlerin durumuna bağlıdır.

IV. **Bulunmak, düşmek** eylemlerinin arada sırada *olmak* anlamında kullanıldıkları da görülür :

Finlandiya taarruzunda Kızıl Ordunun ne mal olduğu da meydana *çıkmış bulunuyordu.*
ZORAKİ DİPLOMAT (**Yakup Kadri Karaosmanoğlu.**)

Balkan harbinde *şehit düşen* ağabeyim çiçeği burnunda nizamiye subayı idi.
(Falih Rıfkı Atay.)

Hasta düşmek, fakir düşmek, zayıf düşmek...

Aşağıdaki örneklerde **olmak**'lar başlı başlarına birer anlamlı eylemdir. Kendilerinden önce gelen sözcüklerse sırasıyle özne, tümleç ve belirteçtir. Bunun için yardımcı eylem değildir :

Sokakta bir kargaşalık oldu (= baş gösterdi, meydana geldi).
Saat sekizde okulda olmalıyım (= bulunmalıyım).
Üzümler daha olmamış (= yetişmemiş)...

Olmak eyleminin yardımcı sayılması için:

a) Kendisinin belli bir anlamı bulunmamalı ;

b) Sonuna geldiği sözcüğe eylem anlamı katmalı ve görevi yalnız bu olmalıdır. (bkz. n° 288).

Çatısı (bkz. n° 296, 306 v.s.) :

a) Ad soylu sözcüklerle bileşenler geçişsizdir :
Memnun oldum, mahvolmuş, arkadaş olmak...

b) Eylem soylu sözcüklerle bileşenlerde çatı birinci eyleme göredir :

Geçişli : *söyleyecek oldu, vermemiş olsun...*
Geçişsiz : *uyumuş olmak, düşecek oldu...*
Edilgen : *bahsedilmez olmuştur, yıkılacak olsa...*
Dönüşlü : *kalkınmış olmak, yıkanacak olanlar...*
İsteş : *karşılaşmış olduk, dövüşmüş olsalardı...*

290. EYLEMEK yardımcısıyle yapılan bileşikler :

Canı canan dilemiş vermemek olmaz ey dil
Ne *niza eyleyelim* ol ne senindir ne benim.
(Fuzuli XVI.)

Sinede bir lahza *âram eyle* gel canım gibi
Geçme ey ruh-u revan ömür-ü şitabanım gibi.
(Nedim XVIII.)

Seyreyledim eşkâl-i hayatı
Ben havz-ı hayalin sularında.
(Ahmet Haşim.)

Mevlâ görelim neyler ; neylerse güzel eyler.

Eylemek'le yapılmış bileşikler italik harflerle dizilmiştir. Anlam ve yapılış bakımından *etmek* eylemiyle yapılanlara benzemektedir (bkz. n° 288).

NOT. — *Eylemek* sözcüğüne eski metinlerde pek sık rastlanır. Son yüz yıl içinde azalmaya, yerini *etmek* eylemine bırakmaya başlamıştır. Nedeni, bu iki sözcüğün anlamca da, görevce de bir olmasında aranmalıdır.

Eski çağlarda **eylemek** yardımcılık görevinde değil gibidir ; başlı başına anlamı olan bir sözcük olarak kullanıldığı daha sık görülür :

Her hacer üstünde eşcar *eyledün*
Yerde insan *eyledün* gökte melek (= yarattın)
(Mihri XV.)

Bakırdan bir sığır *eylediler*. İçi kovuk ve içine neft ile katran koydular (= yaptılar).
(Bektaş XV.)

291. KILMAK eylemiyle yapılan bileşikler :

Müştakınam ey ecel *kerem kıl*
Def'i elem eyle *ref'-i gam kıl*
İmdat kılıp inayet-i Hak
Kıldı anı maksadına *mülhak*.
(Fuzuli XVI.)

Esir-i câm olan rinde hakaretle *nazar kılma*
Ki her rind-i belâ-keş kendi vadisinde bir Cem'dir.
(Ruhi XVI.)

Ger ölümden kurtulam dersen yürü var âşık ol
Döne döne aşk oduyle cism ü canı *kıl kebap*.
(Niyazi XII.)

Kılmak'la yapılan bileşik eylemler italik harflerle dizilmiştir. Hepsinde de "*kılmak*" *etmek* anlamındadır. Eski yazınımızda sıkça rastlanan "*kılmak*" son yüzyılda pek azalmıştır. Ancak resmî yazılarda ve daha çok, yaşlı kâtiplerin kalemlerinde birkaç deyime ara sıra rastlanmaktadır :

İcra kılındı. Takdim kılınan cetvel...

NOT. — "*Namaz kılmak, öğle namazını kıldım...*" sözlerinde *namaz* sözcüğü nesne görevindedir ; *kılmak* da yardımcı görevinden sıyrılmıştır, tam eylem anlamındadır.

292. YARDIMCI EYLEMLERLE KURULAN BİLEŞİK EYLEMLERİN OLUMSUZLARI.— Ad soylu sözcüklerle kurulan bileşiklerde olumsuzluk eki **-me** — yalınç eylemlerde olduğu gibi — yardımcı eylemlerin köklerine gelir :

Hissetmemiş, zannetmiyorum, yardım etmeyecek, memnun olmadı, keşfolunmamış, seyreylemedik...

293. ANLAMCA KAYNAŞMIŞ bileşik eylemler :

I. **Alıkoymak** :

Hiç, hiç bir şey onları zevklerinin en küçüğünden *alıkoymaz*.

(Falih Rıfkı Atay.)

Elvermek :

Ya Rab çekemem bu ıstırabı,
Hatta çekemem huzur u habı
Tebdil buyur bu hali artık ;
Elverdi bu gördüğüm karanlık.
Kabrinde onun beni şehit et ;
Elverdi türabının azabı.

MAKBER **(Abdülhak Hâmit Tarhan.)**

Düşgelmek : rastlamak, tesadüf etmek.

(Türkçe Sözlük.)

Öngörmek : gözönünde tutmak...

Aşermek, aşyermek : (Kadınlar gebelikte) kimi yemeklerden tiksinti duymak...

Varsaymak : farz etmek...

II. Hasta düşmek, yorgun düştü, lâzım gelmek, hoş görmek...

Yapılışı. — Kaynaşmaları derecelidir :

I. örnekte sözcükler büsbütün kaynaşmıştır ; sözcüklerden ikisi de kendi sözlük anlamlarından sıyrılmış, başka anlamlı bir gövde kurmuşlardır.

II. örneklerde birinci sözcükler sözlük anlamındadır. Yalnız ikinciler sözlük anlamlarından sıyrılmışlardır. Bununla birlikte anlamca bileşmişlerdir. Bu olay şöyle denenebilir :

Terli iken soğuk su içtiği için *hasta düştü.*
Dün hastanede karyoladan bir *hasta düştü.*

Birinci örnekteki *hasta* sözcüğü özne, nesne gibi bir tümce öğesi değildir. Oysa ikinci örnekteki *hasta*, tümcesinin öznesidir.

Yazılışı :

I. Tam kaynaşmışlar bitişik yazılır.

II. İyice kaynaşmayanlar ; yani sözcüklerinden ancak birisi anlamından az çok sıyrılmış bulunan bu deyim değerli bileşik eylemler ayrı yazılmaktadır.

294. BİLEŞİK EYLEMLERİN ÇEKİMİ. — Bütün bileşik eylemler, kip ve kişi eklerini, yalınç eylemler gibi alır ve onlar gibi çekimlenirler :

Çıkabiliyorum, açıvermelisiniz, bekleyedursunlar, düşeyazdım, göreceği gelmiş mi ? Yardım etmeyecek miydiniz ? Seyreylédim...

EYLEMİN ÇATISI

295. ÇATI. — Eylemlerin nesnelerine, öznelerine göre olan özelliklerine ÇATI denir.

296. NESNE ALIP ALMADIKLARINA GÖRE EYLEMLER ikiye ayrılır:

1) Geçişli eylemler (bkz. n° 297) ;
2) Geçişsiz eylemler (bkz. n° 298).

297. GEÇİŞLİ EYLEMLER :

Turgut kapıyı açtı. Yalçın şiir okuyor...

tümcelerinde :

a) Turgut'un *açma* işinden etkilenen öğe var : *kapıyı.*

b) Yalçın'ın *okuma* işinden etkilenen de *şiir*'dir.

Kapıyı ve *şiir* sözcükleri "nesne" dirler.

Buna göre :

Öznelerin yaptıkları *açmak*, *okumak*, işleri başkalarına geçiyor, başkalarını etkiliyor.

Öznesinin yaptığı iş başkasına geçen, yani nesne alan eylemler geçişlidir.

298. GEÇİŞSİZ EYLEMLER :

Kuş uçar. Orhan koşuyor. Yalçın düştü. Ali gülmüş. Top patladı. Tren kalkıyor. Gözlerim kamaşıyor. Dolu yağdı. Dereler taşmış...

tümcelerinde "uçma, koşma, düşme, gülme, patlama..." eylemleri özneden başkalarına geçmiyor.

Öznesinin yaptığı iş başkalarına geçmeyen, yani nesne almayan eylemler geçişsizdir. Yalnız :

Geçişsiz eylemlerin birçoğu — nesne görevine giren — kendi eylem adlarıyle birlikte kullanılır :

Bir atlayış atladı ; hepimiz şaştık. Öyle bir yaşayış yaşıyor ki !..
Bunca yaş yaşamış...
Bir uykuyu cananla beraber uyuyanlar...

(Yahya Kemal Beyatlı.)

Aslında geçişsiz olan bu eylemlerin tümcelerindeki nesneler kendi köklerinden türemiştir.

NOT. — Geçişli eylemlerin de bu biçimde nesne alanları vardır :
Yazı yazıyor. Yemek yiyeceğim. İçki içmem. İş işler. Dikiş diker...
Bu çeşit nesnelere KÖKTEŞ TÜMLEÇ de denir.

299. GEÇİŞLİ ve GEÇİŞSİZ eylemler nasıl ayırt edilir ? Bir eylemin geçişli olup olmadığını, nesne alıp almadığını denemek için **neyi ? kimi** ? sorularından biri sorulur :

a) Sorulardan biri uygun düşer, yanıt bulunursa eylem geçişlidir.
b) Sorular uygun düşmez, yanıt alınmazsa geçişsizdir.
Şu örneklerde deneyelim :

Dinleyiniz. — Neyi ? — Dersi, konferansı. — Kimi ? — Beni.
Gördüler. — Neyi ? — Evi, odayı, ağacı. — Kimi ? — Orhan'ı.
Yazacak. — Neyi ? — Şiiri, ödevi, defteri...
Oysa :
Geldik. — Neyi geldik, kimi geldik ? denmez.
Durunuz. — Neyi durunuz, kimi durunuz ? denmez.
Gülmek. — Neyi gülmek, kimi gülmek ? denmez.

a) *Neyi, kimi* ? sorularına yanıt veren eylemler geçişlidir ;
b) *Neyi, kimi* ? soruları uygun düşmeyen eylemler geçişsizdir.

NOT. — Nesnesi belirtisiz olan geçişli eylemlerde *neyi* sorusu yerine *ne* de kullanılır (bkz. n° 84/2).

NOT. — Hem geçişli, hem geçişsiz ; yani kimi anlamlarıyle geçişli, kimi anlamlarıyle geçişsiz olan eylemler var :
Gezmek, geçmek, sürmek, çalmak...

300. GEÇİŞSİZ EYLEMLERİN ekle ÇATI değiştirmesi :

I. *Üşümek, geçişsizdir ; üşü-t-mek, -t ile geçişli olmuştur.*
II. *yatmak, geçişsizdir ; yat-ır-mak -ır ile geçişli olmuştur.*
III. *Ötmek, geçişsizdir ; öt-tür-mek -tür ile geçişli olmuştur.*
IV. *Dalmak, geçişsizdir ; dal-dır-mak -dir ile geçişli olmuştur.*

Örnekler gösteriyor ki bir geçişsiz eylemin kök ya da gövdesine, uyarına göre -t, -ir, -tir (-dir) eklerinden birisi gelmekle geçişli olur. Bunlara **oldurgan** eylemler denir.

Eklerin görevleri, anlam özellikleri birer birer incelenecektir :

301. **-t, -(i)t** EKİYLE GEÇİŞLİ OLAN EYLEMLER :

I. *İnle-tmek, yürü-tmek, büyütmeli, eritmeli, acıtıyor...*
II. *İncel-tmek, azal-tmak, doğrultmak, yükseltmeli, alçaltıyor...*
III. *Öksür-tmek, aksır-tmak, kabartır, oturtmadı, bağırtmaz...*
IV. *Yedir-tmek, pişir-tiyor, uçurt-muş, indirtmeli, yazdırtmak...*

Yapılışı. — Bu eylemlerin tabanları ikişer hecelidir. Sonları :

I. örneklerde tabanlar ünlü ile bitiyor ;
II. örnekler, sıfatlardan -(e)l ekiyle türemiş eylemlerdir (bkz. n° 265).
III. örnekler, tabanları **r** harfiyle biten ikişer heceli köklerdir.
IV. örnekte geçişlendirme eki olan **-r** ve **-dir**'den sonra da **-t** gelmektedir :

Türk evlâdı odur ki yurdu olan toprağı
Ana ırzı bilerek yad ayağı *bastırtmaz.*
Bir yabancı bayrağı
Ezan sesi duyulan hiç bir yere *astırtmaz.*

TÜRK SAZI (**Mehmet Emin Yurdakul.**)

Bunlardan başka :

a) **rk** ile biten tabanlar da **-it** alıyor :

Berk-itmek, sark-ıtmak, korkutmamış, ürkütmeyiniz...

b) Yalnız **k** ile biten kimi tabanlar da **-it** eki alır :

ak-ıtmak, kok-utmak...

NOT. — **-t** ile geçişlenmişe benzeyen eylemler var :
Tüketmek, aldatmak, kirletmek, avutmalı, öğretmeli...

Bunların **-t**'siz kökleri kullanılmadığı için bunları oldurgan değil ; geçişli saymak yerinde olur. Bunun gibi bu eylemlerin **-n** ile türemiş gibi gözükenlerini de edilgen (bkz. n° 309) ya da dönüşlü (bkz. n° 313) değil ; geçişsiz saymak gerekir :

Tükenmek, aldanmak, kirlendi, avunacak, öğreniyor...

302. -()**r** EKİYLE GEÇİŞLENEN EYLEMLER :

Piş-irmek, taş-ırmak, koparmış, duyurmak, doyurdu...

Yapılışı. — a) Eylemlerin hepsi de birer heceli köklerdir. Yalnız böyle olan her kök -()**r** ekiyle geçişlenmiyor :

İn-dirmek, kay-dırmak, kızdırmayınız, küstürmüş, koşturuyor...

b) **-r**'den önce gelen ünlü, çok kez dardır ; düz geniş ünlü olduğu da görülür : *Kop-armak, gidermek, çıkarmak...*

c) Kesin bir kurala bağlanamayan bu ek için kullanış töresine uymaktan başka ölçü yoktur.

303. **-tir (-dir)** EKİYLE GEÇİŞLENEN EYLEMLER [1] :

I. *Es-tirmek, öt-türmek, in-dirdim, koşturmuş, gezdirelim, ye-dirmek, dedirmek, güldürmek, vardırmak...*
II. *Kucaklaş-tırmak, sevin-dirmek, inandırmış, uslandıracak, oturtturmalı...*

Yapılışı. — a) **-tir** ekinin ünlüsü dar olduğu için ünlüler uyumuna göre değişerek -tir, -tır, -tur, -tür olur.

b) Ekin başındaki **t**, yumuşak harfle biten tabanlarda **d** olur :

Gül - dürmek, uyan - dırmayınız, kan - dırıyor...

Anneler dindiriniz gözünüzün yaşını.

(Kemalettin Kamu.)

Geldiği tabanlar :

I. **-tir (-dir)** eki daha çok bir heceli köklere gelmektedir ;
II. İki ve daha çok heceli eylem tabanlarından :
a) Sonunda **l** ya da **r** bulunmayanlara ;
b) Ünlülerle bitmeyenlere gelmektedir.
c) Dönüşlü ve daha çok, işteş tabanlar da **-dir**'le çatı değiştirebilirler (bkz. n° 318).
ç) **-t** ile geçişlenen tabanlara da **-tir** gelir.

NOT. — **-(i)t** ve **-dir** ile çatı değiştirmişe benzeyen şu eylemler geçişsizdir :
Adam *sapıtmış*, gittikçe *azıtırsa...* Ordu düşmana *saldırdı.* O sözlere *aldırma. Çıldırmak, seğirtmek...*

304. GEÇİŞ KERTELERİNİN ARTIRILMASI. — Geçişsiz eylemler eklerle geçişli olabildikleri gibi ; geçişli eylemler de bu eklerle ikinci, üçüncü kerteden geçişli olur :

Yazmak geçişlidir. **-dir** ekiyle ikinci kerteden geçişli olur : *yaz-dır-mak*. Bir

1) -tir eki, yukarıda incelenen -t, -if eklerinden bileşmişe benziyor.

ek daha — yani **-t** eklenirse — üçüncü kerteden geçişli olur : *yaz-dır-t-mak...*

Bunlara **ettirgen** eylemler denir.

Bir örnek daha :

Turgut kitabı *aldı.* "Aldı" aslında geçişlidir ; I. kerte.
Turgut kitabı Ahmet'e *aldırdı.* "Aldırdı" ekle II. kertede.
Turgut kitabı Yalçın'a *aldırtmış.* "Aldırtmış" iki ekle III. kertede geçişli olmuştur.

Bu eklerle bütün geçişsiz eylemler geçişli olduğu gibi, geçişlilerin de geçiş kerteleri artırılabilir. Yalnız ikiden çok ek takmak sakıncalıdır ; ikiden çok ek takılırsa :

1) Anlamı kavramak güçleşir ; çünkü :

Turgut kitabı aldı.

tümcesinde *almak* işini doğrudan doğruya özne (Turgut) yapıyor.

Eylem ikinci kerteden geçişli olunca, yani :

Turgut kitabı Ahmet'e aldırdı.

denince, *almak* işini özne (Turgut). Ahmet'e yaptırıyor.

Üçüncü kertelide ; yani :

Turgut kitabı Ahmet'in yardımıyle Yalçın'a aldırtmış...

tümcesinde de *almak* işini özne (Turgut) değil, araç olan Ahmet değil ; ikisinin etkisiyle üçüncü bir kişi olan Yalçın yapıyor. Eklerin sayısı, yani geçiş kerteleri bundan fazla olursa özne etkisinin kaç araçtan geçtiğini kavramak güçleşir.

2) Çok ekli eylemin söylenişi de ses kakışması yüzünden güçleşir, sevimsiz olur : *Yazdırttırdım.* Bunda üç geçiş eki var :

a) Ses kakışması bir yana ;

b) Eylemin kaç kişinin etkisi ve aracılığı ile yapıldığını kavramak kolay değildir.

c) Ek sayısı artırılırsa bu çifte sakınca büsbütün yenilmez olur.

305. GEÇİŞLENİRKEN DEĞİŞEN EYLEMLER. — Sayısı çok olmayan kimi eylemler geçiş eki alırken gövdelerinde, az, çok, değişmeler olmuştur :

Gelmek eyleminin geçişlisi (geldirmek değil) *getirmek*'tir.
Kalkmak eyleminin geçişlisi (kalktırmak değil) *kaldırmak*'tır.
Emmek - emzirmek, (anlam ayırtısıyle) *emdirmek* de var.
Görmek - göstermek (anlam ayırtısıyle) *gördürmek* de var.

NOT. — *Kalkmak* eyleminin geçişlisi (kalktırmak değil) *kaldırmak*'tır. Kurala göre *kalmak*'ın geçişlisi de böyle olmak gerekirken kullanılmaz. Onun yerine *bırakmak* eylemi ve bunun ikinci kerteden geçişlisi kullanılır : *Bıraktırmak.*

ÖZNELERİNE GÖRE
EYLEMLERİN ÇATILARI

II

306. ÖZNEYE GÖRE ÇATI :

I. Turgut Orhan'ı *dövdü.*
II. Orhan *dövüldü.*
III. Turgut'la Orhan *dövüştü.*
IV. Anneleri *dövündü.*

Bu tümcelerde öznelerin, iş bakımından durumları şöyledir :

I. tümcede özne (Turgut) eylemi yapandır.
II. tümcede özne (Orhan) eylemden etkilenendir.
III. tümcede özne (Turgut'la Orhan) eylemi karşılıklı yapıyorlar.
IV. tümcede özne (anne) hem eylemi yapan, hem de etkilenendir.

Eylemin eki değiştikçe öznenin durumu da değişiyor.

Özneyi ilgilendiren bu değişikliğe de **çatı** denir.

307. ÖZNELERİNE GÖRE EYLEMLER, çatı bakımından dörde ayrılır:

1) Etken eylemler (bkz. n° 308) ;
2) Edilgen eylemler (bkz. n° 309) ;
3) Dönüşlü eylemler (bkz. 313 v.s.) ;
4) İşteş eylemler (bkz. n° 317).

308. ETKEN EYLEMLER :

Turgut, Yalçın'ı çağırdı. Ben gideceğim. Çocuk uyumuş...

Bu tümcelerde özneler, eylemlerin anlattığı işi, oluş ve kılışı yapmaktadır, yapandır ; özneler yapıcıdır.

Özneleri yapıcı olan eylemler etken çatılıdır.

309. EDİLGEN EYLEMLER :

Yalçın çağırıldı. *Sular* çekilmiş. *Kapı* açıldı. *Şiir* okunuyor.

Özneler italik harflerle dizilmiştir. Etkenlerde özneler yapıcıydı (bkz. n° 308). Oysa bu tümcelerde özneler, eylemlerin anlattıkları işlerden, oluş ve kılışlardan etkilenmişlerdir.

Özneleri, yapılan işin etkisine uğrayan eylemler edilgen çatılıdır.

Etken ve edilgen çatılılar şöyle ayırt edilir :
Özne, işi yapıyorsa eylem etkendir : *Orhan camı kırdı.*
Özne, işten etkileniyorsa eylem edilgendir : *Cam kırıldı.*

Edilgen eylemlerin türeyişi. — Türkçede bütün eylemler, aslından ETKEN çatılıdır. Edilgenler, etkenlerden eklerle türemiştir :

ETKENLER : *Ali tahtayı sildi. Okumuş, açmak yazdı...*
EDİLGENLER : *Tahta silindi. Okunmuş, açılmak yazıldı...*

Edilgen eylem türetmeye yarayan ekler ikidir : **-il**, -(i)**n**.

310. **-il** EKİYLE EDİLGENLEŞEN EYLEMLER :

Ver-ilmek, kes-ildi, yaz-ıldı, sorulacak, dökülsün...

Türeyişi. — Ünlülerle ve l ile bitmeyen bütün eylemler **-il** eki ile edilgenleşir. **-il**, uyuma göre değişerek -il, -ıl, -ul, -ül olur.

311. -(i)**n** EKİYLE EDİLGENLEŞEN EYLEMLER :

Başla-n-ıyor, bekle-n-ecek, oku-n-muş, bil-in-di, bul-un-sa...

Türeyişi :

a) Ünlülerle biten tabanlardan sonra **-n** ;
b) l harfiyle biten tabanlara **-in** geliyor.

Edilgenlik ekleri eylem tabanlarında yapı ve çatı eklerinden sonra gelir :
Baş-la-nmak, karşı-la-ş-ıldı, ben-im-se-niyor, döv-üş-tür-üldü...

Olumsuzluk eki **-me** ile kip ve çekim ekleri, edilgenlik eklerinden sonra gelir:
Yazılmamış, istenmiyor, açılmamalısınız, dövüştürülmesin...

312. EDİLGEN EYLEMLERİN KULLANILIŞI :

I. *Orhan kalemi kırdı.* — *Ülkü çiçeği sulamış...*
Kalem kırıldı. — *Çiçek sulanmış...*
II. *Herkes bu söze güler.* — *Orhan yarın okula gidecek...*
" " *gülünür* — " " *gidilecek...*

I. *Kırdı, sulamış* eylemleri geçişlidir. Bu eylemler edilgenleşince tümcelerden şunlar düşüyor :

1) Gerçek özneler : *Orhan, Ülkü* ;

2) Nesne eki **-i**.

Eki düşen nesneler (kalem, çiçek) özneleşiyor.

II. numaradaki tümcelerin eylemleri geçişsizdir (bkz. n° 298) : *Güler, gidecek.*

Bu geçişsiz eylemler edilgenleşince gene özneler (herkes, Orhan) düşer ; yerini tutacak nesne bulunmadığı için :

Geçişsiz-edilgen eylemlerin tümcelerinde özne bulunmaz ve bunların ancak üçüncü tekil kişileri kullanılır. Bunları tek kişili eylemler saymak gerekir :

Bataklıklar geçildikten sonra, tekrar sürülmüş tarlalara *gelinir*.
İNCE MEMET (**Yaşar Kemal.**)

Doğru söze *kızılmaz*.
Burada birkaç gün *oturuldu*. Orada *yatılır* mı ? Böyle şeylerden *korkulmaz*. Ölenle *ölünür* mü ? Yol ortasında durulmaz...

Bu incelemelerle eylemlerin niçin edilgenleştirildiği açıklanmış oluyor :

Özne bilinmiyorsa, ya da söylenmek istenmiyorsa edilgen çatılı eylemler kullanılır.

NOT. — Gerekirse, edilgen eylemin gerçek öznesi, tümcenin öznesi olarak değil :

1) "Tarafından,, sözcüğünün tamlayıcısı olarak tümceye girer :
Çalıkuşu, *Reşat Nuri Güntekin* tarafından yazılmıştır.

2) Edilgen eylemin gerçek öznesi **-ce** ekini alarak, belirteç olur :
Anayasa *milletçe* kabul edildi. Buna *kurulca* karar verildi...

313. DÖNÜŞLÜ EYLEMLER :

Zeynep *süslendi*. Kadın *dövünüyor, söyleniyor*. Orhan *soyunuyor, yıkanacak*, sonra *kurulanıp giyinecek*...

Aşevinden gelen kebap kokusunu derin derin koklayarak yırtıcı bir iştahla *yalandı*.
DEVLET ANA (**Kemal Tahir.**)

Atiye Hanım, müthiş bir ağrı çekiyor gibi bir düzüye *yolunur, dövünür*.
SON ARZU (**Hüseyin Rahmi Gürpınar.**)

"Nereye sindi, saklandıysa bulurlar, asarlar yavrumu asarlar !,, diye *çığırıyordu*. Kapıdan girdi usul usul. Kızlar *çığrınıp* kalktılar.
TIRPAN (**Fakir Baykurt.**)

Bu tümcelerde italik harflerle dizilen eylemler :
a) Etkendir ; çünkü özneler yapıcıdır ve gerçek öznedir.
b) Edilgendir ; çünkü özneler eylemden etkileniyor.

Örnekleri bir daha inceleyelim :
a) Zeynep, süslenme işini yapıyor ; hem de o işten etkileniyor.
b) Döven de, dövülen de kadının kendisi ; yani öznedir.
c) Yıkayan da, yıkanan da ; soyan da, soyulan da ; kurulayan da, kurulanan da ; giyen de, giyinen de Orhan'ın kendisi ; yani öznedir.

Hem etken, hem edilgen gibi görünen bu eylemlerde öznelerin etkileri kendilerine dönmektedir. **Dönüşlü** denmesi de bundandır.

Türeyişi. — Geçişli tabanların sonları :
a) Ünlü ise bir **-n** gelir.
b) Ünsüzse **-in** gelir ve uyuma göre değişir.

Dönüşlüler, öznenin, eylemi kedi üzerinde veya kendisi için yaptığını anlatmaya yarar.

Dönüşlü eylemler, ancak geçişlilerden türer, geçişsiz eylemlerin dönüşlüleri olmaz.

NOT. — Eylemlere dönüşlülük anlamı **-(i)n** ekiyle katıldığı gibi ; **kendini, kendine, kendi kendini**... adılarıyle de katılabilir :

Orhan övünüyor = Orhan kendini (kendi kendini) övüyor.
Tehlikeden korun = Tehlikeden kendini koru.
Zeynep elbise dikinmiş = Zeynep kendine elbise dikmiş...

-(i)n'li biçimi türememiş eylemlere de "kendi,, adılının çeşitli çekimleriyle dönüşlülük anlamı katılır :

Boşuna kendinizi üzmeyiniz. Kendimi düşünüyorum...

314. -(i)n EKİYLE TÜREMİŞ EDİLGEN EYLEMLER,

biçimce dönüşlülere benzer : *Yıkanıyor* eylemi :

a) *Çamaşır yıkanıyor*, tümcesinde edilgendir ; çünkü çamaşırı başkası yıkıyor.

b) *Turgut yıkanıyor*, tümcesinde ise dönüşlüdür ; çünkü *yıkayan* da, *yıkanan* da Turgut'tur ; yani Turgut kendini yıkamaktadır.

Başka bir örnek : *süslenmiş* :

a) *Etraf süslenmiş*, tümcesinde edilgendir ; çünkü etrafı başkaları süslemiştir.

b) *Zeynep süslenmiş*, tümcesinde ise dönüşlüdür ; çünkü *Zeynep kendini süslemiş* demektir.

Bu örneklerin incelenmesinden çıkan sonuç şudur : Ünlü ile ya da l ile biten tabanlardan gelişen edilgen eylem de -(i)**n** ile türediği için (bkz. n° 311) aynı tabanlardan türemiş dönüşlülere benzerler. Bunları ayırt edebilmek için anlamlarına bakmaktan başka yol yoktur :

a) Eğer -(i)**n** eki tümceye **kendini, kendine**... anlamını katıyorsa dönüşlüdür.

b) Bu anlam yoksa, eylemi özneden başkası yapmışsa edilgendir.

c) Cansız öznelerin kendi kendilerini etkilendirmesi ; yani işi kendi üzerlerinde yapması düşünülemez ve olmaz. Bunun içindir ki cansız öznelerin eylemleri dönüşlü olmaz.

NOT. — **n** harfinin eylemlere kattığı dönüşlülük ve edilgenlik ayırtısı :

1) **-len** ekiyle türemiş *yaşlanmak, evlenmek, dalgalanmak*... geçişsiz eylemlerinde de sezilmektedir (bkz. n° 263).

2) *Sakınmak* da, kökü kullanılmış olmamakla birlikte, dönüşlü anlamındadır.

3) **n** ile biten ve kök değerinde olan eylemlerde de bu dönüşlülük anlamı sezilmektedir : *İnanmış, utanıyor, özendi, usandık*...

315. Kimi eylemlerin edilgenleriyle dönüşlüleri ayrı ayrı eklerle yapılır : Edilgenleri **-il**, dönüşlüleri **-in** ekini alır :

	Edilgen	Dönüşlü
Görmek'ten	*görülmek*	*görünmek,*
Dövmek'ten	*dövülüyor*	*dövünüyor,*
Yapmak'tan	*yapılmış*	*yapınmış*
Giymek'ten	*giyildi*	*giyindi,*
Sevmek'ten	*sevilir*	*sevinir*...

NOT. — **-in**' ekiyle dönüşlü çatıları gelişmemiş kimi eylemlerde **-il** ekiyle türemiş olanlar hem edilgen, hem de dönüşlü anlamlarında kullanılır :

Silâh *atıldı.*	edilgen,
Orhan ileriye *atıldı.*	dönüşlü,
Bayrak *dikildi.*	edilgen,
Turgut karşımıza *dikildi.*	dönüşlü,
Süte su *katılmış.*	edilgen,
Yalçın da : "gezintiye *katılacağım*" diyor.	dönüşlü...

Sözün gelişinden bunlar kolayca ayırt edilir. Tümcede gerçek özne varsa eylem dönüşlüdür ; yoksa edilgendir.

316. KATMERLİ EDİLGENLİK. — Ünlülerle biten geçişli eylemlerde edilgenlik ekinin *-nil = n + il* biçiminde katmerleştiği de görülür :

Her taraf arandı (aranıldı). *Ona söylenir* (söylenilir).

Böyle denir (denilir). *İşe başlandı* (başlanıldı)...

317. İŞTEŞ EYLEMLER :

Durakta *bekle-ştik*, Kuşlar *uç-uştu*. Horozlar *döv-üşüyor*. Çocuklar *itişip gülüşüyorlar*. ...bayram günleri barışır, *sevişir, öpüşür*,... hiç olmazsa *susuşurlar*.

(Burhan Felek.)

Türeyişi. — Örneklerdeki işteş eylemler ve türevleri italik harflerle dizilmiştir. Şöyle türemektedir ; eylem tabanlarının sonu :

a) Ünlü ise bir **ş** gelir : *Kucakla-şıp ağla-şmak*...

b) Ünsüz ise ek **-iş** olur : *İt-işip kak-ışmak*...

Anlamı. — -(i)ş yapılı eylem gövdelerinde başlıca şu anlamlar var :

1) **Birlik.** — İşi, oluşu, kılışı iki veya daha çok özneler birlikte yapar :

Bülbüller ötüşüyor, kuzular meleşiyor, serçeler cıvıldaşarak uçuşuyorlardı.

Bunlar geçişsiz eylemlerden türemiştir.

2) **Karşılık.** — Eylemi iki, ikiden çok özne karşılıklı yapar :

Dostlar sevişir, kucaklaşır ; düşmanlar dövüşür, boğazlaşırlar. Haylazlar sövüşüyor.

Bu örneklerdeki işteş eylemler geçişli tabanlardan türemişlerdir.

Kökleri kullanılmayan:

Kavuşmak, barışmak, yapışmak, bitişmek...

eylemleri de -(i)ş'le türemiş gibidirler. Bunlarda da eylem, özne ile bir başka varlık arasında olmaktadır :

Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur.

(Atasözü.)

Pul zarfa yapışır. Masa duvara bitişecek...

İşteşlik anlamı, şöze "birbirini, birbirine..." sözcükleriyle de katılır.

Ohran'la Yalçın sinemada birbirlerini görmüşler, önce birbirlerine bakmışlar, sonra gülmüşler...

Birbirini koruyan arkadaşlar... Birbirine yardım eden insanlar...

3) **Nitelikte eşitlik.** :

Güneş altında yüzler *esmerleşir* ; *siyahlaşır* da. Çamaşır yıkandıkça *beyazlaştı*. Çocuk *güzelleşiyor*. Her şey *iyileşecek*. Dün iki kişiydik, bugün *üçleştik*. Sular *durgunlaştı*. *Avrupalılaşmak*...

Anlamı :

Esmerleşir, siyahlaşır = Esmere, siyaha eşit olur.

Güzelleşiyor = Nitelikte güzele eşit oluyor.

Üçleşmek, dörtleşmek = Üç olmak, dört olmak ; sayıca denk olmak.

Bu nitelikte eşitlikle sayıda denkleşme de bir çeşit işteşliktir.

4) Adlardan **-leş** ekiyle türemiş eylemlerin (bkz. n° 264) çoğunda birlik ve karşılık anlamı açıktır :

Sözleşmek, dertleşmek, şakalaşmak, paylaşacaklar...

Nitelikte eşitlik anlamına gelenler de var :

Tunçlaşmak = Renk ve dayanık niteliğinde tunçla eşit olmak, tunca benzemek.

Odunlaşmak = Kabalıkta oduna eşit olmak.
Şekerleşmek = Nitelikte şekere denk olmak, benzemek...

5) -(i)ş ekiyle türemiş olduğu halde işteşlik anlamı bulunmayan eylemlerimiz var :

Çocuk *gelişiyor*, fırtına *yatıştı*. Zor işlere *girişmekten* çekinmez. *Kalkışmak...*

6) Buna karşılık, nasıl türedikleri dilbilgisince kestirilemeyen birçok eylemlere **ş**'nin işteşlik anlamı kattığı sezilmektedir :

Düşmanlar *savaşmaktan* vazgeçerek önce *konuştular*, sonra *barıştılar*. Gözlerim *kamaşıyor*. Vapurlar *yarışıyor* ; birisi *yanaştı...*

318. DÖNÜŞLÜ ve İŞTEŞ EYLEMLERİN çatı değiştirmesi :

a) Dönüşlülerle işteş eylemlerin pek çoğu nesne almaz ; geçişsizdir. Bütün geçişsizler gibi, eklerle çatıları değişir ; geçişli olur :

Sevinmek - sevin-dirmek, soyunmak - soyundurmak, giyindir-...
Dövüşmek - dövüş-türmek, paylaşmak - paylaş-tırmak, güzelleşiyor - güzelleştiriyor, görüştürmek...

Dönüşlü ve işteş eylemlerin birkaçı nesne alır ; geçişlidir :

Orhan yeni elbiselerini *giyinmişti*. Ortaklar mallarını *bölüştüler*. Kardeşler babalarından kalan varlıklarını *paylaştılar*. *Kapışmak...*

b) Dönüşlü ve işteş eylemler etkendirler. Bunlardan bir kısmı edilgenlik, ekiyle çatı değiştirirler :

Bu kadar *süslen-il-ir* mi ? Adı her yerde *söylenilecek*. Burada *soyunulur*, *yıkanıldıktan* sonra *giyinilir...*

Yurt için *savaşılır*, *dövüşülür*. Kazançlar *paylaşıldı*.

Böylece çatı eklerinin art arda gelmesiyle oluşan biçime KATMERLİ ÇATI denir (bkz. n° 316).

c) Dönüşlülük ekiyle işteşlik eki bir gövdede birleşmez.

EKEYLEMLER

319. EKEYLEMİN ÇEKİMLENEN KİPLERİ :

Çelik serttir. Turgut öğrenci imiş. Biz Türküz. Orhan dün izinli idi (izinliydi)...

Bu dört tümcenin yüklemlerinden hiç biri, anlamı bilinen mastarlardan çekimlenmiş değildir. *Sert, öğrenci, Türk, izinli* sözcükleri ad soyundandır. Sonlarına gelen *-tir, imiş-, -üz, idi* söy'leriyle yüklem olmuş ; yani eylemleşmişlerdir.

Ad soylu bütün sözcüklerin sonlarına gelerek onların yüklem olmalarını sağlayan parçalara **ekeylem** diyoruz.

Ekeylemin mastarı İMEK'tir, denir [1].

Kullanılmayan bu **imek** mastarından bizim diyeliğimizde ancak şu kipler çekimlenir. :

I. -di'li geçmiş kipi :

Ben idim, küçük idin, hasta idi, biz idik, siz idiniz, genç idiler...
Bendim, küçüktün, hastaydı, bizdik, sizdiniz, gençtiler...

Çekimi :

İdim, idin, idi, idik, idiniz, idiler (veya *i*'ler düşer) :
-dim, -din, -di, -dik, -diniz, -idler.

1) «*İmek*» sözcüğünün kullanıldığını gösteren bir belgeye rastlanmıyor. Bu, "*idi, imiş, ise, iken...*" sözcüklerini bir mastara bağlamak isteğinden doğmuşa benzer. Kaynaklarda bu ekeylemin "*erti, ermiş, erse, erken, ermes...*" biçiminde kullanıldığı göz önüne alınırsa asıl ekeylem mastarının "*ermek*" olduğu anlaşılır :

Bay bar ertim ağılım on, yılkım sonsuz erti. =
Zengin idim ağılım on, yılkım sonsuz idi.

ORHUN (Sücü) yazıtı, 5.

Divanü Lûgat-it-Türk'te pek çok örnek var :

a) *Ol andağ erti* = O öyle idi, öyle oldu.

b) *Neçe yitik biçek erse öz sapın yonması* =
Nice keskin bıçak olsa öz sapını yonmaz.

D.L.T. I. s. 384. Besim Atalay çevrisi.

c) *Ol kelür erken kördüm.* =
O gelir iken gördüm.

D.L.T. I. s. 108, Besim Atalay çevrisi.

c) *Bu turgu yir ermes.* =
Bu durulacak yer değildir.

D.L.T. II. s. 68. Besim Atalay çevrisi.

Kullanılışı. — "İdi" ekeylemi :

a) Bütün ad soylu sözcüklere gelir, onları yüklem yapar :

Burası güzel bir *bahçe idi*. O zamanlar sen daha *çocuktun*.

Bendim geçen ey sevgili sandalla denizden.

(Yahya Kemal Beyatlı.)

b) Kiplerin III. tekil kişilerinin sonuna gelerek onları bileşik zamanlı kılar (bkz. n° 322, 323).

Yazılışı. — **idi**, daha çok bitişir. Bitişirken :

a) Sözcüğün sonu ünsüz ise **i** düşer ; **di** bir ek gibi uyuma ve benzeşmeye göre değişir : *-di, -dı, -du, -dü* ; *-ti, -tı, -tu, -tü* olur.

b) Sözcüğün sonu ünlü ise **i, y** olur : *Kedi idi = kediydi...*

Anlamı. — "İdi" ile bileşen sözcüklerde eylemler kesin geçmiş zaman anlamlıdır.

II. -miş'li geçmiş kipi :

Bu işi yapan Orhan'mış, senmişsin, benmişim, bezmişiz. Her yer karlı imiş (karlıymış).

Çekimi :

İmişim, imişsin, imiş, imişiz, imişsiniz, imişler (i'ler düşer) :
-mişim, -mişsin, -miş, -mişiz, -mişsiniz, -mişler.

Kullanılışı. — "İmiş" :

a) Bütün ad soylu sözcüklere gelir, onları yüklem yapar :

Orhan evde imiş, hastaymış. Siz de oradaymışsınız...

b) Eylemlerin üçüncü tekil kişilerinin sonuna gelir, onları bileşik zamanlı kılar (bkz. ° 322, 324).

Yazılışı. — Ekeylemin -miş'li geçmiş kipi de, daha çok, bitişir. Bitişirken :

a) Sözcüğün sonu ünsüz ise **i** düşer, **miş** bir ek gibi zözcüğe uyar : *Güzelmiş, sıcakmış, üzümmüş, buzmuş...*

b) Sözcüğün sonu ünlü ise **i, y** olur (I. Maddeye bakınız).

Anlamı. — "İmiş" le bileşen sözcüklerde eylemler kesin anlamlı değildir; sanılı geçmiş zaman gibidir (bkz no 253-II).

III. Geniş zaman kipi :

Hava güzeldir. Ben Türküm, Sen gençsin. Hepimiz insanız. Arkadaşsınız. Onlar bahçededirler.

Çekimi. — Yukarıdaki tümcelerin yüklemlerini eylemleştiren söy'ler bitişik yazılır ve kişilere göre şöyle çekimlenir :

	Tekil	Çoğul
1. kişi	*-im*	*-iz*
2. kişi	*-sin*	*-siniz*
3. kişi	*-dir*	*-dirler.*

Eskiden bunların birer kişi adılı oldukları ve şöyle kullanıldıkları görülüyor: *Kayda sen* = nerdesin ? *Kim sen* = Kimsin ? *Türk men* = Türküm.

Üçüncü kişi adılı "ol" un **-dir** gibi adlara, eylemlere, pekiştirmek için geldiği açıklanıyor :

Ol menin oğlum ol =
O benim oglumdur. **(Divanü Lûgat-it-Türk.)**

Kullanılışı. — Ad soylu bütün sözcüklere geniş zaman anlamı katan bu söy'lerden **-im**'in biçimce benzeri var :

a) *Benim öğretmenim, benim çocuğum, benim kâtibim, benim kızım .*

b) *Ben öğretmenim. Ben çocuğum. Ben kâtibim. Ben kızım.*

örneklerinden birinci satırdakiler birer ad takımıdır ; ikinci sözcükler tümlenendir. (bkz. n° 231).

İkinci satırdakiler ise birer tümcedir ; ikinci sözcükler yüklemdir ; eylemleşmiştir (bkz. n° 77).

Hem tümlenen, hem tümleyen eki olan ; hem de ad soylu bütün sözcükleri yüklem yapmaya yarayan **-im**'ler vurgularıyle de ayırt edilirler :

a) *Benim öğretmenim* takımında tümleyen ve tümlenen ekleri **-im**'lerin ikisi de vurguludur (bkz. n° 61).

b) *Ben öğretmenim* tümcesindeki yüklemin **-im**'i vurguyu çekmez.

-dir ekeylemi :

-dir ekeyleminin hangi kökten doğup nasıl geliştiğini dilciler türlü türlü yorumlarlar. En sağlama yakın yorum şudur :

-dir, eski bir *turmak*, ya da *durmak* eyleminin geniş zamanı olan *turur* ya da *durur*'dan gelmedir. Örnekler :

Ol taş turur, ol kuş turur. =
O taştır, o kuştur.

(Divanü Lûgat-it-Türk. I.)

XV. yüzyıla doğru takılaştığını ve sık kullanıldığını gösteren örnekler çoktur (bkz. n° 328) :

Birdir ol, birliğine şek yokturur
Gerçi yanlış söyleyenler çokturur.

MEVLİT **(Süleyman Çelebi XV.)**

Ettiler bunlardurur ilm isleri
Kamudan artık buların usları.

(Garipname XIV.)

İnkârım yokturur severim seni.

(Âşık XVII.)

NOT. — **-dir** ekeylemi eklendiği kiplere kesinlik anlamı katar (bkz. n° 328).

IV. Koşul kipi :

Hava güzelse. sen orada isen, ben oyunda isem, öğrenci iseniz...

Çekimi :

İsem, isen, ise, isek, iseniz, iseler . (veya *i*'ler düşerek) :
-sem, -sen, -se, -sek, -seniz, -seler.

Yazılışı. — Ekeylemin koşul kipi, daha çok, bitişir. Bitişirken sözcüğün :

a) Sonu ünsüz ise **i** düşer, **-se** bir ek gibi sözcüğe uyar :
Güzelse, gençse, severse, görmüşse, yapraksa...

b) Sonu ünlü ise **i, y** olur :
Evde ise - evdeyse, orada iseniz - oradaysanız, kapalı ise - kapalıysa...

İse (se) koşul kipi, **-den** takılı mastarlardan sonra gelince bir yan önerme kurar. Bundan sonra gelen önerme karşıt anlamlı olur :

Bu soğuk havada sokağa çıkmaktansa oturup çalışmak daha iyi olacak.

V. Ekeylemden — bu kiplerden başka — iki de eylemsi türemiştir : *İken, idüği (ediği)* :

İzmir'de iken, çocukken (bkz, n° 347-II)... *Ne idüğü belirsiz...*

320. EKEYLEMLERDE OLUMSUZLUK ; DEĞİL :

a) Dün hava güzeldi, güzelmiş Kitap benimdir...
b) Dün hava güzel değildi, güzel değilmiş. Kitap benim değildir...

Ekeylemlere olumsuzluğu **değil** sözcüğü katar (bkz. n° 257).

Olumlular :

İzmirliyim, çalışkandın, burası bahçedir, öğrenciyiz, burada mısınız? Çocukturlar, hava sıcakmış...

Olumsuzlar :

İzmirli değilim, çalışkan değildin, burası bahçe değildir, öğrenci değiliz, burada değil misiniz ? Çocuk değildirler, hava sıcak değil miymiş?..

Soru eki "mi?' ile ekeylemler ondan (değil'den) sonra gelir :
Orhan evde değil mi, değil miydi? Evde değildi, değilmiş, değildir...

Kullanılışı :

I. DEĞİL sözcüğü : Ekeylemlere, yüklemleşmiş bütün ad soylu sözcüklere gelir ; onlara olumsuzluk anlamı katar. (Yukarıdaki örneklerde olduğu gibi).

II) Eylem soylu sözcüklere de gelmektedir :
Bu konuyu iyice anlamış değildir.
Her istediğini yapacak değildim.
Orhan ödevini yapmadı değil...

Son tümcede :

1) *Yapmadı*'nın tonlu söylenişi *değil* sözcüğünün etkisini eylemden ayırarak tümceye yaymaktadır,

2) İki olumsuz karşılaşınca anlam olumlulaşır :
Ödevlerini yapmadı değil = Ödevlerini yaptı.
Ödevlerimi yapmaz değilim = Ödevlerimi yaparım.
Ödevlerinizi yapmamış değilsiniz = Ödevlerinizi yapmışsınız.
Aramadım değil ; bulamadım = Aradım ; bulamadım.

Değil'le öbekleşmiş eylemlerde kişi takıları :

a) -di'li geçmiş kiplerine gelmektedir ;
b) Öbürlerinde kişi takıları **değil**'e geliyor.

3) Değil sözcüğü **yok**'la da öbekleşir ; anlamı **var** olur :
...parası yok değil ; vermek istemiyor.

III) DEĞİL sözcüğü :

1) Görevdeş sözcükler arasına gelince birinciyi eylem dışı bırakır, ikinciyi pekiştirir :

O işi Orhan değil, Sevim yapmış. Kırmızı değil, sarı idi. Çocuk değil, genç. Defteri değil, kitabı istiyorum...

Bir buçuk asra yakın bir zamandan beri onulmayan asıl hastalık idare olunanlarda değil, idare edenlerdedir.

(Falih Rıfkı Atay.)

Hakikat budur ki Türkiye değil, devletlerin en büyüğü dahi bugünkü milletlerarası şartlar içinde tek başına kalamaz.

(Falih Rıfkı Atay.)

2) "Değil" sözcüğü, görevdeş sözcüklerden önce gelince daha çok uyarıcı oluyor :

...davalarında değil hürriyetin, hayatın tehdit altında kaldığı...

(Falih Rıfkı Atay.)

3) "Değil" sözcüğü birbiriyle ilgili yargılardan öncülü yadsıyarak sonuncuyu pekiştirmeye yarar :

Bunda bir iş vardı. Sözünden dönmeyişi insanlığından değil, bu sonsuz korkusundandı.

YER DEMİR GÖK BAKIR (**Yaşar Kemal.**)

321. EKEYLEMLERİN KULLANILIŞI :

I. *Dün hava yağmurlu idi. Kırlar güzelmiş. Okullar açıktır. Kalem pahalı ise... Bunu soran kimdi? Bendim. Bu kitap seninmiş...*
Hem hepsi büyük yapıcılardı.

HİND (**Falih Rıfkı Atay.**)

II. *Orhan bizdendi. Ali evde imiş. Bu bay, Ali'nin babasıdır. Kalem benimse, benimki ise* (benimkiyse)...

III. *Çocuk uyursa, uyumayacakmış, uyumalı idi ; uyumuştur...*

Bu örnekler incelenince görülür ki ekeylemler :

I. Ad soylu bütün sözcüklere gelerek onları yüklem yapar.

II. Her türlü ek ve takı almış ad soylu sözcüklere de gelir.

Bu ekeylemlerle biçimlenen ad soylu yüklemler nesne almazlar ; geçişsiz olurlar,

Ancak **-de** takılı mastarlar ekeylemle şekillenince :

1) O mastarların şimdiki zaman kipiyle anlamdaş olur (bkz. n° 86/2.d) :
Yanmakta imiş = yanıyor imiş...
Vapur iskeleye yanaşmakta idi = yanaşıyordu.

2) Geçişli ve geçişsiz olmaları mastarın oluşuna bağlıdır :
Yazmakta imiş - geçişli ;
Yanmakta idi - geçişsiz .

...Atatürk'ün Ölümünden bile heybet, mehabet, kudret duyuyoruz.
Ondan geldik, O'na gitmekteyiz (gidiyoruz).

GÜNEŞ BATTI (**Hasan-Âli Yücel.**)

III. Eylemlere de gelerek zaman ve kip anlamlarını ikileştirir ; yani onları bileşik zamanlı yapar (bkz. n° 322, 323 v.s.).

IV. Yalnız "*ise* (*-se*)" nin, kimi kez, ekeylemlik görevinden kayarak, içinde bulunduğu tümceyi — karşıtlık, çözümleme... gibi çeşitli anlamlarla — önceki tümceye bağladığı görülür (bkz. n° 331-V).

NOT. — Ekeylemin üçüncü tekil kişileri (*idi, imiş, ise, -dir*) anlam ayırtısıyle, çoğul takısı **-ler**'den önce de gelir, sonra da :

Çocuklardı, çocuklarmış, çocuklarsa, çocuklardır...
Çocuktular, çocukmuşlar, çocuksalar, çocukturlar...

Kızlar meydanda yoklardı.

EŞKİYA İNİNDE (**Hüseyin Rahmi Gürpınar.**)

322. BİLEŞİK ZAMANLI EYLEMLER. — Şimdiye değin açıklanan bütün eylemler, zaman ve kip bakımından yalınçtırlar. Oysa :

Karşımda Hisar gibi Niğde *yükseliyordu.*
Sağ taraftan çıngırak sesleri *geliyordu.*

(**Faruk Nafiz Çamlıbel.**)

Üşüyorsan eşiver mangalı... Eş eş de ısın.

(**Mehmet Akif Ersoy.**)

Döverdi sahili binlerce dalgalar asabî.

(**Tevfik Fikret.**)

Nefesim *kesilecekti* ; bilmem neden çok korktum.

(**Ömer Seyfettin.**)

örneklerinde italik harflerle dizilmiş eylemlerin zaman ve kip ekleri çifttir. Anlamlarını inceleyelim :

a) *Yükseliyor, geliyor* şimdiki zaman kipidir. **-di** (idi) ekeylemiyle birleşince zaman anlamı ikizleşiyor : şimdiki zaman + geçmiş zaman : *geliyordu...*

b) *Kesilecek*, gelecek zaman kipidir. **-di** (idi), ekeylemi bu kipe geçmiş zaman anlamı da katıyor. Zaman anlamı ikizleşmiştir : *Kesilecekti.*

c) *Üşüyorsan* da iki kip eki var :

1) **-yor**, şimdiki zaman eki ;

2) **-sa** koşul anlamlı ek.

ç) *Döver*, geniş zaman kipidir. **-di** onu geçmiş zamana bağlıyor, hikâye ediyor.

Böylece kip ekleri ve çok kez de zamanları çift olanlara **bileşik zamanlı eylemler** denir.

Bileşik zamanlı eylemler, biçim bakımından, ikinci eklerine göre adlanır :

1) Hikâye biçimi (bkz. n° 323) ;

2) Rivayet biçimi (bkz. n° 324) ;

3) Koşul biçimi (bkz. n° 325).

323. HİKÂYE BİÇİMİ :

Toplanmıştı garipler şimdi kervansaraya.

(**Faruk Nafiz Çamlıbel.**)

Bir ışık gösteren *olsaydı* eğer tek bir ışık ;
Biz o zulmetleri çoktan yararak *çıkmıştık*.

(Mehmet Akif Ersoy.)

Orhan *gelecekti* ; *karşılamalı idik* . *Karşılasaydık sevinirdi.*

Yapılışı. — İtalik harflerle dizilmiş eylemlerin hepsinde de kip eki çifttir. Hepsinin de ikinci ekleri ekeylem **-di (idi)** dir.

Hepsinde de asıl kiplerin, geçmiş zamanda oluşu, hikâye edilişi anlamı var.

Buyurma kiplerinden başka bütün kiplere gelir.

Buyurma kipinin yalnız üçüncü kişisine de geldiği olur :

...nereye *gitsindi* bunlar ; birçok yakın memleketler Alman Yahudilerine kapılarını kapamışlardı.

ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

...Damat İbrahim Paşa devrine "Lâle Devri" denildiği gibi, şu Demokrat Parti devrine de "lüks otomobil devri" desek pek yerinde olmaz mı? Birkaç Halk Partilinin de yakayı bu sevdaya kaptırdığı söyleniyor. Ne *yapsınlardı* ? Ne yapabilirlerdi ?...

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Bıraksınlardı da rahatça bitireyim.

(Semih Tiryakioğlu.)

— Bu diyardan o göçmesin de kim göçsündü ?
— Bu sırrı annesine açmış olmasındı !
— Annesi genç yaşında ne diye ölsündü !

Bu örneklerden **-di** hikâye takıları atılınca anlamda değişiklik olmuyor ; ancak geçmiş zaman anlamından sıyrılan **-di**'ler tümcelere (eklendikleri yüklemlere) duygu değerleri katmaktadır :

a) Karamsarlığın doğurduğu şaşkınlık kuşkusu ;

b) Bu kuşkunun, sorulu-ünlemli anlatımla ses ve söyleyiş tonunda canlanması...

-di ile ikizleşenlere o eylemlerin hikâyesi denir :

Geldiydi : -di'li geçmiş kipinin hikâyesi, III. tekil kişi.

Gelmişti : -miş'li geçmiş kipinin hikâyesi, III. tekil kişi.

Bilecektim : Gelecek zaman kipinin hikâyesi, I. tekil kişi.

Anlamı. — Hikâye biçimleri, eylemin yapıldığını kesinlikle bildirmekte -dil'li (kesin) geçmiş kipine benzer.

a) -miş'li (sanılı) geçmiş kipine de kesinlik anlamı katar :

...kendisi evlenip gittikten sonra küçük hemşirelerinin hiç biri onun yerini tutamamış ve bu ev, birkaç ay zarfında kazaya uğramış bir geminin içi gibi *allak bullak olmuştu.*

PANORAMA **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

b) İstek kipinin hikâyesi , anlam bakımından, koşulun hikâyesine benzer:
Uslu uslu oturaydım, şüphesiz ki, beni mektebe vermezdi.

GECELERİM **(Ahmet Rasim.)**

324. RİVAYET BİÇİMİ :

Yenemezmiş onu bir kerre, değilmiş dengi.
Bir de biçare adam pek mütaazzım şeymiş ;
Kahrolurmuş kederinden tutarak *yenseymiş.*

(Mehmet Akif Ersoy.)

...(cimri) elçilerden biri Yahya Kemal'e demiş ki :

— Kemal, biz eskiden para biriktirmeği güç bir şey sanırdık. Meğer paraları üst üste *koyarmışsın birikirmiş.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Nasrettin Hoca bir gün *oturuyormuş, dinlenecekmiş.* Kendi kendine *dermiş* : "Fincancı katırlarını *ürkütmemeli imişim.*"

— O, işini akşama varmadan bitirir.
— Bitirirmiş !
— Bitirirmiş değil, bitirir.

(Bir Konuşmadan.)

Yapılışı. — İtalik harflerle dizilmiş eylemlerde kip eki çifttir.

İkinci ekler, ekeylem **-miş, (imiş)** tir.

Birinci eklerle biçimlenen kiplerin anlamlarına bu **-miş** :

a) Geçmiş zaman ;

b) Başkasından duyulma, sanma ya da küçümseme, hatta inanmayış ayırtıları katar.

Kesin olmayan ve kesinliğine inanılmayan, bu başkalarından duyulmuşa, aktarılmışa **rivayet** denir.

Ekeylem **-miş**'le ikizleşenlere o kipin rivayeti denir :

Silecekmiş : Gelecek zaman kipinin rivayeti, III. tekil kişi.

Geliyormuşsunuz : Şimdiki zaman kipinin rivayeti, II. çoğul kişi.

Ürkütmemeliymişim : Gereklik kipinin rivayeti, I. tekil kişi.

Anlatırmışsın : Geniş zaman kipinin rivayeti, II. tekil kişi.

Dinleseymiş : Dilek-koşul kipinin rivayeti, III. tekil kişi.

NOT. — 1) Kesin anlamlı olan **di**'li geçmiş kipinin rivayeti yoktur.

2) Şüpheli bir anlatış eylemi olan - miş'li geçmiş kipinin rivayetinde bu şüphe anlamı katmerleşiyor :

Anlatmışmış, dinlememişmiş, görmüşmüş de unutmuşmuş...

Bu biçimlerde, inanmayış anlamına küçümseme, alay ayırtıları da katılmaktadır.

325. KOŞUL BİÇİMİ :

Ben sefaletten ölürken seni *sıkmazsa* refah,
Hak erenler buna ummam ki desin eyvallah !

(Mehmet Akif Ersoy.)

Orhan *gelecekse*, bunu *biliyorsan*, oraya *gitmişseniz*, *söylediyse*...

Yapılışı. — İtalik harflerle dizilmiş eylemlerde kip ekleri iki çeşittir :

1) Bildirme kipi eki ;

2) Ekeylemin koşul kipi eki, **-se (ise)** :

Görüyorsunuz : Şimdiki zaman kipinin koşulu, II. çoğul kişi.
Sıkmazsa : Geniş zaman kipinin koşulu, III. tekil kişi.

NOT. — Kiplerin koşul biçiminde -se (ise):

1) Bütün kiplerin III. kişilerinin sonlarına gelir:
Okuyorsa, gelmişse, alırsam, gideceksem, bilmezsem...

2) Yalnız -di'li geçmiş kipinde, tekil ve çoğul bütün kişilerin sonuna gelir :

Takdımsa da bir demir hamail
Olmaz şerefim onunla zail.

EŞBER (Abdülhak Hâmit Tarhan.)

Gördünse söyle, aldıksa, gördülerse...

3) Bildirme kiplerinden başkalarının, yani dilek kiplerinin koşul biçimi yoktur.

326. EKEYLEMLERİN HİKÂYE VE RİVAYET biçimleri gelişmemiştir :

Gitmişti, yazarmış ... biçimlerine uygun olarak *zenginmişti, öğrencisinmiş* denmez.

Ancak, ekeylemlerin -di'li geçmiş kipinin koşul biçimlerine -az da olsa - rastlanır (bkz. n° 327).

Zengin idiyse, öğrenci idiyseniz...

327. KATMERLİ BİLEŞİK ZAMAN. — Ekeylemin art arda gelmesiyle biçimlenenlerdir.

Hikâye, rivayet biçimleri art arda gelmez. Yalnız bunlara koşul biçimi eklenir. Böylece hikâyenin koşulu, rivayetin koşulu üremiş olur:

Gelecek idiyse (gelecektiyse),

Veriyor imişse (veriyormuşsa), *anlatmıştımsa, gelirseymiş...*
(bkz. ° n° 326).

328. -dir. — Ekeylemin geniş zamanının III, tekil kişisi sayılan bu söyün kullanışlı hem çok, hem de çeşitlidir (bkz. n° 319 -III) :

Şarkın ezelî fecri *yakındır, doğacaktır.*

(Mehmet Akif Ersoy.)

Orhan bugün okula *gitmiştir* ; yarın *gelmelidir.*

Görevleri :

a) Ad soylu bütün sözcüklere gelerek onları geniş zaman anlamlı birer yüklem yapar.

NOT. — 1) **-dir**'in düştüğü sık görülür (bkz. n° 123) ;

Istanbul bir sonbahar şehri. Baharına güvenilmez. Yazı pek değişik havalı. Serin semtlerinden çoğu rütubetli.

(Falih Rıfkı Atay.)

Anneler evdeler. Bugün hava pek güzel...

2) Özneye geldiği — başka bir anlayışla, önermesiyle birlikte özne olduğu da — görülür (bkz. n° 113) ;

Kahvehanelerde bir ejderha *sözüdür*, gidiyor.

(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

Oğlan ne yapsın, *bir şeydir* oldu. **(Konoş.)**

b) -miş'li geçmiş, gelecek zaman, gereklik kiplerine gelerek onlara kesinlik anlamı katar :

Çocuklar okula *gitmelidir, gidecektir, gitmiştir...*
Yere düşen bayrağın nasıl kaldırıldığını *görmüşsünüzdür.*

(Falih Rıfkı Atay.)

Bunlar arasında iki âlim *tanımışımdır* ki, eski devirlerin velileri gibi tam bir feragat içinde yaşamakta idiler.

ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

c) Şimdiki zaman kipine geldiği de olur :

Şeytandan da fenayım. Zira şeytan size şu anda benden sevimli, temiz ahlâklı *görünüyordur.*

NİLGÜN **(Refik Halit Karay.)**

Benim için ağlamayınız. İnsanlar ağlamaya lâyık değildir. Bu yaşlar herhalde başka şeyler için *dökülüyordur.*

(Hüseyin Cahit Yalçın.)

ç) Ekeylemin geniş zaman kipinin birinci kişilerine de gelir :
Dikkatliyimdir, dayanıklıyımdır...

Tuhaf *kimselerizdir*. Batı'nın nice disiplinlerini, bize uymaz, diye bozarız.

(Falih Rıfkı Atay.)

d) **-dir** eki almış eylem türevlerinden sonra :
Aynı kökten bir kip gelir ; eyleme aşırılık ve sürerlik ayırtısı katar :

Hanımefendinin tuhaf bir bakışla tereddüdü üzerine Hüsniye, biçare kadını teessür içinde boğup şaşırtmak için bir boşanıştır boşanır :

— *Kadınım, düşünme, ya herro ya merro, çaydan geçtiniz de derede mi boğulacaksınız ?*

BİLLUR KALP **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

Kipler başka köklerden de olur :

Bir ağlamadır tutturdu...

329. VAR, YOK. — Bu iki sözcük :

I. a) Ad olarak kullanılır :

Yoktan var etmek. Varım yoğum budur.
Varını veren utanmaz.

(Atalarsözü.)

Vara yoğa gülen insanlar...

b) Birkaç deyimde sıfat olarak da kullanılmıştır :

Var gücüyle savaşmak... Yok yere darılmak...

II. "Var, yok" sözcükleri ve onların ekeylemli biçimleri, yüklem görevinde pek sık kullanılır :

At *var*, meydan *yok*.

(Söylence.)

Vaktiyle büyük bir devenin bir başı *varmış*.

(Tevfik Fikret.)

Benim iki kalemim var (vardır). *Kimseye borcum yok* (yoktur).

III. "Var, yok" sözcükleri ekeylemin bütün kipleriyle bileşir :

Bir Keloğlan *varmış* ; anası, babası *yokmuş*...

Varsa pulun olurum kulun ;
Yoksa pulun kapıdır yolun.

(Söylence.)

Tanrı *vardır* ; Tanrıdan başka Tanrı *yoktur*.

IV. Ekeylemsiz yüklem oluşlarında geniş zaman anlamına gelir :

Bu güzel yurtta her şey var... *Hiç bir üzüntüleri* yok...

V. Anlatımda öncül tümcelerin başlarına getirilen "yok" sözcüğü, son tümcelerdeki olumsuz yargıyı pekiştirir :

Bugünkü ikbal politikacılırında ne hizmet aşkı, ne ideal bağlılığı... manevî hiç bir fazilet aramayınız. Yok kadın yeniden harem kümesine girmiştir. Yok şehirler, kasabalar ve köyler yobaz okullarıyle donanmış-

tır. Yok medenî kanun düzeni çökmüştür. Hiç, hiç biri onları zevklerinin en küçüğünden alıkoymaz.

(Falih Rıfkı Atay.)

VI. Yok mu ? (bkz. n° 330-XII).

330. SORU. — Bir şüpheyi gidermek, bir şeyin içyüzünü öğrenmek için en çok baş vurulan yol, **soru**dur.

Yanıt beklenmeyen sorularda duygu değeri aşkın olur. Bu sanatlı sorulardan birkaç örnek :

Sular mı yandı ? Neden tunca benziyor mermer ?

MERDİVEN **(Ahmet Haşim.)**

O çay ağır akar yorgun mu bilmem ?
Mehtabı hasta mı, solgun mu bilmem ?
Yaslı gelin gibi mahzun mu bilmem ?
Yüce dağ başında siyah tül vardır.

(Rıza Tevfik Bölükbaşı.)

Bildik seni mukteza-yı hilkat ;
Ya Rab ! bu mudur sefa-yı hilkat ?
Ziynet mi bu perdeye hayalim ?
Ben hangi hakikate misalim ?
Ya Rab ne eksilirdi derya-yı izzetinden
Ya dehre gelmeseydim, ya aklım olmasaydı.

MAKBER **(Abdülhak Hâmit Tarhan.)**

Konuşulurken başın, yüzün, gözlerin, ellerin anlamlı imlerinden yararlanarak birçok şeyler sorabiliriz. Oysa sözcüklü sorular şöyle olur :

A. **Soru sıfatlarıyle** (bkz. n° 157) :

Hangi dağda bulsam ben o merali ?
Hangi yerde görsem çeşm-i gazali ?
Avcılardan kaçmış ceylân misali ;
Geçmiş dağdan dağa yoktur durağı.

(Bayburtlu Zihni.)

B. **Soru adıllarıyle** (bkz. n° 242) :

Yumuşak başlı isem *kim* dedi uysal koyunum ?

(Mehmet Akif Ersoy.)

C. **Soru belirteçleriyle** (bkz. n° 390) :

Atatürk, Yalova'ya ne zaman, *niçin* gelmişti ?

ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI **(Ruşen Eşref Ünaydın.)**

→ S. 302

EYLEM ÇEKİM ÇİZELGESİ

		BİLDİRME KİPLERİ				DİLEK KİPLERİ				
		-di'li geçmiş	-miş'li geçmiş	Şimdiki zaman	Geleek zaman	Geniş zaman	Gereklik	İstek	Dilek-koşul	Emir
YALIN EYLEM		geldim geldin geldi geldik geldiniz geldiler	gelmişim gelmişsin gelmiş gelmişiz gelmişsiniz gelmişler	geliyorum geliyorsun gelyor geliyoruz geliyorsunuz geliyorlar	geleceğim geleceksin gelecek geleceğiz geleceksiniz gelecekler	gelirim gelirsin gelir geliriz gelirsiniz gelirler	gelmeliyim gelmelisin gelmeli gelmeliyiz gelmelisiniz gelmeliler	geleyim gelesin gele gelelim gelesiniz geleler	gelsem gelsen gelse gelsek gelseniz gelseler	— gel gelsin — gelin, geliniz gelsinler
BİLEŞİK ZAMANLI EYLEM	Hikâye	geldiydim geldiydin geldiydi geldiydik geldiydiniz geldiydiler (1)	gelmiştim gelmiştin gelmişti gelmiştik gelmiştiniz gelmiştiler — gelmişledi	geliyordum geliyordun geliyordu geliyorduk geliyordunuz geliyordular — geliyorlardı	gelecektim gelecektin gelecekti gelecektik gelecektiniz gelecektiler — geleceklerdi	gelirdim gelirdin gelirdi gelirdik gelirdiniz gelirdiler — gelirlerdi	gelmeliydim gelmeliydin gelmeliydi gelmeliydik gelmeliydiniz gelmeliydiler — gelmelilerdi	geleydim geleydin geleydi geleydik geleydiniz geleydiler — gelelerdi	gelseydim gelseydin gelseydi gelseydik gelseydiniz gelseydiler — gelselerdi	yok.
	Rivayet	yok.	gelmişmişim gelmişmişsin gelmişmiş gelmişmişiz gelmişmişsiniz gelmişmişler— gelmişlermiş	geliyormuşum geliyormuşsun geliyormuş geliyormuşuz geliyormuşsunuz geliyormuşlar— geliyorlarmış	gelecekmişim gelecekmişsin gelecekmiş gelecekmişiz gelecekmişsiniz gelecekmişler — geleceklermiş	gelirmişim gelirmişsin gelirmiş gelirmişiz gelirmişsiniz gelirmişler — gelirlermiş	gelmeliymişim gelmeliymişsin gelmeliymiş gelmeliymişiz gelmeliymişsiniz gelmeliymişler— gelmelilermiş	geleymişim geleymişsin geleymiş geleymişiz geleymişsiniz geleymişler — gelelermiş	gelseymişim gelseymişsin gelseymiş gelseymişiz gelseymişsiniz gelseymişler — gelselermiş	yok.
	Koşul	geldiysem geldiysen geldiyse geldiysek geldiyseniz geldiyseler (2)	gelmişsem gelmişsen gelmişse gelmişsek gelmişseniz gelmişseler — gelmişlerse	geliyorsam geliyorsan geliyorsa geliyorsak geliyorsanız geliyorsalar — geliyorlarsa	geleceksem geleceksen gelecekse geleceksek gelecekseniz gelecekseler — geleceklerse	gelirsem gelirsen gelirse gelirsek gelirseniz gelirseler — gelirlerse	yok.	yok.	yok.	yok.

(1) -di'li geçmiş kipinin hikâyesi şöyle de çekimlenir :
Geldimdi, geldindi, geldiydi, geldikti, geldinizdi, geldilerdi :
Aldımdı bu sert ismimi gök gürlemesinden.
(Emin Bülent.)

(2) -di'li geçmişin dilek-koşul biçimi şöyle de çekimlenir :
Geldimse, geldinse, geldiyse, geldikse, geldinizse, geldilerse :
... Kendimi kurban *verdimse* ne ziyanı var.
(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Ç. **Soru ekiyle.** — Soru eki "mi ?" dir. **mi**, tümcede sorulması gereken öğeden sonra gelir :

I. Öznelerde soru. — Tümcede öznenin (bkz. n° 81) kim ya da ne olduğunda kesinlik olmayınca durumu aydınlatmak için "mi ?" ekli soruya baş vurulur :

Sular mı yandı ? Neden tunca benziyor mermer ?
(Ahmet Haşim.)

Turgut mu gidecek, *Orhan mı* ? Yoksa *siz mi* gidiyorsunuz ?

II. Nesnede soru (bkz. n° 84) :

Beni mi arıyorsunuz ? Orhan *ödevlerini mi* yazıyor, *mektup mu* ?

III. Tümleçlerde soru (bkz. n° 85) :

Nevin bir parça hasta oldu diye *çürüklüğe mi* atıldı sanıyorsun ?
(Reşat Nuri Güntekin.)

Burada mı çalışalım ? Bu sözü *benden mi* işitmeliydiniz?

IV. İlgeç tümleçlerinde soru (bkz. n° 87) :

Bu terennümle mi sandındı gönül derdin uyur ?
(Halit Fahri Ozansoy.)

Bu kitaplar *satılmak için mi* ayrıldı ? Beni *bunun için mi* çağırdınız ?

V. Türlü belirteçlerde soru (bkz. n° 360) : v.s.

Bayrağımızı *çok mu* severdin nine ?
(Halide Edip Adıvar.)

Dün mü geldiniz ? *Yarın mı* gideceksiniz, *bugün mü* ?
Yukarı mı çıkalım, *aşağı mı* inelim, *geri mi* dönelim ?
Doğru mu söylüyorsunuz ? *Koşa koşa mı* geldiniz ? Orhan *daha düzgün mü* yazar ?

VI. Eylemlerde soru (bkz. n° 247. v.s.) :

Kaçar mı mert olan, bir can için meydan-ı gayretten ?
(Namık Kemal.)

1) Soru eki "mi?" bütün eylemlerin üçüncü kişilerinde kip ve çoğul eklerinden sonra gelir :

Geldi mi, gitmişler mi, yazıyor mu, koşacak mı, bilirler mi, söylemeli mi?..

Sığsın mı hayale bu hakikat ?...
Görsün mü gözüm bu macerayı ?...
(Abdülhak Hâmit Tarhan.)

.....
Çıkar mı hatırdan o tatlı diller ?
Sırma saçlar *yayıldı mı* zemine ?
Dağıldı mı kokladığım sümbüller ?
(Akif Paşa.)

2) Kipler — birinci ve ikinci kişelerin, soru eklerini alışları bakımından — ikiye ayrılır :

a) Soru ekini kişi takılarından önce alanlar :
Söylemiş misin, geliyor musunuz, gelecek miyim, buyurmaz mısınız, anlatmalı mıyım ?..

b) Soru ekini kişi takısından sonra alanlar :

..... — A canım,
Hiç ezan *duymadın mı* sen ?
— Dinliyorum ...
ŞERMİN **(Tevfik Fikret.)**

Dönsek mi bu aşkın şafağından ?
Gitsek mi ekalim-i leyale ?
Bizden daha evvel erişenler,
Ağlar bugün evvelki hayale.
(Ahmet Haşim.)

Gideyim mi, bakayım mı, okusun mu, gelsinler mi ?...

Örnekler incelenirken görülür ki bu ikilik, kişi takılarının çeşitleriyle ilgilidir (bkz. n° 255) :

1) İkinci çeşit kişi takılarıyle çekimlenenlerde — yani -miş'li geçmiş, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman, gereklik kiplerinde — "mi?", kişi takılarından önce gelir.

2) Öbür kişi takılarıyle çekimlenenlerde — -di'li geçmiş, istek, dilek-koşul, buyurma (emir) kiplerinde — "mi ?" soru eki, kişi takılarından sonra gelir.

NOT. — İstek ve buyurma kiplerinin II. kişileri soru eki almaz.

VII. Ekeylemlerde soru (bkz. n° 319) :

Soru eki "mi ?" ekeylemlerden sonra değil ; önce gelir (alttaki VIII. maddenin a bölümüne bakınız) :

Bilmem ki *yakın mıdır* zevalim ?
MAKBER **(Abdülhak Hâmit Tarhan.)**

Gül değil arkasında kanlı kefen,
Sen misin, sen misin garip vatan ?
VAVEYLÂ **(Namık Kemal.)**

"mi ?" den sonra gelen ve **i** ile başlayan kiplerde **i**'ler bitişirken **y** olur :
Genç miydi, zengin miymiş, bunu yapan ben miyim, uyuyor muydunuz, hasta mıymış ?..

NOT. — Ad tümcelerinde sorulu yüklemler ekeylemsiz de kullanılır :

Sevim okulda mı ? Babanız evde mi ? Karşıdan gelen Orhan mı ; yoksa Yalçın mı ?

VIII. Bileşik zamanlı eylemlerde (bkz. n° 322) soru eki "mi ?" :

a) Hikâye ve rivayet biçimlerinde ekeylem söy'lerinden önce gelir :

Söylemiş miydiniz, yazacak mıydın, yapar mıymışsın ?

b) Koşul biçimlerinde en sonra gelir :

Okurlarsa mı daha iyi, okumazlarsa mı ? Gelirsek mi, güzelse mi ?

IX. Tümceler de bir anlatım birimi olarak "mi?" soru ekini alır, bağımsız önerme olur (bkz. n° 74) :

"Ankara'ya gideceğim" mi dediniz ?
Sana : "yüksek sesle bağır" mı diyorlar ?

Bu tümceler, kendilerinden sonra gelen yüklemlerin tümleci olur (bkz. n° 113).

X. Tekrarlanmış sözcüklerin arasına "mi ?" gelince soru görevinden sıyrılarak :

a) Ad soylu sözcüklerin anlamına aşırılık ;

b) Eylemlerin anlamlarına da kesinlik ayırtıları katar :

Zengin mi zengin,. Çalışkan mı çalışkan. İyi mi iyi...
Kızar mı kızar. Vurur mu vurur....
— Bizim karı delidir aklına geleni yapar mı yapar.

BİLLUR KALP **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

XI. Sorulu tümceler, yanıtları bakımından, başlıca iki türlüdür :

1) Olumlu tümcelerde yanıt belirteçleri, "mi ?" soru ekini alan öğelere karşılık olur. Duruma göre *evet* ya da *hayır* ! denir. Bu belirteçler, anlatıma yeterince açıklık vermezse gereken sözcükler eklenir :

— *Orhan kitabı aldı mı ?*	— *Evet.*
	— *Hayır* (almadı).
— *Orhan kitabı mı aldı ?*	— *Evet*
	— *Hayır* (kitabı almadı, defteri aldı)
— *O kitabı Orhan mı aldı ?*	— *Evet*
	— *Hayır* (Orhan almadı, Yalçın aldı).
— *O kitabı Orhan dün mü aldı ?*	— *Evet*
	— *Hayır* (Bugün aldı).

— *Kitabı Orhan, Yalçın'dan mı aldı ?*	— *Evet*
	— *Hayır* (Yalçın'dan almadı, Erdem'den aldı).
— *Yağmur çok mu yağdı ?*	— *Evet.*
	— *Hayır* (az yağdı ; çok yağmadı).

2) "mi ?" soru eki olumsuz tümcelerin öğelerine gelince yanıt : *hayır* ya da yüklemin *olumlusu* olur. Bu yanıt belirteçleri, anlatıma yeterince açıklık vermezse gereken sözcükler eklenir :

— *Daha hâlâ sen benim kim olduğumu bilmiyor musun ?*
— *Hayır.*=
— (Kim olduğunuzu) *Biliyorum.*

ŞAİR EVLENMESİ **(Şinasi.)**

— *Çocuklar uyumadılar mı ?*
— *Hayır* (daha uyumadılar)
— *Uyudular.*

XII. "**mi** ?" eki, birincisi -di'li geçmiş kipiyle kurulan iki bağımsız önermenin arasına gelince soru anlamından sıyrılır :

a) Öncül önermeye koşulluk, nedenlik ;

b) İkinci önermeye de sonuçluk ayırtısı katar :

Kişioğlu çalıştı mı her güçlüğü yener.
İyice uyudum mu ağrılarım diniyor.

XIII. "**Yok mu** ?" olumsuz sorusu — tonlu söyleyişle — kendisinden önceki sözcüklere, kavramlara hınçlı kötüleme ayırtısı katar :

Şu bizim demokrasi yok mu, hani şu içinde... bulunmağa mahkûm olduğumuz demorkrasi yok mu, yanan ormanlarımızın bir düzine çamına değmez !

DÜNYA - 4.X.1959 **(Falih Rıfkı Atay.)**

XIV. "**mi** ?" eki bağımsız önermelerden birincisine gelince soru anlamından az çok sıyrılarak ikinci önermeyi pekiştirmeye yarar :

Geldi mi gitmez. Bir kez söze başladı mı, bir daha susmaz.

Yemek gördün mü ye, dayak gördün mü kaç !

(Atalarsözü.)

XV. "**mi** ?" eki almasına karşın yanıt beklenmeyen kimi tümceler **yadsıma** anlamında kullanılır :

Ben mi o kitabı almışım ? Öyle şey yapar mıyım?
Onun suçlamalarından mı korkacağım ?...

Bu yanıtsız yadsıma anlamı, tümcelere soru sıfatları, adılları ve belirtecleriyle de katılır :

Kaç parça olayım ? Hangi işe yetişeyim ? Bu dünya kime kalmıştır ?
Ne mümkün zulm ile bîdâd ile imha-yı hürriyet.

(Namık Kemal.)

XVI. Soru eki "**mi**?" "**de**" bağlacından sonra gelince anlam sınırını genişletir :

Yoksa onlar da mı, bizim gibi, sızıp kaldılar ?

EŞKIYA İNİNDE **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

Siz de mi geleceksiniz ? Bugün de mi aç kalacağım ?

XVII. Soru biçimi, rica ya da kapalı buyruk tümceleri kurmaya yarar :
Şöyle buyurmaz mısınız ? Bana bir su verir misiniz ?

Yazılışı. — Soru eki :

a) Kendisinden önce gelen sözcüklere bitişmez.

b) Kendisinden sonra gelen takılar, **mi**'ye bitişir.

c) Soru eki "**mi** ?" sonuna geldiği sözcüklere bitişmemekle birlikte, ünlüler uyumuna göre değişerek dört türlü yazılır ve söylenir :

Gelecek mi ? Yaprak mı ? Düşünüyor mu ? Söz mü ? ...

Soru eki almış sözcüklerde vurgu. — Soru eki "mi ?" vurguyu çekmediği için, vurgu kendinden önceki hecede kalır.

ANLAM KAYMASI

331. EYLEM KİPLERİNDE ANLAM KAYMASI. — "Dil gramerden değil; gramer dilden doğar" derler. Pek doğrudur. Sözcükler canlı varlıklar gibidir. Zamanla biçimleri değişir, anlamları genişler. Kullanıştan düşen; ölmüş sanılırken yeniden kullanılmaya başlanan sözcükler pek çoktur : Eski, yeni sözlüklerin yaprakları karıştırılınca bu çeşit ölü sözcüklerden birçoğuna rastlanır. Onun için ek, biçim ne olursa olsun, kullanışın sözcüğe kazandırdığı anlamı da gözden kaçırmamak zorundayız.

Eylemlerin, çağlar boyunca geçirdikleri değişikliklerden birkaçı görüldü (bkz. n° 253 III, IV, VII, IX.).

Kiplerde anlam kaymalarının da birçoğu görülmüştü ; bir daha topluca gözden geçirelim :

I. Geniş zaman kipi :

1) -dil'li geçmiş yerinde (bkz. n° 253 - V/ç) ;

2) -miş'li geçmiş kipi yerinde de kullanıldığı, daha çok, masalımsı konularda görülür.

Hocafendi, üç aylarda
Her nasılsa cerre *gider.*
Zavallıcık kışta, karda
Va'zeder, imamlık eder.

NASRETTİN HOCA **(Fuat Köprülü.)**

3) Geleek zaman kipi yerinde de kullanılır (bkz. n° 253 - V/ç).

II. Şimdiki zaman kipi :

1) Geniş zaman kipi yerinde :
Orhan her yıl birinci oluyor. Günlerini çalışmakla geçiriyor.

2) Gelecek zaman kipi yerinde :
Babam yarın Ankara'ya gidiyor.

3) -di'li geçmiş kipi yerinde :
...Pazarlığa *girişiyorum.* Kafesi istediği fiyata satın *alıyorum.*

KUŞ YEMİ **(Reşat Nuri Güntekin.)**

III. Gelecek zaman kipi :

1) Buyurma kipi yerinde :

Bir gün bağımsızlığını ve cumhuriyetini savunmak zorunda kalırsan, ödeve atılmak için, içinde bulunacağın durumun olanaklarını ve koşullarını düşünmeyeceksin ! (= düşünme !)

(Atatürk.)

2) Gereklik kipi yerinde :

— *Dün sizi bir genç aradı.*

— *Turgut olacak* (= olmalı, olsa gerek).

IV. İstek kipi de türlü kipler yerinde kullanılır (bkz. n° 253-VII).

V. İse (-se) ekeylemi koşul anlamından sıyrılarak :

1) Tümceye karşıtlık, ölçümleme gibi çeşitli anlamlar katar :

Paskal : "Evren kişiyi ezse de kişi evrenden uludur ; ezildiğini, evrenin üstünlüğünü bilir ; evren *ise* bilmez" diyor.

(Ataç.)

İnsan çocukken ne *ise* büyüyünce o kalıyor.

(Ahmet Hamdi Tanpınar.)

...Türkün vatanını nasıl kurtardı *ise* devletini de öyle kurdu.

(Falih Rıfkı Atay.)

Bütün arkadaşlar bu olayı biliyormuş ; *benimse* bir şeyden haberim yok...

2) Geniş zaman kipinin koşulundan sonra gene o kökten buyurma kipi gelirse anlatıma kesin bir olumsuzluk katar :

Şimdi o dağda ağaç bulursanız bulunuz...

(Falih Rıfkı Atay.)

3) Koşullu eylemlerden sonra "de" bağlacı gelince sonraki yüklemi karşıtlık ayırtısıyle pekiştirir :

Sen istesen de bu iş olmaz. Sen istemesen de bu iş olacaktır.

4) "de" bağlacı koşullu eylemlerden önce de gelir :

Günler kısaldı çocuğum,
Bahar da olsa, yaz da olsa
Günler kısa,
Yetersiz.

(Halide Nüsret Zorlutuna.)

Sen de istesen bu iş olmaz. Sen de istemesen bu iş olacaktır.

5) **İse** (-se) ekeyleminin, sözcükleri ve önermeleri bağlama görevinde kullanıldığı da görülür (bkz. 429).

VI. Anlam kaymaları en çok buyruklarda görülür. Söze türlü duygu ve anlam incelikleri katmak için şu kiplerle buyruk verilir :

1) **Buyurma kipiyle** :

a) Sertliği, kesinliği iyice belirtmek için buyurma kipinin tekilleri kullanılır: *Gel, şöyle otur. Söyle buraya gelsin...*

b) İncelik, saygı ve yumuşaklık için, buyurmaların çoğulları kullanılır : *Geliniz, şöyle oturunuz. Söyleyiniz buraya buyursunlar...*

2) **Geniş zaman kipiyle** (253-V) :

a) Art arda getirilip kullanılanlarda buyruk ayırtılı kesinlik anlamı var (bkz. n° 253-V/c):

Dağda bıraktığın koyunları şimdi gider, arar, bulur, getirirsin.
Ödevlerinizi bu gece yazar, yarın getirirsiniz...

b) Sorulu geniş zaman kipiyle buyurmalar, en ince duruma gelir :

Buraya gelir misiniz ? Şöyle oturmaz mısınız ? Sayın bay bu armağanımızı kabul buyurmazlar mı ? (= buyursunlar).

3) **Dilek-koşul kipiyle** :

a) Dilek-koşul kipiyle bitirilen tümcelerde buyurma ayırtısı var :

Buraya gelseniz... Şöyle otursanız... Söz dinleseniz...

b) Bu kipe "e, a" ünlemleri kesinlik, sertlik katar :

Buraya gelseniz e !.. *Şöyle otursanız a* ! .. *Sözümü dinlesen e* !..

4) **Gelecek zaman kipiyle** :

a) Buyruk olarak art arda getirilip söylenenlerde kesinlik açıktır (yukarıdaki III. maddeye bakınız) :

Şafaktan önce sırtı *aşacak*, etrafı iyice *kollayacak*, düşmanın durumunu *öğrenip geleceksin...*

b) Sorulu gelecek zaman kipiyle verilen buyruklara korkutma ayırtısı siner. Ağlamalarını bir türlü kesmeyen çocuğa annesi kızgın bir ses tonuyle :

— *Susup oturacak mısın, susmayacak mısın* ?

der ki anlamı "*sus, otur*" dur.

5) **Gereklik kipiyle** verilen buyruklar hepsinden pekişik olur :

Bir iki saat içinde bu işi bitirmelisiniz !

6) **İstek kipiyle** de buyruk verilir :

Doğruluktan ayrılmayalım. Kötü yola sapmayalım. İyilerle düşüp kalkalım...

İstek kipinin birinci çoğul kişileri, ikinci kişilere buyruk anlamında da kullanılır :

Öğretmen sınıfa buyuruyor :
— *Kitaplarımızı açalım* (= kitaplarınızı açınız) ;
Derse dikkat edelim (= ediniz), *susalım* (= susunuz !).

7) **Kesik tümceler,** buyruğa ve komuta çok elverişlidir ; komutlarda, komuta benzer sert, kesin buyurmalarda bu, çok gürülür :

Ordular, ilk hedefiniz Akdenizdir ileri !

(Atatürk.)

Haydi içeriye ! *Eller yukarı* ! *Teslim* !... (bkz. n° 253-IX).

Bu buyrukların ve bunlara benzeyenlerin hepsinde anlam ve duygu değerlerini belirtip kesinleştiren, yumuşatıp sertleştiren ; hatta aynı sözcüklerden karşıt anlamlar çıkartan şey, söyleyişle ses tonudur (bkz. n° 67, 68, 69).

VII. Çoğulluk, tekillik yönünden ; kişi yönünden de anlam kaymaları olur : Birinci çoğul kişi, üçüncü çoğul kişi yerinde kullanılınca anlatıma küskünlüğe benzer bir ayırtı siner :

İktidara sokaktan ve halk içinden *geliyoruz*. Fakat bir müddet sonra sokağı da, halkı da *unutuyoruz*. Söylenenlere kulak *asmıyoruz*... Halkın çok şeyden haberi vardır.
DÜNYA - 30.III.1955 **(Falih Rıfkı Atay.)**

VIII. Ad soylu sözcüklerde de konuluş ve türeyiş anlamlarından kayanlar, başka yerlerde kullanılanlar pek çoktur (bkz. n° 478. v.s.) :

Gençlik = *Gençler* :
Ey Türk gençliği (= gençleri) !..

EYLEMSİLER

332. EYLEMSİ :

Atatürk... yüreği yufka bir adam manzarasıyle *görünmek* istemezdi. Buna rağmen çok defa bir arkadaşının ölümüne saatlarca hüngür hüngür *ağladığını*, bir kurban kesme merasiminde *boğazlanan* koyunun *deprenişlerini görmemek* için başını *çevirdiğini* ve harp meydanlarında düşman cesetlerine gözleri *sulanarak baktığını* yakından *görenler* arasındayım. **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

İtalik harflerle dizilen sözcükler birer eylemsidir.

Eylemsilerin çok bol ve çeşitli olması, Türk tümcesine geniş bir anlatım değeri ve kolaylığı kazandırmıştır. Her eylemsi, kurduğu önerme ile birlikte, türlü yönlerden, temel önermenin, tümleyicisi olur ; böylelikle de birkaç duyguyu, birkaç isteği, birkaç düşünceyi ya da bunların her çeşidinden bir ikisini bir tümce içinde anlatma kolaylığını sağlar. İnceleyelim :

I. Yukarıdaki tepeye *tırmanmağa başladı.*
(Ahmet Hikmet Müftüoğlu.)

II. *Haksızlık eden* başları bir gün *koparırlar.*
(Tevfik Fikret.)

III. Ayak sesi *işittikçe* yüreğim *titriyordu.*
ÇALIKUŞU **(Reşat Nuri Güntekin.)**

Bu tümcelerin her birinde eylem soyundan ikişer sözcük var. İtalik harflerle dizilen bu sözcüklerden :

A. Tümce sonundakiler eylemdir.

B. Öbürleri çift görevlidir ; bu görevler :

I. a) *Tırmanmak*, bir devim adıdır ; AD'dır.

b) Eylem anlamlıdır. *Tepeye* tümlecini alarak önerme kurmuştur (bkz. n° 109). Bu bakımdan EYLEM gibidir.

II. a) *Haksızlık eden* bileşiği, *baş* adını niteliyor ; SIFAT'tır.

b) Eylem anlamlıdır ; öznesi var : *baş*. Önerme kurduğu için EYLEM görevindedir.

III. a) *İşittikçe* sözcüğü, tümcedeki iki yargıyı bağlıyor ; BAĞLAÇ görevindedir.

b) Eylem anlamlıdır, önerme kurmuştur ; öznesi nesnesi var :

İşiitikçe. — Kim ? — Ben : özne.
İşittikçe. — Neyi ? — Ayak sesi (ni) : nesne (bkz. n° 84).

Görülüyor ki eylem anlamlı sözcükler iki çeşittir : **Eylem, eylemsi**
Görevleri birbirinden ayrıdır :

1) Eylemler kurallı tümcelerin, temel önermelerin sonlarında bulunur.
Eylemsiler, kurallı tümcelerin sonunda bulunmaz.

2) Eylemler, kişi takılarıyle, kendi yolunda çekimlenir.
Eylemsilerde eylem çekimi yoktur. Ad gibi çekimlenenler var.

3) Eylemler, tümce ya da temel önerme kurar (bkz. n° 74, 111).
Eylemsilerle ancak yan önermeler kurulur (bkz. n° 109, 112).

Eylemden türedikleri halde ad, sıfat, bağlaç görevlerinde de kullanılan ve yan önerme kuran çifte görevli sözcüklere EYLEMSİ **denir.**

333. EYLEMSİLERİN ÇEŞİTLERİ. — Görevleri ve anlamları bakımından eylemsiler üçe ayrılır :

1) Ad-eylem : Tümcede hem ad, hem eylem görevi olan ;
2) Sıfat-eylem : Tümcede hem sıfat, hem eylem görevi olan ;
3) Bağ-eylem : Tümcede hem bağ, hem eylem görevi olan sözcük.

AD - EYLEMLER

334. AD - EYLEM :

I. Okula *gitmek* için evden çıktım. Karlı yollarda *yürümek* istiyorum. Karşıya *geçmekten* vaz geçtim.
II. Orhan yazı *yazmayı*, kitap *okumayı* sever.
III. Şiiri güzelce *okuyuşunuz*, öğretmeni sevindirdi.
IV. Burada *oturmaklığım* gerekti...

İtalik harflerle dizilen sözcükler :

a) Eylemden türemiştir ;
b) Birer işin, oluş ve kılışın adıdır ;
c) Eylem gibi tümleçleri, nesneleri var ;

ç) Bu tümleçlerle, nesnelerle birer yan önerme kurmuştur (bkz. n° 109, 112). ve birer yargı anlatmaktadırlar ; bu bakımdan da eyleme benzerler.

Yalın durumda kullanılan mastarların :

a) Özne aldıkları da olur :

Mevcudat ne imiş, nedir, ne olacak, ne *olmak* gerektir ?
Kişi noksanını *bilmek* gibi irfan olmaz.
(Namık Kemal.)

b) Yüklemle ortak öznesi olan ad - eylemler çoktur :

Orhan, Ankara'ya *gitmek* istiyordu.
Sevim, düşkünlere *yardım etmekten* çekinmez.

c) Ad takımlarında tümlenen olarak kullanılan ad-eylemlerin tümleyicileri özneleridir (bkz. n° 115) :

Orhan'ın gelmesi hepimizi sevindirdi.

ç) Mastar, -de takısını alınca (bkz. n° 86-II/d).

Hem ad, hem eylem görevinde bulunan sözcüğe AD - EYLEM **denir.**

Türeyişleri. — -mek, -me, -iş, -meklik ekleriyle biçimlenen bu sözcüklerin nasıl türedikleri önce incelenmişti (bkz. n° 180, 181 v.s.).

Kullanılışı. — Ad-eylemler :

a) Eylemler gibi türlü çatılara girer, olumsuz eki de alır (bkz. n° 180, 181, 184 örnekler).

b) Adlar gibi durum takılarıyle çekimlenir ve ad takımlarında tümleyen, tümlenen olur (bkz. n°. 115).

Yalnız **-mek**'li mastarlar, belirtili ad takımlarına girmez (bkz. n° 181 not.)

NOT. — Bu eklerle türemiş her sözcük ad-eylem olmaz. Ad-eylem sayılmak için :
a) Bir iş, bir oluş, bir kılış, bir yargı anlatmalı ;
b) Özne, nesne, tümleç gibi bir öğe almalı ;
Yani bir yan önerme kurmalıdır (bkz. n° 109, 115).
Önerme kurmayan eylem türevli sözcükler sadece birer addır ; eylem anlamları yoktur :

Yükselmek isteyenlere pervaz için feza
Daim küşadedir... *Yaşamak* hem vazifedir,
Hem haktır âdem oğluna...
(Tevfik Fikret.)

Dinlenme tatili yaklaşıyor. *Yürüyüşe* çıkacak mısınız ?

ORTAÇLAR = SIFAT-EYLEMLER

335. SIFAT-EYLEM = ORTAÇ. — Varlıkları niteledikleri ya da belirttikleri için sıfat ; özne, nesne, tümleç alarak yan önerme kurdukları için de eylem gibi sayılan sözcüklere SIFAT-EYLEM denir.

Hem sıfat, hem eylem olan bu sözcüklere ORTAÇ da denir.

Ortaçlar, türlü eklerle eylem tabanlarından türemişlerdir. Ortaç türemeye yarayan ekler şunlardır : -en, -()r, -ecek, -miş, -dik, -medik.

Bunların türeyişleri, sıfatlık durumları, anlamları, görevleri önce incelenmişti (bkz. n° 202, 203 v.s.). Burada yalnız ortaçlık görevleri belirtilecektir.

336. -en EKİYLE TÜREMİŞ ORTAÇLAR :

Ocağın sönmeye *başlayan* ateşine baktı. Çekici *bırakan* eliyle terini sildi.
(Ömer Seyfettin.)

Bekleyen derviş muradına ermiş.
(Söylence.)

Bana yol *gösteren* benden olmalı ;
Olamaz Türk'e baş Türk'üm *demeyen*.
(Ziya Gökalp.)

Türeyişi. — (bkz. n° 202).

Görevi. — İtalik harflerle dizilen sözcükler birer yan önerme kurmuştur :

Sönmeye başlayan ateş önermesinde :

Başlayan : ortaç = sıfat-eylemdir ; yüklemdir ;
Ateş : Öznesidir ;
Sönmeye : tümlecidir ;

Bırakan : ortaçtır ; *el* : öznesi, *çekici* : nesnesidir.
Bekleyen : ortaçtır ; öznesi de *derviş*'tir.
Gösteren : ortaçtır ; öznesi (*kimse*) dir ; düşmüştür (bkz. n° 165).
Demeyen : ortaçtır, öznesi (*adam, kimse*) düşmüştür.

Zamanı. — **-en**'le türemiş ortaçlarda geniş zaman anlamı vardır. **-en, -ene** biçiminde kullanılınca ulaç olur (bkz. n° 356).

337. -()r ve olumsuzu -mez EKİYLE TÜREMİŞ ORTAÇLAR :

Askerlerimiz gök gürültülerini *andırır* bir sertlikle haykırarak yağıya saldırdılar ; *koşar* adımlarla ilerlediler. Akla *sığmaz* yiğitlikler gösterdiler...

Türeyişi. — (bkz. n° 204).

Görevi. — İtalik harflerle dizilmiş sözcükler birer yan önerme kurmuştur :

Andırır : yüklem (ortaç), *bir sertlik* : öznesi, *gök gürültülerini* : nesnesidir.

Koşar : ortaç, *adımlar* : öznesidir.

Sığmaz : ortaç, *yiğitlikler* : öznesi, *akla* : tümlecidir.

NOT. — **-r** geniş zaman kipinin ekidir : *okur, güler, anlatır...* Tümce, temel önerme, bağımsız önerme kurmaya yarıyorsa geniş zaman kipidir. Kişilere göre çekimlenir :
Okurum, gülersin, anlarız, anlatırsınız...

Bu sözcükler, tümce içinde bir adı niteleyerek, yani adın sıfatı olarak yan önerme kurarsa ortaç olur :

Hepimizi *güler* yüzle karşıladı ; işe *yarar* bir ev bulmuştu.

Zamanı. — Aslı geniş zaman kipi olan **-r**'li ortaçlar da geniş zamanlıdır.

338. -cek EKİYLE TÜREMİŞ ORTAÇLAR :

Akacak kan damarda durmaz.
(Atalarsözü.)

Koca Ali *verecek* cevap bulamadı.
(Ömer Seyfettin.)

Can *sıkacak* olaylar gördük. Hastaya *bakacak* kimse yokmuş...

Türeyişi. — (bkz. n° 205).

Görevi. — **-ecek**, gelecek zaman kipinin ekidir :

a) Kurallı tümcelerde sonda bulunur, tümce kurmaya yarar, çekimlenir :

Ah ya Rabbi, evlâdıma hastalık *gelecek*... Aman ya Rabbi, hıçkırıklar evlâdını *boğacak*...
(Cenap Şehabettin.)

b) Tümcede bir adı niteleyerek, yani bir adın sıfatı olarak yan önerme kurunca da ortaç olur (maddenin başındaki örneklerde italik harflerle dizilmiş sözcükler gibi).

Zamanı. — Aslı gelecek zaman kipi olan **-ecek**'li ortaçlar gelecek zaman anlamlıdır.

339. — **-miş** EKİYLE TÜREMİŞ ORTAÇLAR :

Küflenmiş bir pirinç maşayı parlatmak için küle *batırılmış* limon kabuklarıyle ellerini harap etmekten çekinmezdi.

(Halit Ziya Uşaklıgil.)

Dağ dağ o güzel ses bütün etrafı gezindi ;
Görmüş ve *geçirmiş* denizin kalbine sindi.

SES **(Yahya Kemal Beyatlı.)**

Türeyişi. — (bkz. n° 203).

Görevi. — **-miş**, geçmiş zaman ekidir :

a) Çekimlenir, kurallı tümcelerde sonda bulunur ve tümce kurmaya yarar :

Babamız zengin bir *tüccarmış*, *iflâs etmiş*, sefalete *düşmüş*.

(Reşat Nuri Güntekin.)

b) Tümcede bir adı niteleyerek, bir adın sıfatı olarak yan önerme kurunca da ortaç olur (maddenin başındaki örnek tümcede italik harflerle dizilmiş sözcükler gibi).

Zamanı. — Aslı geçmiş zaman kipi olan **-miş**'li ortaçlar, geçmiş zaman anlamlıdır.

340. **-dik** EKİYLE de GEÇMİŞ ZAMAN ANLAMLI ORTAÇLAR türer :

Tanıdık kimselerle yolculuk sıkıntlı olmaz. Yakası *açılmadık* lâflarla herkesi sıkmamalı. Bunları *işitmedik* kimse mi kaldı ?

Devreylemedik yer komadık bir nice yıldır
Uyuduk dil-i divaneye dil uydu havaya.

(Ruhi XVI.)

Türeyişi. — (bkz. n° 207).

Görevi. — **-dik**, kesin geçmiş kipinin birinci çoğul ekidir. Onun için :

a) **-dik**'li sözcükler tümce kuruyorsa eylemdir :

Kıra gittik ; *akşama dek eğlendik* ; *çok gezdik* ; *hiç yorulmadık*.

b) Bir adı niteliyorsa sıfattır, ortaçtır (maddenin başındaki örneklere bakınız).

341. **-esi** YAPILI ORTAÇ :

Hayaline çılgın çılgın bakarken
Kapanası gözümü kan bürüyor.

(Recaizade M. Ekrem.)

Türeyişi ve **görevi**. — (bkz. n° 206).

-esi yapılı ortaçlar **-e** durum takısıyle çekimlenince (-ircesine) anlamına gelir ve kurduğu önermeyle birlikte temel önermenin durum belirteci olur :

Atı *öldüresiye* koşturdu. *Ölesiye* didiniyor. *Çıldırasıya* sevmek...

-esi ve **-esiye** ekinin kalıplaşmasıyle var olmuş adlar :

Giyesi (= çamaşır), *veresiye*...

(Derleme Sözlüğü.)

342. ORTAÇLARIN ÖZNELERİ. :

I. Sıfat-eylemler, genel olarak, kendi öznelerini niteler ; yani öznesinin sıfatı olur :

Camları *sarsan rüzgâr* gittikçe hızını artırıyordu.

Sarsan rüzgâr sıfat takımıdır. Bu takımda *sarsan* ortaç, *rüzgâr* öznedir.

Bu *kudurmuş deniz* nasıl durgunlaşacak ?

Kudurmuş deniz sıfat takımında *kudurmuş* ortaç, *deniz* öznedir.

Bu bakımdan ortaçlar şöyle tanımlanabilir :

Ortaç, öznesini niteleyen eylemsidir.

II. İkinci türlü bileşik sıfat (bkz. n° 223-II) olan ortaçların özne alışları çatılarına göre değişir :

a) Geçişli ortaçların özneleri, kendilerinden sonra gelen ; yani niteledikleri adlardır :

Kuzusunu emziren koyun, *yavrusunu okşayan* anne...

b) Geçişsiz ortaçların özneleri kendilerinden önce gelen, yani kendilerini tümleyen - iyelik ekli — adlardır :

Gözleri kamaşan adam (özne "adam" değil ; "gözleri" dir).
Balta girmemiş orman (özne "balta" dır), *saçı bitmedik öksüz*...

c) Geçişli-edilgen ortaçların özneleri de kendilerinden önce gelen, — iyelik ekli — sözcüklerdir :

Kapısı açılan oda (özne "oda" değil ; "kapası" dır).
Hastası bulunan ev (özne "ev" değil ; "hastası" dır).
Yakası açılmadık lâflar...

ç) Deyim değerli sözlerde (bkz. n° 492) özneler ortaçlardan öncedir :

Yer götürmez asker...

III. Çok kez ortaçların özneleri düşer. Tümceden düşen her sözcüğü, varmış gibi saymak gerektir. Öznesi düşmüş, adlar gibi çekimlenmiş ortaçlar pek çoktur (bkz. n° 165) :

Çalışan kazanır. Yüze *güleni* kimse beğenmez. Orhan ödevlerini *yapmışa* benziyor. Kişi *gelirini* iyice bilmeli, *giderini* de ona uydurmalıdır. Şenliklere *katılacaklar* adlarını yazdırsın.

343. BELİRTME ORTAÇLARI :

I. **-diği** yapılı ortaç :

II. **-eceği** yapılı ortaç :

(Koca Ali) şehirden mandıralara giden yolun *geçtiği* tahta köprüde durdu... *Daldığı* tatlı âlemden uyandı,.Ne *yaptığını*, ne *yapacağını* bilmeyen bir adam gibiydi.
(Ömer Seyfettin.)

Zafer yolunda *unutamayacağım* yüzlerden biri de Hatice Nine'nin yüzüdür.
(Halide Edip Adıvar.)

Türeyişi. — Belirtme ortaçları şöyle yapılır :

I. **-dik** yapılı ortaçlara (bkz. n° 340) ;

II. **-ecek** yapılı ortaçlara (bkz. n° 338). iyelik (ad takımlarında tümlenen) takısı **-i** gelir ve ad takımlarındaki tümlenenler gibi kişilere göre çekimlenir :

I. *Geçtiğim, geçtiğin, geçtiği, geçtiğimiz, geçtiğiniz, geçtikleri.*

II. *Geçeceğim, geçeceğin, geçeceği, geçeceğimiz, geçeceğiniz, geçecekleri.*

Kullanılışları :

I. İyelik ekiyle biçimlenen bu ortaçlar kendilerinden önce gelen adlarla, ad görevli sözcüklerle tümlenerek birer ad takımı kurar. Bu tümleyici sözcükler, ortaçların esemece (mantıkî) özneleridir :

Orhan'ın aldığı, sizin aldığınız, bizim alacağımız...

Yalçın'ın alacağı, senin alacağın, benim alacağım...

İnsan ne zaman *doğduğunu* bilir ; ne zaman *öleceğini* bilmez.

NOT. — "Esemece (mantıkî) özne" ile "dilbilgisince özne" arasında — az da olsa — ayırtı vardır :

1) Esemece özne, eylemi yapandır. Dilbilgisi öznesi gibi yalın olması gerekmez.

2) Dilbilgisince özne :

a) Eylemi yapandır ;

b) Eylem bakımından yapılan da olur (geçişli eylemlerin edilgenlerinde olduğu gibi).

c) Durum takılarıyle çekimlenmemiş olur. Yani yalın durumda bulunur ve tümleyen takısı da almaz.

II. Belirtme ortacı, kurduğu ad takımlariyle birlikte bir çeşit belirtme sıfatı olur ve kendisinden sonra gelen adı tümler. Bu tümlenen adlar, ortaçların tümleçleri olur :

Orhan'ın aldığı kitap, sizin verdiğiniz kalem...
Yalçın'ın gideceği yer, benim anlatacağım olay...

III. Kurdukları önermelerle, sonra gelen önermelerin yargıları arasında ilgiler kurmaya yarar (madde başındaki örneklere bakınız).

IV. Durum takılarıyle çekimlenir, tümleç olur :

Ne gün *geldiğimi*, ne *yapacağımı* sordu.	(nesne)
Geldiğinize sevindim, dedi.	(dolaylı tümleç)
Geldiğinizden haberimiz olsun.	(dolaylı tümleç)

V. "Halde, takdirde..." sözcükleriyle öbekleşince **durum, koşul**... ayırtılı ulaç olur :

Seksen yaşında olduğu halde yine mağazasına gider.
(Namık Kemal.)

Gerektiği takdirde, istediğiniz takdirde...

VI. "Gibi" ilgeciyle — eyleme, "benzeme" ayırtısı katmak için — öbekleşir, kurduğu önermeyle birlikte ilgeç tümleci olur :

Fransa'da şimdi *olduğu gibi*, partiler arası görüş farkları giderilmeyebilir. Her parti iç meselelerde *olduğu gibi* dış meselelerde de kendi görüşünü savunur.
DÜNYA - 2.III.1955 **(Falih Rıfkı Atay.)**

VII. Belirtme ortaçları "vakit, zaman, gün, yıl..." sözcükleriyle öbekleşerek **zaman ulacı** olur (bkz. n° 351-III.)

Bezme bir dahi dönüp gelmek değildi niyyetin
Gittiğin vakt anladım azm-i şitabından senin.
(Nedim XVIII.)

(Bir yabancı) :
— Seçim meselelerinden niçin şikâyetçisiniz ? diye *sorduğu* vakit o vatandaş herkesin bildiğini söylemekte elbette mahzur görmez.
(Falih Rıfkı Atay.)

Geldiğim zaman, gideceğiniz saatta, döneceği gün...

Eski biçimi. — **-dikte** yapılı ulaçlar da "-diği vakit" yerinde kullanılmıştır:

Bastıkta Kerbelâ'ya kadem Şah'-ı Kerbelâ
Aldı nişan-ı tir-i sitem Şah-ı Kerbelâ.
(Fuzuli. XVI.)

Gelüp fasl-ı bahar âlem safa-yı gülşen *ettikte*
Neva-yı bülbülü ğûş-i gül-i râna *işittikte*
Uyup ahbaba cânâ seyr-i Sadâbâd'a gittikte
Sirişk-i çeşmimin bak farkı var mı çağlayanlardan.
(Vâsıf XIX....)

Hun-i mâsumân ü mazlûmân ile şekl-i müdevver-i zemin beyza-i hamraya *döndükte* mi âlem mamur u âbâdân idi ?
(Veysi. XVII.)

VIII. -diği ortacı, **-de** takısıyle çekimlenince de zaman ulacı olur :

Zavallı muharrirler, daha ilk imzalı yazıları *çıktığında*... hiç olmazsa bir hazır elbise alabilirler...

(Falih Rıfkı Atay.)

IX. -eceği yapılı ortaç "gelmek" yardımcı eylemiyle bileşir, isteklenme eylemi olur (bkz. n° 282).

Zamanları :

Belirtme ortaçlarında, yapılışlarına göre, iki zaman anlamı var:

I. **-dik**'le yapılanlarda geçmiş zaman ;

II. **-cek**'le yapılanlarda gelecek zaman anlamı var.

344. ORTAÇLARIN KULLANILIŞLARI :

1) Ortaçlar, eylemler gibi, türlü çatılara girer ; olumsuz eki de alır.

2) Ortaçların birinci görevleri sıfat oluşlarıdır ; adları nitelerler, belirtirler.

3) Niteledikleri ve belirttikleri adlar düşünce ortaçlar adlaşır ; adlar gibi çekimlenir ve kurdukları önermelerle birlikte tümcelerin öznesi, tümleci olur (bkz. n° 166).

NOT. — Yukarıdaki eklerle türedikleri halde özne, nesne, tümleç alarak bir önerme kurmayan ; yani eylem anlamından sıyrılarak tam ad ve sıfat gibi kullanılan sözcükler, ortaç sayılmaz :

Bugün bir *yazarla* tanıştım. *Geçmişleri*mize saygı gösterelim. *Geleceğe* umutla bakalım. *Yaramaz* çocuk gene neler yapmış ?...

ULAÇLAR = BAĞ-EYLEMLER

345. BAĞ-EYLEM = ULAÇ. — Kurduğu önermeyi başka bir önermeye bağlayan eylemsidir.

Ulaçlar yapılışlarına göre iki çeşittir :

1) Özel eklerle eylem kök ve gövdelerinden türeyenler ;

2) Başka ek ve ilgeçlerle ad-eylemlerden ve belirtme ortaçlarından ulaç görevine girenler (bkz. n° 357).

ÖZEL EKLERLE TÜREYEN ULAÇLAR

346. **-ip** YAPILI ULAÇLAR (bağlama ulaçları) :

Sandala binip gittiler. Okuyup anlayınız. Yazıp söyleyiniz...
Erişip bahara bülbül yenilendi sohbet-i gül.
Yine nevbet-i tahammül dil-i bîkarara düştü.

(Şeyh Galip XVIII.)

Türeyişi. — Eylem tabanlarının sonuna, uyuma göre, değişen **-ip** eki gelir. Taban ünlü ile bitiyorsa — Türkçede iki ünlü yan yana gelmeyeceği için — araya y kaynaştırma harfi girer.

Kullanılışı. — Bu ulaçlar, öznelerile kipleri ve çekimleri eşit olan eylemleri, eylemsileri birbirine bağlamaya yarar. Onun için **-ip** yapılı ulaçlar, kendilerinden sonra gelen yüklemlerle düzendeştir. Yani :

I. a) Kendisinden sonra gelen eylemle ve eylemsiyle, özne ve zaman bakımından, bir olmalıdır (bkz. n° 118) :

Baktım süzülüp geçti açıktan iki sandal.

(Yahya Kemal Beyatlı.)

Süzülüp ulacıyle *geçti* eyleminin özneleri *sandal*'dır. İkisi de **-di'li** geçmiş kipinin 3. tekilidir : *Süzülüp = süzüldü.*

Bir de şu örneğe bakalım :

Heva-yı aşka uyup kûy-i yâre dek gideriz.

(Naili XVII.)

Uyup ulacı, kişi ve kip bakımından kendisinden sonra gelen *gideriz* eylemiyle eşittir : *Uyup = Uyarız.*

Çalışıp çabalayacağı sırada = Çalışacağı ve çabalayacağı sırada...
Denizden geçip çayda boğulmak = Denizden geçmek, çayda boğulmak...

Çevre yanıma gelip oturdular (gelip = geldiler).

MEVLİT **(Süleyman Çelebi XV.)**

NOT. — Böyle kullanılan **-ip**'li ulaçlardaki eylemlerin kendisinden sonra gelen yüklemlerdekinden önce yapıldığı anlaşılıyor.

b) Deyimleşmiş öbeklerde de bu düzendeşlik vardır :
Satıp savdı. Atıp tutmak, çalıp çırpanlar...

c) Kendisinden sonra "de,, bağlacı gelen -ip'li ulaçlarda düzendeşliğin bulunmadığı olur :

Beni böyle tozlu bir dükkânda *görüp de* kaba saba bir yazıcı zannetmeyiniz.
(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

Taş atıp da kolun mu yoruldu ?
(Söylence.)

Bu kullanışlar, uyarmak ; anlatıma azarlama, şaşırtma gibi türlü ayırtılar katmak içindir.

ç) -ip yapılı ulaç, kendi tabanından türemiş eylemlere yalnız pekiştirme ayırtısı katar :

Durup dururken başımıza neler geldi.
İşte su namına görüp göreceğin budur.

d) -ip yapılı ulaç — kip bakımından — sonra gelene uymakla birlikte öznesi ayrı da olabilir :

Silâhlar çekilip kavgaya başlandı.

e) -ip yapılı ulaç — kip ve özne bakımından — kendisinden sonra gelen yükleme uymazsa yanlış kullanılmış demektir :

Dişlerimi sıkıp döndük. **(Bir sanatçı.)**
"*Dişlerimizi sıkıp döndük.*,, olsa gerek.

Dün siz söyleyip yazıp ben nasıl dayandımsa, bugün ve yarın ben söyleyip yazıp siz de öyle dayanacaksınız.
(Ünlü bir yazar.)

II. a) -ip yapılı ulaçlar, olumluluk bakımından da kendinden sonra gelen eyleme ve eylemsiye uyar :

Orhan'ı göremedim, selâmınızı söyleyemedim, yerine :
Orhan'ı görüp selâmınızı söyleyemedim, denir ; fakat :
Orhan'ı görmeyip (göremeyip) *selâmınızı söyleyemedim,* denmez.
Oturup kalkamaz oldu = oturamaz ve kalkamaz oldu...

Hiç *bilip anlamadığım* askerlik işlerine karışmak ne haddim, ne de hakkım. (Hiç bilmediğim, anlamadığım).
ÖZLEYİŞ **(Ruşen Eşref Ünaydın.)**

...tarla sürüp ekmez (sürüp = sürmez).
EŞKİYA İNİNDE **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

b) Yalnız kendi tabanlarından olan eylem türevlerinin olumsuzlarından önce gelen **-ip** yapılı ulaçlar yapıca da, anlamca da olumlu kalır :

Törene *katılıp katılmamakta* serbestsiniz. Onu *görüp göremeyeceğimi* kestiremem. Parayı *alıp almadığı* belli değildir. Bunun için bir ödül *verilip verilmeyeceği* bugün kestirilecek...

c) Deyim değerli şu sözde — eylemler yakın anlamlı oldukları için — durum yukarıdakine benzemiştir :

Gidip gelmemek, gelip de görmemek var, tümcesi :
Gitmek, gelmemek ; gelmek, görmemek de var, demektir.

Eski yazında **ip** yapılı ulaçların, **-miş**'li geçmiş kipi yerinde çekimlenerek kullanıldığını gösteren örnekler var :

Kıl gibi köprü *gerüpsün* geç deyü (= germişsin)
Emredersin duzehimden kaç deyü
Kıl gibi köprüden âdem mi geçer
Ya düşer, ya dayanır, yahut uçar.
(Yunus Emre XIII - XIV.)

Reng-i izarı gitti yatur kendi huşk-leb
Şol gül gibi ki ayrı *düşüptür* gülâbdan. (= düşmüştür)
(Baki XVI.)

Eski şekli. — Eski yazınımızda **-üp, up, -üben, -übeni, -übenin** biçimlerine girdiği de olurdu :

Ağzına şeker *alup* gözü sana tuş olan
Unuda şekerini *çiğneyüben* yutmaya.
(Yunus Emre XIII-XIV.)

Kanı bana sabr ü karar senin sözünü dinleyem
Kanı bana akl ü bili *tutubanı* seni sevem
(Yunus Emre XIII-XIV.)

Be felek senin elinden
Ah *edüben* kan ağlarım.

(Karacaoğlan. XVII.)

Berü gelgil ağam Kazan
Kalkubanı yerimden bidevi atım saklardım
Bugün için günü geldi.
Ağ meydanda seğirdeyim senin için. **(Dede Korkut.)**

Zahmden *korkubenün* yüz döndüre
Ya *varuben* düşmana baş indüre.

İSKENDERNAME **(Ahmedi XIV-XV.)**

-üben... yapılı sözcüklerin -erek'li durum ulacı anlamına kaydığını ileri sürenler var (347 - I).

347. DURUM ULAÇLARI. — Bu ulacın üç çeşidi var :

I. **-erek** yapılı ulaç :

İnsan dünyaya ağlayarak gelir, inleyerek gider ; gülerek yaşamalıdır.

Türeyişi. — Eylem tabanlarına uyuma göre **-erek**, **-arak** eki gelir. Kaynaştırma harfi y'dir.

Kullanılışı. a) **-erek**'li durum ulaçları — kurdukları önermelerle birlikte — kendilerinden sonra gelen eylemlerin ya da eylemsilerin ne durumda, ne zamanda yapıldıklarını gösteren birer tümleyici, durum belirtici olur. Bu türlü kullanışlarda ulaçla tümlediği yüklemin zamanları birdir :

Koşarak gidiyor. Bağırarak konuşur. Gülerek anlattı...

b) Bağlama ulacı görevinde kullanıldığı da olur (bkz. n° 346). Böyle kullanışlarda ulaçtaki işte bir öncüllük anlamı belirir :

Orhan odaya girerek kitaplarını aldı ve teyzesine uğrayarak okula gitti.

c) **-erek** ulaçlarının özneleri, çok kez, sonraki yüklemin de öznesi olur :
Orhan yüzerek sandala yetişti.

ç) **-erekten** biçiminde kullanıldığı da olur :

Ben yolcuyum bugün. Yolun ufkunda Çamlıca
Hâlâ görünmüyor ;
Hâlâ görünmüyor *diyerekten* sabırsızdım.

KARNAVAL ve DÖNÜŞ **(Yahya Kemal Beyatlı.)**

Eski biçimi. — Eski yazınımızda **-i** yapılı ulaçlar vardır. Bunlar, bugünkü **-erek** yapılı ulaçlar yerinde kullanıldığı gibi ; **-üp**, **-meğe**, **-mek üzre**... anlamlarına da kayar görünmektedirler :

Batıl *isteyü* haktan ayrıldım
Boynuz umdum kulaktan ayrıldım.

HARNAME **(Şeyhi XV.)**

Kaza *görünü* gelmez, karı bükülüp ölmez.

(Atalarsözü.)

Çekenler dest-i devrandan cefayı
Demişler *görünü* gelmez kazayı.

(Zati XV-XVI.)

NOT. — *Olmak* yardımcı eyleminin **-erk'li** durum ulacı :

1) Çok kez tümceden atılabilir :
Bu kitabı size armağan (olarak) *veriyorum.*
Onu başkan (olarak) *seçtiler.*

2) **Olarak** sözcüğü "*durumunda bulunduğundan, bulunduğu için...*„ anlamlı ve sebep ayırtılı ulaçlar yerinde kullanılmaktadır :

İnsanlar harpten bir refah vasıtası olarak, ümit kesmişler... ondan soğumuşlardır. Milletler içinde *fert olarak*, milletler arasında *cemiyet olarak* hür ve daha iyi bir hayat teminatı istemektedirler.

(Falih Rıfkı Atay.)

3) "*Olmak üzere*„ söz öbeği de *olarak* ulacı anlamında kullanılır (bkz. n° 357 -VI, 397):
Yeniçeriler ikinci defa olmak üzere ayaklandılar.

(Ahmet Rasim.)

II. **-ken** (iken) yapılı ulaçlar :

Tan yeri ağarır*ken* çıktı yine yolculuk...

HAN DUVARLARI **(Faruk Nafiz Çamlıbel.)**

Avcı, kuşu *uçarken* vurdu ; *gelirken, yazarken, okurken...*
Kaş yapayım *derken* göz çıkarır.

(Söylence.)

Evde, sokakta, her yerde işlerimizi *görürken*, düşüncelerimizi *anlatırken*, içimizi *dökerken* konuştuğumuz Türkçe, acaba bir gün bizi ifade eden bir yazı kâinatı olacak mı ?

KÜLTÜR HAFTASI I. **(Yahya Kemal Beyatlı.)**

Yapılışı. — a) Daha çok geniş zaman kipinin tekil üçüncü kişisine **-ken** (iken) takılarak yapılır.

b) -miş'li geçmiş, gelecek zaman kiplerine de takılır :

Yazmışken göndermekten vaz geçti. Gelecekken bir engeli çıktı.

c) İmek (irmek) mastarından türemiş olan *iken* (*-ken*) ulacı, eylem olmayan sözcüklere de takılır :

Ağaç yaş iken eğilir.

(Atasözü.)

Alaca bir karanlık *sarmadayken* her yeri,
Atlarımız çözüldü, girdik handan içeri.

HAN DUVARLARI **(Faruk Nafiz Çamlıbel.)**

Meydan-ı suhande *yoğiken* sen gibi bir er
Bir şair-i Rum oldu sana şemdi beraber.

TERKİB-İ BENT (**Ziya Paşa XIX.**)

Ankara'da iken, çocukken, beş yaşında iken, hava soğukken...

-ken takısı büyük ses uyumuna aykırıdır ; kalın sesli sözcüklerden sonra da ince kalır (bkz. n° 43).

Kullanılışı. — **-ken** (iken), sonuna geldiği sözcüğe durum ve zaman ayırtıları katar (yukarıki örneklerde olduğu gibi).

III. -e, -e yapılı ulaçlar :

Akşamı *duya duya*
Sular yattı uykuya...

(Necip Fazıl Kısakürek.)

Türeyişi. — Eylem tabanlarına -e gelir, yinelenerek kullanılır :

Güle güle gidiniz. Araya araya bulduk,. Sora sora geliriz...

Gehi zir-i serde desi geh ayağı koltuğunda
Düşe kalka hasta-i gam der-i lûtf-ü yâre düştü.

(Şeyh Galip XVIII.)

Yardımcılarla yapılmış bileşiklerde yalnız yardımcı eylemler yinelenir :

... ziyafeti meth*ede ede* bitiremez.

HİND (**Falih Rıfkı Atay.**)

Kullanılışı :

a) Durum belirtecidir (bkz. n° 366 - III/b).

b) Özne, nesne, tümleç gibi öğelerle önerme kuruyorsa ulaçtır. Yukarıdaki *duya duya* öbeğinin öznesi *sular*'dır. Nesnesi de *akşamı*.

Bu ulaçlar da önermeleriyle birlikte kendilerinden sonra gelen eylemin durum belirtecidir.

NOT. — Anlamdaş ya da anlamca ilgili eylem tabanlarından da bu çeşit ikiz ulaçlar türer :

Olmaya ki *ağlaya ağlaya* vücud-u şerifine noksan gele,.

HADİKAT-üs-*SUADA* (**Raufi XVI.**)

Sağı solu *koruya gözete* ve kelimeleri *ölçe tarta* konuşuyorlar.

(Refik Halit Karay.)

Çocuklar *güle oynaya* gidiyorlar. *Evire çevire* dövmek. *Bağıra çağıra, ite kaka* (bkz. n° 366-III/b).

Eski biçimi. — -i -i yapılıdır.

Sanur *arayı arayı* bulam ol dürr-ü yektayı.

(Baki XVI.)

Geli geli yurdunun üzerine geldi...

(Dede Korkut.)

348. ARTÇIL ULAÇLAR. — Birkaç çeşittir.

I. **-ince** yapılı ulaç :

Gölgeler yaklaştı. Bir adım *kalınca* onu kıyafetinden tanıdılar.

(Ömer Seyfettin.)

Sen gelmeyince hâtıra bilsen neler gelür.

(Nabi XVII.)

Frenk, canı sıkılınca susar ; Türk, canı sıkılınca çok söyler.
Ne diyeceğini unutunca kekelemeye başladı.
Bahar gelince çiçekler açar. Okuyunca, görünce, anlayınca...

Türeyişi. — Eylem tabanlarına uyuma göre değişen **-ince** gelir. -ınca, -unca, -ünce olur. Ünlü ile biten tabanlara gelince kaynaştırma harfi **y** olur : *Söyleyince, anlayınca...*

Kullanılışı. — Bu artçıl ulaç, kendisinden sonra gelen eylemin ya da eylemsinin hemen, kendisinin ardı sıra yapıldığını, yapılacağını gösterir ; yani kurduğu önerme ile birlikte zaman belirteci olur.

NOT. — -ince ulacı, -dikçe ulacı (bkz. n° 351-I) yerinde de kullanılır :

Gemiye binmeyince (binmedikçe) *navlun verilmez.*
Kız, anadan görmeyince (görmedikçe) *öğüt almaz.*

(Atalarsözü.)

Onun sağlıcaklı zamanında, coşunca (coştukça) *yüreğinin içinden gelen bir inanla okuduğu*:

"Canımı canan eğer isterse minnet canıma
"can nedir ki anı kurban etmeyim cananıma."

Mısralarının, işte canlanmış bir örneği idi bu...

ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI (**Ruşen Eşref Ünaydın.**)

"Bana gelince..." biçimli deyimler, konu değişimine başlangıç olarak kullanılır.

Uyarı. — **-ince** ve **-dikçe** yapılı ulaçların, oluş zamanları bakımından anlamları pek yadır ; ayırtılarına dikkat edilmelidir (bkz 351-I.)

Eski çağlarda :

1) **-geç** yapılıdır :

Peri bîhut bolur adın *eşitgeç*
Tabunu huri *görgeç* tapu kılgay.

(Ruşeni XV.)

Değildim ben sana mail, sen ettin aklımı zail
Bana ta'neyleyen gafil seni *görgeç* utanmaz mı? (görünce)

(Fuzuli XVI.)

Gönlüm açılur zülf-i perişanını *görgeç* (=görünce)
Nutkum tutulur gonce-i handanını *görgeç* (=görünce)
(Fuzuli XVI.)

2) **-ince** anlamına **-icek** yapılı ulaçlar da sık kullanılmıştır :

Köpekleri *göricek* kas kas güldü.
(Dede Korkut.)

Musa geldi lâine dedi Hakkın buyruğun
Secdeyi *işidicek* döndü inkâr eyledi.
(Yunus Emre XIII-XIV.)

Gün doğar başıma ol subh-u saadet *gelicek*
Şeb-i gam ref'olur ol mihr-i melâhat *gelicek*.
(Zati XV-XVI.)

Yâr *olmayıcak* zehr-i sitemdir bana bâde.
(Nef'i XVII.)

Yohsa bir dişleri dür, kameti serv *olmayıcak*.
Ne biter sahn-i çemenden, ne çıkar deryadan
(Nedim. XVIII.)

II. **-()r -mez** yapılı ulaç. — Geniş zaman kiplerinden üçüncü tekil kişilerin olumlu ve olumsuzları art arda kullanılarak daha pekişik bir artçıl ulaç yapılır.

... elini topuza *değdirir değdirmez* kapı açılıvermişti.
(Peyami Safa.)

Zil *çalar çalmaz* sınıfa koştu. *Oturur oturmaz* yazıya başladı.

Bu ulaçtan sonra *çabuk, hemen, birdenbire...* belirteçlerinden biri gelince eylemin daha çabuk yapıldığı anlatılır :

Otobüs durur durmaz hemen atladık...

349. BAŞLAMA ULAÇLARI :

I. **-eli** yapılı ulaç :

Sen *gideli* onların yaşadıkları hayat değil, bir rüya... Yiyorlar, içiyorlar, nefes alıyorlar, yürüyorlar, düşünüyorlar ; fakat hep rüyada gibi.
(Cenap Şehabettin.)

İşe başlayalı gece gündüz çalışıyor. Geleli, yardım edeli...

Türeyişi. — Eylem tabanlarına uyuma göre **-eli** gelir. Ünlü ile biten tabanlarda kaynaştırma harfi y'dir : *Söyleyeli...*

Bu ekten sonra **beri, -den beri** de getirilebilir :

İşe başlayalı (başlayalı beri, başlayalıdan beri) *gece gündüz çalışıyor.*

II. **Başladı başlayalı, gittim gideli, geldik geleli...** biçimleri de bir çeşit başlama ulacıdır ; olayın sürüp gittiğini anlatır :

(Boğaziçi'nin) deniz kenarları çoktan dolmuştur ; sırtlar ise yolsuzluk, taşıtsızlık yüzünden *bildik bileli* boştur.
(Refik Halit Karay.)

Bu ateş, gönlüne *düştü düşeli* âdeta hayatının estetiği değişti.
(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Kullanılışı. — Başlama ulaçları kendilerinden sonra gelen yüklemlerin başlangıcını belirtmek için kullanılır.

350. BİTİRME ULAÇLARI :

I. **-inceye dek** (kadar) ulacı :

Akşam *oluncaya dek* burada bekledi. İşlerim *bitinceye kadar* burada kalacağım. *Ölünceye dek...*

Türeyişi. — Eylem tabanlarına uyuma göre değişen -inceye, -ıncaya, -uncaya, -ünceye dek (kadar) gelerek yapılır.

Kullanılışı. — Bitirme ulacı, kendisinden sonra gelen eylemin ya da eylemsinin bitimini göstermeye yarar.

Eski biçimi. — Bitirme ulaçlarında **kadar** yerine — son yıllarda diriltilip kullanılmaya başlanan **-dek, -değin** söylenir, yazılırdı :

İşbu ahvalin serencamı malum oluncaya dek sana senin menzilinde olmak münasiptir.
HADİKAT-üs-SÜADA **(Raufi XVI.)**

II. **-ene** kadar (dek) ulacı :

Perde açılana kadar...
YAŞAMAK GÜZEL ŞEY BE KARDEŞİM **(Nâzım Hikmet.)**

III. **-esiye** ulacı :

İyi süvari, cambaz marifetleri göstermez ama, iki sıçrayıştan birinde de bir daha *kalkmamasıya* düşmez.
(Falih Rıfkı Atay.)

Öyle görünüyor ki kızıl pençeli hortlağı tekrar tekmelerle mezarına göndermek ve onu iyice, bir daha sırtlan dişlerini ve kanlı pençesini *göstermemesiye* gömmek lâzımdır.
(Falih Rıfkı Atay.)

Türeyişi. — Eylem tabanlarından **-me** ile türemiş (bkz. n° 180) ad-eylemlerin olumsuzlarına, ünlüler uyumuna göre değişen -esiye, -asıya gelir.

Kullanılışı. — (-meyecek biçimde, meyecek kadar...) anlamlarıyle kendinden sonra gelen yüklemlere durum ya da bitirim belirtici olur (bkz. n° 341).

351. ZAMAN ULAÇLARI :

I. **-dikçe** yapılı ulaç :

Estikçe bâd-ı subh perişahsın ey gönül.
(Nedim. XVIII.)

Ağlarım hatıra geldikçe gülüştüklerimiz.
(Mahir VXIII.)

Dedem koynunda *yattıkça* benimsin ey güzel toprak.
(Süleyman Nazif.)

Hakkın yüzü *güldükçe* gülümser beşeriyet.
(Tevfik Fikret.)

Bir kayalıktan dökülen, *döküldükçe* köpüren beyaz bir şelâle...
AŞK-I MEMNU **(Halit Ziya Uşaklıgil.)**

Güldükçe güller açılır, *ağladıkça* inciler saçılır.
(Söylence.)

Türeyişi. — Eylem tabanlarına uyuma ve benzeşmeye göre değişen -dikçe, -dıkça, -dukça, -dükçe ; -tikçe, -tıkça, -tukça, -tükçe gelir.

Kullanılışı. — **-dikçe** ulacı, kendisinden sonra gelen yüklemin hangi vakitlerde yapıldığını belirtmeye yarar ; ulaç ne kadar yapılırsa sonraki yüklemde o o kadar yinelenir, sürer ; yani ulaçla sonraki yüklem birlikte yapılır.

Olumsuzlarında biraz koşul ayırtısı sezilir, sonraki önermenin yüklemi de olumsuz olur :

Biz medeniyet kavgamızı *bitirmedikçe*, Şark'tan kopup *ayrılmadıkça*, eski gelenek ve görenek zincirlerini *atmadıkça*, kurtulamayız.
(Falih Rıfkı Atay.)

"*Oldukça*" sözcüğü türeyiş anlamından, yani ulaçlık görevinden sıyrılarak "*yerterince, bir hayli*,, anlamında belirteç olmuştur :

Oldukça zengin bir kimse. Oldukça bakımlı bir bahçe...

"*Gittikce*,, sözcüğünün ulaçlık görevinden sıyrılarak tümcesindeki eylemin zamanla artıp eksildiğini, yavaşlayıp hızlandığını anlatan belirteç olduğu görülür :

Fırtına *gittikçe* artıyordu. Her şey *gittikçe* ucuzlayacakmış...

Eski biçimi. — Eski çağlarda **-dikçe** yerine **-diğince** de kullanılmıştır :

Elinden *geldiğince* râz-ı aşkın dil nihan etti
Akup cuy-u sirişk ol sırrı hayfa kim iyan etti.
(Baki XVI.)

Sarsıldığınca zelzele-i hamleden zemin...
(Nef'i XVII.)

Ya ver bana mihnetimde takat
Ya takatım *olduğunca* mihnet.
(Fuzuli XVI.)

Örneklerin kimilerinde **-diği kadar** ayırtısı daha belirgincedir.

Bu anlamıyle bugün de kullanılmaya pek elverişlidir :

...kendini elinden *geldiğince*, dilinin *döndüğünce* aşağılamış...
YER DEMİR GÖK BAKIR **(Yaşar Kemal.)**

-diğince yapılı ulaçların kişilere göre çekimlendiği de olur :

Dil ise gitti kesilmez heva-yı aşkından
Nasihat *eylediğimce* beter melâmet olur.
(Nef'i XVII.)

-diğince yapılı ulaçların çoğunda nicelik (miktar) ayırtısı bulunduğu da gözden kaçmamalıdır.

II. **-diği** yapılı ortaç, **-de** ekiyle zaman ulacı olur (bkz. nr 343-VIII) :

Biz *baktığımızda*, ot bürümüş hendeğin güneşinde ısınan bir tavusun renkleri pırıldayarak yanıyordu.
HİND **(Falih Rıfkı Atay.)**

Siz *geldiğinizde* söylersiniz ; yahut Orhan *geldiğinde* anlatır...

III. **-diği** ve **--eceği** yapılı ortaçlar "*vakit, zaman, gün, yıl...*,, sözcükleriyle öbekleşince zaman ulacı olur (bkz. n° 343-VII).

Okula yazıldığım gün Orhan'la tanışmıştım. Kitaplarınızı trene bineceğiniz zaman veririm.

-diği sırada öbeği de **-ken** yapılı ulaç yerinde kullanılır (bkz. n° 347-II):

Tan yeri ağardığı sırada (*ağarırken*) *yola çıktık.*

IV. **-meden** yapılı ulaç :

Üstümüzde çayır çemen
Bitmeden bir dem sürelim
Gözümüze kara toprak
Girmeden bir dem sürelim. **(Karacaoğlan.)**

Ben *gelmeden* işe başlamayınız, dedi ve bir daha ağzını *açmadan*, kimseye *bakmadan* çıkıp gitti. O, *gelmeden* biz işi bitirmiştik.

-meden eki "-meksizin, -meyerek,, anlamında da kullanılır :

Niçin bana *bakmadan* cevap veriyorsunuz ?
MAİ ve SİYAH **(Halit Ziya Uşaklıgil.)**

Türeyişi. — Eylem tabanlarına olumsuzluk eki **-me** ile **-den** gelir. **-meden önce, meden evvel** biçimleri de vardır.

Vurgusu. — a) Olumsuzluk eki olan **-me,** vurguyu çekmediği için vurgu kendinden önceki hecede kalır (bkz. n° 63/5-a).

b) **-me** mastar eki ise vurgu, sözcüğün sonunda bulunur :

Daha okumadan gözleri yoruluyormuş ;
Çok okumadan gözleri yoruluyormuş...

NOT. — **-meden önce , evvel** öbekleri de bu anlamda kullanılır.

Kullanılışı. — **-meden** ulacı, kendisinden sonra gelen yüklemin :

a) Yapılma zamanını belirtmeye ;

b) Ne durumda, nasıl yapıldığını bildirmeye yarar.

Eski biçimi. — Eski yazınımızda bu ek **-medin**'dir :

Gelmedin dedin benimçün kem deyü
Doğmadın dedin asi âdem deyü.
(Yunus Emre XIII-XIV.)

İlete rehgüzar-ı şaha beni
Ölmedin şad ede bu can ü teni.
ŞAH ü GEDA **(Taşlıcalı Yahya XVI.)**

V. **-dikten sonra** yapılı ulaç : — Bu, -meden yapılı ulacın olumlusu ve karşıtıdır :

Kardeşim iyileştikten sonra okula gelecek.
Ben gelmeden işe başlamayınız. Geldikten sonra yaparız.

352. NEDENLİK ULACI :

-diği, eceği (için, -den, -den dolay..):

Orhan, üstün başarı *gösterdiği için* (gösterdiğinden, gösterdiğinden dolayı) ödül kazandı.
Yarın *gelemeyeceğimiz için...*

Türeyişi. — Belirtme ortaçlarının sonuna **için, -den, -den dolayı**... gibi nedenlik bildiren ilgeçler, takılar... gelir.

Kullanılışı. — Kendisinden sonra gelen yüklemin yapılışındaki nedeni belirtmeye yarar (bkz. n° 121).

353. ÖLÇÜMLEME ULAÇLARI :

1) **-diği gibi, -diği kadar; -eceği gibi, -eceği kadar.** :

Her parti, iç meselelerde *olduğu gibi* dış meselelerde de kendi görüşünü savunur.
(Falih Rıfkı Atay.)

Belirtme ortaçlarına **gibi, kadar, denli** benzetme ilgeçleri katılınca kurdukları önermelerle birlikte sonraki yüklemin ölçümleme bilirteci olurlar.

2) Mişli geçmiş, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman kipleri : **gibi, kadar** ilgeçleriyle öbekleşince ölçümleme ulacı olur. **Gibi** ilgeciyle öbekleşenlerde benzerlik ayırtısı daha canlı oluyor (bkz. n° 391-I,II) :

— Buyurunuz, bir kahvemizi içersiniz.
— Sağ olunuz. *İçmiş kadar* memnun oldum.
İstediklerini *vermemişiz gibi* dargınlık çıkarıyor.
At, etrafı *dinliyor gibi* kulaklarını dikti.
İleri *atılacak gibi* gerilmeye başladı.
Bir tehlike *sezer gibi* olmuştu.

354. **-di mi** YAPILI ULAÇ :

Sarıyer denildi mi sular hatıra gelir.
(Ahmet Rasim.)

Derler ki esaret denilen halka cihanda
Bir *geçti mi* hür boyna asırlar kıramazmış ;
Bir secde eden bir daha baş kaldıramazmış.
(Faruk Nafiz Çamlıbel.)

...Bunun dışına çıkamazsınız. Çıkmak *istediniz* ve *çıktınız mı*... gülünç olursunuz.
ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

Elimizi bu gördüğünüz şeye süremeyiz. *Sürdük mü* hemen kaybolur.
PERİLİ KÖŞK **(Ömer Seyfettin.)**

Van gölüne, Ahlat'a *vardınız mı* kümbet kümbet üstüne. İşte Selçuklu *dendi mi*, bir de kümbetler düşer benim aklıma.
BALIM KIZ DALIM OĞUL **(Ceyhun Atuf Kansu.)**

Kullanılışı. — Kendisinden sonra gelen yüklemi (her halde, muhakkak, kesin olarak, hemen, artık... anlamlarından birini katarak) pekiştirir.

355. DİYE ULACI. — "Diyerek„ e yakın anlamda kullanılan bu ulaç, bağımsız sözleri tümce içine almaya, tümceye bağlamaya yarar :

Birkaç kalın ses : *"ferma, ferma !„ diye bağırdı.*
BİR SERENCAM **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

Türkiye aydınlar âlemi acaba bugünkü kadar idealsiz kalmış mıdır, diye kendimize soruyoruz.
(Falih Rıfkı Atay.)

İnsan ikide bir :
— Ey zekâ ve kültür biraz ahlâk ve ey ahlâk biraz zekâ ve kültür, diye kubbeleri çınlatası geliyor.
(Falih Kıfkı Atay.)

Yavrum, diye bağrımıza bastığımızın yaptıklarına bakınız. Bana ipek diye neler satmış...

Eski biçimi :

1) Orhun yazıtlarında *"diyin, tiyin„* dir :
Türk yurdu yok bolmazın (olmasın) *tiyin, budun bolsun* (olsun) *tiyin...*

2) Daha yakın çağlarda, "*deyü, deyi*,, kullanılmıştır :

Şol cennetin ırmakları akar Allah deyü deyü.

(Yunus Emre XIII-XIV.)

Gidip Istanbul'dan ferman getirdim
Herkesin sevdiği verilsin *deyi.*

(Karacaoğlan.)

356. -en -ene ULACI :

Bir büyük hapishanenin duvarı yıkılmış da içinden *boşanan boşanana* gibiydi.

ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

Düşünen düşünene ! Gazetedeki odamızda bakışlarımızın birbirine dokunmasından korkuyoruz.

(Falih Rıfkı Atay.)

Alanda *bağıran bağırana, koşan koşana...*

Türeyişi. — **-en** yapılı ortaç (bkz. n° 202, 336) yinelenirken sonuna **-e** eki gelir : *Konuşan konuşana, alan alana...*

Kullanılışı. — Eylemin birçoklarınca birlikte ve aralıksız yapıldığını anlatmaya yarar,. Daha çok da ekeylemi ya da yardımcı eylemi düşmüş bir yüklem olur.

357. AD-EYLEMLERDEN YAPILAN ULAÇLAR (bkz. n° 345/2).— Ad-eylemler de türlü ekler ve takılarla bağ-eylem olur. Birkaçı :

I. "**-e kadar**,, alarak ad-eylemler bitirme ulacı olur :

Okulların *açılmasına kadar* (dek, değin) burada kalacağım.

II. Ad-eylemler "-den önce (evvel), -den sonra" ile zaman ulacı olur :

Bu işi onun *gelmesinden önce*, yahut *gitmesinden sonra* yaparız...

III. Ad-eylemler "için, -den dolayı...,, ile de nedenlik ulacı anlamında bağ-eylem olur :

Derslerine *çalışması için* öğütler verdim. Bunları *dinlememesi yüzünden* sınıfta kaldı.

Yapılışları. — Ad-eylemler, önce iyelik (ad takımlarında tümlenen) takısı aldıktan sonra yukarıdaki takılarla, ilgeçlerle, belirteçlerle öbekleşirler : *Açılması-na değin, gelme-si-nden önce, dinlemeyişi yüzünden görüşmemiz için...*

IV. Ad-eylemler yalın durumda da **için** ilgeciyle nedenlik ulacı olur :

Yeni harflere dair ilk defa fikirlerimizi *söylemek için* Dolmabahçe sarayına çağrılanlar içinde O'nu ta yakından görmeğe gelenlerden biri de bendim.

(Ahmet Haşim.)

V. Mastarlar **-sizin** ekiyle -meden yapılı bağ-eylem gibi olumsuzluk anlamıyle durum ulacı olur (bkz. n° 335-IV) :

Suya sabuna *dokunmaksızın* yaşamak...

(Ali Süavi) *durmaksızın, yorulmaksızın* ve *yılmaksızın* hakikat bildiği şeyleri öğretmek için çırpınıp durdu.

(Falih Rıfkı Atay.)

VI. Mastarlar "üzere,, ilgeciyle öbekleşerek nedenlik ulacı anlamında bağ-eylem olur :

Bu kitabı okumak üzere almıştım.

Size vermek üzere aldığım parayı...

"Üzere,, li mastarlar, yaklaşma yarıtısı da sezdirirler :

...ümitsizliğe *dönmek üzere*. Neden susar bu Anadolu? Neden bir kelimesi duyulmaz bu Mustafa Kemal'in ? Hilâli Ahmer'e gidiyoruz.

(Falih Rıfkı Atay.)

VII. **-ende** yapılı ulaçlar da -diği vakit, veya -dikçe, -ince ulaçları yerinde kullanılırdı. Bugün de bölge ağızlarında kullanılmaktadır;

Karangu akşam *olanda* vaf vaf üren
Acı ayran *tökülende* çap çap içen.

(Dede Korkut.)

Bir yiğit silkinip ata *binende*
Derelerde boz kurtlara ün olur.

(Köroğlu.)

Yapılışı. — **-en**'li ortaç **-de** takısı alır.

358. -cesine ULACI. — Bu ek :

a) Ad soylu sözcüklere gelince, tümcesinin eylemini niteleyen bir belirteç olur (bkz. n° 374).

b) -misli geçmiş, şimdiki zaman, gelecek zaman ve geniş zaman kiplerinin 3. tekil kişilerine gelerek yine belirteç görevli bir ulaç olur :

Bir armağan *kazanmışcasına* sevindi.

Ağlarcasına yalvarıyordu.

359. EYLEMSİLERDE ÇATI. — Bütün eylemsiler türedikleri tabanlara göre olumlu, olumsuz durumlarda bulunur ; geçişli, geçişsiz; etken, edilgen, dönüşlü , işteş olur ; yani eylemler gibi her çatıya girer (bkz. n° 295 v.s.).

BELİRTEÇLER
(Zarflar)

360. BELİRTEÇ :

..... Sizin ecdad-ı pakiniz
Cidden birer hazane-i himmetti ; *en* metîn,
En zinde bir meram ile asrın ve *şüphesiz*
Dünyanın *en* bahadırı onlardı ; fahredin...
Mağrur olun... Fakat vatan, ikmal-i şan için
Evlâdının kemalini ister. O, *mutlaka*
İster ki siz de himmet edin, siz de yükselin.
Yükselmek isteyenlere pervaz için feza
Daim küşadedir...

(Tevfik Fikret.)

Dün bezminizin bir ezelî neş'esi vardı.
Saz sesleri *ta fecre kadar* körfezi sardı.
Vaktaki sular şarkılar inlerken ağardı
Bendim geçen ey sevgili, sandalla denizden

(Yahya Kemal Beyatlı.)

İtalik harflerle dizilen sözcüklerden :

"*En*,, sözcüğü, sırasıyle "*metîn, zinde, bahadır*,, sıfatlarını berkitiyor (bkz. n° 383).

"*Şüphesiz, mutlaka, daim*,, sözcükleri de kendilerinden sonra gelen "*onlardı, ister, küşadedir*,, eylemleriyle eylem görevlileri berkitmektedir.

İkinci parçadaki "*dün*,, sözcüğü de "*vardı*,, eylemindeki geçmiş zamanın sonsuzluğundan bir gününü ayırarak gösteriyor, yani zamanı kısıyor. "*ta fecre kadar, vaktaki*,, söz öbekleri de kendilerinden sonra gelen "*sardı, ağardı*,, eylemlerinin ne zamana kadar sürdüğünü belirtiyor. Bu da bir türlü kısmadır.

Sıfatların, eylemlerin ya da görevce kendine benzeyen sözcüklerin anlamlarını berkiten ya da kısıp sınırlayan sözcüklere BELİRTEÇ **denir.**

Belirteçler görevleri bakımından altı çeşittir :

1) Zaman belirteçleri (bkz. n° 361) ;
2) Yer, yön belirteçleri (bkz. n° 363) ;
3) Durum belirteçleri (bkz. n° 365) ;
4) Azlık-çokluk belirteçleri (bkz. n° 380 v.s.) ;
5) Soru belirteçleri (bkz. n° 390) ;
6) Koşul belirteci (bkz. n° 377).

361. ZAMAN BELİRTEÇLERİ ve kullanılışları. — "Zaman,, kavramı üzerinde durmadan konuya girilemez.

Zaman, başlangıcı ve sonu olmayan ; hatta başlangıç ve son düşünülemeyen bir akıştır. Türkçe Sözlük'te zaman, şöyle tanımlanmıştır : "*Olayların ardarışıklığını görerek aklımızda yarattığımız ve olayların bundan sonra da içinde olup biteceğini düşündüğümüz, başı ve sonu olmayan soyut kavram...*,,

Bu başsız ve sonsuz soyut akış içinde olup biten işlerin, eylemlerin anlatılışı bakımından — daha kısaca : dil bakımından — zamanı kişioğlu üçe ayırmıştır :

1) Geçmiş zaman,
2) Şimdiki zaman,
3) Gelecek zaman.

Bu ayrımları gerektiren ve belirten kavramlar şunlardır :

1) İş, yani eylem ;
2) İşin anlatılması.

Bu iki kavramın birbirinden önce ya da sonra oluşlarına göre üç zaman şöyle karşılaştırılır (bkz. n° 250) :

1) İş önce, anlatış sonra = **Geçmiş zaman** ;
2) Anlatış önce, iş sonra = **Gelecek zaman** ;
3) İşle anlatış birlikte = **Şimdiki zaman.**

Dil bakımından zamanın üçe ayrılması da ondaki sonsuzluğu kavranacak kerteye getirmiyor.

Yer sarsıldı, tümcesindeki zaman şöyle düşünülebilir :

Sarsılma eylemi anlatıştan öncedir ; yani geçmiş zamanda. Sonu belli : Söylendiği an ; fakat başlangıcı !..

Anlatıştan az önce için de *sarsıldı* ; yüzlerce, binlerce yıl öncesi için de.... İşte bu sınırsız geçmişte bir olayın zamanını belirtmek için eyleme sınırlayıcı sözcükler katmak gerekir :

Şimdi sarsıldı, biraz önce sarsıldı, akşam sarsıldı, dün sarsıldı; on yıl önce, bin yıl önce sarsılmış...

Yağmur yağacak, tümcesindeki eylemin zamanı da böyledir. Gelecek zamanın sonsuzluğu için de belirtici sözcüklerden yararlanmak gerek :

Şimdi yağacak, az sonra yağacak, bugün yağacak, yarın yağacak, bir yıl, beş yıl, bin yıl... sonra yağacak...

Öbür eylemler de böyledir. Görülüyor ki bu belirteçlerin görevleri, eylemlerin sonsuz zamanlarını sınırlamaktır. Her birinin kullanıldığı yeri görelim:

a) **Dün** : Geçmiş zamanlı eylemleri ve eylemsileri — bir gün önce yapıldıklarını göstermekle — sınırlar:

Dün gördüm. Dün gelmiş. Dün okuyacaktık. Dün aldığı kitabı satacak.

b) **Yarın** : Geçmiş zamanlı olmayan bütün eylemlerle eylemsileri — bir gün sonra yapılacaklarını belirtmekle — sınırlar :

Yarın gelecek, yarın gider, gitmeli, giderse, gidiniz, gideyim.

c) **Bugün** : Bütün kiplerin ve eylemsilerin, içinde bulunduğumuz yirmi dört saatta yapıldığını ya da yapılacağını belirtmeye yarar :

Bugün geldi, gelmişler, çalışıyoruz, okuyacağım, söylersin, görmeliyim, anlatalım, gitse, çalışırız, gülüyordu, gülecekmiş...

Bugün çalışan yarın rahat eder. Bugün kazandığımızı yarın harcarız...

Yazılışı. — Anlam ayırtısıyle iki türlü yazılır :

1) **Bugün** : İçinde bulunduğumuz gün :
Bugün hava güzeldir. Bugün git, yarın gel...

2) **Bu gün** : Bir sıfat takımıdır. Birinci sözcük ikincisini belirtiyor. Bunları ayırt etmek kolaydır: "bu,, sözcüğünün yerinde "o, şu,, im sıfatlarından birisi kullanılabilirse ayrı yazılır :

Yeryüzü çok acı günler geçirdi. Tarih bu günleri, bu günlerin acılarını kim bilir nasıl yazacak ?..

ç) **Şimdi** : Zamanı en çok kısan belirteçtir. Eylemlerin, anlatışa en yakın zamanda yapıldıklarını ya da yapılacaklarını belirtmek için kullanılır :

Şimdi geldi, şimdi gidecek, şimdi yazar, şimdi yatıyor, şimdi çalışan, şimdi anlattığım...

Artık ayırt ediyorum
Fabrikayı mezarlıktan
Meydan şimdi meydan oldu
Yollar şimdi yola benzer.

(Cahit Sıtkı Tarancı.)

d) **Şimdicik** : Küçültme ekiyle yakınlık anlamı biraz daha belirgin olmuştur :

Şimdicik oturur yazarım. Şimdicik kalkar gideriz. Şimdicik söylediniz...

e) **Şimdilik** : Eyleme (*yapıldığı, yapılacağı sıralarda*) ayırtısını katar. Bu da bir sınırlamadır :

Şimdilik kendimi unutturmağa çalışıyor, hemen hiç sokağa çıkmıyorum.
ÇALIKUŞU **(Reşat Nuri Güntekin.)**

f) **Hemen** : Zamanı kısışta *şimdi* ile görevdeş gibidir ; eyleme (*hiç vakit geçirmeden...*) ayırtısını katar :

Olanları duyunca hemen yola çıktı. Hemen gideceğim. Hemen başlamalıyız. Gider, hemen dönersiniz. Hemen anlatınız...

Hemen hemen : biçiminde yinelenince "az çok,, ayırtılı yaklaşma belirteci olur :

...hemen hemen size benzer.
—İşlerinizi bitirdiniz mi ?
—*Hemen hemen.*

Bu "aşağı yukarı,, ayırtılı yaklaştırma görevi, tek kullanışlarda da görülür:

Hemen gün aşırı giderim. Hemen her saat uğradım, hemen hepinizi tanır.

g) **Hemen şimdi** öbeği, yukarıdaki belirteçlerden daha kısıcıdır :

Uçak *hemen şimdi* kalkacak. Orhan *hemen şimdi* gidiyor. *Hemen şimdi* geldim. *Hemen şimdi* söyleyiniz...

ğ) **Demin, demincek** : Eylemin az önce yapıldığını bildirmeye yarar :

Demin söyledim. Orhan *demin* buralarda idi.
Çok sigara içiyorsun. Daha *demincek* söndürmüştün,.

(Refik Halit Karay.)

h) **Çabuk, çabucak, çarçabuk, derhal...** sözcükleri de eylemin zamanını — tezlik ayırtısıyle — kısıp berkitmeye yarar :

O, eve gelince her şey *çarçabuk* eski tas eski hamam olacaktı.
(Reşat Nuri Güntekin.)

Niyetim *derhal* Abant'a gitmek, dört beş gün kalmak...
(Refik Halit Karay.)

ı) **Ansızın, apansız...** sözcükleri, eylemin birdenbire yapıldığını göstermeye yarar :

Mucip ne hakarete *apansız*
Tarihi yazan benim, yapan siz.
EŞBER **(Abdülhak Hâmit.)**

i) **Biraz** sözcüğü "sonra, önce...,, belirteçleriyle öbekleşerek eylemlerdeki ve eylemsilerdeki zaman anlamını — azlık ayırtısıyle — kısıp berkitir. Öbekleşmeden de zamanı kıstığı olur :

Biraz sonra gel. Biraz önce gitti. Biraz bekleyiniz. Biraz oturacağım...

j) **Sonra** : Eylemin, belirtilmeyen bir gelecekte yapılacağını, ya da düşünüldüğünü anlatmak için kullanılır :

Sonra söylerim. Sonra anlaşırız. Biz gidiyoruz ; o, sonra gelecek.

Sonra ile zaman adları öbekleşince belirtisizlik ayırtısı kalkıyor :

Bir hafta sonra Ankara'ya gideceğim. Bu fidanlar *üç yıl sonra* meyve verecek. *Bir saat sonra* düşünürüz...

k) **Önce, önceleri, ilkönce**... sözcükleri, eylemin belirtisiz bir geçmişte yapıldığını, ya da düşünüldüğünü göstermeye yarar :

Önce söyledi, sonra vaz geçti. *İlkönce* bu işi yapalım...

Zaman adları, bu belirteçlerdeki belirtisizliği giderir :

Bir hafta önce yazdım...

İlkönce birleşik sözcüğü "hemen, derhal,, gibi zamanı kısarken anlatıma "her şeyden önce" ayırtısını da katar.

1) **-leyin** ekiyle türemiş sözcükler eylemin zamanını gösterir :

Sabahleyin yola çıkacağım. *Akşamleyin* Orhan'ı gördüm...

Türeyişi. — -leyin eki, büyük ünlü uyumuna aykırı olan birkaç ekten ve takıdan biridir (bkz. n° 43).

Eski biçimi. — Eski yazında bu ekin de büyük ünlü uyumuna aykırı olmadığı ve sözcüklerin son hecelerine uyarak kalınlaştığı görülür ;

-leyin eki, zaman sözcüklerinden başkalarına da gelerek "gibi, -ce, -cesine" anlamlı durum belirteci türetmeye yaramıştır :

Akar *sulayın* çağlarım, dertli çiğerim dağlarım.
(Yunus Emre XIII-XIV.)

Uğrulayın can aldığın duymaz idim.
(Dede Korkut.)

Taştı yaşım *denizleyin* sahili vü kenarı yok
(Ahmet Paşa XV.)

m) "Gibi" anlamında **-cileyin** de kullanılmıştır, kullanılıyor :

Bencileyin gören kişi...
(Yunus Emre XIII-XIV.)

Diplomatların meğer ne rasathaneleri, ne dürbünleri, ne antenleri varmış. Dünya havadislerini *bencileyin* gazetelerden, radyolardan öğrenirlermiş.
ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

n) **-in** yapılı belirteçler. - Birkaç sözcük **-leyin** yerine **-in** eki alır (bkz. n° 200):

... içinde *gündüzün* kandil yanan dar, uzun, tek pencereli oda...
SON ARZU **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

Kışın havalar soğur. Ekinler *yazın* biçilir. *Öğleyin* işten dönüyordum.

Güzün yapraklar sararır. *İlkin* size rastladım...

NOT. — Son yıllarda kullanılan *örneğin = örnek olarak* sözcüğü *ilkin = ilk olarak* biçiminde türemiştir.

Bu ekle, bu anlamda türemiş belirteçlerin XIV. XV. yüzyıllarda kullanıldığı görülüyor. :

Kon kim *acın* ve *susuzun* anda kırılsınlar.
(Kısas-ı Enbiya XIV.)

Bir gün kaplan arslan katına *halvetin* varmış idi.
(Keliie ve Dimne XIV.)

Elimden *gafilin* çıktı nideyin.
(Dastan-ı Ahmet Harami XIV.)

Ve eğer yüklü olursa *genezin* doğura.
Genezin = kolaylıkla.
(XV. Yüzyılda Yazılmış Bir Tıp Kitabı.)

o) **Sabah, akşam, gece, gündüz, hafta, ay, yıl, yaz, kış**... gibi zaman adları da tek ya da öbekleşmiş olarak belirteç görevinde bulunurlar :

Sabah hava açıktı. *Bu gece* ay tutulacak. *Bu yıl* ekinler iyi imiş.
Sabah akşam işe gidip geliyor. *Gece gündüz* çalışıyor...
Okullar *bu hafta* açılacak. *Geçen kış* görüşmüştük.

ö) **Erken, geç**... sözcükleri de zaman belirtmek için kullanılır :

Erken gel, *geç* kalma. *Geç* yatıp *erken* kalkan rahatsız olur...

p) **Er geç** deyimi de "nasıl olsa bir gün" anlamıyle zaman belirteci görevinde kullanılır :

Kadını *er geç* hastaneden taburcu edecekler.

r) **Henüz, hâlâ, daha** (Henüz ve hâlâ anlamında) sözcükleri, eylemin konuşulan ana dek sürdüğünü bildiren birer zaman belirtecidir :

Henüz geldim ; derslerimi yapacağım. *Daha* bitiremediniz mi ?
— Orhan nerede ? — Uyuyor, *daha* kalkmadı.
Yaza *daha* çok var...

Hâlâ doludur bahçeler en tatlı sesinle.
(Yahya Kemal Beyatlı.)

s) **-den** takısı almış sözcüklerin **beri, sonra, önce** ile öbekleşmesinden doğan belirteçler eylemlerin başlangıçlarını göstermek için kullanılır :

Akşamdan beri bekliyordum. *Dün geceden beri* başlayan kar hâlâ kesilmedi. Istanbul *beş yüz yıldan beri* Türk elindedir. *Çoktan beri* uğramadınız. *Öteden beri* tanışırız.
Dün akşamdan sonra görüşemedik. *Sizden önce* onu gördüm...
1908*'den beri* iktidarlar, muhalefeti kötülemekten başka bir şey düşünmediler.
DÜNYA - 10.IV.1955 **(Falih Rıfkı Atay.)**

ş) **-e** takısı almış sözcüklerin **kadar** sözcüğüyle öbekleşmesinden doğan belirteçler eylemin bitimini göstermek için kullanılır (bkz. n° 381) :

1) *Akşama kadar* bekledik. *Gece yarılarına kadar* çalışır. *Bugüne kadar* uğraştım.
2) *Eve kadar* gitmiş. *Ankara'ya kadar* gitmek zorunda kaldı. *Buraya kadar*...

-e kadar'la öbekleşen yer anlamlı sözcükler de eylemin nerede bittiğini gösterirler.

Eski biçimi. — Yakın çağlarda bile "-e kadar" yerine :

1) "-e dek, -e değin,, kullanılırdı (bkz. n° 387 - eski) :

Eder İran-zemini ta *hudud-u Belh'a dek* teshir
Eğer bir kerre ruhsat verse tiğ-i tiz-i uryana
(Nedim XVIII.)

Bister-i gamda gözüm giceler uyku görmez.
Ederim *subha değin* naleleri döne döne.

(Baki XVI.)

Kimsenin çırası *tana dek* yanmaz.

(Ülfeti XIX. - XX.)

Türk olan nimetşinas olmak gerek
Var yeri gitsem mezar-ı *Türk'e dek.*

(Muallim Naci XIX.)

-e dek, -e değin'li öbekleşmiş belirteçler, son yıllarda da sık sık kullanılmaktadır.

2) Bölge ağızlarında ve eski yazında "-e kadar" yerine "-ecek, -acak" görülür :

Vazifesini *dibinecek* görmüştür.

METRES **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

Şimdiyecek, burayacak...

t) **-de** takısı almış zamanla ilgili sözcükler, **bir**'le öbekleşince eylemin belirtilice zamanlarda yinelendiğini göstermeye yarar :

Haftada bir sinemaya gidermiş. *Yılda bir* uğramak...
İkide bir, arada bir deyimleri de bu anlamda belirteç olur.

u) *Bir zamanlar, bir vakitler, her vakit, her zaman* ; ..
sözcükleri de eylemlerin, belirtili olmayan zamanlarda yapıldıklarını, yinelendiklerini göstermeye yarayan belirteç görevli deyimlerdir.

362. ZAMAN BELİRTEÇLERİNİN YAPILARI. — Yapılışlarına göre zaman belirteçleri beş çeşittir :

1) Yalınç belirteçler,
2) Türemiş belirteçler,
3) Bileşik belirteçler,
4) Öbekleşmiş belirteçler,
5) Deyim biçiminde belirteçler.

Zaman belirteçleri incelenirken her birinin yapısı üzerinde durulmuştu. Bununla birlikte her çeşide yeniden birkaç örnek verilince konu, bir daha gözden geçirilmiş olur :

1) Yalınç belirteçler : *Dün, yarın, şimdi, gece, geç...*
2) Türemiş belirteçler : *Şimdicik, önce, ansızın, akşamleyin...*
3) *Bileşik belirteçler* : *Bugün, ilkönce, biraz...*
4) Öbekleşmiş belirteçler : *Hemen şimdi, -den sonra, -e kadar...*
5) Deyim biçiminde belirteçler : *İkide bir, arada sırada, er geç...*

YER, YÖN BELİRTEÇLERİ
ve
Kullanılışları

363. YER, YÖN BELİRTEÇLERİ :

Geri dönmeyelim. *Dışarı* çıkınız. *İçeri* giriniz. Yiğit Mehmetçikler *ileri* atıldı. *Uzak* durmayınız.
Yukarı tükürse bıyığı, *aşağı* tükürse sakalı.

(Söylence.)

Temaşa çün *beri* gel kim göresin
Nite gözüm yaşı ırmağ u çaydır.

(Sultan Velet XIII-XVI.)

İtalik harflerle dizilmiş sözcükler, eylemlerin yerlerini, yönlerini gösteriyor. Bunlara ve benzerlerine **yer, yön belirteçleri** denmesi de bu görevlerinden ötürüdür.

NOT. — Yer ve yön anlamlı sözcüklerin sonlarında çoklukla **-re, -ra** ; **-eri, -arı** parçalarının bulunduğunu görerek bunları — sözcüklerin birçoğu yalınç görünüşlü olsalar da — birer yapım eki saymak gerekiyor (bkz. n° 238) :

Sonra, taşra, dışarı, içeri, yukarı, doğru, eğri, ayrı, ileri, geri...

Kullanışları:

1) *Geri* düşünce, *aşağı* mahalle, *yukarı* kat...
Takımlarında, bu sözcükler, adları niteledikleri için sıfattır.

2) Aşağıdaki tümcelerde ise eylemlerin yerlerini, yönlerini belirttikleri için belirteçtir.

Geri dönelim, Aşağı bakınız. Yukarı çıktılar. İçeri geliniz...
Geriye dön . Aşağıya bakınız. Yukarıya çıktı. İçeriye gel...

Alt alta yazılan tümceler anlamca farksızdır. Hepsinde de birinci sözcükler eylemin yerle, yönle ilgisini belirtiyor ; biçimce aralarında az çok fark vardır :

a) Birinci satırdaki "*geri, aşağı, yukarı, içeri*" sözcükleri yalın durumdadır ve yer, yön belirtecidir.

b) İkinci satırdaki "*geriye, aşağıya, yukarıya, içeriye*" sözcükleri ise -e durum takılarını aldıkları için dolaylı tümleç sayılır (bkz. n° 86).

Böyle düşünülmez ve sayılmazsa :

Yukarıyı gördük. İçeride kalmayınız. Aşağıdan geliyor...

tümcelerindeki nesne ile dolaylı tümleçleri de belirteç saymak gerekir.

Yer ve yön anlamlı "*üst, alt, ön, arka, art, sağ, sol, yakın, uzak, ırak, yukarı, aşağı, dışarı, ileri, içeri, geri, yan, öte, yanı sıra, ardı sıra...* belirteçleri sıfat ve ad olarak da kullanılır :

Üst yamaç, alt yol, ön kapı, arka bahçe, sağ kol, uzak ülkeler, orta Asya öte yanda, ileri ulaşlar...

Suyun üstü, duvarın altı, önde duruyor, uzaklardan geliyor. Sağa dön. Ortada ne var ? Yandan çarklı, yolun ötesi, berisi...

Türlü konularda birkaç kez belirtildiği gibi, sözcüklerin çeşidi, konuluş anlamından çok, kullanış anlamına bağlıdır. Bir sözcük hem ad, hem sıfat, hem belirteç... olarak kullanılır.

364. ÖBEKLEŞMİŞ YER, YÖN BELİRTEÇLERİ. — Yukarıda incelenen yer ve yön belirteçlerinin çoğu yalınçtı. Türemişe benzeyenlere de dokunuldu. Öbekleşenler de var :

Kırlara doğru yürüdü.

METRES (Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

Güneye doğru yönelmek... *Yana doğru* kaymak... *Düşmana karşı* gitmek...

Yapılışları. — **-e** takısıyle çekimlenmiş sözcüklerden sonra "*doğru, karşı...*" sözcükleri gelmektedir.

DURUM BELİRTEÇLERİ
ve
Kullanılışları

365. DURUM BELİRTECİ. — Eylemin nasıl yapıldığını, ne durumda olduğunu belirten sözcüklerdir ; çoktur, çeşitlidir.

Anlam ayırtılarına göre başlıcaları şunlardır :

366. NİTELEME BELİRTEÇLERİ :

I. Niteleme sıfatları :

a) Adları niteleyince sıfattır ;

b) Eylemi niteleyince ; yani "nasıl ? ne durumda, ne biçimde ?..." sorularını yanıtlayınca durum belirteci olur :

Güzel düşün, *iyi* hisset, yanılma, aldanma ;
Ne varsa doğrudadır ; doğruluk şaşar sanma.

(Tevfik Fikret.)

Yirmi beş yıllık meslek hayatından *kolay* kurtulunur mu ?

(Reşat Nuri Güntekin.)

Alnını ne kadar *yüksek* tutarsan yere o kadar *sağlam* basarsın.

(Cenap Şehabettin.)

Doğru söylüyor. *Yorgun* görünüyorsunuz. Kitaplar *temiz* tutulmalı...

c) Pekiştirmeli sıfatlar da bu görevde kullanılır :

Dostdoğru söyleyiniz. *Apaçık* anlattı, Şimdi *bambaşka* konuşuyor...

Bunlara PEKİŞTİRMELİ BELİRTEÇ denir

ç) Küçültme sıfatları da niteleme belirteci olur :

İyice düşündüm. Kapıyı *sertçe* çarptığı için *güzelce* azarlayacağım. Tren *hızlıca* gidiyor. *azıcık* bekleyiniz.

II. Böyle, şöyle, öyle... "Bu, şu, o" im sıfatlarından gelişen bu sözcükler (bkz. n° 239) :

a) Adları tümleyince niteleme sıfatıdır :

Zannetme ki şöyle böyle bir söz
Gel sen dahi söyle böyle bir söz.

(Şeyh Galip XVIII.)

b) Eylemleri niteleyince belirteç olur :

Ey Naili Hamuşî mahz-i hikemdir amma
Eş'arı *böyle* söyler üstat söyleyince.
(XVII.)

Sandım olmuş ceste bir fevvare-i ab-ı hayat
Böyle gösterdi bana ol kadd-i müstesna seni.
(Nedim XVIII.)

Gider hab-ı tegafül didelerden dûr olur bir gün
Bu meclis *böyle* kalmaz mestler mahmur olur bir gün.
(Veysi XVII.)

Öyle sanıyorum ki Orhan bu konuda *böyle* düşünmeyecek.

III. Yinelenmiş sözcükler de eylemi türlü anlam ayırtılarıyle nitelemeye yarar:

a) Sıfatlar yinelenir :

Güzel güzel anlaşmışlardı. Birden *sert sert* bakışmaya ve *hızlı hızlı* konuşmaya başladılar. *Yavaş yavaş* yürüyelim.

Rahat rahat uyuyun son aşiyanınızda.
(Kemalettin Kamu.)

Eylemi niteleme görevi, kimi niteleme sıfatlarıyle kendilerine uyan yakıştırma söy'lerin öbekleşmesiyle de yapılır, daha canlı olur :

Açık saçık gezmek, eğri büğrü yürümek, saçma sapan konuşmak...

b) Eylem tabanlarından **-e** yapılı sözcükler yinelenir :

Civarda (Bolu ormanlarında) *köpüre köpüre* boşa akıp giden bir Ömerler maden suyu varmış...

"At Yaylası"nın latifliğini, hele kirazlarının methini *anlata anlata* bitiremiyorlar.
(Refik Halit Karay.)

Güle güle gidiniz. Korka korka anlattı. Sevine sevine gidiyor...

c) Eylem tabanlarından **-e** ekiyle yapılmış anlamca ilgili ikiz sözcükler de yüklemi niteler (bkz. n° 347-III).

Ağlaya sızlaya anlatmak... *Utana sıkıla* istemek. *İte kaka, gire çıka, kıra döke, özene bezene, tıka basa...*

Düşe kalka hasta-i gam der-i lûtf-i yâre düştü.
(Şeyh Galip XVIII.)

ç) Yinelenmiş adlar da eylemin yapılış anlamına belirtisiz bir genişlik ; bir akartı ayırtısı katar :

Altı aşınmış pabuçlarıyle *diyar diyar* dolaşarak "hürriyet" dilenirdi.
(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Dağ dağ o güzel ses bütün etrafı gezindi ;
Görmüş ve geçirmiş denizin kalbine sindi.
(Yahya Kemal Beyatlı.)

... sırma saçları zihni gibi perişanlaşarak yüzüne saçılıyor, baygın gözleri büsbütün süzülüyor, yanakları *güt gül* oluyor.
BİLLUR KALP **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

Hep Kanı kalbine kaçar ; saçları, kaşları, bıyıkları *diken diken* kabarır.
TUTUŞMUŞ GÖNÜLLER **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

Kapı kapı dolaşmak, *demet demet* toplamak, *avuç avuç* saçmak...

d) İkincileri **-e** durum takılı olan yinelenmiş adlar, eyleme yaklaşıklık anlamı katmaktadır :

Yan yana yürüyorlardı. *Burun buruna* geldiler. *Diz dize* oturdular. *Yüz yüze* konuştuk.

Nerede ise bir İsveç bestesi yüzünden kadeh kadehe, tabak tabağa, boğaz boğaza geleceğiz.
(Falih Rıfkı Atay.)

e) Yansımlar ve yansımlardan **-ir, -il**... gibi türlü eklerle gelişmiş tabanlar da yinelenerek eylemi niteleyen belirteç olur :

Çatır çatır kırdı. *Harıl harıl* okuyor. *Horul horul* uyudunuz...
Çat pat konuşur. *Paldır küldür* yuvarlandı.

f) **-den ...-e** durum takılarını art arda alarak öbekleşen deyim değerli ikilemelerle ikizlemeler de birer belirteç olur (bkz. n° 86-III/h) :

Havadis *kulaktan kulağa* yayılmış. *Tepeden tırnağa* ıslandım.

Bu belirteçler, yerine göre, zaman ve yer anlamlarına da kullanılmaktadır.

g) Yansımalardan türemiş eylemlerin köklerei de yinelenir :

... kalkmamak için *homur homur* homurdanıyordu.
EŞKİYA İNİNDE **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

367. GÖSTERME ve TANITMA BELİRTECİ : İŞTE :

1) Eylemi göstererek kesinleştir :

Aradığınız ev *işte* karşıdadır. Bak *işte* yazıyorum...

2) Özneleri gösterirken yüklemi kesinleştiren bir belirteç olur :

İşte Orhan geliyor. *İşte* bu söyledi. *İşte* biz bu hale düştük.

İşte Anadolu'nun kıyı ve köşelerinde böyle baharlar, böyle cennetler saklıdır.
(Refik Halit Karay.)

3) Yineli kullanışlar, anlatıma kışkırtma ayırtısı katar :

İşte sen , *işte* göğsüm, *işte* hançer...
NESTEREN **(Abdülhak Hâmit Tarhan.)**

4) Yüklemleri düşmüş tümceler kızgınlık vurgusuyle, tonuyle söylenmeye pek elverişlidir :

İşte başımın belâsı !.. *İşte* yaramazlığın sonu!..

5) Belirteçleri pekiştirirken yüklemlere de ayırtılar katar :

İşte şimdi gelecek. *İşte* o zaman görürsün.

6) Tümce sonuna gelirse belirtme ayırtısı kesinleşir :

Vermeyeceğim *işte* !.. Geldim *işte* !..

368. KESİNLİK BELİRTEÇLERİ :

I. Elbet, elbette :

Elbette gider gelen cihana
(Fuzuli XVI.)

Açılur *elbet* nesim-i nevbahar essün hele
Bend-i dil mühkem değil bend-i nikabından senin.
(Nedim XVIII.)

Elbette olur ev yıkanın hanesi viran.
(Ziya Paşa XIX.)

örneklerinde görüldüğü gibi, belirteçler *gitme, açılma, viran olma* eylemlerinin olacağından şüphe bırakmamak yoluyle eylemi pekiştirerek kesinleştiriyor :

...Vatandaş, herkesin bildiğini söylemekte *elbette* mahzur görmez.
(Falih Rıfkı Atay.)

II. Mutlaka, behemehal, şüphesiz... sözcükleri de eylemin pekiştirilmesi, kesinleştirilmesi için kullanılmıştır. İlk ikisi artık eskimiş yabancı sözcüklerdir :

Mutlaka gitmeliyim. *Behemehal* muvaffak olacağız. *Şüphesiz* hepimizden büyüktür...

III. Asla. Eylemlerdeki olumsuzluk anlamını pekiştirmek ve kesinleştirmek için kullanılır :

Kimseye *asla* minnet etmez. Kurnazlık yapıyor ; *asla* sezdirmiyor.

IV. Hiç :

1) Olumsuzluğu pekiştirmek ve kesinleştirmek için kullanılır :

Doğduğumdan beridir âşıkım istiklâle,
Bana *hiç* tasmalık etmiş değil altın lâle.
(Mehmet Akif Ersoy.)

2) Soru takısı almış olumlu fiillere :

a) "Herhangi bir zaman" anlamı katar :

Hiç ava gittiniz mi ?

b) Söyleyiş tonuyle belirtilince, karşıtı kastedilen sorulara pekiştirme ayırtısı katar :

Hiç böyle şey olur mu ? İnsan arkadaşını unutur mu *hiç* ?
Hiç devlet ahlâk bozuculuğu eder mi ?
DÜNYA - 10.VI.1955 **(Falih Rıfkı Atay.)**

c) Sorulu tümcelerin yanıtında tek olarak kullanılır. Öğeleri düşmüş bir tümcenin yerini tutar. Vurgu ve tonla olumsuzluk anlamı pekişir :

— Bir şey anladınız mı ?
— *Hiç* ! = Hiç bir şey anlamadım.
— Ne mi kazandım ? Bir *hiç* !..

V. Ne **olursa olsun** deyimi de söze kesinlik katar :

Ne olursa olsun gideceğim. Verdiğim sözden, *ne olursa olsun*, dönemem.

369. DİLEK BELİRTEÇLERİ :

Keşke, bari, tek, nolaydı, ah nolaydı... sözcükleri, dilek-koşulla istek kiplerinin hikâyelerini pekiştirir :

Keşke ben de o günleri görseydim. *Keşke* bu işe başlamasaydım.

Eylemez gamhanemi teşrife rağbet ol peri
Bari bir sade selâmıyle *olaydım* şadkâm.
*
Acırdı çektiğim derd-i elîme
Nolaydı halimi canan *soraydı*,
*
Nimet bilür idim bana her bir cefasını
Tek etmeyeydi lûtfuna ağyarı aşina.
(Mizan-ül-Edep'ten.)

370. UMUNMA BELİRTEÇLERİ :

Umarım ki, umulur ki, inşallah, Allah kerim... deyimleri söze umunma anlamı katar :

Umarım ki bu iş yarıda kalmaz. *İnşallah* sona erer. *Allah kerim*, her şeyin kolayı bulunur...

371. ŞÜPHE (daha doğrusu) OLASILIK BELİRTECİ : **Belki.** — **Bu** belirteç : "olabilir, umulur, ihtimal ki..." ayırtılarını katarak eylemi pekiştirir :

Ben şairim o kamet-i mevzunu doğrusu
Sevmem desem de *belki* yalan söylerim sana.
(Nedim XVIII.)

Affeyleyelim ki *belki* bilmez.
Bir sürçen atın başı kesilmez.
(Şeyh Galip XVIII.)

Yumuşak başlı isem kim dedi uysal koyunum ;
Kesilir *belki*, fakat çekmeye gelmez boyunum.
(Mehmet Akif Ersoy.)

Doğacaktır sana vadettiği günler Hakk'ın ;
Kim bilir *belki* yarın, *belki* yarından da yakın.
(Mehmet Akif Ersoy.)

372. YİNELEME ANLAMLI BELİRTEÇLER :

I. Yine, gene sözcükleri :

a) Bulundukları tümcenin yüklemini yineleme anlamıyle berkitince zarf olur :

Eyvah bu baziçede bizler *yine* yandık.
Zira ki ziyan ortada, bilmem ne kazandık.
(Ziya Paşa XIX.)

Her sabahki gibi ortalık gene yağmur içinde.

KAVAK YELLERİ (**Reşat Nuri Güntekin.**)

b) Tümceleri bağlayınca da BAĞLAÇ olur (bkz. n° 410).

II. Tekrar :

Tekrar anladım ki yolsuz bir ülkede terakki namına hiç bir iş görmeğe, hele ilk tahsil mecburiyetini başarmağa imkân yoktur.

(Refik Halit Karay.)

Kolumun ağrısı dün akşam geçer gibi olduğu halde bu sabah tekrar başladı.

KAVAK YELLERİ (**Reşat Nuri Güntekin.**)

III. Bir daha, bir kez (kere) **daha, beş defa, bin defa**... belirteçleri de eylemin yinelendiğini, yineleneceğini anlatmak için kullanılır :

Bir daha söyledim. *Bin defa* anlatsam faydası yok. *Yüzlerce kez* okumak... Bu yıl Ankara'ya *üç kere* gittim...

IV. Çok kez (kere), **ikide bir**... deyimleri, eylemdeki yinelenişe belirtilmeyen bir sıklık ayırtısı katar :

İkide bir otomobili durduruyor, bir ormanın zevkini çıkarmağa çalışıyordum.

(Refik Halit Karay.)

Çok kez (*kere*) karşılaşır ; konuşmadan geçeriz. *İki günde bir* bize gelir...

Kez — eski metinlerde **gez** — türlü öbekleşmeler biçiminde yineleme belirteci olarak sık kullanılmıştır :

Bin gez hacca vardın ise *bin gez* gaza kıldın ise
Bir gez gönül sıdın ise gerekse yüz yıl yol doku

(Yunus Emre XIII - XIV)

NOT. — "İkide bir, günde bir..." deyimlerin görevlerine göre adlandırmak gerekir :

a) Belirtisizlik ayırtısıyle eylemin yinelendiğini göstermek için kullanılınca durum belirteci sayılır.

b) Zaman ayırtısı daha önde sayılınca zaman belirteci olur (bkz. n° 361-t.)

V. Ara sıra, arada sırada, bazı kere, bazı defa, bazı .abazı kimi kere, kimi kez... deyimleri ve söz öbekleriyle **bazan** sözcüğü belirtilmek istenilen yinelenişe seyreklik ayırtısı katmak için kullanılır :

Neticeden korkmuştu, *ara sıra* sertelmeğe çalışıyordu.

(Reşat Nuri Güntekin.)

373. YANIT BELİRTEÇLERİ. — Sorulara karşılık olarak kullanılan sözcüklerdir. Eylemleri türlü yönlerden pekiştirir (bkz. n° 123/e).

I. Gerçekleme, onama belirteçleri :

1) Evet :
— Siz mi yazacaksınız ?
— *Evet*. = (Ben yazacağım).

2) Bu görevde kullanılan söz epeycedir :

a) Elbet, elbette :
— Yarın gelecek misiniz ?
— *Elbette*.

b) Pekiyi.
c) Şüphesiz.
ç) Hayhay...

Bu görevde başka sözcükler de kullanılır :
— Siz de böyle mi düşünüyorsunuz ?
— *Tamamiyle, her halde...*

II. Onamayış (ret) : **yadsıma, yokumsama** (inkâr) **zarfları** :

1) Hayır :
— Parayı verecek misiniz ?
— *Hayır*. = (parayı veremeyeceğim.)

2) Bu görevlerde kullanılan sözcükler :

a) Yok (bkz. n° 329) ;
b) Asla (bkz. n° 368-III).

Sorulu tümcelerde yanıt belirteçleri nasıl kullanılır (bkz. 330-Ç-XI) ?

NOT. — «EVET, HAYIR« sözcükleri bir sanıyı, bir görüşü ve inanışı pekiştirme görevinde de kullanılır ; anlatıma canlılık katar :

a) **Evet**, onamada pekiştirici olur :

Bugün derin bir saygı ve hayranlık, yarın bir hiçe sayış ; hatta, *evet* hatta bir kötüleyiş, bir hor görüş...

ZORAKİ DİPLOMAT (**Yakup Kadri Karaosmanoğlu.**)

b) **Hayır**, kötü, sevimsiz, geri... düşünceleri çürütür, onamazken onlara karşı olan inanışları pekitir :

Hayır, ilerleyen Türkiye bir gerçek olacak. *Hayır*, Atatürk boşuna dünyaya gelmiş ve kara Türk kaderini boşuna değiştirmiş olmayacak.

Hayır, zaferlerimiz bir masal olmayacak...

(Falih Rıfkı Atay.)

374. -ce, -cesine YAPILI SÖZCÜKLER de eylemi niteleyerek durum belirteçleri olurlar (bkz. n° 174, 162) :

Köylüler ta karşıma bağdaş kurmuşlar, konuşmağa fırsat arayarak *sabırsızca* bekliyorlardı.

(Falih Rıfkı Atay.)

İnsanca yaşamak ; *mertçe, erkekçe* ölmek ; *akıllıca* iş yapmak...
Kavga *edercesine* bağırıyor ; *delicesine* koşuyorlardı....

375. -mesine, -meye YAPILI SÖZCÜKLER, bağımsız önermelerin, kendi tabanlarından yüklemlerine olanak ayırtısı ; sonraki önermeye de bir karşıtlık sezgisi sindirir :

Söylemesine söyledim ; ama dinler mi ?
Yalandan *ağlamasına* (*ağlamaya*) ağlar ve herkesi de kandırır.
Doğrudur ; *gülmesine* hepimiz güldük ; ama...
Bu işi *yapmasına* (*yapmaya*) yaparım ; faydası var mı ?

376. ARTIK :

Artık keseyim yeter figanı ; Ervaha dokunmasın ziyanı.
Bu ah ki candan eyliyor cûş.
Artık anı kendim eyleyim gûş.
....
Artık kalayım sükût içinde
Fikretmek için o yâr-ı canı.

MAKBER (Abdülhak Hâmit Tarhan.)

a) "Artık" sözcüğü, eylemin gecikmeden yapılmasının gerekli olduğunu göstermek için kullanılan bir durum belirtecidir.

b) Yüklemeden sonra gelirse sabırsızlık, dayanılmazlık ayırtısı pekişir :

Yeter *artık* ! Sus *artık* ! Bıktım *artık* ! Duramayacağım *artık* ! Bittim *artık* !..

c) "Artık" sözcüğü sıfat, hatta ad olarak kullanılır :

Bu *artık* ekmekleri kaldırın. Başkalarının *artığıyle* geçinmek...

Vurgusu. — Ad ve sıfat olan "artık" sözcüklerinde vurgu son hecededir. Belirteç olarak kullanılınca vurgu ilk heceye sürülüyor.

377. KOŞUL BELİRTECİ : EĞER. — Koşullu yüklemleri pekiştirir :

Eğer demokrasiye inanıyorsak ve memlekette bir hürriyet rejimi kararlaştırmasını istiyorsak bir şeref terbiyesine ihtiyacımız vardır.

(Falih Rıfkı Atay.)

Eğer beğenmiyorsa almasın. O gelmezse *eğer*, biz yaparız,

378. NEDEN (sebep) ANLAMLI BELİRTEÇ ÖBEKLERİ (bkz. n° 399-V).

379. ÜLEŞTİRME BELİRTEÇLERİ. — Yinelenen üleştirme sayıları da, eylemlerden önce gelirse nitelik ayırtılı durum belirteci olur (bkz. n° 155 III) :

...Arabalara üçer üçer binmişler. Masalarda dörder beşer oturuyorduk. Elmaları teker teker topladılar.

AZLIK-ÇOKLUK BELİRTEÇLERİ
ve
Kullanılışları

380. Sıfatları, eylemleri ve kendi türünden olanları nicelik — azlık - çokluk — bakımından kısan ya da berkiten sözcükler başlıca iki bölüme ayrılır :

1) Ölçümleme belirteçleri (bkz. n° 381, 382, 383),
2) Aşırılık belirteçleri (bkz. n° 384).

Ölçümleme belirteçleri, sözcüklere eşitlik, üstünlük, en üstünlük ayırtıları katanlardır. Başlıcaları şunlardır :

381. EŞİTLİK BELİRTECİ : "**kadar**" sözcüğü belirteç olarak kullanılınca:

a) Sıfatlara eşitlik anlamı katar :

..... senin bugün
Cennet *kadar* güzel vatanın var ...

(Tevfik Fikret.)

Melek *kadar* uslu, Türk *kadar* güçlü, tüy *kadar* hafif...

b) Eyleme de nicelikle ilgili eşitlik ayırtısı katar (bkz. n° 361-ş) :

İki saat *kadar* yürüdünüz. Beş yüz metre *kadar* koştuktan sonra yarışı bıraktı.
Bu *kadar* düşünmeyiniz...

O kadar... ki... biçiminde kullanılınca eşitlikten sıyrılarak sıfata ve eyleme sınırsız bir aşırılık ayırtısı katar (bkz. n° 384) :

O kadar güzel ki... Dün o kadar yoruldum ki... O kadar çalışkandır ki...

İnsanoğlu o kadar garip bir mahluktur ki yüz verdikçe şımarır. Şımardıkça yüz bulacak olursa daha ziyade şımarır. Cihan anın esiri olsa, ezmek için cihanın haricinde ahrar aramağa kalkışır.

(Ahmet Mithat.)

Sorulu tümcelerde de **bu kadar, o kadar** takımlarının temel anlamı, şetlik olmakla birlikte, söyleyiş tonuyle aşırılığa kaymaya pek elverişli olur :

O kadar uyunur mu ?.. Bu kadar yaramazlık görülmüş müdür ?..

-e kadar biçiminde öbekleşmeleri için (bkz. n° 361/ş).

NOT. — **Kadar** sözcüğü :

a) Sıfatlara, eylemlere nicelik ayırtısı katınca belirteçtir.

b) Öbekleştiği sözcüklerle eylemler arasında ilgi kurunca ilgeç görevindedir (bkz. n° 392 II).

Eylemlerle ilgili olan bu iki görevin, çok kez, ayırt edilemediği görülmektedir. Bu durumlarda yargı anlayışa göre verilir.

Eski biçimi. — Eski yazınımızda belirteç olan "kadar" yerine "denlü" de kullanılmıştır (bkz. n° 361/§) :

Saçma ey göz eşkten gönlümdeki odlara su
Kim bu *denlü* tutuşan odlara kılmaz çare su.
(Fuzuli XVI.)

Ne yüzlen varırız mahşer yerine
Bu *denlü* cürm ile isyanımız var.
(Âşık Ömer XVII.)

Âlemde zerre *denlü* değilken vücudumuz
Müşkül budur ki zerreden artık hasudumuz.
(Baki XVI.)

NOT. — "Gibi" de bu görevde kullanılır :

Bal gibi tatlı kavun. Melek gibi uslu çocuk.

382. ÜSTÜNLÜK BELİRTECİ : **daha.** — Belirteç olarak kullanılınca :

a) Sıfatları ve belirteçleri üstünlük derecesine çıkarır :

Bu kalemi beğendim ama, *daha* güzel bir kalem isterim. Ondan *daha* iyisi bulunmaz. *Daha* önce geldim.

Eski çağlarda **-rek** ekini almış sıfatlar bu anlamda kullanılırdı (bkz. n° 162-v).

b) **İle (-le)** ilgeciyle öbekleşmiş kimi adlara da üstünlük ayırtısı katar :

Ellerini bu sefer *daha* şiddetle çarptı...
(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

c) Eylemlere [henüz, başka... gibi] çeşitli anlamlar katar (bkz. n° 361/r):

Daha uyanmadı. *Daha* ne istiyorsunuz ? Bir saat *daha* beklemeli. İki lira *daha* vermelisiniz. Bir *daha* yapma...

ç) **-den** durum takılarıyle çekimlenen adlarla tümlenmiş kimi sıfatlarda da bu üstünlük ayırtısı bulunur :

Minareden uzun kavak... Kardan beyaz çamaşır. Kapıdan geniş pencere...

NOT. — Toplam işleminde sayıların birbirine katılmalarını anlatmaya yarar :

İki, beş *daha* yedi eder. Sekiz, üç *daha* on bir, dört *daha* on onbeş eder.

383. EN ÜSTÜNLÜK BELİRTECİ : **en** — Sıfatları en üstünlük kertesine yükseltir :

En âciz, *en* felekzede millet, kadınlığı
Hemşire-i cehalet edendir!.....
(Tevfik Fikret.)

Bölüğün *en* çalışkan eri Yalçın'dır. *En* şerefli millet, *en* yakın arkadaş...
Çiçeklerin *en* güzeli güldür. Tepelerin *en* yükseğine çıkıyorduk...

384. AŞIRILIK BELİRTEÇLERİ :

I. Çok, pek, gayet :

Bolu'dan itibaren şose *gayet* meskûn ve refahlı bölgeden, Düzce ile Hendek'ten geçiyor.
(Refik Halit Karay.)

Orhan *çok* çalışkandır. *Çok* yorgunum. *Pek* sevimli bir kuzu aldım.

a) Bu belirteçler, niteleme sıfatlarını aşırılık kertesine yükseltir ;

b) Eylemlere de aşırılık anlamı katar :

Çok yoruldum. *Pek* usanmış. *Pek çok* sevineceksiniz...

c) Aşırlık belirtecleri yinelenince anlam daha da pekişir :

Pek, pek iptidaî milletlere yaraşacak olan bu zilletten Türklüğün topluluğunu kurtaralım.
DÜNYA 12.III.1955 **(Falih Rıfkı Atay.)**

Bu belirteçlerle "en" arasında anlam ayırtısı var. Karşılaştıralım :

Orhan, sınıfın en çalışkan öğrencisidir.
Orhan, pek çalışkan öğrencidir.

Birinci tümcede bir kıyaslama, bir ölçümleme ayırtısı var.

İkinci tümcede ise Orhan'ın çalışkanlığı başkalarınınkiyle karşılaştırılmamıştır. Terimleri de bu ayırtıya göre verilmiştir.

II. Fazla :

Fazla zayıf ve şahsiyetsiz insanlardan hoşlanmam.
(Rüşen Eşref Ünaydın.)

Sözlükler, "fazla" nın "pek, çok" la anlamdaş olduğunu yazar. Oysa aralarında önemli kullanış ayırtısı var :

Orhan bugünlerde *çok* çalışıyor. Kitaplarınızın *çokluğu*...
Orhan bugünlerde *fazla* çalışıyor. Kitaplarımızın *fazlalığı*...

Örnekler gösteriyor ki "fazla" sözcüğünde **gereksizlik**, ondan da ileri **zararlılık** ayırtısı var. Onun için "fazla" sözcüğünü kullanırken bu anlam özelliğini göz önünde bulundurmak, yanlış kullanmaktan kaçınmak gerek.

NOT. — "Eksik" sıfatı da eylemi niteleyince "fazla" nın karşıtı olur :

Satıcı elmayı eksik tartmış ; parayı da eksik almış.

III. Arapçadan dilimize geçen **fevkalâde, harikulâde**... gibi eskimiş bileşik deyimler de aşırılık belirteci olarak kullanılıyor.

IV. Refik Halit Karay, son yazılarından birinde bu eskimiş yabancı deyimler yerine **olasıya** sözcüğünü pek güzel kullanıyor :

Etrafı, dağların en ormanlı ve en güzel biçimleriyle uzaktan çevrilmiş yayvan, ufak ; lâkin *olasıya* sevimli ve ferah bir kasaba [Bolu]... Ne güzel dağlar onlar. Meşhur Boğaziçi parkları gibi muhtelif ağaçlarla kaplı, *olasıya* gölgelik...

V. Bu anlamda **alabildiğine** sözctüğü de kullanılır.

VI. "Çok" belirtecinin karşıtı olan "az" sözcüğü de aşırılık anlamındadır.

Yukarıda sıralanan bu belirteçler eylemlere de aşırılık anlamı katar :

Çok oturduk. *Pek* üzüldüm. *Fazla* konuşur. Bu gece *az* uyudu...

385. ÖBEKLEŞMİŞ BELİRTEÇLER. — **Daha çok, en çok, pek çok, daha fazla, en fazla, pek fazla, daha az, en az, pek az, çok az**... biçimindeki öbekleşmiş belirteçler da kullanılır.

Dilde titizliğe önem verenler, bu belirteçlerle pekişerek öbekleşmiş belirteçleri gelişigüzel kullanmaktan çekinirler. Doğrusu da odur. Her belirtecin anlam özelliğini göz önünde bulundurmak gerek...

386. AŞIRILIK BELİRTEÇLERİNDEN BİRKAÇI küçültme ekleri alır:

a) **Çokça, fazlaca** :

Orhan'ı *çokça* üzgün gördüm, *fazlaca* yorgundu da...

b) **Azıcık** :

Bolu'ya iniş *azıcık* daha kolay oldu...

Bolu, zelzele felâketinden sonra kendisini *azıcık* toplamış...

(Refik Halit Karay.)

c) "**Biraz**" bileşiği de sıfatların, eylemlerin anlamlarını sınırlar :

Biraz çarpıktı... *Biraz* yürüdüm...

387. TA :

Cedvel-i Sim içre âdem binse bir zevrakçeye
İstese mümkün varılmak cennetin *tâ* yanına.

(Nedim XVIII.)

Uludağ'ın *ta* tepesine çıktı. *Ta* sabahtan beri bekliyordum. *Ta* Kars'tan geliyorum. *Ta* kapınıza geldi...

Merdivenleri tırmandık, *ta* üst kata çıktık.

GECELERİM **(Ahmet Rasim.)**

Toros dağlarının etekleri *ta* Akdeniz'den başlar.

İNCE MEMET **(Yaşar Kemal.)**

Örnekler gösteriyor ki "ta" belirteci :

a) **-den**'li ve -e'li tümleçlerin başına geliyor.

b) Eylemin başlangıcına, bitimine — uzaklık ve yakınlıkta — "en son" anlamını katıyor. Bu, bir çeşit berkitmedir.

c) "Kendi" adılını belirtir :

İşte *ta* kendisi...

388. AŞAĞI YUKARI. — Bu deyim sayı sıfatlarına "tastamam değil; ona yakın..." ayırtısıyle belgisizlik katar :

Aşağı yukarı iki yıl önceydi. O gün, *aşağı yukarı* elli lira harcadık...

NOT. — **"Şöyle böyle"** deyimi de bu görevde kullanılır :

Şöyle böyle kırk yıllık gazeteciyim.

(Falih Rıfkı Atay.)

"*Şöyle böyle bir adam*" takımında ise : **"*İyi değil, kötü de değil, orta...*"**

389. Yinelenen soru sıfatı ve adılı NE'ler ses tonuyle beslenince soru anlamından sıyrılarak anlatıma aşırılıkla ilgili türlü ayırtılar katar ; belirteç olur :

Koridor çocuk bahçesine döndü. *Ne* kovalamacalar, *ne* saklambaçlar...

(Refik Halit Karay.)

Neler anlattı, *neler* söyledi !.. *Neler* görmüş, *neler* !..

SORU BELİRTEÇLERİ
ve
Kullanılışları

390. SORU BELİRTEÇLERİ. — Yüklemleri ve sıfatları soru yoluyle kısan ya da berkiten sözcüklerdir :

I. Ne ?

Ölüm indirmede gökler, ölü püskürmede yer ;
O *ne* müthiş tipidir : Savrulur enkaz-ı beşer.

*

Ne büyüksün ki kanın kurtarıyor tevhidi ;
Bedr'in arslanları ancak bu kadar şanlı idi.

(Mehmet Akif Ersoy.)

Zonguldak'tan kalkan otobüs, hesapsız virajlar aşarak hemen dağlara tırmanmağa başlıyor. Ama *ne* güzel dağlar onlar...

(Refik Halit Karay.)

Ne bakıyorsun ? O adam buralarda *ne* dolaşıp duruyor ?

"Ne" sözcüğü :

a) Sıfatlara, ses tonuyle pekişen bir aşırılık ayırtısı katıyor.

b) Eylemlere de değişik ayırtılı soru anlamı katıyor.

NOT. — Eklerle çekimlenen **"ne"** leri soru adılı saymak gerekir.

Ne'ler "etmek, eylemek, olmak" yardımcı eylemleriyle ve "idi, imiş, ise, -dir..." ekeylemlerine — bir önek gibi — bitişir :

Ben bana zulmeyledim ettim günah
Neyledim nettim sana ey padişah.

(Yunus Emre XIII-XIV.)

Kendin aldırdın gönül *noldun* ne hal olmuş sana ?

(Nedim XVIII.)

Neydi, neymiş, neyse...

II. Nasıl ?

Bu kayguya yürek *nasıl* dayansın.

(Recaizade Ekrem.)

Rüzgârlı engin denizden, kuytu bir orman köşesindeki avuç kadar gölün durgunluğu *nasıl* istenebilir ?

(Refik Halit Karay.)

III. Niçin (ne için) ?

Bana *niçin* karamsar olduğumu soranlar var. Ben karamsar değilim, realistim.

(Falih Rıfkı Atay.)

Atatürk , Yalova'ya ne zaman, *niçin* gelmişti ?..
ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI (Ruşen Eşref Ünaydın.)

Beni *niçin* aradınız ? *Niçin* erken çıkıyorsunuz ? *niçin* gelmiyor ?..

IV. **Ne biçim**? deyimi, yüklemlere "nasıl ?" anlamını katınca belirteç olur.

İlim ilim bilmektir
İlim kendin bilmektir
Sen kendini bilmezsen
Ne içim okumaktır ?
(Yunus Emre XIII-XIV.)

V. Nice ?

Bu binayı *nice* gördüler ?
(Evliya Çelebi XVII.)

Yukarıda sıralanan soru belirteçleri yüklemlere, birbirine yakın anlamda sorular katıyor.

VI. **Hani** ?

Hani bir gün seninle Topkapı'dan
Geliyorduk ; yol üstü bir meyan,
Bir çınar gördük...
HALUK'UN VEDAI (Tevfik Fikret.)

Hani çay gelmedi yahu ?..
(Mehmet Akif Ersoy.)

Eski biçimi. — Kani :

Kani ol gül gülerek geldiği demler şimdi
Ağlarım hatıra geldikçe gülüştüklerimiz.
(Mahir XVIII.)

Kandan = Nereden ?

Hey Evliya *kandan* gelirsin ?
(Evliya Çelebi XVII.)

"**Hani**"nin soru anlamından sıyrılarak "değil" sözcüğünü ve olumsuzluk kavramını — türlü ayırtılar katarak — pekiştirdiği de olur :

Hani taş atmak için değil de ortalığı neşelendirmek için bir fıkra anlatayım.
(Falih Rıfkı Atay.)

VII. Ne kadar. — Sıfatlara ve eylemlere sorudan çok abartı ve nicelik ayırtıları katarak berkitir :

Ne kadar tatlı konuşuyordu ? Bu dağ *ne kadar* yüksekmiş ? *Ne kadar* aradım sizi ?
Ne kadar zengin olsa da...

Eski biçimi : **Ne denlü** (bkz. n° 381 eski) :

Ne denlü eksik ise tut tamama sultanım.
(Nedim XVIII.)

İLGEÇLER (Edatlar)
ve
Kullanılışları

391. İLGEÇ :

Atatürk'ün asil yüreği — pas tutmayan madenler *gibi* — kin nedir, hiç bilmemiştir. Devlet, millet ve inkılâp davalarındaki husumetleri ne *kadar* sert ve derin ise, kendi şahsına ve hususî hayatına taalluk eden meselelerdeki hiddetleri o derece hafif ve geçici idi. ...
...fertlerin hürriyetlerini herhangi bir zor ve tazyik *ile* örselemek onun vicdanının kabul edemeyeceği bir adaletsizlik ve mantıksızlıktı.
(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

İtalik harflerle dizilmiş sözcüklerin belli başlı birer anlamı yoktur. Görevlerine göz atalım : "*Gibi*" sozcüğü "*asil yürek*" le "*pas tutmayan menden*" arasında bir benzetme ilgisi kuruyor. Demek ki :

Sözcükler, kavramlar arasında anlam ilgisi kurmaya yarayan ve ancak bu görevleri için kullanılan sözcüklere İLGEÇ **denir.**

Başlıcaları şunlardır :

Gibi, kadar, sanki, nitekim, için, ile, dolayı, ötürü, beri, üzere (bkz. n° 357)... Bunların görevleri aşağıda incelenecektir :

392. BENZETME İLGEÇLERİ :

I. Gibi :

Hak ve kuvvet kılıçla kın *gibi*dir ; içinde kılıç olmayan kına kimse hürmet etmez.
(Cenap Şehabettin.)

Hak, kılıca ; *kuvvet, kına* benzetilmiştir. Bu benzetme ilgisini kuran da "*gibi*" dir.

İmge değeri katarak anlatımı, canlandırmak bakımından benzetmelerin önemi büyüktür :

Halk içinde muteber bir nesne yok devlet *gibi*
Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat *gibi.*
(Muhibbi XVI.)

O gül-endam bir al şale bürünsün yürüsün
Ucu gönlüm *gibi* ardınca sürünsün yürüsün.
(Vâsıf XAIX.)

"*Gibi*", tümcelerin sonlarına gelerek yüklemlerine "*denilebilir ki, öyle sanılır* ki, *sanki*..." anlamlı şüphe ya da olabilirlik ayırtısı katar ; başka bir deyişle: "*gibi*", sonuna geldiği eylemin tam değil ; tam olmaya yakın bir durumda yapıldığını ya da o eylemin yapılır göründüğünü anlatmaya yarar :

Yaz bitti *gibi*. Konuşurken sık sık size bakıyor *gibi* idi.

Adlarla ve ilgeçlerle öbekleşmeleri için 399. numaraya bakınız.

Eski biçimi. — Eski yazında "*gibi*" yerine :

1) "*Bigi*" de kullanılmıştır :

Ay *bigi* sensin, gün *bigi* sensin.
(Mevlâna XIII-XIV.)

Dedim ey gonce-i cennet cemalin taze gülşendir
Dedi müşkil mi hallettin güneş *bigi* bu ruşendir.
(Zati XV-XVI.)

2) "*Gimi*" de var :

Dağda geçmiş ömrü hayvanlar *gimi*
Gelmemiş yığnağa çobanlar *gimi*.
(Ruşeni XV.)

Tolu *gimi* yağdı başıma taşlar
Acayıp çağa düştüm aşk elinden.
(Gülşeni XVI.)

3) "*Gibi*" yerine "*tek*" de kullanılmıştır :

Gün akşam oldu vü gelmez benim şem'-i şebistanım
Bu hasret oduna her dem yanar pervane *tek* canım.
(Ahmet Paşa XV.)

Suya versün bağban gülzarı zahmet çekmesün
Bir gül açılmaz yüzün *tek* verse bin gülzare su.
(Fuzuli XVI.)

Ol gül-i handanı görmek mümkün olsaydı bana
Sen *tek* ey bülbül gülistana güzar etmez midin?
(Fuzuli XVI.)

II. Kadar :

.....senin bugün
Cennet *kadar* güzel vatanın var.....
(Tevfik Fikret.)

"*Kadar*" sözcüğü :

a) "*Güzel*" sıfatına eşitlik anlamı kattığı için belirteç sayılır ;

b) Vatanı, güzellik yönünden cennete benzettiği için de benzetme ilgecidir.

Bu bakımdan "*kadar*" la "*gibi*" anlamdaştırlar : "*Cennet gibi güzel vatan*" da denir. Aralarında şu ayırtı var :

"*Gibi*" yalnız benzetme görevindedir.

"*Kadar*" benzetme görevine nicelik ayırtısı da katar.

c) "*Kadar*" sözcüğü işaret adıllariyla ya soru adılı "ne" ile öbekleşince ölçme ayırtılı sıfat ya da belirteç olur :

Bu kadar para, *şu kadar* emek... *O kadar* çalıştım. *Ne kadar* kazandınız.

ç) Belirtme ortaçlarından sonra gelerek sınırlama görevli bir nicelik belirteci öbeği kurar :

Her şey elden *geldiği kadar* yapılır.
Gücümün *yettiği kadar* çalışacağım.

Adlar ve ilgeçlerle öbekleşmeleri için (bkz. n° 399).

Eski biçimi. — Eski yazında *kadar* yerine **denlü** kullanılmıştır (bkz. n° 361/ş, 381) ;

Leşker-i gamdan kaçup kurtulmağ içün zahidâ
Kûşe-i meyhane *denlü* bir hisar olmaz sana.
(Zati XV-XVI.)

III. Sanki :

Nayın ki çıkar zemzeme sûrahlarından
Bülbüller öter *sanki* gülün şahlarından.
(Naili XVII.)

Neyin deliklerinden çıkan nağmeler, gül dalındaki bülbüllerin ötüşüne benzetilmiştir. Buna göre **sanki** de bir benzetme ilgecidir. Bu da *gibi*'den az çok ayrılır :

a) *Gibi*'de benzetme anlamı açıktır.

b) *Sanki*'de anlam azıcık örtülü, kapalıdır.

IV. Nitekim (bkz. n° 407-IX).

393. İÇİN (bkz. n° 87-II) :

Yemek *için* yaşamamalı, yaşamak *için* yemeli.

Eski biçimi. — Yakın çağlara dek **için, içün** biçiminde kullanılmıştır :

Bir yâr *içün* ağyar ile kavgadan usandık.
(Nabi XVII.)

Yazılışı. — *İçin* edatı, çok kez, **-çin, -çün** olarak kendinden önceki sözcüğe bitişirdi :

Yıkanlar hatır-ı naşadımı ya Rabbi şad olsun
Benimçün namürat olsun diyenler bermürat olsun.
(Naili XVII.)

Adlar ve adıllarla öbekleşmeleri için 399. numaraya bakınız.

394. İLE (bkz. hn° 87-I) :

Araba *ile* Ankara'ya gittim. Uçak*la* gelmiş. Radyo *ile* yapılan yayım.

Meşhurdur ki fısk *ile* olmaz cihan harap
Eyler anı müdahene-i âlimân harap.
(İzzet Molla XIX.)

Örneklerinde **ile**, sözcüklerin ya da kavramların arasında [aracıyle anlamlı] ilgiler kuruyor.

Eğer eşit sözcükler ya da kavramlar arasında bulunsaydı **bağlaç** olurdu. (bkz. n° 409) :

Orhan Veli *ile* Cahit Sıtkı Tarancı son yüzyılın değerli ozanlarıydı... Yolcu *ile* kayıkçı anlaşamıyorlar... Kiraz*la* vişne...

Öbekleşmeleri için (bkz. n° 399).

Eski biçimi. — Yazınımızda **ilen** biçiminde kullanıldığı da görülür :

Kırk yiğit *ilen* yiyip içip otururlar idi...

(Dede Korkut.)

Hayret *ilen* parmağın dişler kim etse istima.

(Fuzuli XVI.)

Yazılışı (bkz. n° 87).

395. YALNIZ. — Her sözcük gibi *yalnız* da kullanış özelliğine göre söz bölüklerinden birkaçına girer :

a) Sıfat olur : *Bu tepedeki yalnız ev Orhan'ındır.*
b) İlgeç olur : *Bu kitabı yalnız orada bulabilirsiniz.*
c) Bağlaç olur : *Giderim ; yalnız, arkadaş isterim.*
ç) Belirteç olur : *Orhan o tepedeki evde yalnız oturur.*

Bu son tümce de iki anlamda kullanılır. Ayırtıyı vurgu belirtir :

Orhan o tepedeki evde yal*nız* oturur (tek başına).
Orhan o tepedeki evde *yal*nız oturur (yatmaz, başka iş yapmaz).

Hak bellediğin bir yola yal*nız* gideceksin.

(Tevfik Fikret.)

"...*yal*nız gideçceksin." biçiminde okunursa anlam değişir. Görülüyor ki: "Yalnız" sözcüğünün vurgulanışı da bölümlerine, kullanış özelliklerine göre değişmektedir. :

Sıfat olarak kullanılınca vurgu son hecede bulunur.
(Tek başına) anlamına belirteç olunca da vurgu son hecededir.

Fakat "yalnız,, :

Başına geldiği sözcüğe **özgü** anlamı katarak ilgeç olursa ;
"Ama, şu kadar var ki..." anlamlarında bağlaç olursa vurgu birinci heceye geçer (b, c paragraflarıyle ç paragrafının ikinci türlü kullanılışında olduğu gibi) :

Büyük işleri yalnız büyük milletler yapar.

(Atatürk.)

"Yalnız duyan yaşar" sözü, derler ki doğrudur.
"Yalnız duyan çeker" derim, en doğru söz budur.

(Yahya Kemal Beyatlı.)

"Yalnız" sözcüğünün — tümcedeki yerine, vurgulanışına göre — anlatıma kattığı değişik ayırtıları bir daha gözden geçirelim. Vurgulu heceler italik harflerle dizilmiştir :

Tarihten *yal*nız Orhan geçti (ondan başkaları döndü).
Orhan *yal*nız tarihten geçti (başka bütün derslerden döndü).
Orhan köprüden bu gece yal*nız* geçti (tek başına).
Orhan köprüden bu gece *yal*nız geçti (geçmekten başka bir şey yapmadı).

396. ANCAK :

a) Ben *ancak* Orhan'la görüşmeye geldim. Düşmandan *ancak* kötülük beklenir.
Soğuk su *ancak* sıhhatte bulunanları incitmez.

(Falih Rıfkı Atay.)

tümcelerinde "*ancak*" sözcükleri kendisinden önce ve sonra gelen öğeler arasında **özgülük** ilgisi kurmaktadır ; ilgeçtir.

b) Bu kitabı *ancak* orada bulabilirsiniz. (bkz. n° 395/b).

397. NEDENLİK İLGEÇLERİ :

1) *Dolayı, ötürü,*
Bu ilgeçler, **-den** takılı sözcüklerden sonra gelir (bkz. n° 352-399-v/2).
2) *Üzere...* (bkz. 357-VI).

398. İLGEÇLERİN GÖREVLERİ :

1) Sözcükler arasında türlü yönlerden ilgiler kurar (bkz. n° 391).
2) Edat tümleçleri kurar (bkz. n° 87).
3) Ekeylem alarak yüklem olur :

Hak ve kuvvet kılıç ile kın *gibidir*. İçinde kılıç olmayan kına kimse hürmet etmez.

(Cenap Şehabettin.)

Ak akçe kare gün *içindir*.

(Atalarsözü.)

Tanrı *bizimledir...*

399. İLGEÇLERLE ÖBEKLEŞMELER. — Adların "**ile, için, gibi, kadar**" ilgeçleriyle öbekleşmelerinde özellik yoktur. Doğrudan doğruya yalın durumda öbekleşirler :

Araba ile, herkes için, aslan gibi, dağ kadar...

Oysa adılların ilgeçlerle öbekleşmelerinde özellik var :

I. "ile, için, gibi, kadar" ilgeçleri **-ler** takısı almamış kişi adıllarının ancak tümlenen şekilleriyle öbekleşir (bkz. n° 87) :

Onunla, benim gibi, bizim için, sizin kadar...

-ler takısı almışlarda özellik yoktur :

Onlarla, bizler için, onlar gibi, sizler kadar...

II. İm adıllarına gelince :

1) "İle, için,, ilgeçleri, **-ler** almamış im adıllarının da ancak tümlenen şekilleriyle öbekleşir (bkz. n° 87) :

Bununla, şunun için, onunla, onun için...

2) "Gibi, kadar" ilgeçleri :

a) **-ler** takısı almamış im adıllarının, daha çok, tümlenen şekilleriyle öbekleşir :

Bunun gibi, şunun kadar, onun gibi, onun kadar...

b) Yalın durumda öbekleştikleri de olur :

Şu kadar, bu kadar, bu gibi hallerde...

c) **-ler** takısıyle çoğullanmışlarda özellik yoktur :

Bunlar gibi, onlar kadar, şunlar gibi...

III. Soru adılı "kim ?" in ileçlerle öbekleşmesi im ilgeçlerinkine benzer :

Kiminle, kimin için, kim gibi, kim kadar...
Kimlerle, kimler için, kimler gibi, kimler kadar...

IV. NE? soru adılı :

1) "İle, için" ilgeçleriyle şöyle bitişir :
Neyle, niçin ?

2) "Gibi, kadar" ilgeçleriyle öbekleşmesinde özellik yoktur.

V. Durum takılı sözcüklerle öbekleşen ilgeçler :

1) **-e** durum takısı almışlarla öbekleşenler : **göre, karşı, doğru, kadar, dek :**
Size göre, düşmana karşı, onlara doğru, yarına dek...

2) **-den** durum takısı almış sözcüklerle öbekleşenler : **beri, önce, sonra, başa, özge, yana, dolayı, ötürü**... :

Dünden beri, her şeyden önce, bundan sonra, ondan ötürü...
Bu açıklamadan dolayı doktora teşekkür ettim.
ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI **(Ruşen Eşref Ünaydın.)**

Durum takılarının öbekleştirdiği bu sözcükler, ilgeç tümleci de ; zaman belirteci ya da "neden ?" anlamlı birer durum belirteci [tümleci] de sayılabilir.

BAĞLAÇLAR
ve
Kullanılışları

400. BAĞLAÇ :

On altı yaşımda *ya* var, *ya* yoktum. Fakat biliyordum *ki* bazı memleketlerde hürriyet denilen bir saadet vardır *ve* oralarda herkes istediği kitabı okuyabil ...
(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

İtalik harflerle dizilmiş sözcükler, eşit, ya da anlamca ilgili öğeleri birbirine bağlıyor.

Anlamca ilgili tümceleri, ya da gövdeş öğeleri bağlamaya yarayan sözcüklere BAĞLAÇ **denir.**

Bağlaçlar çoktur ve çeşitlidir ; başlıcaları :

401. VE :

a) Yolculukta göz *ve* gönül mütemadiyen çile doldurur.
(Refik Halit Karay.)

örneğinde "ve" eşit iki özneyi bağlıyor.

b) Ekinlere bir kere de çiftçi gözüyle bakınız : Başakları hükümdar tuğlarından *ve* taneleri incilerden daha kıymetli bulursunuz.
(Cenap Şehabettin.)

örneğinde "ve" eşit iki nesneyi [*başakları, taneleri*]; eşit iki dolaylı tümleci [*hükümdar tuğlarından, incilerden*] bağlıyor.

c) Yakın *ve* Uzak Şark'ın bütün tahtlarında menşei Türkçe olan bir ismin turasını görürsünüz.
(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

örneğinde "ve" *Şark* sözcüğünün eşit iki sıfatını bağlıyor.

ç) Ardıç ağacının *ve* dikenli at kestanesinin...
(Ruşen Eşref Ünaydın.)

örneğinde "ve" iki eşit tümleyeni bağlıyor.

d) Kuş gözleri manasızlığı *ve* bönlüğü...
(Ruşen Eşref Ünaydın.)

örneğinde "ve" eşit iki tümleneni bağlıyor.

e) Şerbetçiden şerbet istemesi *ve* melikten medet umması...
(Cevdet Paşa.)

örneğinde "ve" eşit iki yan önermeyi bağlamıştır.

f) Abdülhak Hâmit, nerede doğsa bir güneş telâkki olunur *ve* yaşı kaça yükselse nisan güneşi gibi genç görünür.

(Cenap Şehabettin.)

Dil Kurumu en güzel ve feyizli bir iş olarak türlü ilimlere ait Türkçe terimleri tespit etmiş *ve* bu suretle dilimiz yabancı dillerin tesirinden kurtulma yolunda esaslı adımını atmıştır.

(Atatürk.)

örneklerinde italik harflerle dizilmiş her "ve" ikişer eşit bağımsız önermeyi bağlamıştır.

Kullanılışı. — Kullanış alanı pek geniş olan "ve,, bağlacının doğru kullanılması için :

1) İki yanındaki öğelerin eşit ve görevdeş olmaları gereklidir. Yani adlar özne nesne, tümleç, tümleyen ve tümlenen olmakta ; sıfatlar aynı adı nitelemekte ya da belirtmekte ; eylemlerse kip ve kişi bakımından uymakta birbirlerine eşit olmalıdır.

2) Bu durumlarda **ve**'den önceki sözcükler sonrakilere uyar. Bu yüzden öncüllerden ortak takılarının düştüğü de olur :

Küçük, büyük şehir (lerimizin) *ve kasabalarımızın kurtuluş yıldönümerini de hesaba katarsak, hemen her günümüz bayram.*

(Refik Halit Karay.)

O, tarihte eşine pek az rast gelinen millet kurtarıcılarından (dı) *ve devlet kurucularındandı.*

ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

Yalnız bu takı düşürmelerde yadırgatıcı pürüzlerden sakınmak gerek :

Aydınar ve halkın müsiki bahsinde kaça ayrıldıklarını bir defa düşünün.

(Ünlü bir yazar.)

Ve'nin bağladığı eşitlerden öncülerin tümledikleri de — anlatımı, yinelemelerden kurtarmak için — düşer.

3) Kullanış geleneğine, güzel söyleme ve yazma anıklığına uymalıdır :

Orhan ve Turgut gidiyor. Yalçın ve Erdem'i arkadaşları arıyor.

Sevim ve Ayhan'ın anneiri gelmiş...

tümcelerindeki "ve" lerin kullanılışı belki kural esemesiyle uzlaşabilir ; ne var ki kullanış geleneğine, güzel yazış alışkanlığına uymaz. Uygunları şöyledir :

Orhan'la Turgut gidiyor. Yalçın'la Erdem'i arkadaşları arıyor.

Sevim'le Ayhan'ın anneleri gelmiş...

"Ve" den ya da eşitleri bağlayan virgülden önce gelen eylemler, sonraki eylemin takılarını almış sayılır :

Arkadaşlarla toplanırdık, okurduk ve derslerimizi hazırlardık.
Arkadaşlarla toplanır, okur ve derslerimizi hazırlardık.
Arkadaşlarla toplanır, okur, derslerimizi hazırlardık.

Bu üç tümce, anlam bakımından birbirinin aynıdır.

İkinci, üçüncü satırdaki *toplanır, okur* eylemleri görünüşte geniş zaman kipinin üçüncü tekil kişisidir. Oysa bu eylemler, tümce sonundaki *hazırlardık* eylemiyle eşit oldukları için geniş zaman kipinin hikâyesidir ve birinci çoğul kişiye değgindir.

Yukarıdaki üç örnek tümceden — ses, söyleyiş güzelliği gibi, duygu gibi bir değer katmak amacı yoksa — ikinciyi, daha iyisi üçüncüyü üstün saymak yerinde olur ; "ve" azaldıkça anlatım güzelleşir.

En eski yazınımızda "ve" bulunmayışını göz önünde tutan Millî Edebiyatçılar [Ziya Gökalp, arkadaşları] onu ulusal saymıyor, kullanmamaya çalışıyorlardı. Ömer Seyfettin güzel hikâyelerinde "ve" den elden geldiğince kaçınır ; onun yerine — uyarına göre — virgül, noktalı virgül, ya da "ile" bağlacını kullanırdı. Son hikâyeleri **ve**'sizdir.

Bir soruya Nurullah Ataç da söyle karşılık vermişti :

"Ve" den hoşlanmıyorum. Türkçenin "ile" si, "de" si varken Arabin "ve" sini niye kullanayım ? On altı yıldır birçok yazılar yazdım, kitaplar çevirdim. Hiç bir zaman da eksikiğini duymadım.

TÜRK DİLİ 137 **(Enver Naci Gökşen.)**

Yüklemlerin bağlanışlarında olduğu gibi "ve" ile bağlanmış görevdeş adlarda da öncüller, sonrakilerin takılarını almış sayılmaktadır :

Biz yaşamak isteyen, *haysiyet ve şerefiyle* yaşamak isteyen bir milletiz.

(Atatürk.)

Vatandaşlık *haklarız, şerefleribiz ve hürriyetlerimizle* yaşamaktan başka bir şey istemiyoruz.

(Falih Rıfkı Atay.)

Bir de şu cümlelere bakalım :

Mevsim ve ayların orada ne ehemmiyeti var ?

NİLGÜN **(Refik Halit Karay.)**

Her biri kendi *kazanç ve menfaatini* düşünür.

(Falih Rıfkı AAtay.)

Küçük, büyük *şehir ve kasabalarımızın* kurtuluş yıl dönümlerini de hesaba katarsak, hemen her günümüz bayram...

(Falih Rıfkı Atay.)

Örneklerde "ve" lerle bağlananlar çeşitçe, görevce eşittir ; ne var ki biçimce, yani aldıkları takılar bakımından eşit değildirler. Bu türlü kullanışlarda anlatış yumuşaklığını zedeleyen bir şey var gibidir ; şöyle olsalardı :

Mevsimerin ve ayların orada ne ehemmiyeti var ?
Her biri kendi kazancını ve menfaatini düşünür.

küçük pürüzlerden kurtulmuş olurlardı.

İncelemeler, "ve" yi kullanırken kurala da, kullanış geleneğine de önemle bağlanmanın gereğini göstermektedir :

Soğuk bir sonbahar ve sonraları kar ve buzlu bir kış başladı.
(Halide Edip Adıvar.)

Tümcedeki «ve« lerden ikincisini yadırgamamak elden gelmiyor.. "*...sonraları karlı ve buzlu bir kış başladı*". olsaydı daha uygun düşerdi. Bir dizgi yanlışı olduğunu oranlamak güç değildir.

Usta kalemlerde bile "ve" lerin çarpık kullanılışları : "**ve** azaldıkça yazı güzelleşir" diyenlere hak vermemizi gerektirir.

"Ve" ye değgin iki düşünce :

1) Refik Halit Karay da bu konuyu inceleyen bir yazısında şöyle diyor : *.... Dava "ve" nin dilmize alınmış olmasında, kalmasında değil ; suiistimale uğramasındadır. Zevk sahibi, hünerli bir muharrir, hele bir şair onu iptizale uğratmaz. Veveleyenler ya henüz lisana hükmedememiş, yahut sebepsiz yere yüzünü gözünü oynatan ruh hastaları gibi bunu bir "tik" haline getirmiş olan yazıcılardır...*

2) Bir de Tanzimat Yazarlarından Muallim Naci'nin düşüncelerine bakalım: *"Dikkat olunsa anlaşılır ki bir ibarede vav "ve" ne kadar az olursa o kadar sade olur. Lisanımızın asıl letafeti ise sadelik içinde bulunur.*

Lisanımızın tabiiliğini muhafaza için dikkat olunacak şeylerden biri de yukarıda söylendiği üzere vav'ın taklil-i istimalidir. Bizim vav'a ihtiyacımız o kadar azdır ki bir muharririmiz, içinde velev bir tane olsun vav-ı âtife (ve bağlacı) bulunmamak şartıyle bir cilt yazabilir. Şu halde vav'ın istimalini istediğimiz kadar azaltabiliriz.

Balâdaki ifadattan anlaşıldığı üzere vav ne kadar az istimal olunursa şive-i Osmani'ye o kadar riayet edilmiş olur...

Bu çok yerinde görüşlerden sonra bir edebî romandan alınmış şu tümceye bakalım :

Hüseyin Ağa, bilâkis tam onun tersine olarak, güya bu zamana kadar kendisi hep bunların aksini söylemiş de hatası şimdi meydana çıkmış gibi, güya vakalar kendi iddiasını değil de, bunların hilâfını ispat etmiş gibi, ve güya vaktiyle iyi takdir edememiş olduğu efendisine karşı, haksız yere, itimatsızlık ve hürmetsizlik göstermiş de şimdi bundan nadim ve mahcup oluyormuş gibi, bu zamana kadar, yıllardır, gece ve gündüz birikmiş, toplanmış haklarının hepsini birden ret ve inkâr ile, Ali Nazmi Bey'in tam aklını kaybettiği sırada ona bütün mantığıyle inanıyor ve Ali Nazmi Bey'in üstünden herkesin itibar ve itimadını tam çektiği sırada ona bütün ruhuyle bağlanıyordu.

Bütün bunlar, iyiden iyiye gerekmedikçe "ve" kullanmanın yersizliğini göstermektedir.

"Ve" ile eşit öğeleri bağlayan virgüller görevdeştir. Kimi yazar, birkaç eşitten, önce geçenleri virgüllerle ; en sonuncusunu da "ve" ile bağlar :

Tren tarlalar, ormanlar, köyler ve köylüler arasından geçiyor.
AVRUPA MEKTUPLARI **(Cenap Şehabettin.)**

Söyle bu gurur, bu kibir ve bu azamet sana nereden geliyor ; ey hasta gönül!
Hisset, israf, fitne, hile, kibir ve azamet, şehirlerin doğurduğu hep bunlar değil mi ?
OKUN UCUNDAN **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

Eski biçimi. — Divan devrinde Fars geleneğine uyularak **ü, vü** kullanılırdı:

Gördü gül *ü* lâleden eser yok
Enva-ı şecerde berk *ü* ber yok.
(Fuzuli XVII.)

Âdeme cübbe *vü* destar keramet mi verir ?
(Şeyhülislâm Yahya XVII.)

Ünsüzlerle biten sözcüklerden sonra **ü**, ünlülerden sonra da **vü** kullanılırdı.

402. Ne.....ne. — Kullanılışı sık sık tartışmalara yol açan bir bağlaçtır. Bu tartışmaların en önemlisi Tanzimat yazıncılarından Ebüzziya Tevfik Bey (1849 - 1913) ile Ahmet Mithat Efendi (1844-1913) arasındakidir. Ebüzziya makalelerle bu işe bir son veremeyeceğini kestirince "NE" adlı bir kiap yayınlamıştı.

Ahmet Mithat Efendi buna ve başka bir yazara karşı :

Ne senin, ne de onun kitabı işe yaramaz...

diye yazmıştı. Bu tümceyi de yanlış sayan "Tarik" gazetesiyle Ahmet Mithat Efendi arasındaki tartışma sürüp gitmişti.

Dikkati uyandırmaya yarayan bu başlangıçtan sonra incelemelere geçilebilir. Kurallar da bu incelemelerden çıkacaktır :

I. Bozkırların hiç birinde *ne* denizin, *ne* ormanın, *ne* de göllerin coşkunluğunu gösterişi vardır.
(Refik Halit Karay.)

Babur bir başka yerde şöyle diyor : Burada *ne* güzel at, *ne* iyi et, *ne* yemiş, *ne* buz ve soğuk su var .

(Falih Rıfkı Atay.)

a) "Ne" ler, tümcelerdeki görevdeş adları bağlıyor ;

b) Tümceye olumsuzluk anlamı katıyor.

c) "Ne" ler iki, üç , dört... kez yinelendiği gibi, bu görevde bir tek olarak da kullanılmıştır :

...Acayipti bu toplantılar ; fakat hoştu doğrusu. Münakaşasız ve hareketsiz geçerdi. Yüksek sesle kimse konuşmazdı. *Ne* de acele ederdik.

(Refik Halit Karay.)

YAHYA KEMAL

...bir gün gelecek, belki, Türk şiirinde, Türk edebiyatında dev adımlarının izleri bile silinip gidecektir. Fakat, şu var ki adı hiç bir zaman unutulmayacaktır. *Ne* de birçoklarının sandığı gibi, Divan şairlerinin arasına karışacaktır.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

II. *Aylardır ne bir haber gönderdi, ne de bir şey yazdı.*

a) "Ne" ler tümcedeki görevdeş isimleri bağlıyor ;

b) Tümcelere olumsuzluk anlamı katıyor.

Bu örneklerin incelenmesi gösteriyor ki "ne...ne" ler, görevdeş sözcükleri ya da önermeleri bağlarken onlara olumsuzluk anlamı da katan bir bağlaçtır.

Yukarıdaki örneklerde yüklemler görünüşte olumlu ; anlam bakımından olumsuzdurlar :

Ne var ki Nefi'nin :

Benimle hemzeban olmaz ne Firdevsi, ne Hakani.

dizesinde özneler "ne" lerle bağlı olmasına karşılık eylem olumsuzdur.

İşte "ne...ne" lerin tartışmalara yol açan ve iyice kestirilemeyen yönü budur.

"Madem ki **ne**...**ne**'ler tümceye olumsuzluk anlamı katıyor ; eylemlerinin şekilce olumsuzlaşması yersizdir ; olumlu kalmalıdır..."
diyenlere arşı yüksek ozan ve yazıncıların **ne**...**ne**'lerle bağlı ; şekilce olumsuz tümcelerini gösteriyorlar.

Tanzimat yazının ustası Recaizade Ekrem (1847-1913), Talim-i Edebiyat adlı kitabında bu konuyu uzun uzun inceler. Kesin bir kurala varamayınca öğrencilerine ve okurlarına :

Yazacağınız şeylerde muktaza-yı hal ve makama tevfik-i kal ve kalem etmenizi hüsn-ü tabiat ve hükm-ü vicdanınıza havale eylerim.

öğüdünü vererek konuyu kapatıyor ; yani işi oluruna bırakıyor.

Muallim Naci (1850- 1893) "*Yerine göre*" kaydıyle iki şeklin de doğru olduğunu ileri sürüyor.

Hüseyin Cahit Yalçın da bu düğümü çözememiş ; Falih Rıfkı Atay da : "*Bu, zevke bağlı bir iştir*" demekle yetinmiştir.

Bugün durum daha aydındır ; **ne**...**ne**'lerin bulunduğu tümcelerin yüklemlerinden hangilerine olumluluğun daha yakıştığını örnekler üzerinde görelim :

I

a) *Orhan ne aradı, ne sordu.*
Ne kızı verir, ne dünürü küstürür.

(Söylence.)

Ne ölüye ağlar, ne diriye güler.

(Söylence.)

Ne yanar kimse bana ateş-i dilden özge
Ne açar kimse kapım bad-ı sabadan gayri.

(Fuzuli (XVI.)

Ne dünyadan safa bulduk, ne ehlinden recamız var
Ne dergâh-ı Huda'dan maada bir ilticamız var.

(Nef'i XVII.)

Dedelerimizin yaptıkarını bırakmıştık. Ne cirit oynuyorduk, ne ok atıyorduk, ne de kürek çekiyorduk.

(Falih Rıfkı Atay.)

örneklerinde her "ne" ayrı bir yüklemin tümcesindedir. Tümceleri bağlayarak bağımsız önermeler durumuna getiriyor (bkz. n° 104). Bu durumda anlam olumsuzdur ; Yüklemler OLUMLUdur.

b) *Ne şiş yansın, ne kebap.*

(Söylence.)

Ne evim var, ne ailem, ne adım.

(Cenap Şehabettin.)

Gece pervanelerle bezmi germa germ idi şem'in
Seher baktım ne şem'-i meclis-ârâ var, ne pervane.

(Şeyhülislâm Yahya XVII.)

Ne kapıyı açtım, ne pencereyi. Orhan'ın ne kalemi yitmiş, ne çakısı.

örneklerinde yüklemler birer tanedir, "ne" lerin bağladığı görevdeş öğelerin arasındadır.

Bu durumda da anlam olumsuz, yüklem OLUMLUdur.

İyice düşünülürse bu bölümdekiler de (a) bölümündekilerin biçimdeşidir. Görünüşte tümceler birer tanedir ; oysa bunlar :

Ne şiş yansın, ne kebap (yansın).
Ne evim var, ne ailem (var), *ne adım* (var).
Seher baktım ne şem'-i meclis-ârâ var, ne pervane (var) .
Ne kapıyı açtım, ne de pencereyi (açtım)...
Ne çarpılmadık kapı kaldı, ne bozulmadık kilit (kaldı).

demek olduğuna göre **ne**...**ne**'ler gene iki bağımsız tümceyi (önermeyi) bağlamaktadır. Her "ne" ayrı bir tümcededir. İkinci tümcelerin yüklemleri — birincinin tekrarı olduğu için ve kolayca anlaşılacağı için — düşmüştür.

Son örnekte **ne**'lerden sonra sıfat görevli olumsuz eylemsilerin bulunması durumu değiştirmiyor.

c) **Ne**...**ne**'lerin bağladığı tümcelerden yüklemlerin ikisinin de düştüğünü gösteren örnekler var :

Gam merhalesinde kalmışam fert
Ne yâr, ne hem-nişin, ne hem-dert.

(Fuzuli XVI..)

Ne selâm, ne sabah... Ne sakala minnet, ne bıyığa...

(Söylence.)

Düşmüş yüklemler apaçık anlaşılıyor.

ç) *Kuvvete karşı ne muhabbet, ne nefret hissederim...*

(Cenap Şehabettin.)

Öyle ise böyle meselelerle uğraşıp da ne kendinizi, ne de başkalarını üzünüz.

CADI **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

Bilmeli ki o ne gülen, ne ağlayan demektir ;
Hakikaten büyük şair bir çağlayan demektir.

(Fazıl Ahmet Aykaç.)

Ne öldüğünü, ne unduğunu ister.

(Söylence.)

Bu örneklerin de :

Kuvvete karşı ne muhabbet (hissederim), *ne nefret hissederim.*
... ne kendinizi (üzünüz), *ne de başkalarını üzünüz.*
Bilmeli ki o ne gülen (demektir), *ne ağlayan demektir.*
Ne öldüğünü (ister), *ne unduğunu ister.*

demek olduğuna göre **ne**...**ne**'ler ki bağımsız tümceyi (önermeyi) bağlamıştır. Birincilerin yüklemleri, yinelenmesin diye ve kolayca anlaşılır diye, düşmüştür. Bu görünüşüyle yüklem birer tanedir ve sonlardadır. Anlamlar olumsuzdur ; yüklemler OLUMLUdur. "Ne...ne" lerin bağladığı öğeler eyleme yakındır.

Çiftlikten ne bir araba, ne bir hayvan, ne bir insan, ne bir haber var.

EŞKİYA İNİNDE **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

Cemal Gürsel ne bir ihtilâl teşkilâtının başı, ne de böyle bir ihtilâlin teşkilâtçısıydı.

İKİNCİ ADAM **(Şevket Süreyya Aydemir.)**

d) **Ne**...**ne**'ler eşit yüklemleri bağlar (yüklemler OLUMLUdur) :

Saadet ne şöhrette, ne servette, ne sefahatte, ne de uzlettedir.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

II

a) **Ne**...**ne**'lerin bağladığı öğelerle yüklemin arasına başka sözcükler girince eylemi olumsuz kullananlar da var :

...ne şarkta, ne garpta devleti hudud-u tabiiyesinin haricine çıkarmadı.

(Namık Kemal.)

Atatürk ne ibadete, ne itikatlara, ne gerçek dinin gerçek temellerine dokunmamıştır.

(Falih Rıfkı Atay.)

Ne mektepteki hocalar, ne ben, bütün gayretlerimize rağmen, ona doğru dürüst yazmağı bile öğretemiyorduk.

OLAGAN İŞLER **(Reşat Nuri Güntekin.)**

Bu işten ne Orhan'ın, ne Yalçın'ın — herkes bilir ki — haberi yoktu.

Yukarıki örneklere karşıt olarak şu tümcede **ne**...**ne**'lerden sonra ara önerme bulunmakla birlikte eylem olumludur :

Bir rejim, ya örgenleşmiş bir sınıfa, ya da halkın iyice belirli tabakalarına dayanmaz... sa ne yaşamak, ne devam etmek, ne de — pek tabiî olarak — başarı sağlamak imkânını bulabilir.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Ne Akdeniz'de safalar, ne çölde akşamlar,
Ne görmek istediğim Nil, ne köhne Ehramlar,
.....
Ne gül, ne lâle, ne zambak, ne muz, ne hurma ve nar,
Ne Şam semasını yalelle dolduran şarkı,
Ne Zahle'nin üzümünden çekilmiş eski rakı,
Felekten özlediğim zevki *verdiler*, heyhat !

YOL DÜŞÜNCESİ **(Yahya Kemal Beyatlı.)**

b) *Benimle hem-zeban olmaz ne Firdevsi, ne Hakani.*

(Nef'i XVII.)

Açılmaz ne bir yüz, ne bir pencere ;
Bakıldıkça vahşet çöker yerlere.

YAĞMUR **(Tevfik Fikret.)**

Bu dizelerde eylemler **ne**...**ne**'lerden öncedir ve OLUMSUZdur.

c) *Ne sen, ne ben işe karışmasaydık...*

Olumsuz eylem **koşullu**dur.

ç) *Ne memlekette konuşulan dili, ne oranın âdetlerini bilmediğinden çok zahmet çekti. Ne kitabı, ne defteri bulamayınca kızdı.*

Benim dinim ne ümittir, ne korku ;
Allahıma sevdiğimden taparım.
Ne cennet, *ne* cehennemden bir koku
Almaksızın vazifemi yaparım.

(Ziya Gökalp.)

Bu örneklerde **ne**...**ne**'lerin bulunduğu önermelerin yüklemleri **eylemsi**dir.

d) *Bugün ne bahçeye, ne sokağa hiç çıkmadım.*
Bu işe ne bunun, ne de onun asla aklı ermez...

...Ne geceyi geçirdiği saray, konak veya köşkü, ne de onun içinde yattığı odayı *hiç* kimse bilmeyecek...

(Falih Rıfkı Atay.)

Bu tümcelerde yüklemdeki olumsuzluğu pekiştiren belirteçler var.

Özençle bakılınca görülür ki bu örneklerdeki **ne**...**ne**'ler olumsuzluk anlamından, asıl görevinden sıyrılmış, "**de**...**de**" bağlacı yerinde kullanılmıştır.

III

Ne uzun, ne kısa. Ne sert, ne yumuşak. Ne ölü, ne diri. Ne hasta, ne sağ. Ne sıcak ne soğuk...

Bu örneklerde **ne**...**ne**'ler karşıt anlamlı sıfatları bağlıyor. İkisine de olumsuzluk kattığı için, ikisinin ortası oluyor :

Ne uzun, ne kısa = orta. Ne sıcak, ne soğuk = ılık.

NOT. — **Ne**...**ne** bağlaçlarından sonuncusu, kimi kez, **de** bağlacıyle pekişir (Yukarıdaki birkaç örnekte olduğu gibi).

KONUNUN ÖZETİ :

I. a) "**Ne**...**ne**" bağlaçlarının her biri ayrı bir bağımsız önermede ise ;

b) İkinci bağımsız önermenin yüklemi düşmüşse ;

c) Birinci bağımsız önermenin yüklemi düşmüşse ;

ç) Aynı tümcede **ne**...**ne**'lerle bağlanan öğeler yükleme yakınsa...

Yüklemler OLUMLU kullanılır.

II. a) Bir tümcede **ne**...**ne**'lerle bağlanan öğeler, yüklemden uzaksa ; yani araya başka öğeler ve daha çok, açıklayıcı sözcükler (arasözler) girmişse ;

b) Yüklem. **ne**...**ne**'lerden önce gelmişse ;

c) "**Ne**...**ne**" bağlaçlarının bulunduğu önermenin yüklemi koşullu ise;

ç) **Ne**...**ne**'lerle bağlanan öğelerin yüklemi çekimli eylem değil de -diği, -eceği, -li beri, -dikçe... yapılı eylemsilerse ;

d) Yüklemden önce, olumsuzluğu pekiştiren bir belirteç, bir tümleç ya da arasöz varsa ;

e) **Ne**...**ne**'lerin bağladığı öğelerden sonra bir duraklama olursa ; öğelerden biri belirtme vurgusu ya da tonuyle canlandırılmak istenirse... **ne**...**ne**'ler olumsuzluk anlamından, yani asıl görevinden sıyrılarak "**de**...**de**" bağlaçları yerinde kullanıldığı için yüklemler OLUMSUZlaşır.

SONUÇ ve ÖĞÜT. — "**Ne**...**ne**" bağlacının anagörevi olumsuzluktur ; onun için :

I. Bulundukları tümcelerin yüklemleri **olumlu** olmalıdır.

II. Olumlu eylem ya da eylemsi kullanmakta anlam bakımından, söyleyiş ve kullanış geleneği bakımından aykırılık, eksiklik seziliyorsa **ne**...**ne**'ler yerine "**de**...**de**" bağlaçlarını kullanmayı daha uygun görmek gereklidir.

403. de BAĞLACI :

Evvel sen *de* yücelerde uçardın
Şimdi inginlere indin mi gönül.

(Karacaoğlan XVI.)

Ben *de* gideceğim. Orhan'ı *da* alalım. Burası *da* güzelmiş...

I. Sonuna geldiği sözcüğü, önceden geçen ya da geçmiş gibi düşünülen görevdeş bir sözcüğe, bir kavrama **gibilik, eşitlik, katılma** ilgileriyle bağlar, hem de pekiştirme ayırtısı katar :

Orhan da geldi (öbür gelenler gibi, onlara katılarak) ;
Bunun sonunda ölüm de var (başka tehlikeler olduğu gibi) :
Bu kitabı da okuyunuz (önce okuduklarınız gibi).

II. "**de**" bağlaçları, yukarıdaki anlam ilgisiyle birden çok görevdeş öğeleri; eşit özneleri, tümleçleri, yüklemleri bağlar :

Bu işi Orhan da, Turgut da yapabilir. Ben onu da, bunu da, ötekini de gördüm. Bugün de bekledik, dün de. Ben onu gördüm de, tanıdım da...

III. Sayı ile belirtilmiş varlıkların kendi aralarında **gibilik** ve **eşitlik** ayırtısı olduğunu anlatır :

Üçü de bahçeye çıkmış. İkimiz de çalışıyoruz. Dördünü de gördüm.

IV. "**de**", bağımsız **önermeleri** bağlarken şu anlamları ve duyguları berkitir :

a) Azarlama, çatma :

A paşam, insan iptida kendini bilmeli *de* sonra başkasına öğüt vermeli.

(Kâni XVIII.)

b) Yalvarma :

Dil-i viranemi yapsan da yıkılsam gitsem.

(Sabit XVII.)

c) Öğme, beğenme :

İd irişsün bais-i şevk-ı cedit olsun da gör
Seyr-i Sadabad'ı sen bir kerre id olsun da gör.

(Nedim XVIII.)

Ne iyi ettin de geldin...

ç) Küçümseme :

Para kazanacakmış da çoluk çocuk geçindirecekmiş...

d) Dargınca alay ve umutsuzluk :

Dikenler büyüyecek de, yünler takılacak da ; sonra satılacak da, benim de alacağım ödenecek !..

e) Öncül önermenin olmasını direnerek isteme :

Hasta iyileşsin de ben masrafa katlanırım. Bir mektup gönderse de üzüntüden kurtulsak...

f) Kendisinden sonra gelen önermenin olumsuzluğunu pekiştirme :

Her şeyin, akar suyun, esen yelin, kaynayan zelzelenin önüne geçilir de bunun önüne geçilmez.

YER DEMİR GÖK BAKIR **(Yaşar Kemal.)**

g) Yakınma :

Buraya dek gelmiş de bize uğramamış. Buralara gelirsin de bizleri unutursun !..

Yukarıdaki sekiz örnekte, "de" bağlaçlarının yüklemlerden sonra geldiği gözden kaçmıyor.

ğ) "**de**" bağlacı, koşullu eylemlerin sonunda "bile, dahi" anlamına gelir ; bağladığı önermeler karşıt yargılı olur :

Görsem de tanımam. Ölsem de unutmam. Çok aradıksa da bulamadık. Çağırsan da gelmez. Çağırmasan da gelir...

Hasta isem de (= hastayım, bununla birlikte ; hastayım, öyle iken ; hasta olduğum halde...).

h) "**de**" bağlacı, karşıt anlamlı önermeleri berkitme ayırtısıyle bağlar :

Derenin aktığı istikamete değil de ; tersine atlaya sıçraya giden alabalıklar...

(Refik Halit Karay.)

Bağımsız önermeleri bağlayan **de**'lerin daha çeşitli anlamlarda kullanıldığını gösterecek bir hayli örnekler vardır.

Bütün bu sıralanan ve sıralanmayan örneklerde **de**'leri tümcelerden atabiliriz. Anlamda değişiklik olmaz. Örnekler üzerinde yapılacak küçük bir deneme gösterir ki **de**'ler bu tümcelerde bulunan anlamları, duyguları ancak berkitmeye yaramaktadır.

Bu berkitilmiş tümceler vurgu ile, ses tonuyle canlandırılmaya çok elverişlidir. Vurgu ve ton, bu tümcelerdeki duygu değerlerini hem çeşitlendirmeye, hem de kat kat artırmaya yaramaktadır (bkz. n° 61, 68, 69).

V. "**de**", kimi ilgeçlerden, baglaçlardan, belirteçlerden sonra gelerek berkitici olur :

Bu arkadaş terbiyeli olduğu *kadar da* çalışkandır.

KAVAK YELLERİ **(Reşat Nuri Güntekin).**

Orhan'ın öyle konuşması *hiç de* doğru değildi. Ne o geldi, *ne de* öteki. Hem gündüz, *hem de* gece çalışıyor.

Sen esmersin, Belki de var sende
Gecelerin
Usu...

(Fazıl Hüsnü Dağlarca.)

VI. Ünlemli tümcelerde **de**'ler bağlama görevinden sıyrılıyor ve ünlemi berkiten bir sözcük oluyor :

Aman sen de !.. Adam sen de !.. Ne de güzel şey !..

VII. Belgisiz "bir" sözcüğünden sonra kullanılması :

a) Söze **birden oluşun** coşkusunu katar :

Bir de vagonumuza girip baktım ki çantalar arasında bir tanesi eksik...

(Refik Halit Karay.)

b) Anlatıma (fazla olarak) ayırtısı katar :

İyi çalışmıyorsunuz ; *bir de* dolgun gündelik istiyorsunuz.
Bu denli kötülükleri yap ; *bir de* öğünerek anlat !..

c) "**de**" bağlacı, **bir**'lerle belirtilerek sıralanan öğelerden sonuncusuna gelince — yukarıki fıkralarda gösterildiği gibi — anlatıma (gibilik, eşitlik) ayırtısı katar :

Bu taşı bir Orhan kaldırabilir, bir de Yalçın.
Bir köylü, bir kentli, bir de Nasrettin Hoca yola çıkmışlar...

VIII. "**de**" bağlacı, im adılı **o**'dan sonra gelince uyarıcı olur :

İnsan dünyayı iğfale muvaffak olsa bir şahıs kalır ki anı aldatmasına imkân olamaz. *O da* kendi nefsidir.

TAHRİB-İ HARABAT **(Namık Kemal.)**

IX. "**de**" bağlacı -ip yapılı ulaçlara belirtme ayırtısı katar :

Su verip de yağ alsan zarar mı edersin ?
Okuyup da adam olmalısın...

X. Sözün, bağlaç **de**'den sonra kesilerek askıda kaldığı da olur :

Bu işi bitireyim de...

XI. Yinelenmiş sözcükleri bağlayan "**de**" anlatıma üsteleme, direnme... ayırtıları katar :

Muhaliflerin parolası hürriyet de hürriyet ! İktidarın parolası ise otorite de otorite.

(Falih Rıfkı Atay.)

Çocuk : "bebek de bebek !" diye tutturdu.
Çok acıkmıştım ; yedim de yedim...

XII. Birbirini artlayan bağımsız önermelerin sonuna gelince son yargıyı **direnme** ayırtısıyle pekiştirir. Söyleyiş tonuyle duygu değeri artar.

Dediklerini yapmadım ; yapmayacağım da !..
..... yapmayacağım ; yaptıramazsınız da !..
..... hiç yapmadım, yapmam da !..
— Buraya ne yüzle geldiniz ?
— Evim değil mi geldim, geleceğim de !..

XIII. Gelecek zaman kipleriyle kurulmuş bağımsız önermelerden öncüllerin sonlarına gelince yargılara inanmayışı, **umutsuzluk** duygusunu güçlendirir.

Hiç ummuyorum. Muharebe bitecek de... şeker, yağ, un ucuzlayacak da... param olacak da baklava yiyeceğim. Ölme eşeğim ölme, yoncalar bitecek.

HAKKA SIĞINDIK **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

Yazılışı. — "de" bağlacı (bkz. n° 86-II) :

a) Ayrı yazılır ;
b) Kalın hecelerden sonra "da" olur ;
c) Sert harflerden sonra "te, ta" olmaz.

404. DAHİ :

Zannetme ki şöyle böyle bir söz
Gel sen dahi söyle böyle bir söz.

(Şeyh Galip XVIII.)

Bir ben bilirim çektiğimi bir dahi Allah.

(Şeyhülislâm Yahya XVII.)

Bunu ben dahi biliyorum.

(Türkçe Sözlük.)

Örnekler gösteriyor ki "dahi" bağlacı ; sözcükleri ve tümceleri, önce geçen ya da geçmiş gibi düşünülen görevdeş sözcüklere ve tümcelere **gibilik. eşitlik,** ilgisiyle bağlar. Bu bakımdan "de" bağlacının anlamdaşıdır (bkz. n° 403).

Ne var ki :

Bunu ben **dahi** *biliyordum*'la ;
Bunu ben **de** *biliyordum*
arasında uyarıcılık bakımından bir ayırtı vardır.

Eski çağlarda, "dahi" sözcüğünün "daha" anlamında belirteç olarak kullanıldığı da görülür :

Devlet ü ikbal ü baht-i kâmranım var imiş
Kim seni bir *dahi* görmeye zamanım var imiş.

(Ahmet Paşa XV.)

Bezme bir *dahi* dönüp gelmek değildi niyyetin
Gittiğin vakt anladım azm-i şitabından senin.

(Nedim. XVIII.)

405. BİLE :

İstemem sensiz olan suhbet-i yârânı *bile*

(Neşati XVII.)

Çok teessüf ederim ki 2500 rakımlı "Köroğlu Tepesi" ne uzaktan *bile* bakamadım. Zira yolum Gerede'ye düşmedi.

(Refik Halit Karay.)

O (İranlı), kendi dünyasının içine öylesine kapanıp kalmıştır ki, bir başka dünya var mıdır, yok mudur düşünmez *bile*.

ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

Bu aklığın (kar) üstünde en küçük bir leke *bile* yoktu. Bir kuş, bir sinek lekesi *bile*.

YER DEMİR GÖK BAKIR **(Yaşar Kemal.)**

örneklerinde "bile" sözcüğü, tümceleri, önce geçen ya da geçmiş gibi düşünülen tümcelere bağlıyor. Bu bakımdan "dahi" bağlacının anlamdaşıdır. (bkz. n° 404).

"Bile", birbirine bağlı iki olumsuz önermenin sonunda bulunursa ikinci yargıya "umulmazlık" ayırtısı katar :

... Yolsuzluğunun hesabı alınmamış değil, sorulmamıştır *bile* !

(Falih Rıfkı Atay.)

-se bile, karşıt yargılı önermeleri bağlar (bkz. n° 403/ğ) :

Çalışsa *bile* başaramaz. Çalışmasa *bile* başarır...

NOT. — Bağlama yönünden görevdeş olan "*de, dahi, bile*" sözcükleri :

I. Uyarma, söze çeşitli ayırtılar katma bakımından kertelidir :
1) Bu problemi Orhan *da* çözdü (önceden çözen arkadaşları gibi).
2) Bu problemi Orhan *dahi* çözdü (çözemeyen kalmadı).
3) Bu problemi Orhan *bile* çözdü (çözümü hiç de güç değilmiş).

II. Bu anlam kerteleri kesin değildir. Kertelenmeyi, daha çok, belirtme tonu sağlar :
Bunu çocuk *da* yapmaz.
Bunu çocuk *dahi* yapmaz.
Bunu çocuk *bile* yapmaz.

Eski yazında "bile" sözcüğü "*birlikte, beraber*" anlamında da kullanılmıştır :

Muhammet ile *bile* Miraca ağan benim.
(Yunus Emre XIII.)

İçi gılmanü hur ile pür olsa kasr-ı Firdevs'in
Eğer yârım *bile* olmazsa gönlüm anda eğlenmez.
(Zati XV-XVI.)

406. «Kİ« BAĞLACI :

Dediler *ki* ıssız kalan türbende
Vahşi güller açmış ; görmeye geldim.
(Rıza Tevfik Bölükbaşı.)

Gördüm ki sualime cevaptan başka nesne vermezler... Naçar terk-i mücadele kıldım.
ŞİKÂYETNAME **(Fuzuli XVI.)**

örneklerinde "ki" bağlacı kendinden önce ve sonra gelen tümceleri bağlamakla birlikte üçüncü tümceye de "*bu sebepten, bu yüzden*" anlamını katıyor ve tümceleri bağımsız önermeler durumuna getiriyor. Böylece üç bağımsız önermeli bir bileşik tümcenin kurulmasına yarıyor.

II. Hangi güzellik çiçeğidir *ki* ölüm hazanı onu yere düşürmemiştir ?
(Sinan Paşa XV.)

Hâk ol *ki* Huda mertebeni eyleye âli.
(Ruhi XVI.)

Şevkız *ki* dem-i bülbül-i şeydada nihanız
Hunuz *ki* dil-i gonce-i hamrada nihanız.
(Neşati XVII,)

Vehmeyle *ki* müntakimdir Allah.
(Şeyh Galip XVIII.)

Bir mevsim-i baharına geldik *ki* âlemin
Bülbül hamuş, havz tehi, gülsitan harap.
(İzzet Molla XIX.)

.....ey genç unutma *ki*
Senden de bir hesap arar ati-i müşteki.
FERDA **(Tevfik Fikret.)**

örneklerinde ise **ki**'ler yalnız ikişer tümceyi, türlü anlam ilgileriyle birbirine bağlamakta ; böylece ikişer bağımsız önermelerden bileşik tümcelerin kurulmasına yardım etmektedir. Bir örnek daha :

Dünyada mesut bir gün yoktur *ki* saadeti dünden hazırlanmış olmasın.
(Namık Kemal.)

III. O dağa tırmanırken hayvanlar zorluk çekmesin diye arabacı da, ben de yürümüştük; çıkış öyle uzun sürmüştü *ki*...
(Refik Halit Karay.)

Ona güvenilmez ki... Öyle yoruldum ki... O kadar ağladı ki...
Beğenmedim ki !.. Güzel değil ki !.. Size sormadım ki !..

örneklerinde "ki"ler :

a) Tümcelerin sonundadır.
b) Öncül tümceleri görünüşte başkalarına bağlamıyor.
c) Görünüşte böyle olmakla birlikte iyice düşünülünce **ki**'lerden sonra birer tümcenin düştüğü anlaşılır :
...öyle uzun sürmüştü ki (anlatamam).
ç) İkinci tümcelerin düşmesinden, anlatışa canlı bir duygu ve imge değeri sinmiştir :

Ne yapıp ye'simi kahreyleyeyim bilmem ki...
Öyle dehşetli muhitimde dönen matem ki...
(Mehmet Akif Ersoy.)

IV. Ankara'da tedaviye devam etmişse de her şeyin gerektiği gibi yapılmasına, *itiraf etmeli ki*, tam bir riayet göstermemiştir.
ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI **(Ruşen Eşref Ünaydın.)**

Uslu uslu oturaydım, *şüphesiz ki*, beni mektebe vermezdi...
GECELERİM **(Ahmet Rasim.)**

Bu örneklerde **ki**'lerle biten sözler, bağımsız birer ara önermedir.

V. O mahiler *ki* derya içerdir deryayı bilmezler.
(Hayali XVI.)

Anlar *ki* kelâma can verirler.
Mecnun o kabiledendi derler.
Her kim *ki* belâya mürtekiptir.
Elbet o ocağa müntesiptir.
(Şeyh Galip XVIII.)

Bir millet *ki* insaniyetin tenvir ve tehzibine memur olmak iktidarında bulunur, efradı dünyaya askerlik için gelir ve askerlik yolunda feda-yı can eder.
(Şinasi XIX.)

Bu örneklerde "ki" :
a) İki tümce arasında değildir ;
b) Öznelerden sonra gelmiştir ;
c) Bununla birlikte içinde bulunduğu tümceyi sonraki tümceye bağlamaktadır.

ç) Bu çeşit kullanışlar, yani **ki**'nin ad soylu sözcüklerden sonra gelişi — koşukta pek sezilmese bile — düzyazıda sevimsiz bir çevri Türkçesi kokusunu taşır :

Bir adam *ki* söz dinlemez... O yerden *ki* herkes kaçar, sen de kaç...
Söz dinlemeyen bir adam... Herkesin kaçtığı yerden sen de kaç...

Tümceleri anlatım çiğliğinden, bu çevri kokusundan kurtarmak için **ki**'leri kullanırken özençli olmak gerek.

Bir örnek daha :

Bir adam ki nasihat dinlemez hiç kir vakit felâh bulmaz =
Nasihat dinlemeyen adam hiç bir vakit felâh bulmaz.

Çevrilerde rastlanan bu türlü çiğliklerden anlatımı kurtarmak için :

a) **ki**'leri atmak ;

b) Birinci tümcenin eylemini **-en**'li ya da **-diği**'li gibi uygun eylemsilere çevirmek gerekmektedir.

Yalnız şu durumlarda "ki" nin ad soylu sözcüklerden sonra gelmesi sakıncasız oluyor :

1) "ki" den önceki tümce devrikse :

Yana yana ağlanmaz olur mu o yiğite *ki* hayatında en güvendiği dayanak olağanüstü zekâsı idi.

ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI (**Ruşen Eşref Ünaydın.**)

Çifte minareli medresenin kapısına vardın mı..... Var gir Dalım oğul, serin güzel avlusuna *ki*, Erzurum'un mavi gök kuşu inmiş su içmeye eski havuzundan ve şimdi çıkarlar taş odalardan Selçuk oğulları *ki*, gül dalları altında bilişmeye...

BALIM KIZ DALIM OĞUL (**Ceyhun Atıf Kansu.**)

2) Ad soylu sözcükten sonra bir yüklemin, bir ekeylemin düştüğü sezilirse:

Nihayet bir dağa tırmanmak icabeder. Bir dağ (dır, idi) *ki her kavsinde rüzgârın sertleştiğini ve havanın soğuduğunu hissedersiniz.*

ANADOLU'DA BAHAR (**Refik Halit Karay.**)

Omuz omuza, dirsek dirseğe, nefes nefese bir kalabalık (idi) *ki sormayın.*

(**Falih Rıfkı Atay.**)

Bilmem ki nasıl anlatayım :
Nasıl, nasıl size derdimi !
Bir *dert ki* yürekler acısı (derttir ki)
Bir *dert ki* düşman başına.
Gönül yarası desem...
Değil !
Ekmek parası desem...
Değil !
Bir *dert ki*...
Dayanılır şey değil.

(**Orhan Veli Kanık.**)

3) "ki" ile "ki" den sonra gelenler birer arasöz niteliğinde olursa :

Cumhuriyetçiler, *ki artık ne çocukturlar, hatta ne gençtirler*, orta yaşlı ve yaşlıcadırlar. Onlar bu yas gününde Atatürk'ün kendilerine nasıl ümit bağlamış olduğunu hatırlamalıdırlar.

(**Falih Rıfkı Atay.**)

4) Etkili anlatımlarda özneden sonra kullanıldığı da, kimi kez, görülmektedir. Tümceye pekiştirme ayırtısı sindirir (V. paragrafın ilk örneklerine bakınız):

Sen ki bu işleri herkesten iyi bilirdin ; nasıl aldandın ?

Eski çağlarda "ki" :

1) Eski yazında, "olmak" gibi ünlü ile başlayan bir sözcükten önce gelen **ki**'lerin — vezin gerektirince — kaynaştığı görülür ; yani "**ki**" den "i" aşınır, "k" de **olmak**'la birleşerek **k'olmak** biçimine girer :

Zehrolsun o lokma *k'ola* pesmande-i dûnân

(**Ruhi XVI.**)

Meydandaki baş içündür efser
Baş ver *k'olasın* bu yolda server.

(**Şeyh Galip XVIII.**)

2) Eski yazında "ki" yerine "kim" de kullanılmıştır :

Gözümden çıkma *kim* bu ev senündür
Benüm gözüm sana yahşi saraydur.

(**Sultan Veled XIII-XIV.**)

Can ver gönül ol gamzeye *kim* bunca zamandır
Can içre seni sakladığım anın içindir.

(**Fuzuli XVI.**)

Gör zahidi *kim* sahib-i irşat olayın der
Dün mektebe vardı bugün üstat olayın der.

(**Ruhi XVI.**)

Bana teklif-i züht etmezdi idrak olsa zahitte
Yazıklar *kim* anı âkıl beni divane yazmışlar.

(**Nef'i XVII.**)

Naz eylesün sipihre o *kim* bî-niyaz olur.

(**Koca Ragıp Paşa XVIII.**)

407. ki İLE BİLEŞMİŞ ya da ÖBEKLEŞMİŞ BELİRTEÇLER, İLGEÇLER, BAĞLAÇLAR çoktur. Birkaçı :

I. BELKİ (bkz. n° 371).

II. SANKİ (bkz. n° 392-III)... Bunlardan başka :

III. ÇÜNKÜ :

O mevlûd-i uhreviye fatihadan başka bir şey gönderilmez ; *çünkü* dünyada fatihadan başka istediği yoktu.

(**Abdülhak Hâmit Tarhan.**)

İnsan vatanını sever ; *çünkü* hürriyeti, rahatı, hakkı, menfaati vatan sayesinde kaimdir.
(Namık Kemal.)

Vezinler mademki vardırlar, ahenge muhakkak elverişlidirler ; *çünkü* vücutları başka türlü tefsir edilemez.
VEZİNLER **(Yahya Kemal Beyatlı.)**

Kardeş gibi geçinmeliyiz ; *çünkü* hepimiz bu yurdun çocuklarıyız.
(Falih Rıfkı Atay.)

a) Tümceleri nedenlik ilgisiyle bağlıyor ; birer bağımsız önerme yapıyor.
b) İkinci önerme birincinin nedenidir.

IV. HALBUKİ :

Dışarıya nazaran içersi buz dolabı ; halbuki biz sıcaktan ve havasızlıktan boğulacağımızı sonmıştık.
(Falih Rıfkı Atay.)

Tümceler karşıtlık ayırtısıyla bağlanmıştır ; birer bağımsız önerme olmuştur.

V. OYSA, OYSAKİ : **Halbuki** ile anlamdaştır :

... hiç düşünmeden onların doğruluğuna inanmıştır. Oysa ben öyle değilim.
TEDİRGİN BİRİ **(Sunullah Arısoy.)**

VI. ÖYLE... Kİ :

Hududa giden asker gözümüzde *öyle* incelir ve *öyle* güzelleşir *ki* her neferi bir manzumenin bir kelimesi, bir büyük koncanın bir yaprağı gibi telakki ederiz ve bizce ordu sine-i vatanda koca bir demet çiçek halini alır. **(Cenap Şehabettin.)**

Öyle kimseler *ki* elleri öpülmeğe lâyıktır.
Öyle kimseler *ki* insana insanlık dersi verirler.
ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

a) öncül önermelerin yüklemleri **öyle...ki** öbeklerinin içindedir.
b) Önermeleri sonuçluk ilgisiyle bağlamıştır ; **ki**'den sonraki önermeler öncekilerin sonuçlarıdır.
c) Anlatıma abartı ayırtısı da katıyor.

VII. ÖYLESİNE...Kİ öbeği de :

a) İçindeki önermeyi, önerme değerli sözcüğü sonraki önermeye bağlar :
b) Anlatıma abartı katar :

Halkın göz yaşları, hıçkırıkları, çığlıkları havayı *öylesine* bir yas ve tasa ; hatta *öylesine* bir ümitsizlikle bulandırmıştı *ki* güya dünyanın sonu geldiğine hükmedilebilirdi.
ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

Öylesine çalışmıştı *ki...*
(Türkçe Sözlük.)

Öylesine bilgili, *öylesine* kültürlü, *öylesine* cana yakın *ki...*

VIII. ÖYLE Kİ. — "Öyle .... ki" öbeğinin kısalmışıdır :

Çok sıkıldı ; ölye ki (öyle sıkıldı ki) *bir tek söz söyleyemedi.*

NOT. — ŞÖYLE Kİ de bu anlamda kullanılır.

IX. MADEMKİ, MADEM :

Mademki son demimdeyim ;
Böyle bir iylik edeyim.
(Orhan Seyfi Orhon.)

Mademki Munise'yi evlerinde istemiyorlar, acaba ben kendim evlât etmek istesem verirler mi ?
ÇALIKUŞU **(Reşat Nuri Güntekin.)**

Vezinler *mademki* vardırlar, ahenge muhakkak elverişlidirler ; çünkü vücutları başka-türlü tefsir edilemez.
VEZİNLER **(Yahya Kemal Beyatlı.)**

Mademki öyle emretmiş ; öyle yaparız, *Mademki* beni dinlemiyor ; ben de onun hiç bir işine bakmam...

Tümceleri, sonuçluk ilgisiyle bağlamakta ve bağımsız önermeler haline getirmektedir.

Yabancı kaynaklı olan bu bağlaç yerine Mehmet Akif Ersoy "değil mi" sözünü ne güzel kullanıyor :

Değil mi cephemizin sinesinde iman bir,
Sevinme bir, acı bir, gaye aynı, vicdan bir,
Değil mi ortada bir sine çarpıyor... yılmaz,
Cihan yıkılsa, emin ol, bu cephe sarsılmaz.
(Mehmet Akif Ersoy.)

X. NİTEKİM, NASIL Kİ :

Men lebin müştakıyem, zühhat Kevser talibi
Nitekim meste mey içmek hoş gelür, hüşyare su.
(Fuzuli XVI.)

Orhan bu yıl bütünlemeye kaldı ; nasıl ki geçen yıl da böyle olmuştu, iki dersten dönmüştü.

Bu bileşik bağlaçlar, öncül bağımsız önermelerle sonrakileri **karşılaştırma** ve **benzetme** ilgileriyle bağlıyor.

XI. YETER Kİ, ELVERİR Kİ :

Türk dili dillerin en zenginlerindendir. Yeter ki bu dil şuurla işlensin.
(Atatürk.)

Son tümce, öncül yargının gerçekleşmesinin nedenidir.

XII. DEMEK Kİ, DEMEK :

Bu işe girişmişler, *demek ki* kuvvetlerine güveniyorlar.
(Türkçe Sözlük)

Düşünüyorum, *demek ki* varım.

Örnekler nedenlik ve sonuçluk ilgisiyle birbirlerine bağlanmaktadır (bkz. n° 181-II-not).

XIII. GÛYA Kİ, GÛYA KİM = Sanki :

Gûya ki o şair-i yegâne
Gelmiş bu kitap için cihane.

(Ziya Şaşa.)

Bûydan hoş renkten pakizedir nazik tenin
Beslemiş koynunda *gûya kim* gül-i râna seni.

(Nedim XVIII.)

XIV. KALDI Kİ :

Hava soğuk, *kaldı ki* rahatsızım da, onun için gelemem.

(Türkçe Sözlük.)

Bağımsız önermeleri "*bundan başka, bununla birlikte*" ayırtılarıyle bağlamaktadır.

XIII. TA Kİ :

Açık söylüyorum, *ta ki* herkes anlasın.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

Öncül bağımsız önermeyi, nedenlik ayırtısıyle, temel önermeye bağlar.

408. TEK. — Daha çok, sıfat olarak kullanılan "tek" sözcüğü, kendisinden sonra gelen bağımsız önermeye "*yeter ki*" anlamında özgülük ayırtısı katınca bağlaç olur :

Kuzum evlâdım.... sür... hayvanlar çatlasın... araba parçalansın, ne olursa olsun, *tek* beni beş dakika evvel ormana yetiştir.

METRES **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

409. İLE (-le) :

Ali *ile* Orhan dün akşam sizi aradılar. Ahmet*'ile* Mehmet mahkemeye gitmişler. Kitapları*yle* çantasını okulda bırakmış (kitaplarını ve çantasını). Yedi *ile* sekizin toplamı on beştir. Çalışmak*la* boş gezmek bir midir ? Fuzuli *ile* Baki'den şiirler okudu (Fuzuli'den ve Baki'den).

örneklerinde **ile, -le** görevdeş sözcükleri bağlıyor ; onun için BAĞLAÇtır.

Böyle olmayıp da görevdeş olmayan öğeler arasında anlam ilgisi kurarsa İLGEÇ olur (bkz. n° 394).

NOT, — Sözcükleri ve takımları bağlayış bakımından **"ve"** bağlacının görevdeşidir. (bkz. n° 401). Aralarında küçük bir ayırtı var : İLE'nin bağladıklarında "birlikte oluş" ayırtısı daha çok sezilmektedir :

Kitaplarımı ve defterlerimi Orhan götürmüş.
Kitaplarımla defterlerimi Orhan götürmüş.

410. YİNE, GENE :

Erişip bahara bülbül yenilendi sohbet-i gül
Yine nevbet-i tahammül dil-i bîkarara düştü.

(Şeyh Galip XVIII.)

Gene yaramazlığa başladı. Yağmur *gene* serpeliyor. *Gene* her taraf çamur içinde. Çocuk biraz önce düşmüştü, *gene* düştü...

Tümceleri, önce geçen ya da geçmiş gibi düşünülen tümcelere — "*tekrar, bir daha*" anlamlarını katarak — bağlamaya yarar.

NOT. — "Yine, gene" sözcükleri :

a) Tümceleri bağladığı için bağlaç sayılır ;

b) Bulunduğu tümcenin yüklemini yineleme anlamıyle berkittiği için de zarf sayılır (bkz. n° 372-I).

411. HELE :

I. Tabiat bozkırlarda cilveli, oynak, süslü ; *hele* makyajlı değildir.

(Refik Halit Karay.)

örneğinde kendisinden sonra gelen öğeyi önceki görevdeşlerine "*daha önemli olarak, hiç olmazsa...*" gibi anlam ayırtılarıyle bağlıyor.

II. ... *hele* Orhan ! .. Hepimizi yarı yolda bıraktı...

örneğinde "hele" sözcüğü, *Orhan'ı* pekiştirme ayırtısıyle önce geçmiş adlara bağlamaktadır.

III. *Hele* şükür gelebildin ! *Hele* çalışmasın !.. *Hele* bak, neler söylüyor...

Bu örneklerde "*hele*" sözcüğü bağlama görevinde değildir ; berkitme görevindedir. Tümcelere kattığı türlü duygular ses tonuyle canlanmaya ve ünlemleşmeye elverişlidir.

412. YOKSA :

Tam çalışıp çabalayacağı sırada etrafını alan, eline ayağına dolaşan bir sürü çocuk mudur ; *yoksa* anlaşmazlık mı o talihsizliğe sebep olmuştur.

KAVAK YELLERİ **(Reşat Nuri Güntekin.)**

Orhan *hâlâ* gelmedi ; *yoksa* treni mi kaçırdı ? Uslu otur ; *yoksa* seni bir daha böyle yerlere getirmem. Bu işi yarın mı ; *yoksa* öbür gün mü yapacaksınız ? İnsan vaktinde çalışmalı ; *yoksa* pişman olur.

örneklerinde "*yoksa*" sözcüğü, kendinden sonra gelen bağımsız önermelere dikkati çekmeye, onları berkiterek öncüllere bağlamaya yarıyor. Böyle olduğunu iyice kavramak için **yoksa**'ları tümcelerden atalım ; önemli bir eksiklik olmadığı görülür.

413. GEREK...GEREK, GEREKSE. — Görevdeş öğeleri eşitlik ayırtısıyle bağlar :

Gerek yoksul, *gerekse* zengin olsun, herkes çalışmak zorundadır.

Eski yazında bu bağlacın yerinde EĞER ..... EĞER de kullanılmıştır :

Eğer huzur-u hümayunda, *eğer* cümle divanında...

(Naima XVIII.)

414. İSTER... İSTER, İSTERSE. — Bu da yukarı paragrafta olduğu gibi görevdeş öğeleri eşitlik ayırtısıyle bağlar :

İster yoksul *ister* zengin olsun... *İster* al, *ister* alma...

Hiç bir vatandaş, ister doktor olsun, ister mimar ; ister köylü olsun, ister işçi ; ister öğrenci olsun, ister öğretmen, bu acı gerçeğe kayıtsız kalamaz.

(İlhan Selçuk.)

415. ZİRA :

Eyvah bu baziçede bizler yine yandık ;
Zira ki ziyan ortada bilmem ne kazandık.

(Ziya Paşa.)

Bolu'ya iniş azıcık kolay oldu ; *zira* yolun en bozuk kısmında tamir başlamıştı.

(Refik Halit Karay.)

"Zira" sözcükleri kendilerinden sonra gelen bağımsız önermeleri, öncül önermelerin açıklayıcısı durumuna getirerek bağlıyor. "Çünkü" nün anlamdaşıdır. Bunda **tanıtlama** daha belirgindir (bkz. n° 407-III).

416. Arapça'dan Farsça'dan dilimize geçen ve bağlaç olarak kullanılan kalıplaşmış deyimler de var :

Binaenaleyh, binaberin, maamafih, maahaza, maazalik...

Bunlar artık eskimiştir.

417. KÂH...KÂH. — Farsça'dan gelen bu bağlaçların eskiden söylenişi GÂH'tır, GÂHİ de olur :

Gâh eserim yeller gibi
Gâh çağlarım seller gibi
Gâh tozarım beller gibi
Gel gör beni aşk neyledi.

(Yunus Emre XIII-XIV.)

Gâh olur gurbet vatan *gâhi* vatan gurbetlenir.

(Hâmi XVII.)

Ölçüye daha uygun düştüğü yerlerde **geh, gehi** de kullanılmıştır :

Gehi zir-i serde desti *geh* ayağı koltuğunda
Düşe kalka hasta-i gam der-i lûtf-i yâre düştü.

(Şeyh Galip XVIII.)

Geh varup havz kenarında hıraman olalım
Geh gelüp Kasr-i Cihan seyrine hayran olalım
Gâh şarkı okuyup gâh gazelhan olalım,
Varalım serv-i revanım yürü Sâdabat'a

(Nedim XVIII.)

418. BAZAN...BAZAN (BAZI KERE, KİMİ KEZ)... ikizlemeleri de **kâh...kâh** görevinde ve anlamında kullanılır :

Bazan Orhan'la, bazan (kimi kez) *Yaşar'la buluşur, çalışırız.*

"**Bazan**" sözcüğü tek kullanınca zarf olur (bkz. n° 372-V).

419. HATTA :

Ya Rab, çekemem bu ıstırabı,
Hatta çekemem huzur u habı,
Kabrinde onun beni şehit et ;
Elverdi türabının azabı.

MAKBER **(Abdülhak Hâmit Tarhan.)**

Orhan dün gelmiş ; hatta sizi görmek istemiş.

Kendisinden sonra gelen bağımsız önermeyi — "*bile, üstelik*" anlamlarını katrak — önceki önermeye bağlar.

420. ÜSTELİK :

Yedirdi, içirdi ; *üstelik* para vererek gönderdi. Alacağımı vermiyorsunuz ; *üstelik* bir de çıkışıyorsunuz.

Kendisinden sonra gelen bağımsız önermeyi "*fazla olarak*" anlamıyle öncül önermeye bağlıyor.

421. YALNIZ. — Bu sözcük sıfat, ilgeç, belirteç olarak kullanıldığı gibi (bkz. n° 395) **fekat**'ı andıran bir görevle bağlaç da olur :

Güzel, yalnız biraz renksiz.
Orhan bu işi yapar ; yalnız bolca para ister.

422. ANCAK. — Sözcükler arasında özgülük ilgisi kurunca ilgeç olur (bkz n° 396).

Kavramları, **fakat**'ı andıran bir görevle bağladığı da olur :

Bu işe başlıyorum, ancak bugün bitiremem. Bu evi size veriyorum, ancak bugün boşaltamam.

(Türkçe sözlük.)

423. AMMA, AMA, FAKAT, LÂKİN :

I. Güllü diba giydin *amma* korkarım âzâr eder
Nazeninim saye-i hâr-ı gül-i diba seni.
(Nedim. XVIII.)

Bu konağa gelüp giden çok *amma* dönüp gelen yok...
KISAS-I ENBİYA (Cevdet Paşa XIX.)

Evet, her hareket içinde kötü eğilimliler bulunabilir. *Ama* iyi niyetlilerin dayanışması, onlardan gelecek bütün fenalıkları önler.
(Falih Rıfkı Atay.)

Vatan işlerinde ölmek olabilir, *fakat* korkmak asla!..
(Atatürk.)

O gün de gene bir yere gitmeyi kararlaştırmıştım. *Fakat* canım istemiyordu.
(Reşat Nuri Güntekin.)

Gençler, bütün ümid-i vatan şimdi sizdedir :
Her şey sizin, vatan da sizin, her şeref sizin ;
Lâkin unutmayın ki zaman tünd ü mutmain
Bir hatve-i samut ile takip eder bizi.
FERDA **(Tevfik Fikret.)**

örneklerinde görülen bu anlamdaş sözcükler, amaç bakımından aralarında *aykırılık, uyumsuzluk, birleştirmezlik* bulunan tümceleri bağlamıştır.

Ana görevleri, bağladıkları tümceleri bağımsız önermeler durumuna getirmektir. Yukarıdaki iki örnekte bağlaçlardan önce nokta imi konmuştur. Böylelikle tümceler arasındaki ilgiler gevşetilmiş oluyor ; onun için tümceleri bağımsız önermeler durumuna getiren bağlaçlardan önce en yakışan imin noktalı virgül (;) olduğu unutulmamalıdır.

II. Şu tümcelerde "ama" sözcüğü pekiştirme görevindedir :

(19 mayıs 1919'da) hiç *ama* hiç bir şeyimiz yoktu.
(Falih Rıfkı Atay.)

Bu gazete kendine meslek edindiği yolun dışında bir tek, *ama* bir tek satırla tezada düşmüş müdür ?
(Falih Rıfkı Atay.)

Pekiştirici "ama" ların yinelenmiş sözcükler arasında bulunduğu gözden kaçmıyor.

III. Şu iki örnekte de **fakat**'ın görevi, anlatıma özgü ayırtısı katan **yalnız**'a benzemektedir (bkz. n° 421).

Zîr ü balâya ehemmiyet vermeyen Namık Kemal, *fakat* Recaizade'yi gücendirmekten ihtiraz ederdi.
NAMIK KEMAL **(Süleyman Nazif.)**

Zannetmeyiniz ki köylü toprağın âşıkıdır, hayır, âşıkı değil, *fakat* mahkûmu, *fakat* esiri dir.
(Cenap Şehabettin.)

424. ŞU KADAR VAR Kİ, NE VAR Kİ deyimleri de **yalnız , ancak, fakat ama, lâkin** bağlaçları görevinde kullanılır (bkz. n° 421, 422, 423).

425. MEĞER :

Onu çalışkan, uslu bir genç sanırdım ; *meğer* tembelin, yaramazın biri imiş...

Öncül tümceye göre "*umulmayan, hemen anlaşılıveren*" durumları anlatmak ayırtısıyle tümceleri bağlar ve onları birer bağımsız önerme durumuna getirir.

426. YA...YA, YAHUT, VEYA, VEYAHUT ; YA DA :

Ya bu deveyi gütmeli, *ya* bu diyardan gitmeli.
(Söylence.)

Bir elinde gül, bir elde câm geldin sakiyâ
Kangısın alsam ; gülü, *yahut* ki câmı, *ya* seni.
(Nedim XVIII.)

Bağladığı öğelerden birisine, üstün sayılma ayırtısı katmak için kullanılır. İkisinden birisinin olacağını belirtmek için :

a) Özneler bağlar :

Ya Orhan *ya* Turgut gelecek. *Ya* ben anlamıyorum. *ya siz*...

b) Tümleçleri bağlar :

Ya evi, *yahut* bahçeyi satacak. *Ya* kitaptan *veya* kalemden vaz geçmelisiniz.

Bir rejim, *ya* örgenlenmiş bir sınıfa, *ya da* halkın belirli tabakalarına dayanmazsa...
(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)

c) Yüklemleri ve tümceleri bağlar :

Ya git, *ya* otur. *Ya* ben anlatamıyorum ; *ya da* siz anlamak istemiyorsunuz.

Sultan Hamit devrinden beri iki basın rejimi gördük : *Ya* basın hükümet baskısı altındadır, *ya* hükümet basın tedhişi altındadır.
(Falih Rıfkı Atay.)

"Veya, yahut" bağlaçları tek olarak da kullanılır :

Dikta rejimi bir şahsın *veya* bir şahıslar takımının nüfuz ve itibarı üzerinde tutunur.
(Falih Rıfkı Atay.)

"**Ya**", kendisinden önce gelen sözcüklere kattığı uyarma ayırtısıyle, anlatımı sürdürmeye yol açar gibidir :

Sorarsanız bu Selçuklu'lardan ne iz kalmış günümüze? *Öyle ya*, aradan 890 koca yıl geçmiş dedik. Selçuklular ne getirmişler Anadolu'ya? Gezdikçe gördükçe neler getirdiklerini, bu çok eski insan yurdu Anadolu'dan neler aldıklarını, neler öğrendiklerini göreceğiz. *Göreceğiz ya*, iki şey var ki, Anadolu'yu yurt bilen Selçuklu'ların Anadolu'ya kattıkları en güzel iki şeydir derim ben : Yaşamaya ve ölüme güneş katmaları. Diri, dövüşçü, güler yüzlü, özgür bir yaşamadır onların ki ve ölümleri de güneşli kümbetlerde uyur.
BALIM KIZ DALIM OĞUL **(Ceyhun Atuf Kansu.)**

Genç kuşak, **ya da** bileşik bağlacını tek olarak kullanıyor :

İçimde bir korku, *ya da* korkuya benzer bir şey...
TEDİRGİNİN BİRİ **(Sunullah Arısoy.)**

427. HEM... HEM, HEM DE :

Minnet Huda'ya iki cihanda kılup sait
Nam-ı şerifin eyledi *hem* gazi, *hem* şehit.
(Baki XVI.)

Hem mey içmez *hem* güzel sevmez demişler hakkına.
Eylemişler Rasih'e bühtan bühtan üstüne.
(Rasih XVI.)

Hem eyle *hem* eyleme tenezzül
Dil hanesi cây-i işretindir.
(Şeyh Galip XVIII.)

Kendisini *hem* pek sevdirmiş, *hem* de verdiği haberlere büyük bir rağbet ve ehemmiyet temin etmişti.
MEŞRUTİYET DEVRİ **(Hüseyin Cahit Yalçın.)**

Hem ziyaret, *hem* ticaret. *Hem* kel, *hem* fodul.
(Söylence.)

Hem bir gezinti yaparız, *hem de* oradaki işlerimizi görür, döneriz.

"Hem...hem" bağlacı, görevdeş sözcükleri, ya da eşit tümceleri **beraberlik, birlik, eşitlik** ya da **karşıtlık** ayırtılarıyle bağlar.

428. YANİ. — Açıklama ayırtısıyle eşit öğeleri bağlar :

Anlaşma araçları, yani sözcükler...

Bu açıklayarak bağlama görevi, "yani" sözcüğünü kullanmadan da yapılabilir. Öğeler, noktalı virgülle, çift nokta ile birbirine bağlanır :

.....semada şimşekler,
Yıldırımlarla aynı dersi verir :
Bütün âlem esir-i kuvvettir.
(Tevfik Fikret.)

429. İSE (-se) ekeylemi, koşulluk anlamından sıyrılarak önermeleri, sözcükleri karşıtlık ayırtısıyle bağlar (bkz. 312-IV, 331-V/5) :

Çocuklarımız okullarına girdiler, *bizse* kapıdan dönmek zorunda kaldık.
Limonata soğuk, *çaysa* sıcak içilir.

430. Bununla birlikte (beraber), bunun için, onun için, şunun için, bundan dolayı, bundan ötürü, her nasılsa, bunun üzerine... gibi DEYİM DEĞERLİ SÖZ ÖBEKLERİ de, türlü anlam ayırtılarıyle tümceleri bağlayarak bağımsız önermeler durumuna getirir. Bunlardan önce de noktalı virgül kullanmak yerinde olur (bkz. n° 556) :

Yeterince çalışmamıştı ; *onun için* başarı gösteremedi; *bununla birlikte* pek çok üzülmüyor.

ÜNLEMLER
ve
Kullanılışları

431. ÜNLEM. — Bir coşkunun etkisiyle içten kopup gelen ; sevinç, korku, üzüntü, acı, şaşma... duygularını canlı canlı anlatmaya yarayan sözcüklerdir.

Ünlemler başlıca ikiye ayrılabilir :

1) Çağrı ünlemleri [interpellatif]. — Kendisine söylenenleri (ikinci kişileri) çağırmak, uyarmak, onlara bir şey sormak için kullanılan ünlemler.

2) Dokunaklı, duygusal [affectif] ünlemler :

Bunlardan kimisi :

a) Pekiştirici [corroboratif] dir.
b) Belirteç görevliler [adverbial] de var.
c) Bağlaçlık [conjonctif] görevinde de bulunur.

Bu ayırış pek de kesin değildir. Onun için ünlemeye yarayan sözcükleri birer birer incelemek daha yerinde olur.

Ünlemlerin başlıcaları şunlardır :

432. **A!** ÜNLEMİ :

I. *A paşam ! insan iptida kendisini bilmeli de sonra başkasına öğüt vermeli.*
(Kâni XVIII.)

Niye boynun bu kadar eğri demişler deveye ;
A kuzum, hangi yerim doğru demiş.....
(Mehmet Akif Ersoy.)

"**A !**" ünlemleri kendilerinden sonra gelen sözcüklerdeki eytişleri [hitapları] berkitiyor. "**A !**" lar tümceden atılınca berkitme anlamı kalkar.

II. — Böyle şey olur mu ?
— Olur *a*! Kim karışır ?
— Bunu kim yapmış ?
— Ben yapmadım *a*! Ne bileyim kimin yaptığını ?

örneklerinde de yanıtlardaki yargıyı berkitiyor. **A**'lar atılınca berkitme ayırtısı kalkar.

III. *A !... ne güzel ! siz de mi geldiniz ?!. A!.. sen artık çok oluyorsun.*
A, a, a ! onu ben mi söylemişim ? A ! üstüme iyilik sağlık...
tümcelerinde "a !" ünlemleri, söze şaşma ayırtılı beğenme, sevinme, kızma... duyguları katıyor.

433. E! ÜNLEMİ :

I. *E ! artık buna diyecek yok !.. E ! ne olacak bunun sonu ?*

E! ler söze beğenme, beğenmeme, sevinme, şaşma, kızma, acıma... duygularını katar. Bu duygulardan hangisini kattığını tümcelerin kuruluşlarından çok, söyleyişte ses tonu belirtir. Yazıda da sözün gelişi.

II. *E ! kim gelmiş ? E ! ne olmuş ? E ! ne olacak bunun sonu ?*
tümcelerinde soruyu pekiştiriyor.

III. *İşinize baksanız a ! Gülmeseniz e ! Otursanız a ! Ayağa kalksan a !*
Bize gelseniz e !..

a) Dilek - koşul kiplerinin sonlarına geliyor :
b) Kalın hecelerden sonra **a** oluyor.
c) Söze uyarma, kızgınlık duygusu katıyor.
ç) Kipteki dilek anlamını berkittiği de oluyor.

IV. *Kitaplarımı karıştırma e mi ? Bundan sonra da böyle çalış e mi ?*
"mi ?" soru takısıyla birlikte kullanılan **e**'ler, buyrukları berkitmek için kullanılır.

434. HA ! ÜNLEMİ :

I. a) *Ha gayret ! Ha göreyim seni ! Ha şöyle ! Ha babam yallah !..*
örneklerinde söze isteklendirme duygusu katıyor.

b) *Ha, siz bana kitap getirecektiniz, ne oldu ? Ha ! Orhan sen misin? Ha, şimdi anladım. Ha, evet, hatırlıyorum...*

Ha!'lar birden akla gelişin ya da birden kavrayışın etkisiyle söylenmişlerdir.

II. *Amma güzel ha ! Sakın yapma ha !.. Söylerim ha !..*
Kadın çekil döverim ha ! Sokulma, haydi defol !
(Mehmet Akif Ersoy.)

"**Ha!**" ünlemleri tümce sonuna gelince kendilerinden önceki yargıları berkitmeye yarıyor.

III. *Ha ben, ha sen... Ha Ali Hoca, ha Hoca Ali...*
Eşit öğelerden önce yinelenirse, arada bir ayrım gözetilmeyişini anlatmaya yarar ; bağlaç görevindedir.

IV. *Bekle ha bekle, bir türlü gelmez. Söyle ha söyle, dinleyen yok ki!..*
Tanrının günü işte böyle didin ha didinmez misin ?
TESADÜF **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**
Git ha git... Vur ha vur !..

Yinelenen buyurma kiplerinin arasına gelince eylemlerin uzayıp gittiklerini — türlü duygular katarak — anlatmaya yarar.

V. "Ha bire !" deyimi, eylemlerin durmaksızın sürüp gidişinden doğan yakınma ayırtılı duyguların anlatımına yarar :

Ha bire söylüyor ! *Ha bire* yiyordu ! Sabahtan beri *ha bire* konuşuyorum...

435. EY, HEY ÜNLEMLERİ :

Ey bu topraklar için toprağa düşmüş asker !
Gökten ecdat inerek öpse o pak alnı değer.
Ey şehit oğlu şehit, isteme benden makber,
Sana aguşunu açmış duruyor Peygamber...
(Mehmet Akif Ersoy.)

Müştakınım *ey* ecel kerem kıl
Def'-i elem eyle ref'-i gam kıl.
(Fuzuli XVI.)

Gülün derdinden *ey* bülbül ne çektin gerçi ün verdin
Gamından dilberin senden hezarân derdnâkim ben.
(Hayali XVI.)

Bülbüllerin ister seni *ey* gonce-dehen gel
Gül gittiğini anmayalım gülşene sen gel
Pamal-i şita olmadan iklim-i çemen gel
Ver hükmünü *ey* serv-i revan köhne baharın.
(Nedim XVIII.)

İnsanın ikide bir :
Ey zekâ ve kültür, biraz ahlâk ve *ey* ahlâk biraz zekâ ve kültür, diye kubbeleri çınlatası geliyor.
(Falih Rıfkı Atay.)

Arkadaş... *hey* [*ey*] arkadaş !.. *Ey* ulu Tanrı !..

"Ey, hey" ünlemleri eytişleri [hitapları] berkitmek için kullanılmıştır. Söze, ses tonuyle canlanan türlü duygu değeri de katar.

II. "Hey" ünlemi "gidi" ile öbekleşince, geçmişi umutsuz bir özlemle anma duygusunu anlatmaya yarıyor :

Nesl-i hazır denilen şey pek acayip bir şey ;
Hoca rahmetliye bak, oğluna bak, *hey gidi hey* !
(Mehmet Akif Ersoy.)

Hey gidi eski günler *hey* !.. *Hey gidi* gençlik !..

III. Divan şairleri, kendilerine "ey" ünlemiyle berkitilmiş eytiş [hitap] lerde bulunurlardı :

Ey Nedim ey bülbül-ü şeyda niçin hâmuşsun
Sende evvel çok nevalar, güftügûlar var idi.

(XVIII.)

Kerem gördükçe ey Baki gedalardan reca artar.

(XVI.)

yollu eytişlere sık sık rastlandığı gibi, adların sonuna "â" eklenerek de bu eytiş anlamı katılmış olurdu :

Bu bezm-i dil-küşaya mahrem olmaz Bakiyâ herkes
Di gelsün ehl-i diller gelmesün bîgâneler şimdi.

(XVI.)

436. ÂYA! ÜNLEMİ :

Sen ne câmın mestisin *âya* kimin hayranısın ?

(Nedim XVIII.)

"Ey, hey" den daha güçlü bir ünlem olarak kullanılmıştır.

437. **YA !** ÜNLEMİ :

I. ... *ya* niçin böyle söylüyorsunuz ? *Ya* kar yağarsa ? *Ya* gelmek istemezse !..
Doğru değil mi *ya* ?!..

"Ya" ünlemi sorulu yargıları pekitmeye yarıyor.

II. Her hangi bir hadise üzerinde uzun boylu durmağa ve ondan hükümler çıkarmağa, zati, vaktimiz yoktu *ya* !..

ZORAKİ DİPLOMAT **(Yakup Kadri Karaosmanoğlu.)**

Beklenmedik olumsuzluğu pekitiyor.

III. Beni çıldırtan cihet de orası *ya* ?
Hırsızlık malı değil *ya.*?

(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)

Söyleyiş özelliğiyle, ses tonuyle tümceye soru ayırtısı katmaktadır.

IV. Sorulu tümcelerde im sıfatlarıyle öbekleşince sert bir kınama ayırtısı sezdirmektedir :

Timur'un saldırıları karşısında Yıldırım'ın orduları dağılmıştır. Bu çok sıkıntılı anda Yıldırım'a "Solak Koca" adlı kulu şunları söylüyor :

"Kani o güvendiğin oğulların *ve* ol sancağın beyleri *ya* ol sarhoş vezirlerin ne gökçek yoldaşlık ettiler sana."

(Âşıkpaşazade Tarihi XV.)

V. Dünya bu *ya* !.. İyi *ya* !..
— Bu kitapları kaldırayım mı ?
— *Ya ya* !

Bu deyimlerde de "ya !" ünlemleri, onama yargısını pekitiyor.

438. **HAYDİ, HADİ!** ÜNLEMLERİ :

I *Haydi* koş çabuk !
Haydi yıkıl, *hadi* çekil, yaramaz !
Haydi oğlum, bize bir kahve söyle!
Hadi sizin dediğiniz olsun ...

Eylemlere, söyleyişle değişen bir sertlik ayırtısı katıyor.

II. *Haydi* versin versin de yüz lira versin ...

Eylemlere olasılık ayırtısı katmaktadır.

III. Yüz lirayı gözden çıkaran, beş lirayı *haydi haydi* verir...

Yinelenmekle olasılığın artışı pekitiliyor.

439. **HAY !** ÜNLEMİ :

I. *Hay* yaramaz !.. *Hay* zevzek *hay* !..
Hay Allah razı olsun !. *Hay* Allah cezasını versin !..

Söze söyleyişle değişen azarlama, yalvarma, ilenme... gibi türlü ayırtılar katmaktadır.

II. *Hay hay* ben de gelirim.
— Pencereyi açabilir miyim?
— *Hay hay* efendim.

Onamayı pekitmeye yarıyor.

440. **AY !** ÜNLEMİ. — Birdenbire uyanan duyguların etkisiyle söylenir:

Ay, dişim tuttu ! (acı)
Ay, bunu sen mi söylüyorsun ? (şaşma)
Ay , ne güzel, ne sevimli şey ! (beğenme)
Ay ! şuramda bir şey kımıldıyor (korku)...

Her ünlem gibi "ay!" da ses tonuyle canlanmya ve çeşitlenmeye çok elverişlidir.

441. **VAY !** ÜNLEMİ :

I. *Vay* yüz bin *vay* kim dil-dârdan ayrılmışam
Fitne-çeşm ü sahir-i hun-hardan ayrılmışam.

(Fuzuli XVI.)

Vay başıma gelenler !.. *Vay* anam vay !.. *Vay* o zavallıların haline !..

Derin bir acının etkilerini anlatmaya yarıyor.

II. *Vay* hocam ! *vay* gözümün nuru efendim buyurun !
Hangi rüzgârdır atan sizleri ?.. Lütfen oturun.
Mütehassirdik efendim, ne inayet! ne kerem!..

ÂSIM **(Mehmet Akif Ersoy.)**

Birden görmenin doğurduğu sevinçli şaşkınlığı, çoşkunluğu anlatmaya yaramıştır.

III. *Vay* efendim *vay* ! bu ne kurum, bu ne çalım ? *Vay*, demek böyle kötülükler de oluyormuş ha !..

Bu örneklerde şaşkanlığa alay, tiksinme... gibi duygular da karışmıştır.

IV. *Vay* anasını *vay* ! *Vay* canına !..

(Türkçe Sözlük.)

Bunlar da şaşma ve öfke, hatta sövgü deyimleri olarak kullanılır.

442. AH ! ÜNLEMİ :

I. Bir *ah* çeksem karlı dağlar kül olur.

(Bir türküden.)

Billah bu gamhane bir *ah* etmeğe değmez.

(İzzet Molla XIX.)

Ah !.. daha âlem bir beşik, insaniyet bir çocuktur.

TARIK **(Abdülhak Hâmit Tarhan.)**

Ah, ne yazık !.. *Ah*, bu ne felâket !.. *Ah* yavrum, bu ne kaza !..

"Ah !" ünlemi, pek derin acınmaların anlatımına yarar.

II. *Ah, neydi o günler* ! *Ah, canım Istanbul* ! *senden ne denli uzaklardayım. Ah, o eski günler* !..

Ah ne olurdu, hepiniz bir sabah sağımızdan kalkabilseydik...

(Falih Rıfkı Atay.)

"Ah!" ünlemi tümcelere özlem ayırtısı katıyor.

III. *Ah çocuk ah* ! *nasıl yaptın bu işleri* ?.. *Ah efendim ah* ! *o günler nasıl geçti* ?

Yeminsiz oynayamazlar ki ah çocuklar ah !

(Mehmet Akif Ersoy.)

Ah bunu önceden bilseydim!..

Söze acınma, dargınlık, özlem... duyguları katmaktadır. Bu duygular, söyleyiş tonuyle çeşitlenip canlanırlar.

443. VAH ! ÜNLEMİ :

Vah yavrum, ne oldu sana ! ?

Vah vah, pek yazık ! *Vah vah, aldanmışım* !..

Acıma duygularını pekiterek daha dokunaklı yapıyor.

444. OH ! ÜNLEMİ :

Oh ! *ne güzel hava, ne güzel manzara... Oh* ! *dünya varmış... Oh* ! *en sonunda sevgili yavruma kavuştum...*

"Oh !" ünlemi, tümcelerdeki sevinç ve hoşlanma duygularını pekitiyor. "Oh olsun !" deyimi, başkasını üzen bir oluşa sevinmeyi anlatır.

Oh olsun ! *O kadar söyledim de dinlemedi.*

445. YAHU ! ÜNLEMİ :

Yahu, ne yapıyorsun ? *Nerdesin be yahu* !.. *Yahu* ! *bu adam gidiyor. Etme yahu* !..

Senlibenli konuşmalarda dikkati çekmek, eytişleri [hitapları] berkitmek için kullanılır, söze biraz da olanlardan hoşlanılmadığı sezgisini katar.

446. AYOL ! ÜNLEMİ :

Ayol, sen nerelerdesin, nerelerde kaldın !

Ayol, bu nasıl şey !..

Senlibenli konuşmalarda eyitmek, uyarmak için sorulu eytişlerle kullanılır.

447. HİŞT, HİŞ ! ÜNLEMİ :

Hişt, oradan çekil ! *Hiş, buraya gel* !..

Adı bilinmeyen ya da kendisine saygı duyulmayan kimselere : "hey bana bak, sana söylüyorum !.." anlamında söylenir.

448. DESTUR ! ÜNLEMİ :

Yol verin destur ! *Destur değmesin* !..

"Müsaade ediniz, savulunuz..." anlamlarında kullanılır.

449. BE ! ÜNLEMİ :

Lâfı ağzımda bıraktın *be* kuzum, dur *be* canım !..

*

— *Be* hocam,

Sana biz medresenin hizmeti hiç yok demedik...

*

Aman *be* emmi !

— Ne var ?

— Düş yorar mısın ?

— *Be* adam !

Biraz nefesleneyim, dur ki, yorgunum...

— Duramam.

ÂSIM **(Mehmet Akif Ersoy.)**

Dur be çocuk ! *Yapma be kardeşim* ! *Deme be* !..

Senlibenli konuşmalarda "ey, hey, yahu..." anlamlarına kullanılır.

450. O ! Oo ! Oooo ! ÜNLEMİ :

Ooo, maşallah, ne güzel !.. *Oo, öyle şey olur mu* ? *O*! *bakınız kimler geliyor* ? *O* ! *bu iyi olmadı...*

Söyleyiş tonuna göre söze sevinme, darılma, küçümseme... gibi türlü duygu değerleri katar.

451. UF ! ÜNLEMİ :

Uf, canım yandı! *Uf* ! *elime iğne battı. Uf, arı soktu...*

Uf, dişim gene pek fena tuttu...

Birden duyulan acıların, sızıların anlatımını berkitmeye yarıyor.

452. OF ! ÜNLEMİ :

Of ! *bıktım artık. Of, dizlerim ağrıyor. Ooooof,* ! *bu ne çekilmez gürültü*?..

Ağrı, usanç ve can sıkıntısı gibi duyguların anlatımını berkitir.

453. ÖF ! ÜNLEMİ :

Öf ! *bu ne tükenmez söz* ?.. *Öf, ne kötü koku* ?.. *Öf, ne densiz adam* !..

Usanç, bezginlik, tiksinti duygularının anlatımını berkitiyor.

454. YUF ! YUH ! ÜNLEMLERİ :

Yuh hârına dehrin gül ü gülzarına hem *yuf*
Ağyarına *yuf* yâr-i vefakârına hem *yuf.*
Ârif ola müdbir ü nâdan ola mukbil
İkbaline *yuf* âlemin idbarına hem *yuf.*

(Ruhi XVI.)

Yuh olsun bu işi yapanlara !

Kınama ünlemidir.

455. TU !

Tükürmeyi yansıtan ünlem değerli bir söydür ; "yazıklar olsun !" anlamını da sezdirir :

Tu, utanmaz, alçak herif! *Tu, böyle mi olacaktı* !

456. EYVAH ! ÜNLEMİ :

Eyvah!.. ne yer, ne yâr kaldı,
Gönlüm dolu ah ü zar kaldı.

*

Eyvah, melek de mahvolurmuş !

MAKBER **(Abdülhak Hâmit Tarhan.)**

Eyvah bu baziçede bizler yine yandık
Zira ki ziyan ortada bilmem ne kazandık.

(Ziya Paşa XIX.)

Beklenmedik bir durum, bir haber, bir olay karşısında duyulan acınma, yazıklanma duygularının anlatımıdır.

457. YAZIK ! ÜNLEMİ :

a) Acıma anlatır :

Yazık, ben böyle olmasını istemezdim ! *O kadar masrafa yazık* !

b) Kınamak için kullanılır :

Yazık sana, böyle mi yapacaktın !?.

c) Kınamayı daha da kuvvetlendirmek için **yazıklar olsun !** denir.

458. AMAN ! AMANIN ! ÜNLEMLERİ :

Mere Azrail *aman* !
Tanrının birliğine yoktur güman.

(Dede Korkut.)

Ne *aman* bil, ne ah işit, ne yazık...

(Tevfik Fikret.)

İbret al kendi sözünden, *aman* oğlum gayret !

(Mehmet Akif Ersoy.)

Aman Allahım !.. *Amanın* dostlar, yetişin !.. *Aman* sen bilirsin !.. *Aman aman* dedikoduya meydan vermeyin!..

Sığınmak, yalvarmak, yardım istemek için kullanılır.

III. Ayağın sakınarak basma *aman* sultanım
Dökülen mey kırılan şişe-i rindân olsun.

(Nedim XVIII.)

Aman, şu kırların güzelliğine bakın !..

Beğenme, tansıma duygularını anlatmak için kullanılmıştır.

459. ÜRKÜTME ÜNLEMLERİ. — Hayvanları ürkütüp kovmak, yürütmek, durdurmak... için kullanılan söylerden örnekler :

Kışt ! (Kanatlı hayvanları kovmak için kullanılır).
Oşt ! (köpekleri kovmak için kullanılır).
Pist ! (kedileri kovmak için kullanılır).
Deh ! (koşum hayvanlarını yürütmek için kullanılır).
Oha ! (sığırları ürkütmek ; ses değişmesiyle durdurmak için kullanılır).

460. AFERİN, YAŞA, YAŞASIN, SAĞ OL, VAR OL!.. ÜNLEMLERİ :

Aferin yavrum ! ödevlerini güzelce yaptığına pek sevindim.

Var ol !.. *Yaşasın* Türk ulusu!.. *Yaşasın* ordu !..

Aferin doğrusu, cevherli çocuklar, belli !
İftihar etmeli gördükçe bu gürbüz nesli.

ÂSIM (Mehmet Akif Ersoy.)

Ebna-yı dehr her hünere *aferin* verir
Ya Rab, bu *aferin* ne tükenmez hazinedir ?
(Nabi XVII.)

Bu ünlemler bir işin, bir nesnenin beğenildiğini, sevildiğini coşkunlukla anlatmak için kullanılır.

Beğenilen, hoşlanılan durumlara ve sevinç veren okşayıcı sorulara : "teşekkür ederim" yerine SAĞ OL karşılığı verilmektedir :

— Merhaba asker !
— Sağ ol !

461. SAKIN ! ÜNLEMİ :

Sakın böyle söyleme !.. *Bir daha yapayım deme, sakın* !..

Olumsuz yargıları berkitmek için kullanılır.

462. ÜNLEMLERİN TÜMCE DEĞERİNDE KULLANILIŞLARI. — Coşkunlukla, birden duygulanmanın etkisiyle ağızdan çıkıveren ünlemlere ve ünlem gibi kullanılan sözcüklere vurgu ve ton, çeşitli duygu değerleri kazandırır; onları birer tümce gibi geniş anlamlı kılar :

Yazık !.. *Afacan* !.. *Yaramaz* !.. *Hain*!.. *Dehşet*!.. *Korkunç*!.. *Dikkat*!.. *İleri*!.. *Ateş*!.. *Arş*!.. *İmdat*!.. *Hayret*!.. (bkz. n° 123).

463. EYTİŞLER [hitaplar]. — Yukarıda sıralanan ünlem sözcüklerinden başka belirtme tonuyle söylenmiş adlarla ad değerindeki sözcükler ; eytişler [hitaplar] de birer ünlemdir :

Leyli ! dedi verdi van-ı şirin
Ol âşık-ı bikarar ü miskin.
(Fuzuli XVI.)

Sevdiğim, canım, yolunda hâke yeksan olduğum !
İddir çık naz ile seyrana *kurban olduğum.*
Ey benim aşkında bülbül gibi nalân olduğum !
İddir çık naz ile seyrana *kurban olduğum.*
(Nedim XVIII.)

Sümrû! *Sümrû*! harap olursun ;
Billah bir avuç türap olursun !
Pamal ederim seni nihayet !
EŞBER **(Abdülhak Hâmit Tarhan.)**

Sarı kedim,
Siyah kedim,
Beyaz kedim,
Adı "Rengin" olsun dedim.
Rengin ! *Rengin* ! *Rengin* ! *Rengin* !
Kedim işitmedi lâkin...
ŞERMİN **(Tevfik Fikret.)**

Ordular ! ilk hedefiniz Akdeniz'dir ileri.
(Atatürk.)

Hitapların tümcede görevleri (bkz. n° 130-IX).

464. DUA ve YEMİN sözcükleri de birer ünlemdir :

Ya ilâhi bize tevfikini gönder...
— *Amin* !
Doğru yol hangisidir, millete göster...
— *Amin* !
(Mehmet Akif Ersoy.)

Yıkanlar hatır-ı na-şadımı *ya Rabbi şad olsun* !
Benimçün na-murad olsun diyenler *ber-murad olsun* !
(Naili XVII.)

Billah bu gamhane bir ah etmeğe değmez.
(İzzet Molla XIX.)

Dermiş bana keşfoldu hep esrar-ı hakikat
Vallahi yalandır sözü *billahi* yalandır.
(Ruhi XVI.)

Olmuşuz can ile *billâh* Gazayi teşne
Kanını düşmen-i dinin içeriz su yerine.
(Gazi Giray XVI.)

Dil bayramı bugün. Dilcilere *kutlu olsun* !
(Ataç.)

465. ÜNLEM DEĞERLİ SÖZLER :

I. Sevgi, üzüntü, öfke, birden karşılaşma, korku... gibi türlü duyguların etkisiyle, türlü nedenlerle söylenıveren coşkulu sözcüklerle söz öbekleri de — içlerinde ünlem sözcükleri bulunmasa da — birer ünlem sayılır :

Ne yanar kimse bana ateş-i dilden özge
Ne açar kimse kapım bad-ı sabadan gayri.
(Fuzuli XVI.)

Bir yaralı eyemez mi feryat ?..
Karşımda nedir benim bu metfen !
MAKBER **(Abdüllah Hâmit Tarhan.)**

Karınca eğlenir : - Beyim,
Şimdi raks edin ne var ?
Yazın çalan kışın oynar !
ŞERMİN **(Tevfik Fikret.)**

Yer sarsılıyor ! *Kaçın durmadan* !
— *Gitmem* ! *gidemem* !
— *Bak gör* ! *Babana neler söyleyeceğim* !

II. Sert, dokunaklı, coşkulu tonlarla söylenmiş eylemler, ve tümce değerli sözler de birer ünlem sayılır :

Anne, yetiş ! — *Ne var* !? — *Hayvan*
Soktu beni...
ŞERMİN **(Tevfik Fikret.)**

— *Dur, kıpırdanma* !
— (*Haydi*) *çık dışarı* !
— *Sağ ol* !..

III. Sevinç, korku, dargınlık, kızgınlık... gibi türlü duyguları yansıtan, coşkulu söylenen yanıt belirteçleri (bkz. n° 373) de birer ünlemdir :

Evet ! *hayır* ! *pekiyi* ! *hay hay* ! *olur* ! *yok* ! *değil* ! *olmaz* ! *asla* !..

466. YANSIMALAR da ünlem olarak sık sık kullanılır (bkz. n° 210).

Miyav... O kim ? Beyaz kedi,
Siyah kedi,
Sarı kedi...

ŞERMİN (**Tevfik Fikret.**)

.....çünkü tokat
Miniminicikten beri
Hiç de hoşuma gitmez... *Çat* !
İşte indi..... Of, yanağım !...

ŞERMİN (**Tevfik Fikret.**)

Gümbür ! diye karşıki ev çöktü.

467. YAKIŞTIRMACA SÖYLER. — Buraya dek görülen sözcüklerden başka, bir de, türlü görevlerde kullanıldıkları halde, sözlüklere pek girmemiş çeşitli yapılarda ve anlamlarda geçen söyler vardır.

Birkaçı :

1) **M ile türemiş olanlar** :

a) Ünlülerle başlayan sözcüklerin başına bir **m** eklenerek kendilerinden sonra söylenir :

Ağaç mağaç, arı marı, ev mev, altın maltın ;
enlice menlice bir kâğıt, ellinci mellinci yıl ; *oturup moturmasın*...

b) **M**, ünsüzle başlayan sözcüklerde birinci harfin yerine gelir :
Çiçek miçek, güzel müzel, sarı marı ; *koşar moşar*...

c) **M** ile başlayan sözcüklerden yakıştırma söy türemeze (bkz. n° 241/f).

Anlamı. — Sözcüklerin çeşidine göre varlıkta, nitelikte, sayıda, sırada ve eylemde (ona benzer ve ona çalar) anlamlarında kullanılır.

2) Düzenli bir oluşmaya bağlanamayan söy'ler de var :
Biz *çoluk* çocuk, *takış tukuş* yolumuza devam ettik.
CADI (**Hüseyin Rahmi Gürpınar.**)

3) Yansımayı andıranlar da az değildir :
Fokur fokur kaynamak, *cambul cumbul* sulu yemek.

Tek başlarına anlamsız olan bu söyler, yerinde kullanılınca anlatımı güçlendirirler.

IV. BÖLÜM

ANLAMBİLGİSİ

468. ANLAMBİLGİSİ teriminin Fransızcası **sémantique**'tir. Bu sözcük Grekçe **semantikos**'tan ya da **sêmainein**'den gelmiştir. Bu sözcüklerin ikisinin de kökü **séma**'dır. İlk anlamı im [= işaret] dir. Sonraları **anlam** olarak benimsenmiştir.

1839 yılı başlarından beri dilbilimciler bu **séma** kökünden — *anlatım incelemesi* karşılığı olarak — **sémasiologie** terimini kullanıyorlardı. Sonra Fransız-bilgini Michel Breal, *anlambilgisi* karşılığı olarak **sémanitique** terimini koydu. Bununla, anlam değişimlerine öncülük eden yasaları belirtmek istemiştir. Ondan sonra anlam incelemeleri çığırı güçlenmiştir. Böylece **semantik,** terim olarak, sözcüklerin anlam değerlerini inceleme bilgisi bölümüne ad olmuştur.

Anlatışı incelemenin özel bir dalını kapsayan bu sözcük, esemecilerce de, tinbilimcilerce de benimsenmiş böylece üç ayrı bilim dalının konuları arasına girmiştir. Kapsamı da gittikçe genişleyeceğe benziyor ; örneğin : "*bu tümcde şu sözcüğün semantik değeri nedir* ?" dediğimiz gibi, bugün denizcilikte kullanılan bayrakların, renklerin semantik görevinden ; bir davranışın, bir haykırışın, haberleşmeyi sağlayan bir imin semantik değerinden söz edilmektedir.

Buna göre semantik üç ayrı bilime dayanır : Tinbilim, esme, dilbilim. Bu üç ayrı bilimde semantik şöyle ele alınmaktadır :

1) **Tinbilim sorunu.** — Birbirimizle niçin ve nasıl ilgileniyoruz? Bunun imi nedir ? Bu imin tinsel kaynağı nedir ?

2) **Eseme sorunu.** — Gerçekle biçimin bağları nedir ? Anlam verme görevini taşıyan bir nesneye ya da duruma hangi koşullarla bir im uygulanabilir ? Ve bu gerçek anlamı hangi kurallar sağlar ?

3) **Dilbilim.** — İmler dizgesinin her birinin yapısına ve görevine dayanan özel kuralları ve sayısız sorunları ele alır.

Dil üzerine söylenmiş çok söz var : Dille düşüncenin ilişkisi ne çok tartışmalara konu olmuştur :

Max Muller sözle düşüncenin ayrılmazlığını şöyle kesinleştirir : "*Sözsüz düşünce, düşüncesiz söz olmaz*".

Öteden beri sözle anlam arasındaki, sözle düşünce arasındaki ilişkiyi araştırma konusu yapan bilim ve felsefe, son yüzyıllar içinde gözlemler, yeni görüşler ve kuramlarla bu eski sorunu yeniden ve daha aydın olarak ele almıştır. Bununla birlikte henüz bu çok derin ve çok ince konuya yeterince ışık tutulmuştur, denemez. Onun içindir ki bu konuda araştırıcı uzmanlar da, yeni biçimlerle karşılaştıkça — konuya yeni değinenler gibi — şaşırıp kalırlar.

Dil, düşünceleri iletmemize yarayan bir yoldur. Bir tütüncü dükkânında satıcıya : "*bir çamlıca*" diyince belli bir kişiye, belli istekle "bir paket sigara" düşüncesi iletilmiş olur.

Anlambilgisi bakımından sözcüklerin görevleri şöyle incelenir :

1) "*Bir çamlıca*" niçin bir paket sigara demek oluyor? Bunun başka anlamları yok mu ? Nasıl, neden, ne zaman bu anlamı kazandı ?

2) Sözcük nedir ? Görevi nedir ? Bu görevini yerine nasıl getirir ? (Bu konuya ileride dönülecektir.)

Böylece anlambilgisi bütün dallarıyle gökçe yazın'ın da önemli konusu oldu. Sözde inceliğin, çeşitliliğin, ayırtıların, karmaşıklığın özünü oluşturan sorunlara ve bu sorunların tabanına, ana çizgisine inmek yolunu açtı.

Dilbilime dayalı anlambilgisi — yukarıda adı geçen ilk iki bilimin konu edindiği semantiğe göre — daha çok geniş kapsamlı ve daha çok işlektir. Konusu : sözcükleri dilin içerisinde incelemektir. Örneğin : bir sözcük nedir ? Biçimiyle, türeyişiyle anlamı arasındaki bağlar nedir ? Zaman ve türlü etmenler ona neler kazandırmıştır ? Öbür sözcüklerle ilişkilerinde nasıl değer kazanır ? Bunları nasıl sağlar ?..

Bu sayısız soruların, hele bilinçaltına yansıyan sorunların yanıtlarını bulmak kolay mı ? Bunların hepsini bugünkü bilim gücümüz iyice aydınlatmaktan uzaktır.

Dil araştırmaları, eskiden güzel anlatım (retorik) epiğinin "macaz" larını incelemekle yetinirdi. Anlambilgisi çağında iş bununla kalmıyor. Tinbilimin, esemenin gözlemleri, verileri araştırma alanını genişletmiş ; böylece anlatışın tinsel, toplumsal görevi ortaya çıkmaya başlamıştır.

469. ANLATIM : Bir düşünceyi, bir varlığı, bir kavramı, bir olayı, bir imgeyi canlandırabilecek imlerin birleştirilmesi durumudur : **Bulut,** yağmur ya da kar imidir. Bunun gibi bir **kaş çatması,** yerine göre, dikkati bir noktaya toplamanın, çok kez de öfkenin imidir.

Deniz sözcüğü engin sulara im olmuştur. Buna göre her im bir dürtüdür. Tinbilimci buna **uyarım** diyor ve bunun tinsel benliğimize etkisi yoluyle imgede

uyarışını inceliyor : *Bulut*, yağmurun imgesini ; *deniz* de görgü ve öğrenme yoluyle elde edilen engin su imgesini canladırır. Her im, imgeyi canlandıran bir başka uyarıma bağlanır, iz bırakır ; anılar, çağrışımlar uyandırır.

470. İMLER, SİMGELER. — Her im — yukarıda görüldüğü gibi — çağrışımlı bir uyarımdır. İki türlüdür :

1) Doğal imler : bulut - yağmur gibi.

2) Uylaşmalı imler : bir okulun varlığını göstermek için dönemeçlere konan çocuk resimleri gibi.

Sözler, birer anlaşmalı, uylaşmalı imlerdir ve birer anlam simgesidir. Bu konuda dilbilimin kurucularından biri olan Saussure'ün şu yargısı pek önemlidir: "*Adlarla adlandırılan nesneler arasında hiç bir doğal bağ bulunmaz. Salt isteme bağlı olarak her hangi bir sesler birleşimi ya da* **at** *bir hayvanı tanıtır. Bunların hepsi anlaşmalıdır ve dili kullananlar arasındaki uylaşmadan doğar...*" Bu, yapımsal da olabilir. Türeme, bileşme yoluyle elde edilen sözcükler de bu uylaşma sınırını pek aşmaz.

Bileşmeden örnekler : *hanımeli, katırtırnağı* (güzel kokulu birer çiçek adıdır), *kadıngöbeği* (bir hamur tatlısıdır)...

Türemeden bir örnek : *göz, gözlük, gözcü, gözlükçü, gözcülük, gözlükçülük, gözsüz, gözsüzlük, gözlü* (masa), *gözlem, gözlemci, gözlemcilik, göze, gözemek, gözenek, gözenmek, gözetici, gözetilmek, gözetlemek, gözetlenmek, gözetmek, gözettirmek, gözleme, gözlemek, gözlemen, gözlemlemek, gözleyici, gözlüklü, gözükmek, gözel,* (güzel), *gözgü* (ayna)...

Bunların ve bütün benzerlerinin anlamlarına kesinliği **uylaşma** kazandırmıştır.

İçbenliklerin dönüşmesi de birer öznel imdir. Anlaşmaların en güçlüsü onlarla olur. Tadabilenlere ne mutlu :

> *Ben kafiye düşünürüm; segili bana der ki, yüzümden başka bir şey düşünme... Ey benim kafiye düşünenim, benim yanımda devlet kafiyesi sensin ; karşımda rahatça otur... Harf ne oluyor ki sen anı düşünesin? Harf nedir ? Üzüm bağının çitten duvarı... Harfi, sesi, kelâmı ortadan kaldır... Bu üçü olmaksızın seninle konuşayım, der.*
>
> **(Mevlâna.)**

SONUÇ. — Dil, düşündüklerimizi, bizim kendi zihnimizde biçimlenen nesnelerin imgelerini başkalarının zihnine iletmeye ve orada canlandırmaya yarayan imler dizgesidir. Sözcük nesneyi değil ; nesnenin imgesini iletir. Her ad bir anlamı canlandırır. Her anlam da bir ad'a canlılık katar. Adsız anlam var olmaz. Anlamsız ses birleşimi de ne bir ad olur, ne de bir sözcük.

471. ANLAMBİLGİSİNDE BÖLÜMLER. — Sözcüklerin konuluş ve türeme anlamları ; takımların, önermelerin, tümcelerin kuruluşları ; bu anlamlarla kuruluşların anlatım yetkileri DİLBİLGİSİ bölümlerinde görüldü.

Dilbilgisi, az çok — kesin yargıların, genel kullanışların eseme (mantık) çerçevesi içinde — belli kurallarla sınırlıdır. Oysa DİL, akan, değişen ve içten bir yedişle, çok kez, her sınırı, her bağı aşan bir gerçektir. Bunu şu derin ve ince anlatış içinde bir kez daha görelim :

Ulus kişiliğini var eden öğelerden biri de dildir.

...Dile bir toplumbilimci gibi dıştan baktığımız zaman, onu bir kelime dizisi olarak görürüz. Ancak dile bir ruhbilimci gibi bakacak olursak, şunu da görürüz : Dil de din gibi, sanat gibi, bilinçaltı ile ilintili olan toplumsal bir varlıktır. Dil, en büyük, en kalıcı özelliklerini bu gizli kaynaktan almaktadır. Hiç bir söyleyiş, hiç bir yazış yoktur ki bilinçaltı dediğimiz bu ruh alanı, kişilik kaynağı ile yakından, uzaktan ilintili olmasın. En nesnel sandığımız düşüncelerimizde, yargılarımızda bile bu bilinçaltı varlığının bir payı, bir rolü vardır. Dile biçimini, ruhunu veren, dilin estetiğini yaratan işte bu kaynaktır. Dili bir işaret dizisi olmaktan çıkaran da odur. İşte dilin, dilbilgisini, sözdizimini aşan bir içi, içliliği vardır. Bu varlığa şimdilik "dil zevki" ya da "dil duyuncu" diyebiliriz. Gerçek bu olunca, bir dili özleştirmek için onun dışı ile uğraşmak yetmez. Dilin zevk alanına değin ulaşmak da gerektir. Eğitim işinde de böyledir. Toylara ulusal kişiliklerini kazandırmak için anadillerini öğretmek yetmez. Bu dillerin ulusal kişiliklerini edindirmek de gerektir. Aynı kökten gelen aynı kelimeleri, aynı sözdizimini taşıyan İngilizce ile Amerikan İngilizcesi ayrı iki dil olarak oluşmaktadır. Bunun nedeni, ırk birliğine, kültür birliğine karşın, iki ulusun ayrı yaşama koşulları içinde ayrı kültür gelenekleri edinmiş olmalarıdır. Bundan dolayı dil duyunçları değişmiştir....

(Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu.)

Sözcükler, canlı varlıklar gibidir ; sözlüklerin, dilbilgisi kurallarının kendileri için kesinleştirdikleri sınırları aşar ; çağların, yerin, söyleyenin, kaynaştığı sözcüklerin, bulunduğu tümcenin, söylenişin etkisine ; hatta söylenişteki sesin perdelenişine göre yeni, değişik anlam, duygu ve imge değerleri kazanır.

Sözcükler, önermeler, tümceler, söz öbekleri ; konuluş, türeme, kuruluş anlamlarından başka, çok kez, o anlamları gölgede bırakacak canlı, kavrayıcı bir kullanış anlamı, bir duygu ve imge değeri taşırlar. Sözlüklerin, dilbilgisi kurallarının saptayamadığı bu çeşit anlamların zenginliği ve anlatım gücü, kitap boyunca, yer yer incelenmiş ; bu anlam değişiklikleri, söze katılabilen duygu ve imge

değerleri konu edinilmiş ; böylece — öteden beri kuru bilgiler yığını sanılan — dilbilgisine biraz tat, ilgiyi uyandıran çekicilik kazandırılmıştır[1]. Bununla birlikte daha derli toplu bir fikircik verebilmek için bu bölümde birkaç düşünce, birkaç örnek toplanacaktır.

Kavramayı kolaylaştırmak için ANLAMBİLGİSİni ikiye ayırdık :

I. Sözcüklerin doğuşlarını, gelişmelerini ; unutulup kullanıştan düşüşlerini, biçim ve anlam değiştirmelerini inceleme isteği, tarihsel dilbilimi doğurmuş ; dilbilim çalışmalarından da anlam ve KULLANIŞ bilgileri doğmuştur.

Dilbilgisi araştırmalarının başlangıcı çok eski çağlara dayanır (bkz. n°.6).

Anlambilgisi, ancak XIX. yüzyıl sonlarına doğru gözde bilimler arasına girmeye başlamıştır. Dilbilim incelemeleri, sözcüklerin yaşayış tarihlerini ortaya çıkarıyor ; böylece hem eski yazınlar kolay ve kesin olarak anlaşılıyor, anlatımın değişen canlı niteliği gerçekleşiyor ; hem de eski alışkanlıkların, göreneklerin darlaştırıcı etkileri ortadan kalkıyor.

XX. yüzyıl dilbilimi, ayrıntılardan sıyrılarak dilin ana sorunlarına eğilmeye çalışmaktadır. Böylelikle dilin ne olduğu, kullanıldığı toplumlardaki yeri ve incelenme biçimleri... gibi konular açıklığa kavuşturulmaktadır.

Türlü nedenlerin, değişikliklerin sözcüğe kazandırdığı değeri göstermeye çalışan bu bölüme KULLANIŞ (bilgisi) diyebiliriz.

II. Daha sonraki dilbilim çalışmaları, dille düşünce arasındaki ilgiyi kesinleştirmiş ; anlatım biçimlerinin değerlerini belirtmiştir. Böylelikle anadilinin ya da öğrenilmiş bir dili konuşmanın incelikleri ortaya çıkmış bulunuyor. Bu anlatım biçimlerini, inceliklerini konu edinen bölüme de ANLATIŞ (bilgisi) diyeceğiz.

(1) Bu nitelikteki konulardan birkaçı :
Vurgu (bkz. n; 61, 62, 63, v.s.), Ton (67), Ses ve Söyleyiş (68), Tümcelerin dizilişlerinden doğan anlam değeri (95), Devrik tümce (96,97,98), Devrik tümcenin anlatım değeri (100), Tümceden sözcük düşmesi (123), Düşüklü anlatımlar (124), Soru (330), Anlam kayması (331), Benzetme ilgeçleri (92), ki'lerle biten tümcelerdeki duygu ve imge değeri (406-III), de bağlacının berkitme görevi (403), dahi (404), bile (405), im sıfatlarının duygu değer i (54)...

I
KULLANIŞ

472. SÖZCÜĞE ANLAM KAZANDIRAN ETMENLER. — Her sözcüğün çeşitli anlamlar taşıdığını gördük (bkz. n° 468), göreceğiz (bkz. n° 476). Bu konuyu bir başka yönden de inceleyelim :

1) **Temel anlam.** — Her sözcüğün bir temel (konuluş) anlamı vardır. Bir adın, bir sözcüğün çeşitli anlamları arasında ancak birisi temeldir. Bu temel anlam bir düzen koruyucusu gibidir. Dil gelişimi boyunca anlam artışlarından doğacak karışıklığı o önler. **"Her kavram için bir ad..."** kuralı bu bakımdan kesinliğini korur.

2) **Kullanış anlamı.** — Sözcüğe asıl geçerli anlamı kazandıran, içinde bulunduğu tümcedir, metindir. Tümcenin örgüsü, metnin havası sözcüğe, kavram üstü çağrışımlar ekler ; duygu ve imge değerleri katar. Hele epikli konularda, dizeler içinde sözcük canlanır, kanatlanır.

Söze bu canlılığı kazandırmanın yollarını incelemek görevi de **anlatış** bilgisinin konusuna girer.

Söze katılan bu anlatış değeri de çeşitlidir :

a) Sözcüklerin temel anlamlarında bulunmayan coşkuları, istekleri, kuruntçları (niyetleri) ; konuşanın eğilimlerini, yargılarını açığa vurur.

b) Kimi sözcükler kullanıldıkları çevreleri ansıtırlar (Argo sözcükleri gibi).

Bunlardan başka her anlatışta bir **ikili görev** daha vardır :

1) **Düz anlatış.** — Esemeye uygun tanıtıcı anlatış : zihnimizde bulunan bilgileri, düşünceleri karşımızdakinin zihnine aktarmaya yarar.

2) **Duygusal anlatış.** — Düşüncelerimizi, çok kez, tepkiler yaratmak için iletiriz. Örneğin : "*seni seviyorum*" demek yetmezse bu tutkunun şiddetini : "*seni deli gibi seviyorum...*" gibi etkisi gittikçe artan birçok biçimlere baş vururuz (bkz. n° 481).

Bir örnek daha : "*düşmana hemen saldırın* !" komutu yeter görülmezse : "*Kutsal yurdumuza, namusumuza göz diken bu hainleri yok etmek gerek ; hemen saldırın, ileri* !" gibi bin bir çeşit duygusal anlatışlara yol açılır. Bu anlatışlarda konular, nesnelerin kavramsal ve soyut imgeleridir ; çünkü, sözcük nesnenin kendisi değildir. Onu, yani nesneyi bir ekrandan yansıtırcasına dolaylı bir biçimde

tanıtır. Oysa nesnenin kendisi sözden daha çok coşturucudur. Bu yüzdendir ki doğal olarak coşkularımızı, isteklerimizi, kurunçlarımızı, düşüncelerimizi ya da bir olayı anlatırken kendimizi ve dinleyicilerimizi ana kavrama — imge yoluyle olsun — daha çok yaklaştırmak için el, yüz, göz ve gövde imlerine ; vurgu ve tonun güçlendirici etkisine, her şeyden çok da sesin ve söyleyişin duygusal yaratıcılığına baş vururuz (bkz. n° 68, 69). Bu yardımcılar olmazsa dil, eseme çerçevesini aşmayan kuru bir anlatışlar dizgesi olurdu.

Söze, ayrıca, söylendiği yerin, anlatmayı gerektiren durumun, söyleyenin o andaki sağlığının, dinleyicilerin ; hatta zamanın ve daha birçok etmenlerin de izleri siner.

Görülüyor ki sözcükler belirli bir çevre ile, bir durumla değindikten sonra çeşnisini bulmakta, değerini kazanmaktadır. Bu uzun açıklamalarla şu sonuca varıyoruz : Her sözcükte — aşağıdaki şemada gösterildiği gibi — dört anlam öğesi birleşir :

Temel anlam	anlatış değeri
metnin kazandırdığı anlam	toplumun, yerin, olayların kattığı değer.

Bunların yanı sıra kişilere, durumlara göre anlamlarda bir değiş tokuş olur. Bu da **anlam kayması**'dır. (bkz. n° 331).

Bunların da, kendilerine göre, anlam değerleri büyüktür.

Bir örnek :

...Bu hal, O'nun sağlıcaklı zamanında, coşunca ta yüreğinin içinden gelen bir inanla okuduğu :

"Canımı canan eğer isterse minnet canıma
"Can nedir kim anı kurban etmeyim cananıma"

mısralarının, işte canlanmış bir örneği idi bu... O'nu ruhum kamaşarak bir daha gördüm.

ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI **(Ruşen Eşref Ünaydın.)**

473. SÖZCÜĞE ZAMANIN KAZANDIRDIĞI ANLAM. — Dil tarihi boyunca sözcüklerin evrimi, anlamca gelişip genişlediği görülür. Örnek olarak **konak** sözcüğünü inceleyelim : **Konmak** eyleminden, KON kökünden türemiştir. Bu kök eski kaynaklarda :

1) *Köp söğütge kuş konar* — *Körklüğ kişige söz kelir* =
Gür söğüte kuş konar — Güzel kişiye söz gelir.

örneğinde olduğu gibi Divanü Lûgat-it-Türk'te "kuş" **konmak** anlamındadır.

2) "*Budun kondu*" örneğinde göçten sonra oymağın bir yere konuşu biçimindeki kullanış da bugünkü gibidir.

Konak sözcüğünün, türeyişine göre anlamı : *kuşun ya da göçün* **konduğu** *yer*, **konma yeri** olmak gerekir (bkz. n° 189-I). Divanü Lûgat-it-Türk'te **konak** sözcüğü yoktur. Sonradan türediği düşünülebilir. Bu sözcük genişleyip gelişerek şu anlamları da kazanmıştır. :

1) Göçlerin, yolcuların konup geceledikleri yer ;
2) İki konak arasındaki uzaklık, yol ;
3) Araba ya da hayvanla bir günde alınan yol ;
4) Konak yerlerinde kurulmuş, yapı, han ;
5) Kentlerdeki büyük ve görkemli ev : *Vali konağı* ;
6) Devlet dairesi : *Hükümet konağı*...
7) Eskiden : a) saçtaki kepek, b) gözbebeğinde oluşan ak benek...

Her dilde sözcüklerin birçoğu böylece gelişip değişmiştir.

474. YAKIŞTIRMA. — Öz adı olmayan ya da bilinmeyen varlıklar, türlü yönlerden yakışan sözüklerle adlandırılır :

Uçağın *kanadı*, çantanın *gözü*, masanın *ayağı*, makinenin *kolu*...

475. SÖZCÜK KAYNAKLAR. — Uygarlığın ilerlemesiyle orantılı olarak her dil yeni sözcükler elde etmek, zenginleşmek için üç yoldan yararlanır:

1) Yabancı dillerden sözcük alma ;
2) Türetme (bkz. n° 168, 180, 210) ;
3) Bileştirme (bkz. n° 213, 215, 221).

Dedelerimiz, eski çağlarda Arap ve Fars dillerinden pek çok sözcük ve kural almıştı. Bu yüzden güzel dilimiz:

a) Aydınların, derin okumuşların bile güç anlayabileceği bir sökülmez dil durumuna gelmişti (bkz. n° 31).

b) Yabancı sözcükleri alıp kullanmanın kolaylığı, moda oluşu Türkçenin işlenerek zenginleşmesine engel olmakla kalmamış; öz Türkçe birçok sözcüğün unutulup gitmesine de yol açmıştır (bkz. n° 31-II). Bu gidişin kötülüğü ancak XIX. yüzyılın ortalarında sezilmeye başlandı. 1908'den sonra yabancı sözcüklerin, kuralların birçoğu atıldı. DİL DEVRİMİ ile de Türkçemiz özleşmeye, öz benliğine kavuşmaya doğru yöneldi. Bugün Arap, Fars sözcüklerini atmaya çalışıyoruz. Umalım ki onların yerlerini Batı sözcükleri doldurmasın.

476. SÖZCÜKLERDE ANLAM KERTELERİ. — Sözcüklerin, kullanıldıkları yerlere göre aldıkları anlamlar başlıca şu kertelerde görülür :

1) **Konuluş anlamı** : Her sözcüğün ilk anlamıdır.

2) **Kullanış anlamı.** — Sözcüklerin sözlüklerdeki anlamı ; birçok sözcüklerin konuluş ve düz kullanış anlamı (bkz. n° 427/2).

3) **Terim anlamı.** — Sözlük anlamlarından az çok kaymış bir sözcüğün bir bilim, bir sanat kavramına ya da bir araca ad olarak alınmasıdır ; örnek olarak *kök* sözcüğünü inceleyelim :

KÖK'ün birinci anlamı şudur : Bitkileri toprağa bağlayan, topraktaki besinlerin emilmesine yarayan örgenler.

Kullanışta, yakıştırma yoluyle, kimi nesnenin dibi anlamına da gelir : *Dişin kök* (bkz. n° 474).

Mecaz olarak soy sop anlamına kullanıldığı da olur. Bu anlam Divanû Lûgat-it-Türk'te de var : *Kökünğ kim* ? = Asline ne ; hangi boydansın?

Bunlardan başka, terim olarak :

a) Biyolojide, kimyada, matematikte **kök** sözcüğü birbirinden az çok ayrı kavramlar anlatır.

b) Dilbilgisinde, ekle yapılmamış ; yani türememiş ve bileşme yoluyle var olmamış sözcüğe **kök** denir.

c) Müzikte, sazları kurmaya yarıyan kulağa da **kök** denir.

4) **Mecaz anlamı.** — Sözcüğün kendi sözlük anlamından büsbütün kayarak başka bir sözcüğün yerinde kullanılmasıdır. Bu kullanışın anlatıma kattığı çeşitli değerleri belirtmek için birkaç türlüsünü görelim. Başlıcaları şunlardır :

a) Eğretileme (eski terimi : istiare).

b) Mürsel mecaz.

Sözcüklerin birçoğu, önceleri, somut bir varlığı adlandırmak için konmuştur ; somut addır (bkz. n° 127-II). Sonra yavaş yavaş değişerek soyut ad ve sıfat olmuştur.

Örnek olarak *tilki* sözcüğünü inceleyelim :

Bu sözcük Divanü Lûgat-it-Türk'te *tilki, tilkü* biçimlerindedir. Birkaç savda (atasözünde) geçmektedir :

Taygan yüğrüğenni tilkü sevmes =
Tazının yüğrüğünü tilki sevmez.

Bir tilkü terisin ikile soymas =
Bir tilki derisi iki kez soyulmaz.

Bir deyimde de **kız** yerine kullanılmıştır : Bir kadın doğurunca ebeden şöyle sorarlarmış :

Tilkü mü toğdu azu börü mü =
Kız mı doğdu yoksa kurt mu (= oğlan mı ?)

Bugün de *bir tilki avladık* tümcesinde *tilki*, bir av hayvanının adıdır ; sözlük anlamı da budur.

Bu yıl tilki modadır tümcesinde de (tilki postu) demektir.

Oysa *onun ne tilki olduğunu bilmezsin*, deyince *tilki*, sözlük anlamından kaymış olur ; *kurnaz, aldatıcı, düzenci* anlamlarına gelir.

Kurnaz sıfatı belli anlamındadır. Bunun yerinde kullanılan *tilki* sözcüğü, gizli bir benzetme yoluyle hayvanı imgede yansıtarak tümceye daha ince bir anlam ve canlılık katar. Böylece *tilki* sözcüğü somut varlığı anlatmaktan kayarak o varlığın en belirgin ırasını anlatmakla soyutlaşır.

Bu eğretilemeyi birçok yaratıklar ve nesneler için de yaparız : *karınca, eşek, aslan, odun...* sözcükleri sırasıyle *çalışkan, anlayışsız, yiğit, kaba...* sıfatları yerinde kullanılır.

Bu çeşit kullanışlar anlatıma derinlik, genişlik incelik ve imge değeri katar.

Bu konunun açıklanması için **benzetme**'den başlamayı yararlı bulduk.

477. BENZETME :

...Sert ve gürültülü bir ses:
— Davranma !
Diye çatladı. Kayadan kayaya çarpa çarpa nihayetsiz akislerle çalkanıp uzaklaşan bu sedada *insan başlarını olgun başaklar gibi eğen*, rüzgârlı bir ferman amirliği vardı.

(Hakkı Süha Gezgin.)

İtalik harflerle dizilen önermede insan başları, eğilme yönünden, olgun başaklara benzetilmiştir. Bu kavram : "*insan başlarını şiddetle eğen*" önermesiyle de anlatılabilir. Ne var ki imgede o denli canlı bir iz yaratılamaz.

Benzetme, anlatıma canlılık ve imge değeri katmak içindir. Ondan yazı dilinde de, konuşmada da sık sık yararlanırız.

Bir benzetmede dört öğe bulunur :

1) **Arslan** = benzetmelik (kendisine benzetilen) ;
2) **Kadar** = benzetme ilgeci ;
3) **Yiğit** (lik) = benzetme yönü ;
4) **Asker** = benzetilen

Benzetmeler her vakit böyle dört terimli olmaz. Anlatımda eksiklik bırakmadan öğeler düşebilir (bkz. n° 123) :

Arslan gibi asker : Benzetme yönü düşmüştür.

Arslan asker. Benzetme yönü de, ilgeci de düşmüştür. Benzetmenin en kısası budur. Sözce kısalmış ; anlamca daha kuvvetli, daha canlı olmuştur.

Meleğe benzeyen çocuk, arslanı andıran asker...
benzetmelerinde *benzeyen, andıran* ortaçları ilgeç görevindedir.

Bu çocuk meleğe benziyor. Asker arslana benzemeli.
tümcelerinde de benzetmeyi eylemler sağlamıştır.

478. EĞRETİLEME :

Krizantemler, çok güzel ama üstünde bulutlar, bu kadar devamlı ağlamasa!..

KIŞ (Cenap Şehabettin.)

Bulut ağlar mı ? "*Ağlamasa*" sözcüğü bulut'un insana benzetildiğini düşündürüyor. Tümce şöyle de olabilirdi :

Krizantemler, çok güzel ama üstünde bulutlar, yaslı insanlar gibi, bu kadar çok ağlamasa!..

İnsan = benzetmelik (kendisine benzetilen) ;
Bulut = benzetilen ;
Yaslı (lık) = benzetme yönü ;
Gibi = ilgeçtir.

Yukarıdaki örnek tümcede ilgeç ve yön bulunmadığı gibi, benzetmelik de düşmüştür.

Benzetmenin ana öğelerinden ; yani **benzetmelik**le **benzetilen**den birisi düşünce EĞRETİLEME olur.

Eğretilemelerde imge değeri, canlılık daha kuvvetlidir.

Eğilmiş arza kanar muttasıl kanar güller.

MERDİVEN **(Ahmet Haşim.)**

örneğinde yere eğilmiş gül ; göğsünden, yüreğinden vurulmuş birisini, bir yaralı yüreği imgede yansıtmıyor mu ? Hem de ne denli canlılıkla!..

Doğrusu şudur :

Akşama doğru saplar gevşer, pörsümüş güller baş aşağı döner, yapraklar tane tane dökülür.

Böyle denseydi imge değerinden, canlılıktan, güzellikten iz bulunur muydu ?

Bir de şu örneklere bakalım :

Bu meleğe bakınız. Sınırlarımızı arslanlarımız bekliyor...

Melek ve **arslan** sözcükleri sözlük anlamlarından kayarak **çocuk** ve **asker** sözcüklerinin yerlerinde kullanılmıştır. Benzetme ayırtısı da vardır, eğretilemedir.

Her eğretilemeden benzetmenin ana öğelerinden birisi düşmüştür. Buna göre eğretilemeler iki türlüdür :

1) **Açık eğretileme.** — Benzetilen düşer, benzetmelik kalır.

2) **Kapalı eğretileme.** — Benzetmelik düşer, benzetilen kalır.

479. YAYGIN EĞRETİLEME. — Yukarıdaki örnekler, açıklamalar, sözcüklerin eğretilenişini gösteridi. Kimi kez bir koşuk, bir güzel yazı baştan başa eğretilemelerden örülür. **Yaygın eğretileme** [temsilî istiare] diyebileceğimiz bu yapıtlarda iki anlam vardır :

1) Sözlük anlamlarının toplamından çıkan sonuç ki asıl söylenmek istenen bu değildir.

2) Bu düz söyleyişin altında gizlenmiş asıl anlam :

AT

Bin gemle bağlanan yağız at şaha kalkıyor ;
Gittikçe yükselen başı Allah'a kalkıyor.
Son macerayı dinlememiş varsa anlatın ;
Zaptetmek isteyenler o mağrur, asil atın
Beyhudedir her uzvuna bir halka bulsa da,
Boştur köpüklü ağzına gemler vurulsa da.
Coştukça böyle sel gibi bağrında hisleri,
Bir gün başında kalmayacaktır seyisleri.
Son şanlı macerasını tarihe anlatın ;
Zincir içinde bağlı duran kahraman atın
Gittikçe yükselen başı Allah'a kalkıyor ;
Asrın baş eğdi sandığı at şaha kalkıyor !..

(Faruk Nafiz Çamlıbel.)

a) Bu güzel koşukta şahlanan bir at anlatılıyor. Bu, düz anlamdır.

b) Kurtuluş Savaşı düşünülünce At'ın Türk ulusu yerinde kullanıldığı anlaşılır. *Şahlanmak, baş kaldırmak, seyis, gemler, halka, zincir içinde bağlı duran...* sözcüklerinin de hangi kavramların ve adların yerlerinde kullanıldığı açıklaşır.

480. MÜRSEL MECAZ. — Benzetmeden başka ilgilerle, bir sözcüğün başka biri yerinde kullanılmasıdır. Bu türlü kullanış çoktur. Birkaç örnek :

1) Bir nesnenin parçası söylenerek tümü anlatılmak istenir. Fazıl Ahmet Aykaç bir koşuğunda :

Marmara'da bir yelken
Uçar gibi neşeli...

diyor. *Yelken* sözü, tümün ; yani *yelkenli sandal, gemi* sıfat takımının yerini tutmaktadır.

2) Bir nesnenin tümünü söylemekle parçası anlatılabilir :

Vapur Üsküdar'a yanaştı. Üsküdar, büyük bir semtin adıdır. *Vapur*, bu semtin küçük bir parçası olan Üsküdar iskelesine, hatta bu iskelenin bir kısmına yanaşmıştır.

3) Kap söylenir ; içindeki anlatılmak istenir :

Sobayı yaktım. Yanan soba değil ; içindeki odun, kömür ya da gazdır.

4) Sonuç söylenerek nedeni düşündürülür :

Rahmet yağıyor, bereket yağıyor... Rahmet, bereket sonuçtur. "*Yağmur yağıyor*" denmek istenmiştir.

5) Soyut ad söylenerek somut varlık anlatılır :

Bu neticeyi Türk gençliğine emanet ediyorum.

(Atatürk.)

Gençlik = genç insan.

Bu kullanışın daha birçok türlüsüne rastlanabilir. Hepsi de sözü kısaltmaya, anlatımı kıvrımlarla çeşitlendirmeye, imgeyi uyandırmaya yarar.

481. ANLAMDAŞ (EŞANLAMLI) SÖZCÜKLER. — Diller, yüzyıllar boyunca gelişip zenginleşir. Sözcük sayıları birkaç yüzü aşmayan ilkel toplumlarda, birbirine benzeyen varlıkları bir adla tanıtmaktan başka yol olmasa gerek. Diller geliştikçe her varlık ayrı ad kazanmış ; kavramlar için de, nitelikleri sezildikçe, ayrı anlatım yolları aranmıştır. Bunu her alandaki işbölümü hızlandırmıştır.

Uygar ulusların dillerinde kimi varlıklar, kavramlar en ince ayırtılarına göre yakın anlamlı sözcüklerle, çeşitli yollarda anlatılabilmektedir. İşte böylece anlam yönünden birbirine eşit olan ; yani aynı şeyi anlatmaya yarayan sözcüklere ANLAMDAŞ, ya da EŞANLAMLI denir.

Bir deyimin, ya da bir sözcüğün kavrayış niteliğini, duygu değerini iyice belirtmek için en güzel yol, onu anlamdaşlarıyle karşılaştırmak, ölçümlemektir.

Geçmiş yüzyıllarda dilimize pek çok Arap, Fars sözcüklerinin dolması yüzünden Türkçemiz, anlamdaşları pek bol bir dil olmuştu. Hemen her varlığın biri Türkçe, biri Arapça, biri Farsça olmak üzere en az üç adı vardı :

Su, mâ, ab ; baş, re's, ser ; anne, valide, üm, mader...

Sıfatlar ve başka sözcükler de böyledir.

Kimi kez Arapça ve Farsça'dan birkaç anlamdaşın birden alındığı da olur:

Güneş, şems, mihr, aftap, hurşit...
Yıldız, necm, kevkep, ahter, sitare...

Bu yabancı sözcüklerin alınmasında hiç bir anlatım değeri düşünülmemiştir. Gösteriş için, bir de aruz ölçüsü için kullanılan bu sözcüklerin pek çoğu konuşma diline, halk ağızlarına girememişler ; dilimizde yerleşememişler ; bugünkü Türkçede büsbütün atılmışlardır. Onun için bunları tam birer anlamdaş değerinde görmemek de yerinde olur. Ancak yerleşmiş gibi olanlar anlamdaş sayılmalıdır. Çünkü duygu ve imge değerinde hiç bir ayırtı olmadan bir kavramın iki anlamdaşla anlatıldığına hemen hemen rastlanmaz. Gerçek olan şudur : Bir dilde birbirine her bakımdan tam eşit sözcükler, deyimler bulunmaz ; aralarında, küçük de olsa, ayırtılar sezilir :

Ak'la **beyaz** (Arapça), **kara** ile **siyah** (Farsça) tam anlamdaş gibi görülür. Bunların bile aralarında kullanış ayırtıları vardır :

Alnı açık, yüzü ak deyiminde **ak** sözcüğü yerine **beyaz**'ı kullanamayız :
Alnı açık, yüzü beyaz...
Deyimdeki derin anlamdan iz bile kalmıyor.
Ak saçlı, ak sakallı... tümlemeleri ;
Beyaz saçlı, beyaz sakallı tümlemelerinden daha çok saygı ve kutsallık sezdirir.

Beyaz elbise, beyaz gömlek yerine *ak elbise, ak gömlek* diyemeyiz. *Kara kaşlı, kara gözlü* yerine de *siyah kaşlı, siyah gözlü* denmiyor. Buna karşılık *siyah saçlı* yerine *kara saçlı* denmez.

Yüzü ak olsun ! duasında da **ak** değişirse, anlam büsbütün kaybolur.

Kara ile **siyah** da tıpkı böyledir. Hatta *kara taş* tümlemesiyle *siyah taş* arasında da ayırtı vardır. *Kara taş* sertlik, irilik sezgisi uyandırmaktadır :

Koşan elbet varır ; düşen kalkar ;
Kara taştan su damla damla akar,
Birikir, sonra bir gümüş göl olur ;
Arayan, Hakkı en sonunda bulur...

(Tevfik Fikret.)

Tarihimizde **kara** sıfatıyle anılan bir hayli ünlüler var. Esmer oldukları halde **esmer** değil ; **kara** denmesi dikkate değer. Hepsinde de sertlik, güçlülük, yiğitlik anlamı sezilir :

Çandarlı Kara Halil Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Kara Cehennem, Pehlivan Kara Ali, Kara Fatma...

Anlatış Bilgisi, önce kavramlara önem verir ; sonra da bu kavramları anlatmaya yarayan anlamdaşlar arasındaki ince ayırtıları çözümleyerek belirtmeye çalışır. Böylelikle de dilin daha doğru, daha düzgün kullanılmasını sağlar. Örnek olarak :

SEVİNÇ kavramını söylemeye yarayan anlamdaşların hemen akla gelenlerini sıralayalım :

Seviniyorum, pek memnunum, mutluyum, sevincim sonsuzdur, saadetime sonyok, (görünce, duyunca) *içim titredi, içim içime sığmıyor, içimde sevinç çağlıyor ...*

Son tümceler, öncekilere göre, gönülde, imgede daha dokunaklı, daha canlı izler bırakacak niteliktedir.

Cenap Şehabettin "sesini duydukça, seni gördükçe sevinirim" kavramını şöyle dile getiriyor :

Sesin işler gibi bir şuh kanat gamlarıma,
Seni gördükçe olur kalbim uçan kuşlara eş...
Gün batarken sanırım gölgeni bir başka güneş :
Sarışınlık getirir gözlerin akşamlarıma.

Doğuyor ömrüme bir yirmi sekiz yaş güneşi,
Bir kuş okşar gibi sen saçlarımı okşarken.
Koklarım ellerini, gülleri koklar gibi ben !
Avucundan alırım kış günü bir yaz güneşi.

Seni zambak gibi gördükçe açık pencerede,
Gül açar bahtımın evvelki hazanlık korusu.
....

Anlamdaş sözcüklerin, deyimlerin kullanış ayrılıklarını iyice gösteren etmenlerden birisi de nezaket, kibarlık ve ince konuşma isteğidir. Büyüklerin yanında, herkesin karşısında söylenmesi ayıp sayılan şeyler ya kapalıca anlatılır, ya da daha az ayıp sayılan anlamdaşlarıyle söylenir.

Anlamdaş eylemlerden bir örnek :

Demek, söylemek, konuşmak, ağıza almak, telaffuz etmek, hitap etmek, eyitmek, anlatmak, açıklamak, demeçte bulunmak...

Bunlardan her birinin anlam ayırtısı, kullanış ayrılığı açıktır. Hatta pek yakın olan **demek**'le **söylemek**'te bile, birçok yerlerde, kullanış ayırtısı var :

Peder, baba demektir.
tümcesinde "demektir" yerine "söylemektir" kullanılamaz.
Demek ki böyle düşünüyorsunuz
tümcesinde "söylemek" olmaz.

— *Babacığım, yarın okulumuz açılıyor, dedim.*
tümcesinde "*söyledim*" yakışmaz.

KONUŞMAK'ta karşılık anlamı var.

AĞIZA ALMAK'ta kötüleme ayırtısı vardır :

Bu sözü bir daha ağzınıza almayınız.

TELAFFUZ ETMEK, sadece sözcüklerin seslerini belirterek ağızdan çıkarmaktır.

HİTAP ETMEK, daha çok, bir topluluğa belli ses ve jestlerle söylemektir.

EYİTMEK de demek, hitap etmek anlamlarındadır ; eskimiştir. Yalnız eski metinlerde rastlanır. Dirilmek üzeredir.

ANLATMAK, uzun uzun söyleyerek, kanıtlar göstererek açıklamaktır.

AÇIKLAMAK, kapalı ve gizli bir konuyu, bir anlatımı açarak söylemek ya da yazmak...

DEMEÇTE BULUNMAK, (Devlet büyükleri, yüksek mevki sahipleri) resmî tutumla ve bu tutuma yakışır bir eda ile söylemek...

Bunları birbirlerinin yerinde kulllanırsak ya yadırganır, ya da anlamda değişiklik olur. Orta bir toplantıda bir şeyler söylemeye başlayan birisi için :

— *Durun bakalım, arkadaşımız demeçte bulunuyor ; onu dinleyelim...* denirse *demeçte bulunuyor*, sözü tümceye alay anlamı katar.

Böylece anlamdaşların değişik ayırtılarından yararlanmakla anlatıma çeşitli incelikler ve zenginlikler kazandırılır.

482. KARŞIT ANLAMLI SÖZCÜKLER. — Sözlüklerde, dil açıklamalarında sözcüklerin anlamdaşlarına baş vurulduğu gibi tam tersini anlatan sözcüklerden de yararlanılır :

Ak, beyaz'ın anlamdaşıdır ; karşıt anlamlısı **kara**'dır.

Karşıt anlamlılardan birkaç örnek :

İyi - kötü, çalışkan - tembel, güzel - çirkin, akıllı - deli, sert - yumuşak, haylaz - uslu, yaşlı - genç...

483. SESTEŞ SÖZCÜKLER. — Birçok sözcükler, tarih boyunca anlam değiştirmişlerdir ; konuluş anlamları artık unutulmuştur. Ne var ki dil tarihçileri, daha çok, türemiş sözcüklerin değişen ya da unutulup giden anlamlarını araştırmalarla elde edebiliyor ; aralarında halkalar kurmayı başarıyorlar. Yavaş yavaş değişen kimi sözcüklerin, TÜREME anlamıyle bugünkü anlamları arasında artık ilgi kalmamış gibidir:

I. DOLU sözcüğünü inceleyelim :

Divanü Lûgat-it-Türk'te **tolı** biçimindedir (tolmak'tan) :

Bulıt örüp kök örtüldi =
Bulut türeyip gök örtüldü
Tuman türüp tolı yagdı =
Duman toplanıp dolu yağdı.

Bir örnek daha :

Agdı bulıt kükreyü
Yagmur tolı sekreyü
Kalık anı ügreyü
Kanca basır belgüsüz

Bugünün diliyle :

Yükseldi bulut kükreyerek
Yağmur dolu koşarak
Hava onu sürerek
Nereye gider belli olmaz.

Dolu sözcüğü :

1) **Dolmak** eyleminden **-i** ekiyle türemiştir (bkz. n° 196). *Dolmuş* ya da *doldurulmuş* anlamında sıfattır. Asıl türeme anlamı budur.

2) Bir kabın içini dolduran nicelik anlamında ad olmuştur :

Bir bardak dolusu, bir avuç dolusu.

3) İçki kadehi, içi dolu içki kadehi (bu anlam XIX. yüzyıla dek yaşamıştır):

Böyle deyüben *dolular* içtiler
Hep Cihanşah'a saçular saçtılar.
(Camaspname XV.)

Doldurdu bize bir *dolu* sundu.
(Pir Sultan Abdal XVI.)

4) Yağan buz taneleri :

Dolu yağıyor. Dolu ekinleri bozmuş...

Birinci maddedeki sıfatla dördüncü maddedeki ad arasında artık bağ yoktur. Hele 3. 4. anlamlar büsbütün ayrıdır. Yalnız yazılışları ve söylenişleri birdir.

II. ARTIK sözcüğü de böyledir :

1) **Artmak** eyleminden türemiştir ; **artmış** anlamında sıfattır.

2) Fazla, ziyade anlamlarında sıfatır ; **eksik** karşıtı :

Divanü Lûgat-it-Türk'te **artuk** biçimindedir :

Ortak erden artuk almas =
Ortak ortağından artık olmaz.

Yogurkanda artuk adhak kösülse üşiyür =
Yorgandan artık ayak uzatılsa üşür.
...Gelin oğlanı babasına kovlayalım. Ola kim öldüre. Yine bizim izzetimiz anın babası yanında hoş ola, *artık* ola...
(Dede Korkut.)

3) Yenip içildikten sonra kapta kalan, geriye kalan anlamında sıfat: *Artık su.*

4) Böylece geriye kalan nesne anlamında ad: *Yemek artıkları, kumaş artığı.*

5) "Başka" anlamında sıfat:

Sekiz uçmak hurisi bezenip gelir ise
Senin sevginden *artık* gönlüm kabul etmeye.
(Yunus Emre XIII - XIV.)

Haktan *artık* nesneye tapmadılar
Tuttular doğru yolu sapmadılar.
(Âşık Paşa XIV.)

Birdir Allah andan *artık* Tanrı yok.
MEVLİT **(Süleyman Çelebi.)**

6) **Yetişir**... anlamında belirteçtir:
Artık buna dayanılmaz. Artık insaf !..

7) **Onun için öyle ise**... anlamlarında bağlaçtır:
Vakit geldi ; artık gidelim...

Birinci maddedeki sıfat anlamıyle son maddedeki bağlaç arasında bir anlam ilgisi bulmak güçtür. Bunlar da sesteş olmuştur.

III. Kökteş olmayan ; ayrı birer kök olan sesteş sözcükler de vardır:

YÜZ = Bir nesnenin yüzeyi: *Suyun yüzü.*
YÜZ = Çehre: *Çocuğun yüzü.*
YÜZ = eylem, buyurma kipi: *Denizde yüz.*
YÜZ = eylem, buyurma kipi: *Koyunu, kuzuyu, deriyi yüz.*
YÜZ = 100.

KARA = Siyah,
KARA = Denizle örtülü olmayan yer.

YAŞ = Islakça,
YAŞ = Yaşanmış yıl.

Türkçe sesteşlerin çoğu yazılışları bakımından da birdir ; yani "homonyme"ler "homographe"tırlar.

IV. Ayrı harflerle yazıldıkları halde söylenişleri birbirine pek yakın olan sözcüklerden örnekler:

1) *Ad* (isim): *Çocuğun adı* ;
At (bilinen hayvan): Koşu atı.

2) *Öğle* (zaman adı): *Öğle vakti...*
Öyle (im sözcüğü): *Öyle söylüyor* ; *öyle olsun...*

3) *Eğer* (koşul belirteci): *Eğer dediği doğru ise...*
Eyer (binek hayvanlarının sırtına konan oturmalık): *Atın eyeri...*

4) *Yedmek* (çekip peşi sıra götürmek, yedeğinde götürmek) ;
Yetmek (bir işi görebilecek nitelikte olmak).

5) *Gurup* vakti öğrenciler *grup* halinde geçiyorlardı...

6) Söz epiklerinden "cığa"lar da ses benzerliklerinden yararlanılarak yapılır:

Kuleden
Ses geliyor *kuleden*
O kaş o göz değil mi
Beni sana *kul eden* ?
(Bir mani.)

484. ÇOK ANLAMLILIK. — Kuramsal olarak: "*her kavram için bir ad, bir sözcük ; her ad, her sözcük için bir anlam vardır*" yargısı öne sürülebilir. Oysa her dilde birçok sözcüklerin değişik anlamlarda kullanıldıkları görülür. Bir sözlük açılınca her sözcüğün üç beş, on,... anlama geldiği gözden kaçmaz. Bu değişik anlam sayısı kimi kez kırkı, elliyi aşar ; daha çoğa varanlar da bulunur. Hatta karşıt anlamlarda kullanılan sözcükler de vardır. Bu oluşta türlü etmenler düşünmek gerek: Yüzyılların etkisi, benzetişler, anlatım yolu bulma güçlüğü gibi daha birçok nedenler:

TOP sözcüğünü örnek alalım:

1) Divanü Lûgat-it-Türk'te TOPIK sözcüğünün kısalmışı olarak gösterilmektedir ve çevgenle vurulan bir oyun aracıdır. Bugün de birinci anlamı yuvarlak biçimli nesne, oyun aracı: *Ayak topu, el topu...*

2) Benzetiş yoluyle: *Kantarın topu,* duvar saatının topu, tabancanın topu, kar topu...

3) *Top ağaç, top çehre, top kandil...* sıfat takımlarında yuvarlaklık ancak benzetme ilgisinden doğmuştur.

4)) *Kumaş topu, bir top kâğıt, iki top ipekli...*
Benzerlik kavramı bir hayli siliktir.

5) Şunlarda anlam ilgisi daha da uzaklaşıyor:

a) Top gibi yuvarlak nesene - gülle - atan silâh (bugünün mermileri tam yuvarlak değildir).

b) Deyimlerde anlam büsbütün değişiktir: *Top atmak* (iflâs etmek), *top top* (öbek öbek), *top yekûn* (hepsi birden), *topu topu* (hepsi), *topun ağzında* (tehlikede), *top gibi* (dinç), *top gibi patlamak* (şaşartıcı haber, birden ortaya çıkmak),

altın topu, nur topu (çocuk), *topuna birden* (hepsine birden, çatış ayırtılı), *toplu para, topa tutmak*...

Hele TOP sözcüğünden türemişler : *Topaç, topçu, topçuluk, topak, toparlak, toplamak, toplaç, toplam, toplama, toplantı, toplanık, toplanmak, toplaşmak, toplatmak, toplu* : 1) Topu olan, 2) Hep bir arada, 3) Düzenli, derli toplu, bir arada, 4) Vücutça dolgun...), *topluluk, toplum, toplumcu, toplumculuk, toplumdaş, topluca, toplumlaştırmak, toptan, toptancı, toptancılık, topur, topüt, topuz. topuzlu*...

Bileşikleri de bir haylidir : *Topaltı, topatan, topçeker, topluiğne, toplardamar, toplumbilim*...

Birinci anlamıyle *topık*'tan başkaları Divanü Lûgat-it-Türk'te yoktur.

Bu gelişip genişlemeler *baş, göz, el, kesmek*... gibi birçok sözcükte izlenince daha zengin örneklerle karşılaşılır.

Sözcüklerin böyle dallanışları, yalnız dilin söz haznesini zenginleştirmekle kalmaz. Anlatıma kökün imgelenmesinden doğan bir anlatış değeri de katar, kazandırır.

485. SÖZCÜKLERİN YİTİŞİ, UNUTULUŞU. — Türlü değişmeler arasında kimi anlamlar unutulup gider, yiter. Birçok sözcüklerin de büsbütün unutulup yittikleri, öldükleri pek çok görülmüştür. Eski bir sözlüğün herhangi sayfası açılınca, bugün kullanılmayan, bilinmeyen sözcüklerle karşılaşılır. Bunların çoğu ölü sayılır :

Divanü Lûgat-it-Türk'te "*Düşman yüzünden ulus arasına düşen ürküntü; telâşla kalelere, sağınaklara kaçışırlar*" anlamına gelen iki kökteş var : **ürkün, ürkünç**

b) XVI. yüzyılın başlarında Farsça'dan dilimize çevrilmiş bir sözlükte **ürkü** sözcüğü vardır. Ürkmek eyleminden türemiş olan bu sözcüklerin üçü de — bugün Türkçemizde karşılığı bulunmadığı için Frenkçeden alıp kullandığımız — **panik** sözcüğünün yerinde kullanılıyormuş :

Ol ile ürkü düştü ol çeriden
Ki korkmuşlardı anlar ileriden.

(Şehname Tercümesi XVI.)

Yabancı sözcükler girdikçe unutulup giden değerli sözcüklerimiz sayılamayacak niceliktedir. Bunlardan bir tanesi de EPİK'tir. Hüseyin Kâzım Kadri'nin Türk Lûgati'nde bu sözcük "sanat" karşılığıdır. Derleme dergisinde görüyoruz ki EPİK sözcüğü Edirne'de, Eskişehir'de derlenmiştir. Uygurca'da sanatkâr'a EPİKLİ deniyormuş. Çok gerekli bir kavramı karşılayabilecek olan EPİK'in dirilmesi ne büyük kazanç olacak. Evire çevire ancak **sanatçı** diyebildiğimiz sanatkâr'a da EPİKMEN ne güzel karşılık olur !

II
ANLATIŞ (bilgisi)

486. Anlatışın tinsel ırası aydınlandıktan sonra dilbilimciler, onu duyguların belirtisi sayarak gittikçe artan çaba ile incelemeye koyuldular. Şiirde ses güzelliğinin, içe seslenişin, ölçü ve uyaktan çok, söz örgüsünde olduğu; anlatışa sinen, sindirilen duygunun önemi anlaşılırken dilbilimciler, sözlüklerin tanımlarını dar buldular; anlam sınırlarını zorladılar. Söz öbeklerinin, tümcelerin sözlük anlamları üstünde — çok kez bu anlamlardan daha önemli — duygu ve imge değerleri görmeye, bulmaya, aydınlatmaya çalıştılar. Diller, iç zenginliklerini bundan sonra gösterdi. Anlaşıldı ki içten kaynayan duyguların itişiyle çıkıveren her sözcüğün, her tümcenin — dilbilgisi kurallarını biraz incitse, geleneklere bağlı diliciyi birçok yadırgatsa bile — iç zenginlikleri, dış pürüzlerini örtecek niteliktedir. Bir devrik tümce, hatta dağınık birkaç söz kırıntısı — yerinde kullanılınca — kurallı, ağır başlı tümcelerden daha dokunaklı olur ; imgede derin izler yaratır. Böyle olması biraz da doğaldır :

Kimi kez söyleyenin dahi nedenini kestiremediği, tanımlayamadığı, açıklayamadığı, önüne geçemediği birtakım sözler ağızdan fırlar. Bunlar bilinçaltından süzülüp gelmişlerdir. Anlamca cılızdırlar. Kurallara uygunlukları çok su götürür. Buna karşılık duygu ve imge değerleri ölçüye sığmaz. İşte XIX. yüzyılın sonlarından bu yana dallanıp gelen söz sanatlarının kaynağı!

Anlatış bilgisinin ana konusu, söze sinen, sindirilen duygu ve imge değerleridir. Konuşma diliyle daha çok ilgilenir.

487. KULLANIŞ ALANINA GÖRE DİLİN ÖZELLİĞİ.— Toplumsal ortamlara ve bilim türlerine göre genel dil çeşitli özellikler gösterir (bkz. n° 16).

Konuşma dilinin ; konuşan kişilerin kültür ve eğitimlerine, konuşulan yere, konuşma konusuna ve daha birçok nedenlere göre nasıl değiştiğini her gün görmekteyiz.

Yazın türlerindeki bu değişiklik pek belirgindir : Bir oyunla bir denemenin; bir söyleşi ile bir öykünün, bir söylevin anlatılışı birbirine benzer mi? Hele bilimler : Bir mühendis, hukukçunun; bir hukukçu, tıbbın dilini bütün açıklığıyle anlayabilir mi? Bilim ve teknik dilleri, her dalın kendi terimleriyle kendi kullanış anlamlarına dayanır.

Her sözcüğün anlam değerini, içinde bulunduğu metin verir.

Sözlük anlamlarının üstünde başka değerler aramak ; bu anlamlara incecik sezgiler, duygular, imgeler, coşkular eklemek başarısını ancak yazın dilinde görürüz. Konuşma dili bu bakımdan daha da canlıdır, denilebilir :

Tepem attı, cinler başıma toplandı... gibi sert deyimler ve

Merkez-i hâke atsalar da bizi
Kürre-i arzı patlatır çıkarız !

(Namık Kemal.)

Ne mutlu Türk'üm diyene !

(Atatürk.)

gibi keskin anlatışlar bilim ve teknik alanında bulunmaz.

488. SÖZÜN TOPLUM BİLİNCİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ. — Her söz zihinlere girer. Yinelenen sözler her defasında biraz daha derine sinerek ruha yerleşir. Okullarda çocuklara sık sık okutulan öğütsel sözlerden umulan budur. Bizim ilkokullarımızda ulusal sevgiyi perçinlemek için söyletilen : "*Türküm, doğruyum, çalışkanım...*" tümceleriyle çocuğa üstün değerler kazandırmak amacı güdülmektedir. Ulusal marşların etkisi de bundan başka değildir.

Bunlar bireyler gibi toplumun - daha çok toplumun - ruhunda yerleşir, güçlenir, etkili olur. Bu gerçeği kavrayan ünlü İngiliz yazarı H. G. Welles, dilimize de Cihan Tarihinin Umumî Hatları adıyle çevrilen kitabında birinci dünya savaşının etkenlerini sıralarken şunu da gösterir : Alman ulusal marşındaki "*Deutschland über alles = Almanya her şeye üstündür*" kavuştağının yinelenmesini ; Alman halkının bunu söyleye dinleye bağnaz ve kaba bir ulusçuluk doğrultusunda yetişmesine bağlar.

Her söz zihinlere girer. Sözün anlam gücüne, bulunduğu sözcükler arasındaki örgüye, söyleyen kişinin etkinliğine, yerin ve zamanın uygunluğuna, söyleyişin, sesin, vurgunun ve tonun etkisine göre bilinçlerde silik, belirgin, derin, pek derin, yaşamlar boyunca unutulmayacak, ölüm korkusunu silecek izler bırakır. Demek her sözün etkisi bu etmenlerin güçleriyle orantılıdır. Bu etmenlerin hepsini toplayan bir güzel örnek :

Dumlupınar savaş alanı... Daha kan ve duman tüterken, dağ taş silâh sesleriyle inlerken ; savaşı kazanmanın, yurdu kurtarmanın taze coşkuları yüreklerde çağlarken bir kağnı arabası üzerine çıkan Ulu Kahraman Mustafa Kemal'in: "*Ordular, ilk hedefiniz Akdeniz'dir, ileri* !" komutundaki anlam ve etki engiliği her türlü anlatım gücünü aşar. Bu etkiyi ve etkinliği gereği gibi anlatmaya kimsenin gücü yetmez. Bu altı sözcüğün hiç biri artık sözlüklerin tanımları sınırında değildir ; her biri ruhlara birer alev gibi, birer şimşek gibi girmiştir. Dört günlük geceli gündüzlü ölüm kalım savaşlarında yorgun, bitkin düşmesi gereken ordular bu altı sözcüğün verdiği hızla İzmir'e akmışlardı. Dokuz günden daha az bir

zamanda, hem de yaya olarak... Bu alev ; yorgunluk, açlık, susuzluk gibi gövdesel gereksinmeleri ; ölüm korkusunu öyle silmiştir ki bu koşuda yorulup yollarda kalmış, bölüğünden ayrı düşmüş kimseye rastlanmamıştır.

Doğu mitolojisinden de bir örnek verelim :

Musa, Tanrı'sıyle konuşmak üzere Tur'a çıkıyordu. Düşkün bir kişi yolunu kesti :

— Ya Musa, yaşlıyım, bitkinim ve çok yoksulum. Bir dua öğret, okuyup şu yoksulluktan, biraz olsun, kurtulayım.

Musa, duayı öğretti. Ayrıldılar. Günler sonra karşılaşınca :

— Ya Musa — dedi düşkün kimse — öğrettiğin duayı dilimden düşürmedim. Durumum gittikçe kötüleşti. Demek ki dua yalanmış, yanlışmış...

— Hayır, dua doğrudur ; fakat ağız o ağız değildir,.

489. SÖYLEYİŞİN ETKİSİ. — Söze duygu değeri katmanın en güçlü yollarından biri, belki de birincisi **vurgu, ton, ses** ve **söyleyiş** özelliğidir (bkz. n° 61 v.s. 67, 68, 69).

490. DİLBİLGİSİ, DİLBİLİM. — Dili kavrayış ve anlatış bakımından dilbilgisi ile dilbilimin tutumları birbirinden ayrıdır :

Dilbilgisi, sözcükleri teker teker incelerken, onları bir eseme çerçevesi içinde bölüklere ayırırken, en küçük ek ve takılarının görevlerini belirtmeye çalışarak bir çeşit dil atomculuğu yarattığını ileri sürerken; dilbilimci anlatışla, anlatışın tümüyle uğraşır. Sözcükleri, tümceleri tanımlayıp bölümlere ayırmaya değil ; kavramların çeşitlerini, duyguların ne denli ince, imgelerin ne denli derin olduklarını göz önünde tutar ; bunların her birine en yakışan sözcüklerin, tümcelerin hangileri olabileceğini belirtmeye çalışır.

Başka bir deyişle, dilbilimci, dili olduğu gibi ele alır. Anlatım araçlarının parçalarına değil ; tümün anlatış yeteneğine önem verir. Dilbilimcinin birinci amacı, anlam birimlerini, kavramları ve bu birimlerle kavramlar arasına sindidirilen duygu ve imge değerlerini gözlem altına almaktır.

Son yüzyıllarda doğan **dilbilim**'in tutumu şöyledir :

Dilbilimci dildeki eğilimleri belirtmek ; dil olaylarını, kendi yöntemlerine dayanarak açıklamak ister ve bunu yeter bulur. Böylelikle, kurallarının kesinliğine güvenen ve onları her şeyin üstünde tutan gramerciden ayrılır.

Bilimsel yöntemlerle işlenen dilbilim başkadır ; kuralcı dilbilgisi başka şeydir : Biri bilim, öbürü kurallar tümüdür.

Dilbilimciye göre : dilbilgisi, pratik ve sınırlı bir uygulamadır ; bir bilim değildir. Dilbilgisi anlayışıyle doğru - yanlış çelişkisi aşılamaz. Dilbilgisi, dili

değişmez kalıplar içinde tutuklamak eğilimindedir. Onu korumak isterken mumyalaştırmaya yönelir. Ne var ki dil, bu kurallardan daha güçlüdür ; kuralları aşarak, kalıpları parçalayarak kendi iç yapısıyle, toplum yapısının çizdiği evrim yolunu izler. Onun için dilbilgisi, pratik amaçlardan sapmamalı; dilbilimle çatışmaktan sakınmalı ; direngen olmamalıdır.

Tek çıkar yol, dilbilim anlayışını benimseyerek onun sunduğu yöntemleri uygulamaktır.

Bu uygulamanın ışığı altında dilbilgisi alanında bir devrim yapmak zamanı da gelmiştir.

Doğal olan da budur :

Konuşmaya ilk başlayan çocuk öğrendiği her sözcüğün bölüğünü, çözümünü değil ; hangi varlığı, hangi isteği, hangi duyguyu anlatmaya yaradığını kavrar. Biz de sözcükleri teker teker değil; öbekler, tümceler içinde değerlendirerek konuşuruz. Denebilir ki hiç bir sözcük şu yardımcıları olmadan gerçek anlamını vermez :

a) Söylemenin nedeni ;
b) Söylendiği yer, zaman ;
c) Koşullar ;
ç) Söyleyenin durumu ;
d) İçinde bulunduğu tümce ya da öbeğin örgüsü...

Bu yardımcı etmenlere daha başkaları da katılabilir. Söze düşünce, duygu, hatta müziksel değerleri kazandıran bu örgüdür.

Anlayışımız da böyledir. Herhangi bir söz öbeğinin ya da tümcenin sözcüklerini teker teker değil ; tümünü birden kavrar ve anlarız. Onun için **anlatış bilgisi**nin uğraşma alanı ekler, takılar, sözcükler değil ; söz öbekleri, tümcelerdir. Anlatım birimleri ve söz öbekleri içinde en önemlisi **deyim**lerdir (bkz. n° 492). Konuşurken, çok kez, kendiliğinden doğuveren deyimler, sözlerimizi çeşitli duygularla, imgelerle renklendirir ; canlı konuşuruz. Yazılarımız, çok kez, böyle olmaz. Nedeni şu : Yazarken düşüncenin, esemeli düşüncenin etkisi altında bulunuruz. Sözlük anlamlarının sınırından kendimizi kolayca kurtaramayız. Yazarlarımız içinde bu esemeli düşünceden, az çok, sıyrılabilenler, kalemlerini konuşma doğallığına, bağlayabilenler yok değildir : Ahmet Rasim, Hüseyin Rahmi, Ömer Seyfettin, Refik Halit, Sait Faik, Yaşar Kemal, Orhan Veli Kanık, Cahit Sıtkı Tarancı, Ataç... Sayılarının daha çok artmasını dilediğimiz bu sanatçıların dillerindeki çekicilik, bu yeteneklerinden doğmaktadır.

Görülüyor ki deyimler, bu ata armağanları, duygusal anlatımın en değerli öğeleridir.

Bunu iyice açıklayabilmek için konuyu biraz genişletmek gereği karşısındayız:

TÜRKÇE'NİN ÖZELLİKLERİ

491. DİLLERDE ÖZELLİK. — Her dilde birçok takım ve söz öbekleri vardır ki bunların gerçek anlamlarını, yapılışlarını, nasıl ve niçin yaratıldıklarını o dillerin kuralları açıklayamaz. Dil bilginleri bunları o dilin özelliği sayarlar ve dilbilgisi bakımından açıklanmalarını, çözümlenmelerini gerekli bulmazlar.

Bunlar atalardan kalmadır ; klişeleşmiş, değişmez olmuştur.

Atalardan kalma bu değişmez söz öbeklerini üçe ayırabiliriz :

1) Deyimler (bkz. n° 490, 492) ;
2) Atasözleri (bkz. n° 495) ;
3) Söylenceler (bkz. 496).

492. DEYİM. — Her dilde, kuruluş anlamları sözcüklerin düz anlamlarından başka olan, kalıplaşmış birçok öbekler ve takımlar vardır. Anlamları ve yapılışları kurallara bağlanamayan, açıklanması için derin incelemeler isteyen ; incelenmemesi daha doğru olan ; yapısını değiştirmeden, çok kez, başka dile çevrilemeyen bu kalıplaşmış takımlarla söz öbekleri de Türkçenin özelliklerinden sayılır. Bu çeşit takımlara, öbeklere **deyim** adı verilir.

Her deyim, bir kavramı değişik yollarla söyleyebilmek için kurulmuş özel bir anlatım kalıbıdır (bkz. n° 490).

Diller eskidikçe, yani uzun ve zengin geçmişlerinde iyice işlendikçe deyimlerin sayısı ve anlatım değeri artar.

Türkçede deyimler çoktur. Hepsi derlenmediği için sayısı bilinemiyor. Birkaç heveslinin derlediklerine bakılınca dilimizin deyimce de zenginliği anlaşılıyor. Birkaç deyim :

Yüz suyu dökmek, eli bayraklı, eli uzun, dört gözle beklemek, ele avuca sığmamak, gökte arayıp yerde bulmak, aşağı yukarı, kulak asmak, çam devirmek, pot kırmak, ağır başlı, ağzı bozuk, yüzü ak, kara gün, alnı açık, önünü almak, alnını karışlamak, ana baba günü, ön ayak olmak, sağlam ayakkabı değil, bir dediğini iki etmemek, yerinde yeller esmek, evlere şenlik...

Deyimler belli kişilerin değil ; toplumun malıdır, atalardan kalmadır. Bir sözün deyim sayılması için :

1) Kendisini kuran sözcükler, konuluş ve yapılış anlamlarından, az çok, sıyrılmış olmalı ;

2) Böylece sözlük anlamlarını düşündürmeyen toplu bir anlam vermelidir: *Bu çocuk ele avuca sığmıyor* tümcesini söyleyen de, işitip okuyan da *ele avuca sığmamak* sözcüklerinin konuluş anlamlarını düşünmez. Bundan topluca şu anlamı çıkarır : *Bu çocuk yaramazdır* ; uslandırılamıyor.

3) Deyimlerin aynı anlamda kullanılması ; biçimce klişeleşmesi, kalıplaşması ; yani değişmez olması ana koşullarından biridir. Bununla birlikte deyim klişelerine — söze yeni bir duygu ya da imge esintisi katmak için — az çok dokunulabilir :

> Yıllardan beri gidip görmediğim Paris caddelerini, bahçelerini, Sen nehri kıyılarını filmlerde seyredince çocuk gibi seviniyor, pek tatlı yürek çarpıntıları duymuyor muyum ? Sinema o itibarla tam hasret kavuşturan sayılmasa da *hasret bastıran*dır : yüreğe az çok su serper.
>
> **(Refik Halit Karay.)**

Yazar, *safra bastırmak* deyiminden yararlanarak : *hasret bastıran* demekle bir anlam inceliği elde etmiş oluyor.

Deyimlerin nasıl doğduklarını araştırmak hem zevkli, hem de dil ve toplum bakımından yararlı olacaktır.

Kimi deyimleri öykücüklere (fıkralara), tarihsel olaylara bağlamak isteyenler var ; bunlardan iki örnek :

I. "*Hoşafın yağı kesildi*" yi şu tarihsel öykücüğe bağlarlar :

Yeniçerilere hoşaf, pilâv kazanlarında pişermiş. Yıkanması gerekli görülmediği için hoşafın yüzü, kalınca bir yağla kaymaklanırmış.

Aşçı değişmiş, yeni aşçı, temizliğiyle göze girmeyi istemiş olmalı ki iyice yıkadığı kazanlarda hoşaf pişirmeye başlamış. Karavanalarının yüzünde yağ görmeyen yeniçeriler : "*Ya demek hoşafın yağı kesildi* !" diye söylenmeye, hatta kazan kaldırmaya başlamışlar.

II. *Püf noktası* :

Bir çinicinin yanında çırak, işçi, kalfa olarak çalışan delikanlı, artık ustası kadar güzel çiniler yapmağa başlar. Gittikçe artan ustalığına güvenerek ayrı çalışabileceğini düşünür, ustasından izin alarak bir dükkân açar. Çamur kıvamında yoğrulur, sırlanır, fırına konur. Şaşılacak şey ! Fırından bir tek çini bile sağlam çıkmıyor. Hepsi çatlak ! Genç çinici düşünür, taşınır ; yeniden kil karar, çamur yoğurur. Hepsi boş !..

Utana sıkıla ustasına baş vurur, dert döker. Usta :

— Fırına nasıl koyuyorsun ? Bir tane de burada yap bakalım, der.

Genç çinici güzel bir vazo yapar, tam fırına koyacağı sırada ustası elini tutarak:

— Dur, ver bakalım, der.

Vazoyu eline alır, evirip çevirdikten sonra bir yerine püf ! diye üfler. Eski kalfasına da şöyle der :

— Çatlaklık hava kabarcığından olur. Kabarcığın olduğu yeri bulup püf! dedin mi korkma ! Anladın mı ? *Püf noktasını* bulmak gerek !..

493. ARGO. — Eski büyük kentlerde bizim **külhanbeyi** dediğimiz belli bir sınıf türer. Bunların kendilerine göre zakonları (töre, gelenek ve düzenleri) olur. Giyinişleri, yürüyüşleri bile başkalarına benzemez. Kullandıkları sözcüklerde, söyleyişlerinde ayrılıklar gösterirler. Bu ayrılıklar gittikçe ilerler.

Istanbul'un da çok eski bir külhanbeyi sınıfı vardı. Bugün geleneğini, topluluğunu yitiren bu sınıf artık göze çarpmıyor. Kendileri silinmiş gibidirler ; yalnız sözcüklerinden pek çoğu yaşamaktadır : *Mangiz, afi, afili, moruk, kıkırdamak, ölüsü kandilli*... gibi birçok adlar, sıfatlar, eylemler, deyimler bugün de kimi kişilerce kullanılmaktadır. Buna **argo** denir. Bunlarda da, deyimler gibi, bir anlatım özelliği sezilir.

Argodan kültür diline sözcük geçtiği de olur :

Herif sakız mı sakız. Öyle bir asıldı ki atlatıncaya dek akla karayı seçtim.

Bu temcede *asılmak*, hele *atlatmak* argodan gelmedir.

Öğrenciler arasında da bir çeşit argo sayılabilecek özel sözcükler dolaşmaktadır. Bunların son yıllarda en çok kullanılanı *çakmak* eylemidir :

Turgut bu yıl çakmış. Ben de az daha çakacaktım. Neyse ki beşi kıvırdım da yakamı kurtardım. Bir de tarihi atlatabilsem !..

Yazında, daha çok, roman türüyle oyun türünde de argoya rastlanır. Osman Cemal Kaygılı argoyu en iyi bilen, yazılarında en güzel kullanan yazarlarımızdandı. Argo sözcüklerini derleyip sözlükler yapanlar, yayımlayanlar var. Ferit Devellioğlu'nun sözlüğü başarılıdır.

Mehmet Akif Ersoy da mahalle kahvesinde oynayan bıçkınların, sarhoşların yaşayışlarını anlatan koşuklarında onları konuştururken argoya yer verir :

— Karışmasan işin olmaz değil mi ? Sen de bunak !
— Gelirsem öğretirim. Şimdi...
— Ay *şu pampine* bak.
— Yolunca terbiye verdin ya, aferin Hasan A.
— Bıraksalar beni çoktan *marızlamıştım* ya !
— *Nevazil* olmuşum Ahmet, bırak sesim yok hiç...
— Sesin mi yok ? Açılır şimdi : Bir *imam suyu* iç !
— Ne iş, ne güç, gece gündüz *zıbar* sade.
Kaçıver belli ki *çıngar* çıkacak durmasana a !
— Aman bizim Baba Arif susuz musuz içiyor !
— Onun bi dalgası olmak gerek : *tünel geçiyor*.
— *Moruk* kaçıncı bardak ? Şimdicik *sızarsın* ha !
— *Sızarsa* mis gibi yer, yatmamış adam değil a !

ATALARSÖZÜ — ATASÖZÜ
Çoğulu :
ATASÖZLERİ

494. ÖZDEYİŞ (vecize). — Bilgelerin, bilginlerin, ozanların, kültürlü kişilerin yazıp söyledikleri engin anlamlı kısacık sözlerdir ; düşünce özetleri, anlam sıkıtları (komprimeleri) dır. Etkileri, sözcüklerinin azlığıyle ters orantılı olan bu çok değerli sözlerin yazarları bellidir. Eğitim görmüş olanlar onları tanır, anlar. Birkaç örnek :

Halk içinde muteber bir nesne yok devlet gibi
Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi.
(Muhibbi "Kanuni" XVI.)

Baki kalan bu kubbede bir hoş seda imiş.
(Baki XVI.)

Söyleyenler kendüsün bilmez bilenler söylemez.
(Yahya XVII.)

Hasmın sitemin anlamamak hasma sitemdir.
(Nef'i XVII.)

Eğer maksut eserse mısra-i berceste kâfidir.
(Ragıp Paşa XIX.)

Tekdir ile uslanmayanın hakkı kötektir.
(Ziya Paşa XIX.)

Şuur devrinde şiir susar, şiir devrinde şuur seyirci kalır.
YENİ HAYAT **(Ziya Gökalp.)**

Hayatta en hakikî mürşit ilimdir.
(Atatürk.)

Yazık oldu Süleyman Efendiye.
(Orhan Veli Kanık.)

495. ATALARSÖZÜ. — Ulusların uygarlık yolundaki zengin gelişmelerinin en söz götürmez tanıklarından birisi, belki de birincisi atasözleridir. Atasözleri, folklorun da en önemli dalıdır. Ulusal sağduyunun içinden süzülüp gelen, arına durulaşa özetleşen bu özdeyişlerimiz övünç duymamıza yetecek sayıda ve niteliktedir.

Her atasözü bir özdeyiştir ; ne var ki her özdeyiş atalarsözü değildir. Şöyle ayırt edilebilir :

a) Özdeyişlerin yazarları bellidir (bkz. n° 494).

b) Atasözlerini kimlerin söyledikleri belli değildir. Onları yoğurup biçime sokan ulusal yaratma gücüdür, ulusal sağduyudur ; herkesçe az çok bilinir, anlaşılır, kullanılır.

Bunların içinde çok eskileri, en eski kaynaklara dek izlenebilenleri var :

Divanü Lûgat-it-Türk'te (1068-1072) bulunan savlardan (atasözlerinden) birçoğu, küçük değişikliklerle bugün de yaşamaktadır :

1) *Tağ tağka kavuşmas kişi kişike kavuşur.*
Dağ dağa kavuşmaz insan insana kavuşur.

2) *Evdeki buzağu öküz olmas.*
Evdeki buzağı öküz olmaz.

3) *Endik uma evlikni ağırlar.*
Şaşkın misafir ev sahibini ağırlar.

Divan şairlerinden bile, atasözlerimizin eşsiz güzelliğine gönül kaptıranlar; düşüncelerini, duygularını onlarla bezeyenler var.

Afveyleyelim ki belki bilmez
Bir sürçen atın başı kesilmez.
(Şeyh Galip XVIII.)

Atasözlerimizin birçoğunu koşuğa çekenler de var :

Yırtıcı kuşların ömürleri az
Bir tek ipte iki cambaz oynamaz
Şehrahta uyuyu kametince kaz
Ez-kaza ayağın kayar demişler.
(Levni XVII-XVIII.)

Tanzimat yazınından örnekler :

Elbette olur ev yıkanın hanesi viran.
(Ziya Paşa.)

Ev yıkanın evi olmaz.

Nik ü bed herkes bulur âlemde elbet ettiğin.
(Ziya Paşa.)

Herkes ettiğini bulur, eden bulur.

Düşünce ve davranışlarımızın yerinde olup almadığını, doğruluğunu tanıtmak için sık sık baş vurduğumuz atasözlerinden hemen usa geliveren birkaç örnek :

Bugünün işini yarına bırakma.
Gülme komşuna, gelir başına.
Düşenin dostu olmaz.
Başa gelen çekilir...

Yıllar, yüzyıllar geçtikçe değerleri artan bu ulusal hazne, bugüne değin değerince ilgi görmemişti. Yalnız heveslilerin derledikleri ve ciltler dolusu yayımladıkları, bu ulusal haznenin zenginliğini göstermekle birlikte bütünü olmaktan pek uzaktır.

Halk ağzından ve eski yapıtlardan derleme işini Türk Dil Kurumu ele almıştır. İlk başarılı yapıtlar son yıllarda yayımlandı :

1) Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler (1969);

2) Atasözleri Sözlüğü I. (1971). Bu çığırın en başarılı yapıtıdır.

Ömer Asım Aksoy, her atasözünü açıklamakla bu konuya yeni bir ışık tutmuştur.

496. SÖYLENCELER (dicton). — Bunlar da atasözlerinin bir çeşididir. Onlar gibi atalardan kalmadır. Değerleri de onlar gibi üstündür. Bunlar da düşüncelerimizin, tutum ve davranışlarımızın doğruluk ve yanlışlıklarını belirtmek için söylenir. Pek ince görüş ve buluşları kapsayan bu nükteli sözleri de sık kullanırız. Yerinde kullanılınca tadına doyum olmayan söylenceler, atasözlerinden ancak bir bakımdan ayrılır :

Atasözleri, toplumsal düzen yargılarıdır. Yasa niteliğindedir. Yasalar gibi kesin anlatımlıdır.

Söylenceler, yasa niteliğinde kesin yargı taşımaz ; ancak söylenmekte olan sözlerin, ileri sürülen düşüncelerin, yapılan işlerin, olayların, güdülen yolların üzerinde genişleme, derinleşme kapılarını açar.

Başka türlü bir anlatışla :

Her söylence, başlı başına bir tümcedir ya da tümcelerden birleşmiştir. Atasözleri kadar yasa niteliğinde olmamakla birlikte, konularımızı türlü yönlerden açıklayıcı, aydınlatıcı, tanık netileğinde sözler, öykücüklerdir (fıkracıklardır) :

Pek çoğunda iğneleyici bir eleştiri epiği sezilir. Hepsi de çeşitli ıraları ustaca çözümlemenin ; daha geniş olarak, toplum yaşayışındaki çeşitli yönleri yansıtmanın — uzun denemelerle elde edilen — başarılı sonuçlarıdır. Birkaç örnek :

Kurda sormuşlar : "*Neden boynun böyle kalın* ?"
"*Kendi işimi kendim yaparım da ondan*" *demiş.*
Deveye : "*Boynun neden eğri* ?" *diye sormuşlar.*
"*Nerem doğru ki* !" *demiş.*

Alacağına şahin, vereceğine karga.
Halep orda ise arşın burdadır.

Ne kızı verir, ne dünürü küstürür.
Yukarıya tütkürsem bıyığım, aşağıya tükürsem sakalım.
İşte geldik gidiyoruz ; şen olasın Halep şehri.
Güldükçe güller açılır ; ağladıkça inciler saçılır.
Kızı keyfine bıraksalar ya davulcuya varır ya zurnacıya.
Ayağına taş dokunsa benden bilir.
İç, dedilerse, çeşmeyi kurut, demediler.
Oynamasını bilmeyen kıza : "*Oyna*" *demişler* : "*yerim dar*" *demiş. Yerini genişletmişler* : "*gerim (yenim) dar*" *demiş.*
Deve kuşu gibi yüke gelince : "*kuşum*" ; *uçmaya gelince* : "*deveyim*" *der.*
Eşeğe gücü yetmez ; semerini döver.
Hacı sandığımızın haçı koltuğunun altından çıktı.
Sıçan deliğe sığmamış ; bir de kuyruğuna kabak bağlamış.
Tilki : "*benim için demem ama, üzümsüz bağın kökü kurusun* !" *demiş.*

Hüseyin Rahmi Gürpınar'dan birkaç söylence örneği :

Baba ekmeği zindan ekmeği, koca ekmeği meydan ekmeği.
Uçanla kaçan elinden kurtulmaz.
Ayaklar baş, başlar ayak oldu.
Öküz öldü ortaklık ayrıldı.
Dostlarımız öldüyse hatırları ölmedi.

CADI **(Hüseyin Rahmi Gürpınar.)**

Asıç ayur tübüm altun kamıç ayur men kayda men =
Tencere der : "*Dibim altın*". *Kepçe der* : "*Ben nerdeyim*?"

(Divanü Lûgat'it-Türk.)

Anlatım özelliği bakımından ikiye ayırdığımız atasözleriyle söylencelerin sınırları pek kesin de ğildir. Kimi sözler ikisine de kəyabilir ; bir bakıma atalar sözü, bir bakıma söylence sayılabilir.

"Deyim" niteliğinde kullanılanlar da vardır.

YAZIN BİLGİLERİ

497. GÖKÇE YAZIN (kısaca : YAZIN). — Güzel sanatlardan biridir; bir söz sanatıdır.

Bütün yazın ürünleri iki genel kılıkta görülür :

1) Düzyazı (= nesir) (bkz. n° 500/1) ;
2) Koşuk (= nazım) (bkz. n° 500/2).

498. Türk koşuğunu üç yönden incelemek yerinde olur :

I. Ölçü ve uyak yönünden (bkz. n° 500, 501, 508) ;

II. Biçimleri yönünden (bkz. n° 511) ;

III. Türleri yönünden.

499. ÜÇ AYRI YOL. — Türk gökçe yazını düşünüş, görüş, anlayış, anlatış, hatta Türkçeyi kullanış bakımlarından birbirinden büsbütün ayrı üç yolda gelişmiştir.

I. Halk yazını, saz ozanlarının tuttuğu yol. — İlk kaynaklardan günümüze değin sürüp gelen yazın çeşidi. Ana düşünceleriyle, ırlanan duygularıyle, biçimleriyle, ölçüleriyle Türkün olan yazın. Bu, Türkün diliyle Türk düşünce ve duygularını yansıtan bir yazındır. Koşuk biçimleri (bkz. n° 512) bizimdir, ölçüsü bizimdir, hecedir (bkz. n° 502). Türlerindeki özellik de, zenginlik de gönül doyuracak niteliktedir.

II. Divan yazını. — İslâmlığa girişten sonra aydın kişilerin benimsedikleri, geliştirdikleri apayrı bir sanat yoludur. Arap, Fars, Türk karması bir dille yazılmıştır. Düşünceler, görüşler, anlayışlar, duygular bile Fars yazınının etkisi altındadır. Ölçüsü aruzdur (bkz. n° 505). Koşuk biçimleri de Arap, Fars, Türk buluşlarından birleşmiştir.

III. Yeni yazın. — Tanzimatla başlayıp gelen Batı etkisi karşısında Divan yazını gününü doldurup silinmiş, yerine Batı eğilimli bir yeni yazın doğmaya başlamıştı.

1908'den sonra halka, ulusal duygu ve geleneklere doğru canlı bir eğilim başladı.

XX. yüzyılda batıda başlayan yepyeni bir yazın, bizde de kendini hızla gösterdi. Artık konular alabildiğine genişliyor ; biçim, ölçü, uyak önemini yitirerek yazından siliniyor ; anlam gölgeler, sisler, karanlıklar arkasına siniyor. Her yönden sınırsızlaşan bu yeni yazın'ın incelenmesini geleceklere bırakarak geleneksel yazınların ölçülerini, biçimlerini tanıtmaya çalışalım :

ÖLÇÜ

500. Bütün yazın ürünleri iki genel kılıkta görülür :

1) **Düzyazı** (= nesir). — Ölçü ve uyak geleneğine bağlı olmayan yazı.

2) **Koşuk** (nazım). — Ölçü ve uyak geleneğine bağlı olan söz ve yazı.

Koşukların her satırına **dize** = (mısra) denir.
Birbiriyle ilgili iki dizeye beyit (koşa = çift) denir.

501. ÖLÇÜ. — Dizelerin durak ve hece bakımından denkleşmesine denir.
Türk koşuğunda iki çeşit ölçü vardır :

I. **Hece** (bkz. n° 502) ;

II. **Aruz** (bkz. n° 505).

502. HECE ÖLÇÜSÜ. — Halk koşuğunun ölçüsüdür :

a) Duraklar, sözcüklerin sonunda olur ; yani sözcükler kesintiye uğramaz.

b) Heceler yalnız sayılarıyle denkleşir ; yani hece ölçüsünde sayı eşitliği yeter görülür ; heceler uzunluk, kısalık bakımından değerlendirilmez.

Hece ölçüsü Türk buluşudur. Kaynak sayılan ilk çağlarda ozanların ölçüsü heceydi. İslâmlığa girişten sonraki yüzyıllarda hece ölçüsü, saz ozanlarının ölçüsü olmuştur. 1908'den sonra "Millî Edebiyatçılar" da heceyi aydınlar ölçüsü yaptılar.

503. HECE ÖLÇÜSÜNDE DURAKLAR, KESİMLER. — Hece ölçüsü, duraklarındaki hece sayısına göre kesimlere ayrılır. Bu kesimler, daha çok, 3, 4, 5, 6, 7, 8, heceli olur. Dizeler bu kesimlerle örülür.

Derin araştırmalar, halk koşuğunda yetmişi aşan dize çeşidi bulunduğunu göstermiştir.

504. EN ÇOK KULLANILAN HECE ÖLÇÜLERİ. — Sık rastlanan hece ölçüleri şunlardır :

I. 5 heceliler :

Tanrı buyurdu,
Sessiz duyurdu ;
Sancakla geldik
Aldık bu yurdu.

(Ziya Gökalp.)

II. 7 heceliler iki türlüdür :

1) 4 + 3 :

Dere boyu saz olur,
Gül açılır yaz olur.
Ben yârime gül demem ;
Gülün ömrü az olur.

2) Duraksız yedili :

Bu dağlar olmasaydı.
Gül benzim solmasaydı
Ölüm Allah'ın emri
Ayrılık olmasaydı.

Birinci, ikinci, dördüncü dizeler **3 + 4** ; üçüncü dize ise 4-+ 3 olduğu için hepsi duraksız yedili sayılır.

III. 8 heceliler üç türlüdür :

1) 4+4 :

Taştın yine deli gönül,
Sular gibi çağlar mısın ?
Aktın yine kanlı yaşım,
Yollarımı bağlar mısın ?

(Yunus Emre XIII - XIV.)

2) 5+3 :

Gül menekşeye karışmış,
Küskün olanlar barışmış,
Taze fidanlar erişmiş,
Biz bu illerden gideli,
Gurbet illere düşeli.

(Öksüz Âşık.)

3) Duraksız sekizli :

Tutam yâr elinden tutam,
Çıkam dağlara dağlara ;
Olam bir yareli bülbül,
Düşem bağlara bağlara.

(Emrah.)

IV. 5+5 :

Ufukta günün boynu büküldü,
Şimdi Istanbul solgun bir güldü.
Güzel Marmara menekşelendin ;
Daha bir saat önce pek şendin.

(Ali Canip Yöntem.)

V. 11 heceliler, halk ozanlarının pek çok kullandıkları ölçülerdendir. duraklara ayrılışı iki türlüdür :

1) 4+4+3 :

Atlarımız yemin yedi silindi,
İki kardeş karşı karşı salındı,
Ciğerciğim delik delik delindi ;
Sal Allahım sal sılama varayım.

(Pir Sultan Abdal.)

Ben bir Türküm dinim cinsim uludur ;
Sinem, özüm ateş ile doludur ;
İnsan olan vatanının kuludur ;
Türk evlâdı evde durmaz giderim.

(Mehmet Emin Yurdakul.)

2) 6+5 :

Şu yalan dünyaya geldim geleli
Severim kır atı bir de güzeli.
Değip on beşime kendim bileli
Severim kır atı bir de güzeli. **(Dadaloğlu.)**

Başka dile uymaz annenin sesi,
Her sözün ararsan vardır Türkçesi ;
Duymadan düşünme, görme sezmeden,
Kendi duygun olsun usunu yeden. **(Ziya Gökalp.)**

Saz ozanları, uyakta olduğu gibi, ölçüde de pek ince eleyip sık dokumazlar. Kimi dizeleri 4+4+3, kimileri 6+5 olan koşuklar pek çoktur :

Nedendir de kömür gözlüm nedendir
Şu benim geceler uyumadığım ?
Çetin derler ayrılığın derdini
Ayrılık derdine doyamadığım. **(Karaca Oğlan.)**

VI. 6+6 :

Gökte yıldızlarla tanışmak istedim ;
Aşkın esrarını danışmak istedim ;
Vahşî çiçeklerle konuşmak istedim ;
Gönlümün bir garip heyecanı vardı.

(Rıza Tevfik Bölükbaşı.)

VII. 4+4+5 :

Atilere koşuyoruz gençlikle, şanla ;
Şan beraber koşar hakka doğru koşanla.

(Enis Behiç Koryürek.)

VIII. 7+7 :

Yağız atlar kişnedi, meşin kırbaç şakladı ;
Bir dakika araba yerinde durakladı...
Neden sonra sarsıldı altımda demir yaylar,
Gözlerimin önünden geçti kervansaraylar...

(Faruk Nafiz Çamlıbel.)

IX. 4+3+4+3 :

Çinli bir Türk (Ulutaş) Çin dilini, ilimini
Öğrenerek (Mandarin) unvanını kazandı;
Senelerce kumanda etti Çini, Maçini.

(Ziya Gökalp.)

Mehmet Emin Yurdakul, daha çok hecelileri de kullanmıştır :

X. 4+4+4+3 :

Bırak beni haykırayım susarsam ben, matem et ;
Unutma ki şairleri haykırmayan bir millet,
Sevenleri toprak olmuş öksüz çocuk gibidir.

XI. 4+4+4+4 :

Ey Türkiye, senin adın bu dünyada hoş bir sestir.

XII. 4+4+4+4+4+3 = 19 :

Ey hemşeri, sakın kesme, yaş ağaca balta vuran el unmaz !
Na kütükler... nice yıllar hiç birine kervan gelmez, kuş konmaz.

505. ARUZ. — Arap koşuğundaki ölçüleri öğreten bir bilimin adıdır. VIII. yüzyılda, bu bilimi, Basralı İmam Halil kurmuştur.

Bu ölçüler, önce Farslara geçmiş, biraz değişmiş, sonra da bize gelmiştir.

Ölçü, dizelerin durak ve hece bakımından denkleşmesi demektir (bkz. n° 500) :

I. Durak bakımından denkleşmede hece ile aruz başkalık gösterir :

a) Hece ölçüsünde duraklar sözcük sonlarına gelir.

b) Aruzda durağın sözcük sonuna gelmesi gerekmez.

II. Hece bakımından denkleşmede de iki ölçü arasında şu ayrılıklar vardır:

a) Hece ölçüsünde denkleşme hece sayılarına göredir. (bkz. n° 502).

b) Aruzda sayıca denkleşme yetmez. Heceler uzunluk, kısalık (kapalılık, açıklık) yönünden de denkleşmelidir.

506. HECE ÇEŞİTLERİ. — Aruzda heceler iki çeşittir :

I. Kısa heceler. — Ünlülerle biten heceler kısa sayılır : *O yazıyı Kaya okuyamadı* tümcesindeki bütün heceler kısadır.

Kısa hecelere **açık hece** de denir.

II. Uzun heceler :

a) Ünsüzlerle biten heceler : *At , kuş, yazmak, ister...*

b) Ünlülerle bitenlerden uzatılarak söylenen heceler de uzun sayılır : *Mazi, kâfi, dâhi. Nuri...* sözcüklerinin bütün heceleriyle *sahil, zalim, narin, lâzım...* sözcüklerinin birinci heceleri ünlülerle bitiyor. Uzatılarak söylendikleri için uzun sayılır.

Uzun hecelere **kapalı heceler** de denir.

Kısa heceleri (.,∪) imlerinden iriyle ; uzunları da (—, |) çizgilerinden biriyle imlemek gelenek olmuştur (bkz. n° 507).

507. ÖLÇÜ KALIPLARI. — Araplar, kısa ve uzun heceleri türlü biçimlerde istifleyerek ölçü kalıpları yapmışlar ve her kalıba bir ad vermişlerdir. Türk koşuğunda en çok kullanılan kalıplar :

Dört heceliler :			
Failâtün	— ∪ — —	— • — —	| • | |
feilâtün	∪ ∪ — —	• • — —	• • | |
mefailün	∪ — ∪ —	• — • —	• | • |
mefaîlün	∪ — — —	• — — —	• | | |
müstefilün	— — ∪ —	— — • —	| | • |
müfteilün	— ∪ ∪ —	— • • —	| • • |
mefaîlü	∪ — — ∪	• — — •	• | | •
failâtü	— ∪ — ∪	— • — •	| • | •
Üç heceliler :			
mef'ulün	— — —	— — —	| | |
mef'ulü	— — ∪	— — •	| | •
failün	— ∪ —	— • —	| • |
feilün	∪ ∪ —	• • —	• • |
feulün	∪ — —	• — —	• | |
İki heceliler :			
fa'lün	— —	— —	| |
feul	∪ —	• —	• |
Bir heceli :			
fa'	—	—	|

Beş heceli kalıplar :

müstef'ilâtün — — ∪ — — — — • — — | | • | |
mütefailün ∪ ∪ — ∪ — • • — • — • • | • |

Yukarıda sıralanan kalıplardan uygunları yan yana dizilerek dizeler örülür.

Aruzda ölçü sayısı 180'i aşar. Türk koşuğunda sık kullanılan aruz ölçüleri 20-25 arasındadır. Bunları dilbilgisinin sınırları içine sığdırmayı uygun bulmadık.

Bununla birlikte bir iki örnek verelim :

Failâtün failâtün failün.
Sustu bülbüller hıyaban uykuda.
(Faruk Nafiz Çamlıbel.)

Failâtün feilâtün feilâtün feilün
İnsan âlemde hayal ettiği müddetçe yaşar.
(Yahya Kemal Beyatlı.)

Mef'ülü mefaîlü mefaîlü feulün.
Ver hükmünü ey serv-i revan köhne baharın.
(Nedim.)

508. UYAK. — Dize sonlarındaki ses benzerliğine denir. Uyak hecelerinin sesçe benzeşmesine karşılık, anlamca ayrı olmaları gerektir :

Ufukta bir yanık *baş*
Sönüyor yavaş yav*aş*

Anlamları birbirine benzeyen, yani tekrarlanan sözcükler, ekler, takılar uyak sayılmaz. Asıl uyak, onlardan önceki hecede bulunur :

Yüksel ki yerin bu *yer* değildir,
Dünyaya geliş hün*er* değildir.

Denizin rengi *sol*du
Günün saatı d*ol*du.

Uyak hecelerinden sonra tekrarlanan sözcüklere, eklere, takılara **ulantı** (redif) denir.

509. UYAK ÇEŞİTLERİ. — Üç türlü uyak vardır :

1) **Yalınç uyak.** — Biri ünlü olmak üzere ikişer harfin benzeşmesidir :

Gül, bül*bül* ; an*ne*, se*ne*...

2) **Zengin uyak.** — Yalınç uyaktan önceki harf veya hecelerin de uyaklı olmasıdır :

O*cak*, sı*cak* ; *sarı*, dağ*ları* ; ih*san*, *insan* ; *ifa*de, isti*fade*

Buna kayıtlı kafiye, mukayyet kafiye de derlerdi.

3) **Yarım uyak.** — Yalınç uyaktan daha az harfle, yalnız bir harfle olan uyaktır : *Bas, kes, küs...*

Yarım uyaklara, daha çok, halk şiirlerinde rastlanır. Saz ozanları deyişlerini sazla makamla söyler. Sazın temposu ölçüyü destekler. Aydın ozanlar gibi yazıp bozmaya; sözcükler, uyaklar üzerinde düşünmeye vakitleri yoktur. **Ayak** dedikleri uyak için pek ince elemezler. Kimi kez, çıkakları bir olan harflerle de uyak yapmayı yeter sayarlar.

Halk şiirinde yalnız ulantılara (rediflere) dayanan dörtlükler var :

Düşmez âşıkına yad gibi bakmak
Kirpiğin okunu sineme atmak
Kişi sevdiğiyle muhabbet etmek
Dertlere dermandır hey kara gözlüm.

Büsbütün uyaksız dörtlüklere de rastlanır :

Harami gibi yoluma
Arkuru inen karlı dağ
Ben yârimden ayrı düştüm
Sen yolumu bağlar mısın ?

510. CIĞALI (cinaslı) UYAK . — Cığa[1], bir söz epiğidir. Sesleri bir, anlamları ayrı sözcüklerin, sesteşlerin (bkz. n° 483) yakın tümceler, dizeler içinde kullanılmasıdır :

Eyleme vaktini zayi ; deme kış *yaz*, oku *yaz*,

Saz ozanları, cığayı daha çok uyakta yaparlar :

Düşte gör
Hayalde gör *düşte gör.*
Düşenin yâri olmaz.
Hele bir yol *düş de gör.*

Güle naz
Bülbül eder *güle naz*
Öyle bir yere düştüm
Ağlayan çok *gülen az.*

1) Doğu Anadolu saz ozanları kullanır.

KOŞUK BİÇİMLERİ

511. KOŞUKLAR, dış görünüşlerine ; yani dizelerinin istif edilişine, uyakların düzenine göre çeşitli biçimler gösterir.

Türk yazınının üç ayrı yolda geliştiği önce görülmüştü (bkz. n° 499). Bunların her birinin koşuk biçimleri de ayrıdır. Sırasıyle incelenecek :

512. HALK KOŞUK BİÇİMLERİ. — İslâmlığa girişten önce ve sonra halk ozanlarının kullandıkları biçimlerdir. Başka bir ulustan alınmamıştır. Türk buluşudur. Buna **ulusal koşuk biçimi** de denir.

Halk koşuk biçimlerinin birimi dörtlüktür. Başlıcaları şunlardır :

Mani, koşma, türkü, semai, varsağı, destan...

513. MANİ. — Dört dizelidir. Ölçüsü 4+3 ya da duraksız yedili olur. Dokunaklı duyguları kısacık dizeler içinde çeşitli inceliklerle kapsar. Yazarı, söyleyeni belli olmayan bu güzel şiirler toplumundur.
Manilerin uyak düzeni şöyledir :

..... a	*Uzaklar seçilmiyor*
..... a	*Gönüldür geçilmiyor*
.....	*Gönül bir top ibrişim*
..... a	*Dolaşmış açılmıyor.*

Cığalı maniler de pek çoktur (bkz. n° 510). Bunlardan birinci dizeleri 3 ya da 4 heceli olur :

Böyle bağlar
Yâr başın böyle bağlar
Gül açmaz bülbül ötmez
Yıkılsın böyle bağlar.

514. KOŞMA.— En az üç, en çok altı dörtlük olur. Ölçüsü 4+4+3 ya da 6+5'li olur. Koşmaların uyak düzeni şöyledir :

..... (s)[1]	*Elâ gözlerini sevdiğim dilber*
..... a	*Göster cemalini görmeğe geldim*
..... (s)	*Şeftalini derde derman dediler*
..... a	*Gerçek mi sevgilim sormağa geldim.*

1) Birinci ve üçüncü diz'er, çok kez, uyaklanmaz.

..... b	*Gündüz hayallerim, gece düşlerim*
..... b	*Uyandıkça ağlamağa başlarım*
..... b	*Sevdiğim üstünde uçan kuşların*
..... a	*Tutup kanatların kırmağa geldim.*
..... n	*Karac'oğlan der ki gönül uğrusu*
..... n	*Gökte melek yerde hüma yavrusu*
..... n	*Söyleyim ben sana sözün doğrusu*
..... a	*Soyunup koynuna girmeğe geldim.*

515. TÜRKÜ. — Biçim yönünden koşmaya benzer. Küçük bir başkalığı var : Türkülerin dördüncü dizeleri yinelenir. Yinelenen bu dizeye **kavuştak** denir. Türkülerde kavuştakların çift dizeli olduğu da görülür.

516. SEMAİ. — Biçim yönünden koşmaya benzer. Ölçüsü 4+4 ya da 8'li olur. Özel beste ile söylenir.

517. VARSAĞİ. — Biçim ve ölçü bakımından semaiye benzer. Göçebe oymak yaşantısının sertliği, erkekliği sezilir ; **bire, hey** ! gibi kabadayıca, efece ünlemlere sık rastlanır.

518. Destan. — Biçim ve ölçü bakımından koşmaya., semaiye benzer. Konuları, çok kez, kahramanlık olaylarıdır. Deprem, sel baskını, kıtlık, ölet... gibi toplum acıları da konu olur. Yerme, alay konulu destanlar da var. Destanlar uzun olur.

DİVAN KOŞUK BİÇİMLERİ

519. DİVAN KOŞUK BİÇİMLERİnde üç ulus. — Arap, Fars, Türk — ortaktırlar. Bu biçimlerin çoğu Araplarındır. Bunlara Farslar iki, dedelerimiz de iki koşuk biçimi katmışlardır.

Arap koşuk biçimleri şunlardır :

Gazel, kaside, terkib-i bent, terci-i bent, kıta, murabba, muhammes...

Farslar buna **rubaî** ile **mesnevî**'yi ;

Türkler de **tuyuğ**'la **şarkı**'yı katmışlardır.

Divan koşuk biçimlerinin birimi **beyit**'tir (koşadır) Beyit, birbiriyle ilgili iki dizeli bir koşuk birimidir.

520. GAZEL. — Divan yazınında en çok görülen koşuk biçimidir. Beyitlerle kurulur. Birinci beyte **matla** denir, uyaklı olur. Öbür beyitlerin birinci dizeleri uyaksız, ikincileri matla'la uyaklı olur.

Gazellerde beyit sayısı dörtten az, on beşten çok olmaz.

Son beyitte şairin **mahlası** bulunur. Beyitler şöyle sıralanır :

..... d = matla.
..... d
.....
..... d
.....
..... d
.....
..... d
..... = makta.
..... d

Gazelin konusu, daha çok, sevgi (aşk) olur.

521. KASİDE. — Çok eski bir Arap koşuğudur. Biçim bakımından gazele benzer. — 33-99 beyitli olur. Kasideler, daha çok, övgü koşuğudur ; birini, bir nesneyi övmek için yazılır.

522. TERKİB-İ BENT, TERCİ-İ BENT. — Bir ölçüde yazılan değişik sayıda bentlerden oluşurlar. Bentler, uyakları bakımından, daha çok, gazele benzer. Her bent bağımsız uyaklı bir beyitle bağlanır.

Terkib-i bentlerde bağlayıcı beyitler her bendin sonunda değişir.

Terc-i bentlerde bağlayıcı beyitler değişmez, kavuştak gibi yinelenir.

523. KITA. — Daha çok, iki beyitli olur. Yahya Efendinin bir kıtası (XVII.)

Şimdi hayl-i sühanveran içre
Nef'i manendi var mı bir şair
Sözleri Seb'a-i Muallaka'dır
İmreülkays kendidir kâfir.

Nef'i şöyle yanıtlıyor :

Bize kâfir demiş Müfti Efendi
Tutalım ben deyim ana müselman
Varıldıkta yarın ruz-u cezaya
İkimiz de çıkarız anda yalan.

524. RUBAÎ. — Fars buluşudur. Her ölçü ile değil ; özel ölçüleriyle yazılır. İki beyti aşmaz. Uyak düzeni aşağıdaki örnekte olduğu gibidir. Rubaîde en büyük ünü Fars şairi Ömer Hayyam kazanmıştır. Divan yazınında da rubaî yazanlar az değildir. Bir örnek

Mahzun oluruz kaçan kim dilşad olsak
Viran oluruz eğer kim âbâd olsak
Ol mürğ-i cefa-perver-i aşkız biz kim
Dâma düşeriz kafesten azad olsak.

(Azmizade Haleti XVII.)

NOT. — 1) Dört dizesi uyaklı rubaîler de yazılmıştır.
2) Rubaîler gibi uyaklanan kıtalar da çoktur.

525. TUYUĞ. — Türk buluşudur. Kadı Burhanettin (XIV) le Çağatay şairi Ali Şir Nevai (XV) de görülür. Yalnız şu ölçü ile yazılır :

Failâtün failâtün failün.

Uyak düzeni rubaîye, maniye benzer :

Dilberin işi itab ü naz olur
Çeşmi cadu gamzesi gammaz olur.
Ey gönül sabret tahammül kıl ana
Yâre ulaşmak işi az az olur.

(Kadı Burhanettin XIV.)

526. MURABBA. — Dörtlüklerden birleşmiş bir Divan koşuk biçimidir. Uyak düzeni, şu örnekteki gibi olur :

Sıdk ile terk edelim her emeli, her hevesi ;
Kıralım hail ise azmimize ten kafesi,
İnledikçe eleminden vatanın her nefesi :
"Gelin imdada !" diyor, bak, budur Allah sesi.

Mahveder kendini bülbül bile hürriyyet için ;
Çekilir mi bu belâ âlem-i pür-mihnet için ?
Din için, devlet için, can çekişen millet için
Azme hail mi olurmuş bu çürük ten kafesi ?

Memleket bitti ; yine bitmedi hâlâ sen, ben !
Bize bu hal ile bizden büyük olmaz düşmen,
Dest-i âdâdayız, Allah için ey ehl-i vatan,
Yetişir terk edelim gayrı heva vü hevesi !

(Namık Kemal.)

527. ŞARKI. — Türk buluşudur. Dörtlüklerden birleşir. Uyak düzeni bakımından **muraba**'a benzer. İkinci dize kavnştak (nakarat) olarak bütün dörtlüklerin sonlarında yinelenir :

Dün kahkahalar yükseliyorken evinizden
Bendim geçen ey sevgili, sandalla denizden !
Gönlümle, uzaklarda bütün bir gece sizden
Bendim geçen ey sevgili, sandalla denizden !
Dün bezminizin bir ezelî neş'esi vardı,
Saz sesleri tâ fecre kadar körfezi sardı ;
Vaktâ ki sular şarkılar inlerken ağardı,
Bendim geçen ey sevgili, sandalla denizden !

(Yahya Kemal Beyatlı.)

528. MUHAMMES, MÜSEDDES... — Her bendi beş dizeli koşuğa **muhammes,** altılı olanlara da **müseddes** denir. Bunların da birinci bentleri uyaklı olur. Öbür bentlerinin dörder ya da beşer dizeleri kendi aralarında uyaklanır. Son birer ya da ikişer dizeleri birinci bentler gibi uyaklanır. Bu son dizelerin kavuştak gibi yinelendikleri de olur.

529. MESNEVÎ. — Her beyti bağımsız uyaklı olan bir koşuk biçimidir. Bununla kısa koşuklar değil ; kitaplar yazılırdı. Çoğunun konusu aşk öyküsü olurdu.

530. MÜSTEZAT. — Her dizesine bir dizecik (ziyade) eklenen koşuk biçimidir. Şu ölçü ile yazılırdı :

Mef'ulü mefaîlü mefaîlü feulün
Mef'ulü feulün.

Dizeciğin ölçüsü baş ve son kalıplar olurdu :

Ey şûh-i kerem-pişe dil-i zâr senindir
Yok minnetin asla
Ey kân-ı kerem anda ne kim var senindir
Pinhan ü hüveyda
Sen kim gelesin meclise bir yer mi bulunmaz
Baş üzre yerin var
Gül goncasısın gûşe-i destar senindir
Gel ey gül-i ra'nâ
.....
.....

(Nedim XVIII.)

YENİ KOŞUK BİÇİMLERİ

531. Tanzimatla başlayan Batılılaşma akımı, yazınımızda ilkin anlayışta, konuda kendini gösterdi. Az sonra yazın türlerinde ve biçimlerde de etkiler başladı. Makale, tiyatro, roman... türleri birbiri ardından belirirken Abdülhak Hamit de Divan biçimlerini atıyor, Batı'nınkilere benzer koşuklar yazıyordu. Edebiyat-ı Cedideciler büsbütün Batılılar gibi yazmaya özendiler. Bu akım, aydın ozanları Divan biçimlerinden uzaklaştırdı, Batı'ya yöneltti.

Batı'nın klasik biçimleri de denendi. Bu denemeler, çok kez, yarım olmaktan ileri geçmiyordu : Dış görünüş, dizelerin sayısı, istifi Batınınkilere benzese bile, hiç olmazsa uyak düzenleri gözden kaçıyordu. Edebiyat-ı Cedidecilerin en çok denedikleri **sone**'dir.

Sone'nin istifi ve uyak düzeni şöyledir :

..... a	..... a
..... b	..... b
..... b	..... b
..... a	..... a
..... a	..... a
..... b	..... b
..... b	..... b
..... a	..... a
..... b	..... b
..... a	..... a
..... d	..... d
..... d	..... d
..... c	 c
..... e	..... e
..... e	 c
..... c	..... e

Fransa'da yüzyıllar boyunca yazılmış sayısız sone'lerde son üçlükte bir tek uyağın yer değiştirmesinden başka değişiklik görülmez.

Rübab-ı Şikeste'de yirmi beşe yakın sone benzeri koşuk var. Dize sayılarına, istiflerine göre sone sayılan bu koşuklardan ancak bir tanesinin uyak düzeni yukarıdakilere benzemektedir.

Anlaşılıyor ki o çağda, Divanınkine benzemeyen her biçim yeni sayılmış, uyarına göre yazıvermek kolay olmuştur. Bu gidiş, bugünkü yeni akıma yol açmıştır.

Yeni akımda, eskilerin büyük önem verdikleri, değer saydıkları ölçüden, uyaktan, biçimden artık iz görülmüyor. Sanat alanında geleneksel ne varsa silinmiş ; anlam bile gölgeler, karanlıklar ardında belirsizleşmiş ; anlamsızlık akımı ön almıştır.

532. SERBEST MÜSTEZAT. — Divan çığırının bırakılışı, Batı'ya yeni biçimlere yöneliş müstezadın da değişmesine yol açtı ; yani :

a) Divan müstezadının klasik ölçüsü (bkz. n° 530) bırakıldı; her ölçü ile yazılması hoş görüldü.

b) Dizeciklerin (ziyadelerin) yerleri ve sayıları değişti. Dizeciğe dizecik eklendi:

ZELZELE'den

Sen işte böyle siyah günlerin misafirisin,
Hayatın elbette
Kolay ve neş'e-feza bir seyahat olmayacak ;
Lâkin
Bu Tih-i mihnette
Kolay ve neş'e-feza bir seyahatin ancak
Hayali vardır ; uzak bir serap için koşmak
Nihayette yorulmak, ve boş yorulmaktır ;
Hayatı div-i hakikatle çarpışan kazanır ;
Zafer biraz da hasar
İster ;
Koşan cihad-ı maaliye şanlı, lâkin ağır,
Mahuf adımlar atar,
Önünde zelzeleler, arkasında zelzeleler !

(Tevfik Fikret.)

Dizelerin bu uzayıp kısalmaları, konunun heyecanını yansıtan ses güzelliklerini yaratmaktadır.

Bu tutumda, Divan müstezadının değil ; Parnas ozanlarına benzemenin etkisi daha güçlüdür.

533. SERBEST KOŞUK. — Serbest müstezadın genişlemesi, Batı'daki çağdaşlara benzemek isteği, belli biçimlerde ve ölçülerde yazma zorunluğunu gevşetti. Bu gidiş serbest koşuk yolunu açtı.

Serbest koşuklar iki türlüdür :

I. Ölçülü serbestler. — Dizeleri bir ölçünün değişik kalıplarıyle yazılanlar :

1) Aruzla yazılmış serbest koşuklar,
2) Hece ile yazılmış serbest koşuklar.

Aruzla yazılmış serbest koşuklardan bir örnek :

ÖLMEK'ten

Firaz-ı zirve-i Sina-yı kahre yükselerek
Oradan,
Oradan düşmek ölmek istiyorum

Cevf-i ye's-aşina-yı husrana...
Titrek
Parıltılarla yanan bir mesa-yı mezbaha-renk
Dağılırken suhur-ı üryana...

PİYALE (Ahmet Haşim.)

Serbest koşuklarda önceleri uyaklara, az çok, yer veriliyordu. Uyaksızlardan bir örnek :

İSTANBUL UFUKTAYDI

Gurbetten uzun yolculuk etmiş, dönüyordum
Istanbul ufuktaydı...
Doğrulduğumuz ufka giderken...
Sevdalı yüzüşlerle yunuslar
Yol gösteriyordu.
İstanbul ufuktan,
Simasını göstermeden önce,
Kalbimde göründü.

(Yahya Kemal Beyatlı.)

Hece ile yazılmış serbestlerden bir örnek :

GEMİCİLER'den

Biz dalgalar, fırtınalar kahramanı yiğitleriz ;
Ufuklardan ufuklara haber sorar, gezeriz.
Güneşlerde uyuklayan yamaçları,
Kalbi durgun tarlaları bıraktık ;
Gölge veren ağaçları
Sevmiyoruz biz artık.
Sevgilimiz,
Ey deniz !..
İşte biz,
Nihayetsiz
Mavilikler yolcusu...
.....

(Enis Behiç Koryürek.)

II. Tüm serbestler. — "Yeni Şiir" adıyle andığımız son akımda artık biçimin de, ölçünün de, uyağın da yeri kalmamıştır. Bir örnek :

OLU
BİR IŞIK ÜSTÜNDE GELİR
YÜZÜN
TÂ
YÜZÜME DEK
GİDER BİR IŞIK ÜSTÜNDE.

MEVLANA'DA OLMAK **(Fazıl Hüsnü Dağlarca.)**

YAZINIMIZDA ÇOK KULLANILMIŞ

YABANCI DİL KURALLARI

534. YABANCI KURALLAR. — Ulusumuzun İslâmlığa girişinden sonra dilimize din ve bilim yoluyle Arapça'dan, şiir yoluyle de Farsça'dan birçok sözcüklerle kuralların girdiğini görmüştük (bkz. n° 31). Bugün dilimiz, bunlardan bir hayli arınmıştır. Yalnız Divan, Tanzimat ve Edebiyat-ı Cedide çağlarından kalma bilim ve sanat yapıtlarını okurken bu yabancı sözcük ve kurallarla karşılaşıyoruz. Sözcükler, sözlüklere bakmakla öğrenilebilir. Kurallar böyle değildir ; hiç olmazsa en çok kullanılmış olanların çözülmesini kolaylaştıracak bir yeteneğin elde edilmesi gerekmektedir. Gelecek konular bu bilgileri kazandırmak amacıyle sıralanmıştır :

Dilimize giren yabancı kuralların başlıcaları şunlardır :

1) Sözcüklerde erillik, dişillik (bkz. n° 535) ;
2) Çoğullamalar (bkz. n° 536, 537) ;
3) Yabancı kurallarla türemeler (bkz. n° 538) ;
4) Yabancı tümlemeler (bkz. 539, 540, 541) ;
5) Yabancı kurallarla tümlenmiş sıfatlar (bkz. n° 545, 546) ;
6) Yabancı bileşik sözcükler (bkz. n° 547).

535. SÖZCÜKLERDE ERİLLİK, DİŞİLLİK. — Türkçe sözcüklerde erillik, dişillik yoktur (bkz. n° 132). Farsça sözcükler de böyledir. Arapçada hemen bütün sözcükler — adlar, sıfatlar, adıllar, eylemler — bu bakımdan ikiye ayrılır : Eril sözcükler, dişil sözcükler.

Dilimize girmiş kuralları göz önünde tutarak Arapça adlar üzerinde duralım Arapçada adlar iki türlüdür :

I. **Eril adlar** (dişil olmayanlar) ;

II. **Dişil adlar.** Üç çeşittir :

1) **Gerçek dişiller.** — Gerçekten dişi olan varlıkların adları :

Zeynep, Gülsüm, Meryem, Belkis...

2) **Sözde dişiller.** — Dişillik eki almış sözcükler. Adlandırdıkları varlıkların gerçekten dişi olup olmamaları önemli değildir. Dişillik ekleri şunlardır :

a) **-e** ya da **-a.** Sonlarına geldikleri adları dişilleştirirler. Arapça olan kadın, kız adlarının pek çoğu bu eklerle türemiştir :

Cemil - *Cemile*, Emin - *Emine*, Kâmil - *Kâmile*, Naci - *Naciye*, Şerif - *Şerife*, Zeki - *Zekiye*, Fikri - *Fikriye*...

b) Sonunda **-t** eki bulunan bütün adlar dişildir :

Hürriyet, adalet, cumhuriyet, millet, fazilet, edebiyat, sanat, ciddiyet, hürmet...

3) **Dişil sayılan adlar.** — Araplar, dişilikle ilgisi bulunmayan, ekle de dişilleşmemiş olan kimi adları da dişil saymışlardır :

Şems (= güneş), *yed* (= el) sözcükleriyle Arap harflerinin adları : *Elif, cim, dal, mim, nun, sin*...

536. ARAPÇA ADLARDA ÇOĞULLAMA. — Türkçede varlıkların sayılarına göre adlar iki türlüdür : Tekil, çoğul. Her tekil ad, bir tek ekle çoğullanır (bkz. n° 127-III). Bizdeki bu kolaylığa karşı Arapçada adların çoğullanması pek değişik ve karışık kurallara bağlıdır.

Arapçada ad soylu sözcükler varlıkların sayıları bakımından, üçe ayrılır :

I. **Müfret** (= tekil). — Bir tek varlığı gösteren ad, sıfat, adıl...

II. **Tesniye.** — İki varlığı göstermek içindir.

III. **Cemi** (= çoğul). — İkiden çok olanı göstermek içindir.

Bunlardan :

I. **Müfret** (= tekil) lerin özel şekli yoktur. Tesniye ve cemi olmayan her Arapça sözcük müfrettir.

II. **Tesniye** eki **-an** ya da **-eyn**'dir :

Zaviyetan-ı dahiletan = iki iç açı, *Devleteyn* = iki devlet...

III. **Cemi** (= çoğul). — Arapçada çoğullama biçimleri çoktur, çeşitlidir ve bu yüzden de hepsinin öğrenilmesi pek güçtür. Bu çoğullamalar, yapılışları bakımından ikiye ayrılır :

1) **Kurallı çoğullamalar.** — Araplar, bunlara "sâlim" yani sağlam cemi derler ; çünkü bu çeşit çoğullamada sözcüklerin tabanları değişmez, çoğul ekleri sona gelir. Bunlar da iki çeşittir :

a) **Eril sözcüklerin çoğulları.** — Eki **-în, -ûn**'dur :

Hazır - *hazırûn*, muharrir - *muharrirîn, muallimîn, memurîn*...

b) **Dişil sözcüklerin çoğulu.** — Eki **-at**'tır :

Muallimat = bayan öğretmenler, *hayvanat* = hayvanlar, *izahat* = açıklamalar, *beyanat* = demeçler, *meşrubat* = içküler...

2) **Genel kurala bağlanamayan çoğullanmalar.** — Bu çeşit çoğullara cem-i mükesser (= kırık çoğul) denirdi. Bu çeşit çoğullamada sözcük sonlarına belli bir ek gelmez. Sözcükler, gövdelerinde olan değişikliklerle — yani gövdelerin içlerine, başlarına, sonlarına gelen değişik harflerle — biçimlenirler. Birkaç örnek :

a) *Esbap* = sebepler, *eş'ar* = şiirler, *ezvak* = zevkler, *ecnas* = cinsler, *edvar* = devirler, *eşhas* = şahıslar, *aklâm* = kalemler...

Dilimizde bu ölçüde bir hayli sözcük vardır.

b) *Ketebe* = kâtipler, *talebe* = öğrenciler, *hademe* = hizmetçiler (bu son iki sözcük, son zamanlarda tekil sanılarak kullanılmaktadır)...

c) *Şuara* = şairler, *süfera* = sefirler, *üdeba* = edipler...

ç) *Kütüp* = kitaplar, *suhuf* = sahifeler, *rüsül* = resuller, peygamberler...

d) *Cevami* = camiler, *kavait* = kaideler, *fevait* = faideler...

Kırık çoğulların çeşitleri pek çoktur ; birkaç örnek daha :

Menafi = menfaatler, *ecanip* = ecnebiler, *ebniye* = binalar...

NOT. — Sözcüklerin **-ler** ekiyle çoğullanmasını basit gören dedelerimiz Arapça'nın bu sayısız çoğullama kurallarını dilimize taşımakla yetinmemişler ; Türkçe sözcüklerden de Arap biçimi çoğullar yapmışlardır :

Gelişat, *gidişat*, *gelirat*, *agavat*, *çiftlikât* (bkz. n° 543)...

537. FARSÇA ÇOĞULLAR. — Fars dilinde çoğullama yolları Arapçanınki gibi çeşitli ve karışık değildir. Fars'larda iki çoğul eki vardır :

1) **-an.** Canlı ya da canlı sayılan varlıkların adlarına eklenir :

Zabitan = zabitler *âliman* = âlimler, *zadegân* = asiller, *bandegân* = kullar...

2) **-ha.** Cansız varlıkların adlarına gelir. Bu ekle çoğullanmış sözcüklere dilimizde pek yer verilmemiştir.

538. YABANCI KURALLARLA TÜRETMELER. — Batılılar, kendi anadillerinde bulamadıkları karşılıklar için başka dillerden, daha çok, eski Yunancadan, Latinceden yakışır kökler, sözcükler alır ; onları kendi dillerinin türetme kurallarıyle biçimlendirerek kullanırlar. Böylelikle sözcüklerin yabancılığı göze batmaz. Dedelerimiz de Arapça, Farsça sözcüklerin — gerektiğinde — yalnız köklerini alıp onları Türkçe eklerle türetselerdi o kökler yavaş yavaş Türkçeleşecek ; bir yabancı-öz sorunu ortaya çıkmayacaktı. Oysa alınan sözcükler çoğullama, türetme, bileştirme, hatta tümleme ve çekim gibi kurallarıyle alındıkları için ; pek çok da yeniden türetildikleri için yabancılıklarını yitirmemişler ; öz Türkçeyi ezmişler, gelişmesine engel olmuşlardır.

Dilimize Farsçadan çok, Arapçanın türevleri girmiş ya da dedelerimiz tarafından türetilerek kullanılmıştır. Arapça, bükünlü dillerdendir (bkz. n° 6/3). Türeyişi Türkçeye benzemez. Türkçemiz sondan aldığı eklerle türer, takılarla çe-

kimlenir. Arapçada ise türetme öğeleri sözcüklerin her yanına girer ; sözcük yeni biçimler alır : **İlim** kökünden dilimizde kullanılan türevlerin bir kısmı :

Alim, *malum*, *malumat*, *allâme*, *ilâm*, *ilâmat*, *talim*, *talimat*, *taallüm*, *muallim*, *muallime*, *muallem*, *müteallim*, *istilâm*, *ulema*, *ilmî*, *ilmiye*, *â'lem*, *ulum*, *alîm*...

ve bunların kimisinin dişilleri, tesniyeleri, çoğulları ; türlü yollarla bunlardan türemiş daha başka sözcükler, bileşikler...

Arapçada sözcük kökleri, aşağı yukarı, bu kalıplara göre biçimlendirilerek kullanılmış, dilimize on binlerce yabancı türev girmiştir.

Yabancı kurallarla yapılan çok yaygın türevlerden iki örnek :

I. **-î.** Arapça, Farsça ad soylu her sözcüğün sonuna gelir ; ilgi, değginlik anlamını katarak onları sıfat yapar :

İlmî, *edebî*, *fennî*, *insanî*, *dinî*, *fikrî*, *dahilî*, *behiştî*...

Yazılışı. — Türkçede iki çeşit **-i** takısı vardır :

1) Tümlenen (iyelik) takısı : *Türk askeri*, *öğrenci defteri*...

2) Durum takısı : *Askeri gördüm*, *defteri alınız*...

Değginlik anlamında sıfat türetmeye yarayan **-î** uzun seslidir. Söylenişi Türkçe **-i**'lere benzemez :

Askerî elbise, *resmî* iş, *ilmî* araştırmalar, *edebî* metinler...

II. Bir kural da Farsçadan : **bi.** Bir önektir. Farsça, Arapça adların başlarına gelir, Türkçedeki **-siz** eki gibi, adları olumsuz anlamlı sıfatlar yapar :

Bihaber = habersiz, *bifaide*, *bisûd* = faydasız, *bitaraf* = tarafsız...

539. YABANCI TÜMLEMELER. — Divan metinleri, yabancı kurallarla yapılmış tümlemelerle doludur. Bu tümlemeler — Türkçemizde olduğu gibi — iki türlüdür :

1) Ad tümlemeleri ;

2) Sıfat tümlemeleri.

Türkçe tümlemelerde tümleyen sözcük önce, tümlenen sonra gelir (bkz. n° 138, 163). Arapça, Farsça tümlemeler bunun tersinedir : Tümlenen önce, tümleyen sonra gelir. Bu dillerde ad takımlarıyle sıfat takımları, yapılışları bakımından, birbirlerine benzerler. Ayırt etmek için ikinci sözcüklere bakılır. İkinci sözcük adsa ad tümlemesi, sıfatsa sıfat tümlemesidir (bkz. n° 540, 541).

540. ARAPÇA TÜMLEMELER. — Arapça tümleme bağı söylenişe göre iki türlüdür :

1) -( )l, iki sözcük arasına gelir ; l'den önce, uyarına göre, **e ü** seslilerinden biri bulunur :

a) Ad takımları (tümlemeleri) :

Taht-el-bahir = denizaltı, *beyn-el-milel* = uluslararası, *fevk-al-âde*, *dar-ül-fünun*, *şeyh-ül-islâm*, *Rabb-ül-âlemîn*...

b) Sıfat takımları (tümlemeleri) :

Rebi-ül-evvel, *şaban-ül-muazzam*, *ramazan-ül-mübarek* (Arabî ayların adları)...

2) ( )l yerine ikinci sözcüğün baş harfinin yinelenmesi :

Kabl-et-tarih = tarih öncesi, *bad-ez-zeval* = öğle sonu, *dâr-üt-talim* = öğretim yurdu...

Bu oluşların nedenleri şunlardır : Arap alfabesi 28 harflidir. Bu harfler kendilerinden önce gelen "harf-i tarif" deki l'nin okunup okunmayışına göre ikiye ayrılır:

1) Kamer harfleri : ا ب ج ح خ ع غ ف ق ك م و ه ى

2) Şems harfleri : ت ث د ذ ر ز س ش ص ض ط ظ ل ن

Kamer harflerinden önce gelen tümleme bağının (harf-i tarifin) l'si okunur ;

Şems harflerinden önce gelen tümleme bağının (harf-i tarifin) l'si okunmaz. L'nin yerine, ikinci sözcüğün baş harfi yinelenir.

Kamer harfler : *fevk-el-arz*, *hayr-ül-beşer* ;
Şems harfliler : *fevk-es-sema*, *hayr-ün-nas*...

NOT. — Uluslararası geleneğe uyularak, son yıllarda, Arapça tamlamaların, bağları her durumda, **al** yazılmaktadır : XVII. yüzyılın ünlü bilgini Kâtip Çelebi'nin bir kitabının adı *Keşf-al-Zunun* yazılıyor. Bu tamlamanın yukarıdaki kurala göre uygun söylenişi *Keşf-üz-Zunun*'dur.

541. FARSÇA TÜMLEMELER. — Farsça tümleme bağı **-i**'dir. Takımı kuran sözcüklerden birincisinin sonuna gelir :

a) Ad takımları :

Kalb-i millet = milletin kalbi, *merkez-i hükümet* = hükümet merkezi, *barika-i hakikat* = hakikat şimşeği, *evlâd-ı vatan* = vatan evlâdı...

b) Sıfat takımları :

Tarih-i millî = ulusal tarih, *kanun-i esasî* = temel kanun, anayasa ; *edebiyat-ı cedide* = yeni edebiyat, *derd-i nihan* = gizli dert...

542. FARSÇA SIFAT TAKIMLARINDA UYGUNLUK. — Sözcüklerinin ikisi de Arapça olan sıfat takımlarında sıfatın ad'a uyması şarttır :

a) Ad erilse sıfat da eril olur ;
b) Ad dişilse sıfat da dişil olur ;

c) Ad çoğulsa sıfatı da ya çoğul, yahut dişil olmalıdır.
ç) Ad tesniye (ikili) ise sıfatının da tesniye olması gerekir.

Örnekler :

Tarih-i millî. — "tarih" eril, sıfatı olan "millî" de erildir.

Menfaat-i milliye. — "menfaat" dişildir ; "millî" sıfat da **-e** ekiyle dişilleşmiştir (bkz. n° 535).

Menafi-i milliye. — "menafi" çoğuldur ; sıfatı da dişilleşmiştir.

Haremeyin-i Şerifeyn. — İkisi de tesniyedir (Mekke ile Medine) demektir. (Sözcükler eril tesniyedir.)

Zaviyetan-ı haricetan. — İki dış açı. (Sözcükler hem tesniye, hem dişildir).

NOT. — **-i** ekiyle türemiş ilgi sıfatlarıyle kurulan Farsça sıfat tümlemeleri, Türkçe ikinci türlü ad takımları (bkz. n° 138 - II) biçiminde de çevrilmektedir :

Vesait-i nakliye = nakil vasıtaları (taşıtlar), *ticaret-i bahriye* = deniz ticareti...

543. FARSÇA TÜMLEMELERDE TÜRKÇE SÖZCÜKLER. — Arapça tümlemelerde sözcüklerin ikisinin de Arapça olması ; Farsça tümlemelerde ise sözcüklerin Arapça, ya da Farsça olması gerekliydi. Başka türlü kurulan tümlemeler yanlış sayılırdı.

Bununla birlikte Türkçe sözcüklerin karıştığı klişeleşmiş bir hayli Farsça tümleme kullanılmıştır. Bu yanlışlığa iki etmen düşünülebilir :

1) Kuralı bilmemek,
2) Türkçe sözcükleri Farsça sanmak.

Birkaç örnek :

Sancağ-ı Şerif, *hakan-ı*, *mahlû*, *ordu-yu hümayun*, *paşa-yı müşarünileyh*, *elçi-i mumaileyh*, *efendi-i mezkûr*, *ağa-yı merkum*, *sürc-i lisan*, *resm-i geçit*...

Hatta sözcüklerinin biri Avrupa dillerinden gelmiş tümlemeler de görülürdü: *Müze-i Hümayun*, *Bank-ı Osmanî*, *komisyon-i âli*, *tesirat-ı fizyolojiye*...

544. ZİNCİRLEME TÜMLEMELER. — Türkçede ikiyi aşan takımların zincirlenmesi sevimli sayılamaz (bkz. n° 145). Divan yazını çağında ise zincirlenmiş Farsça tümlemelerin anlatıma ses güzelliği katacağı sanılır, takımlar birbiri ardına dizilirdi :

Girdi miftah-ı der-i genc-i maani elime.

(Nef'i XVII.)

Bir dizede dört sözcük üç tümleme halinde zincirlenmiştir.

Divan düzyazı ustaları dize ölçüsüyle bağlı bulunmadıkları için beş, altı ve daha çok sözcüğü zincirlemekle hüner gösterirlerdi (bkz. n° 31 II. örnekler) :

Tekye-i âlişan ki resm-i masnu' ve tarh-ı matbuu şikest-aver-i endaze-i asman-peyma-yı efkâr-ı durbin-i mühendisan-ı ruzgârdır.

TUHFET - ÜL - HAREMEYN (Nabi XVII.)

545. FARSÇA TÜMLENMİŞ SIFATLAR. — Ad, adı tümleyince ad takımı ; sıfat, adı tümleyince sıfat takımı oluyordu (bkz. n° 138, 163). Ad, sıfatı tümlerse (bkz. n° 224). yani Farsça tümlemede sıfat başta bulunursa **tümlenmiş sıfat** olur :

Şayan-ı merhamet, naşir-i efkâr, calib-i dikkat...

546. ARAPÇA TÜMLENMİŞ SIFATLAR. — Sıfatı başta bulunan Arapça tümlemelerdir (bkz. n° 545).

Salif-üz-zikir, sahih-ün-nesep...
Bâsit-ür-rızk, vâhib-ül-âmâl...

TARİH-İ KADİM (Tevfik Fikret.)

547. FARSÇA BİLEŞİK SIFATLAR. — Her dilin, başkalarına göre, üstün yanları bulunur. Farsçanın en imrenilecek yanı da bileşik sıfat yapmaktaki kolaylığıdır. Hiç bir ek istemeden iki sözcük yan yana gelir, kaynaşır. Doğan anlamda, bu iki sözcüğün anlamına göre artış da bulunur :

Melekçehre = melek çehre*li*, *hayalperest* = hayale tapan, *vazifeşinas* = vazife*sini* bilen, *vak'anüvis* = vaka*'yı* yazan, *pürhiddet* = hidde*tle* dolu, pek hidde*tli*...

Edebiyatı Cedideciler, Farsça bileşik sözcükleri pek severlerdi. Batı'dan getirdikleri, kendilerinin buldukları yeni kavramları anlatmak için sık sık bileşik sözcüklere baş vururlardı. Eskiden beri kullanıla gelen sözcükleri, yeni kavramları anlatmaya yeter bulmayınca yeni bileşikler yapıyorladı :

Kahkahaların o kadar *sürur-engiz*, o kadar *şetaret-âmiz* idi iki ağlamak istiyordum. Ben arzu ediyordum ki sen huzurumda kalbim gibi hazin, hayatım kadar *gam-âgîn* olasın.

(Halit Ziya Uşaklıgil.)

Olsun şeb-i kıymete dek *hem-sürudumuz*
Bir cây-ı *nağam-hîz*...

(Cenap Şehabettin.)

Bu yeni bileşikleri, Edebiyatı Cedideye bağlı olanların pek çok beğenmelerine karşılık, eski yazından yana olanlar yadırgıyor ; 1908'den sonra yetişen Yeni Türkçecilerse büsbütün yersiz, değersiz buluyorlardı. Bugünkü dilimizde bunlardan iz kalmamıştır.

NOKTALAMA İMLERİ

548. NOKTALAMA. — Sözcüklere, tümcelere — sözcüklerin, kuralların gösterdikleri anlamlardan başka — türlü nedenlerle duygu, imge, ses, hatta anlam değerleri katıldığını gördük (bkz. n° 61 v.s. , 67, 68, 69, 468 v.s. 486 v.s.).

Konuşmalarda söze, bu anlamlara yakın değerler katan başka nedenler de var : El, yüz, gövde imleri (bkz. n° 1).

Ayrılıp gidenler için kullandığımız *güle güle*! deyimini gülümseyerek, gözlere ve yüze bir üzüntü belirtisi vererek, sertçe kaş çatarak, ayrı anlamlarda daha birçok imler yaparak söylemeyi deneyelim. Her değişiklik *güle güle*'ye başka bir duygu değeri katar. Bu konuda sesin ve söyleyişin etkisi daha derin olur.

Konuşmada sık sık yaptığımız bu el, yüz, gövde imlerinin ; ses, söyleyiş değişmelerinin anlatım değerlerinden yazıda yararlanamayız.

Yazıda da — etkisi bu denli olmamakla birlikte — noktalama imleri vardır. İmler anlamı aydınlatır, yanlış anlaşmaların önüne geçer, okumayı düzenler ; durakları belirterek, okuyucuyu uyararak sesin anlatıma katacağı değeri sağlar. Tümce sonlarındaki noktanın, ünlemin, soru iminin görünüşü okuyucuyu birkaç sözcük önceden uyarır ; sesler, okunanların vereceği çeşitli izlenimler ona göre ayarlanır.

Yazılardan noktalama imlerini atarsak anlam gölgeler, karanlıklar içine gömülmüş gibi olur. İkircimlere, ters anlayışlara yol açılır ; tümcelerin tatlı müziği temposuzlaşır.

549. NOKTALAMA İMLERİNİN YAZIMIZA GİRİŞİ pek eski değildir. Tanzimat yazınının kurucusu, yazında yenileşmenin babası Şinasi, Fransa'da okumuştu. Yurda döndükten bir süre sonra, 1860'ta gazete çıkarmağa, Avrupa'dakilerine benzer yapıtlar vermeğe başlayarak yeniliğin kapısını açtı. ŞAİR EVLENMESİ adlı bir piyes yayımladı, bu piyeste ilk olarak noktalama imlerinden birkaçını kullandı.

İmleri eksiksiz kullanma isteği 1896'da Edebiyatı Cedidecilerle gerçekleşti. Şiirde Tevfik Fikret, düzyazıda Halit Ziya bu imlere çok önem verdiler.

İmleri çok başarılı kullananlardan biri de ünlü hikâyecimiz Ömer Seyfettin' dir.

Noktalama imlerinin yazıya ne denli aydınlık kazandırdığını göstermek için "Yüz Akı" hikâyesinden şu parçayı — imlerini atarak — veriyoruz :

Bir sene sonra bir Cuma sabahı Mehmet Efendi evinin altındaki odada otururken Doğru Çobanı karşısında gördü elinde büyükce bir kapla ıslak bir post vardı bunları selâm vermeden sedirin yanındaki pencerenin içine bıraktı hoş geldin hoş bulduk otur bakalım koyunlardan ne haber doğurdular mı çoban hepsi kısırmış dedi hiç biri doğurmadı mı hayır yünlerini ne yaptın daha kırpmamıştım Mehmet Efendi anlamadı ne demek on iki tanesini çaldılar ey geriye ne kaldı otuz sekiz otuz ikisi geçen sonbaharda kelebek oldu öldü ey geriye ne kaldı altı beşini kurt yedi geriye ne kaldı bir.

Anlaşılması kolay olmasa gerek.

Noktalama imleri şunlardır :

I.	(.)	Nokta ya da durak ;
II.	(...)	Üç nokta, susma imi ;
III.	(?)	Soru imi, soru noktası ;
IV.	(!)	Ünlem imi, ünlem noktası ;
		Bunların dördü de noktadır ; birinci görevleri tümce sonunda bulunmaktır.
V.	(:)	Çift nokta, iki nokta, açıklama noktası ;
VI.	(,)	Virgül ;
VII.	(;)	Noktalı virgül ;
VIII.	(—)	Çizgi ;
IX.	(" ")	Tırnak ;
X.	(( ))	Parantez ya da ayraç ;
XI.	([ ])	Köşeli parantez, köşeli ayraç ;
XII.	(§)	Paragraf ya da çengel ;
XIII.	(.....)	Sıra noktalar.

550. NOKTA, DURAK (.). — Şuralarda kullanılır:

1) Bitmiş tümcelerden sonra :

Yolculuk gönül üzüntüsünü dindirir.

(Refik Halit Karay.)

Sen şarkın kınına girmeyen bir kılıcısın.
Bir ulu çınarsın ki kırılır, eğilmezsin ; ölür, inlemezsin.

(Ahmet Hikmet Müftüoğlu.)

2) Kısaltmalarda. — Sık yinelenen belli adlar, kolaylık olsun diye, bir ya da birkaç harfle yazılınca :

Posta, telgraf, telefon yerine *P.T.T.*, doktor yerine *Dr.*, *vb.* (ve başkaları, ve bunun gibi, ve benzerleri)... gibi. Makam ve san gösteren kısaltmalar büyük harfle başlar ; her sözcüğün kısaltmasından sonra nokta konur : *T.B.M.M.* (Türkiye Büyük Millet Meclisi).

Son yıllarda kısaltma harflerinin aralarına nokta koymamak eğilimi görülmektedir : *PTT*, *TCDD* (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demir Yolları).

Kısaltmaları kullanmak için okuyucular tarafından anlaşılacak kadar bilinmiş ve genelleşmiş olması gereklidir. O.O.T.K.B. kısaltmasının Ordu Ortaokulu Temizlik Kolu Başkanı olduğu kolayca bilinmiyorsa böyle yazmak yersizdir.[1]

3) Bölümleri numaralamak için satır başlarına konan büyük harf ve rakamdan sonra : A. B. C. I. II. III.

4) **-inci, -nci** ekinin yerini tutmak üzere rakamlardan sonra gelir : IV. *Murat*, *XX. yüzyıl*, 150. *sayfa*...

5) Kimi betikte satır başlarına yazılan bölüm başlıklarından sonra da nokta konur.

6) Günü gösteren tarihlerde gün, ay, yıl rakamlarını ayırır : 19.V.1919.

551. ÜÇ NOKTA, susma noktaları (...) :

Konuşma dilinde :

a) Çok kez derin ve sarsıcı duygulanmalar, coşkular yüzünden tümceler bitirilemez ; söz kesiliverir ; arkasını dinleyicinin zihni, duruma göre tümler :

— *Annenizin hastalığını duydum. Geçmiş olsun. Nasıl oldu ?*

— *Onu dün ...*

Hıçkırıklar boğazı tıkamıştır. Tümcenin kesilişi, gözlerin bulutlaması felâketi anlatır. Karşıdaki zihninde hemen tümceyi tamlar :

— *Onu dün gömdük...*

b) Söylenmesinde utanç duyulanlar da, çok kez, kırık dökük tümcelerle söylenir. Eksik sözcükerin anlamını dinleyicinin zihni tümler. Böyle eksikli söylemek terbiye bakımından da daha uygun görülür.

1) Sık kullanılan kısaltmalar "Yeni Yazım Kılavuzu" nda sıralanmıştır.

c) Arka arkaya sıralanmış eşitlerden birkaçını sayıp öbürlerini — ya çokluğu, ya da gereksizliği yüzünden — bırakırız. Bu bırakışın da duygu değeri pek büyüktür.

Onlarda neler neler var : Atlar, arabalar, uşaklar...

deyip kesersek dinleyenin zihni, bunun arkasından daha birçok varlıkların bulunduğunu düşünür.

ç) Sözün gelişi, kimi anlamı o denli açık verir ki geriye kalan sözcüklerin söylenmesi gerekli olmaz.

Yazıda da, böylece yarıda kesilmiş tümceler, üç nokta ile sonlanır. Okuyucu, bu tümcenin bir duygu ya da anlam değeri yüzünden yarıda kesildiğini anlayarak eksiğini zihninde tümler ve daha çok duygulanır.

NOT. — Tümce sonundan başka yerde kullanılan sıra noktaları bu üç nokta ile karıştırmamak gerektir (bkz. n° 561).

552. SORU İMİ (?). — İçinde soru anlamı bulunan tümcelerin sonlarına konur :

Ankara'ya gittiniz mi ? Nenerede oturuyorsunuz ? Hangi sokakta ?...

Yarıda kesilmiş sorulu tümcenin sonuna (?..) imi konur.

Soru imi parantez içine alınırsa (?) söze ikircillik ve alay anlamı katar ; yahut ne demek istendiğinin anlaşılmadığını gösterir.

553. ÜNLEM İMİ (!) :

1) İçinde ünlem sözcüğü bulunan tümcelerin sonuna konur.

2) Şaşma, acıma, kızma... gibi derin, sarsıcı, dokunaklı duygular anlatan tümcelerin sonlarına konur.

3) Komut ve komut gibi sert eytişlerden sonra da kullanılır.

NOT. — Başında ünlem ve ünlem değerinde komut ya da sert eytişler bulunan tümcelerde ünlem imi şöyle kullanılır :

a) Tümce sonunda. Böyle olunca ünlem ve komutlardan sonra bir virgül kullanılır.

b) Komut ve sert eytişlerden sonra. Böyle olunca da tümcenin sonuna yalnız nokta konur :

Ey Türk gençliği, bu yurt sana atalar armağanıdır !
Ey Türk gençliği ! bu yurt sana atalar armağanıdır.

4) Yarıda kesilmiş ünlemli tümcelerin sonuna (!..) imi konur.

İçinde hem soru, hem ünlem anlamı bulunan tümcelerin sonlarına konulacak im, yazarın düşüncesine bağlıdır :

a) Ünlem anlamını daha belirgin göstermek isterse ünlem imini kullanır.

b) Soruyu belirgin sayarsa soru imi kullanır.

İki anlamı bir tutmak isteyen kimi yazarlar iki imi birden kullanıyorlar. Bu çeşit tümceler, yarıda kesilmiş olursa üç nokta yerine şu im kullanılır : ?!.

554. ÇİFT NOKTA, İKİ NOKTA, AÇIKLAMA NOKTASI (:) :

1) Açıklanacak konulardan, sözlerden sonra kullanılır. Çift noktadan sonra gelenler, öncekileri açıklamaya yarar :

Bu bölümde her imden sonra çift nokta (:) kullanılmıştır.

2) Örneklerle açıklanacak kuralların ve kural değerindeki tümcelerin sonuna konur. Örnekler çift noktadan sonra yazılır :

Ad, bir varlığa takılan sözcüktür : Turgut, çiçek, karınca...

3) Birkaç olasılığın, birkaç öğenin sıralanacağını anlatmak için kullanılır: *Diller üçe ayrılır : 1. Tek heceli diller. 2. Bitişken diller. 3. Bükünlü diller.*

4) Bir yerden ya da bir kimseden, olduğu gibi alınan bir sözün yazılacağını imlemek için kullanılır :

Atatürk, onuncu yıl söylevini : *"Ne mutlu Türküm diyene !"* tümcesiyle sona erdirmişti.

5) Yazıda karşılıklı konuşmaların başlayacağını, birisinin söyleyeceğini ve yanıt vereceğini bildiren sözlerden sonra konur :

Dizdarbaşı :
— Ali Usta dükkânı arayacağız, dedi.
Koca Ali cevap verdi :
— Niçin ?

DİYET (**Ömer Seyfettin.**)

555. VİRGÜL (,) :

Yazıda en çok kullanılan blr imdir. Görevleri pek çeşitlidir :

I. Eşitleri ayırır. Yani gerek çeşit, gerek görev bakımından birbirinin eşiti olan sözcük, takım , önerme ve tümceler arasına konur :

a) Eylemleri ayırır:
Her canlı doğar, yaşar, büyür, ölür.

b) Özneleri ayırır :
Damlar, sokaklar, kırlar, her yer karla örtüldü.
Bu adlar aynı yüklemin özneleridir.

c) Nesneleri ayırır :
Yurdumu, ulusumu, bayrağımı severim.

ç) Tümleçleri ayırır :

Evde, sokakta, okulda, her yerde temizliğe özen göstermeliyiz.

Tümleçler, aynı yüklemi tümlemeli, aynı takı ile çekimlenmiş olmalıdır.

d) Sıfatları ayırır :

Uslu, kavrayışlı, çalışkan çocuklar...

Sıfatlar aynı cinsten olmalı, aynı adı tümlemelidir.

e) Eşit ad takımlarını ayırır :

Ulusumuzun ilerlemesi, yurdumuzun kalkınması, insanlığın mutluluğu için çalışmalıyız.

f) Sıfat takımlarını ayırır :

Çalışkan öğrenci, iyi yurttaş, doğru insan olalım.

g) Eşit tümceleri ayırır :

Yanaklar solar, burunlar kızarır, dudaklar birbirini çimdikler, kollar ve dirsekler gövdeye yapışır.

(Cenap Şehabettin.)

II. Anlama canlılık katmak için yinelenen sözleri ayırır :

Babam, zavallı babam beni kucağına aldı.

O zaman babam beni bir daha, bir daha, bir daha öptü.

(Cenap Şehabettin.)

Yinelenerek belirteç olan sözcükler virgülle ayrılmaz :

Koşa koşa gitti. *Ağır ağır* ilerledi ve kapıyı *yavaş yavaş* açtı.

III. Eytişlerden (hitaplardan) sonra kullanılır :

Sevgili Anneciğim , ...

Arkadaşlar, yarınki gezintiye katılacaklar adlarını yazdırsın.

Arkadaş, yurduma alçakları uğratma sakın !

(Mehmet Akif Ersoy.)

IV. Yüklemden uzakta kalmış öznenin sonuna konur :

Okullar, her yıl eylül ayının son pazartesi sabahı açılır.

V. Adlaşmış sıfatlar (bkz. n° 165, 166), tümcede bir addan önceye rastlarsa bir sıfat takımı gibi olur. Böyle olmadığını göstermek için adlaşmış sıfattan sonra virgül konur :

Soğuk, ellerimizi dondurdu.

Bu adlaşmış sıfatlardan sonra virgül kullanmamak yüzünden tuhaf yanlışlıklar olabilir (bkz. n° 165) :

Yaralı doktora bakarak : "iyilikleriniz için size çok teşekkür ederim" dedi.

Yaralı olan doktor mu, konuşan mı ?

Yaramaz, çocukları arıyor.

Yaramaz çocukları arıyor.

Bir anlamda olamaz.

VI. Bir addan önce gelen im adılları da virgülle ayrılmazsa im sıfatı sanılabilir (bkz. n° 234) ;

O, kapıdan çıktı. Bu, bahçenin sonuna dikilecek...

VII. Bir tümcenin içine kendi öğesi olmayan bir arasöz araönerme girerse çift virgül arasına alınır. Yani açıklamak için tümce içine giren bir arasözün başına ve sonuna birer virgül konur (bkz. n° 114, 557).

Turgut, kim ne derse desin, iyi bir gençtir.

Araya giren söz uzun olursa virgüllerin yerlerine birer çizgi daha yakışır (bkz. n° 557) :

Virgüllerde okuyucunun, soluk almadan, azıcık duraklaması iyi olur.

556. NOKTALI VİRGÜL (;) :

Nokta ile virgülden birleşmiş bir imdir. Görevi de onların ortalaması gibidir. Başlıca iki yerde kullanılır :

I. Biçimce ayrı, anlamca birbirine bağlı tümcelerin arasına konur (bkz. n° 106-II) :

Vatan için ölmek de var ;
Fakat borcun yaşamaktır.

(Tevfik Fikret.)

Çok çalışmalıyız ; çünkü başarının anahtarı çalışmaktır.

NOT. — Çok kez noktalı virgülden sonra kullanılan ve bağımsız önermeleri bağlamaya yarayan **fakat, çünkü...** düşer. Noktalı virgül bu **fakat, çünkü, öyleyse, bunun, için...** bağlaçlarının yerlerini tutar :

Kötülerle düşüp kalkmayalım ; (*çünkü*) huyumuz bozulur.
Yarın bahar bayramıdır ; (*onun için*) birlikte kırlara çıkalım.
Birçok yazarlar böyle yerlerde nokta kullanırlar.

II. İçinde virgül bulunan eşit bölümleri ayırır :

Türkçeden, tarihten onar ; matematikten , resimden dokuzar numara almış.

Noktalı virgüllerde virgülden çok, noktadan az durulmalıdır.

557. ÇİZGİ (—) :

Üç türlü çizgi vardır :

I. Büyük çizgi. (—) : Buna yalnız çizgi de denir :

a) Yazıda karşılıklı konuşmaların başlarına konur :

— *Sen misin Ali usta* ?
— *Benim* !
— *Ne yapıyorsun bu vakit burada* ?
— *Hiç* !

DİYET (Ömer Seyfettin.)

Satır başına, karşılıklı konuşanların adları ya da adlarının birkaç harfi getirilirse, çizgi bunlardan sonra konur.

b) Bir tümcenin içine kendi öğesi olmayan uzunca bir arasöz girerse iki çizgi arasına alınır (bkz. n° 114, 555).

II. Küçük çizgi (-), **bağlama çizgisi** :

a) Satır sonunda sözcük bitmezse bir küçük çizgi konur, geriye kalan heceler sonraki satırın başından yazılır. Satır sonunda hecenin bitmiş olması, hecenin parçalanmaması gereklidir (bkz. n° 586).

b) Eski yazındaki Arap ve Fars takımlarının okunmasını kolaylaştırmak için çizgiden yararlanılabilir (bkz. n° 540, 541) :

Tac-el-tevarih ya da *tac-üt-tevarih, Teşkilât-ı Esasiye...*

c) İki ulus, iki tarih ya da iki şey arasına bir ortaklaşalık ayırtısı katmak için de bağlama çizgisi konur :

1914 - 1918 *savaşı, İngiliz - Fransız antlaşması, Ankara - Haydarpaşa treni, Mide - barsak yangısı, Urla - Altay dilleri, sıfat - eylem, Güney - Doğu illeri...*

III. Noktalı çizgi (. —) : Satır başı başlıklarından sonra konur :

SIFAT. — Varlıkları niteleyen ya da belirten sözcüklerdir.

558. TIRNAK (" ") :

a) Başkalarının yazılarından, sözlerinden — olduğu gibi — aktarılanları içine alır :

Eski zaman : "*ısıramayacağın eli öp*" *demiş. Asrımız, bilâkis* : "*kıramayacağın zinciri hiç olmazsa kemir* !" *der.*

(Cenap Şehabettin.)

b) Okuyucunun bakışlarını çekmek için de kimi sözcükleri, tümceleri tırnak içine alırlar :

Pastör, her bulaşık hastalığı doğuran bir "virüs" olduğu gibi kuduzun da bir virüsü olacağını sezmişti.

(Hasan-Âli Yücel.)

c) Karşılıklı konuşmalarda çizgi yerine (bkz. n° 557-I/a) tırnak imi de kullanılır.

ç) Bir yerden aktarılan bir koşuğun her dizesinin başına tırnak iminin açmasını (") koyup, kapamasını (") en sonunda kullananlar çoktur. Bunun gibi bir yerden aktarılan bir düzyazının da — yazı ne denli uzun olursa olsun — her satırının başına tırnak açarak en sonunda kapamak geleneği vardır.

559. AYRAÇ (parantez) (( )) :

a) Konudan olmayan, yalnız o sözler söylendiği sıralarda olup bitenleri gösteren sözcükleri içine alır :

Zuhuri — (*Hamzayı tutarak*) *Hey ... yahu... görmüyor musunuz* ?
Kör mü oldun ?
Hamza — (*Telâşla sıkı sıkı nefes alarak*) *Aman efendim sizi araya araya...*

(Ahmet Vefik Paşa.)

Bu türlü kullanışlara, daha çok, piyeslerde rastlanır. Bu betikte bakılması için imlenen n° lar da ayraç içine alınmıştır.

b) Bakışları çekmek için kimi özel adlar, yabancı sözcükler ve benzerleri parantez içine alınır.

c) Fıkralara ayrılan bir konunun her ayrımının başına konan 1, 2, 3... ya da a, b, c... numara imleri ayracın şu ( )) şekliyle kapanır.

ç) Tümce içinde bir sözcüğün başka dilden karşılığı, bir kavramın kısaca açıklanması da ayraç içine alınır (bkz. n° 563).

560. KÖŞELİ PARANTEZ ([ ]) KÖŞELİ AYRAÇ :

a) Tümceden büsbütün ayrı bir sözü içine alır :

Kutadgu Bilig'den kitabımıza alınan dört dizeyi [*sayfa*, 7] *bir arkadaşa gösterdim. Bugünkü Türkçemize çevrilmiş dizeleri birlikte okuduk. Ne güzel öğütler* !..

b) Dip notuna baş vurmayı imlemek için kullanılan rakamı, harfi içine alır.

NOT. — Ayraç, köşeli ayraç, tırnak imleri birbirlerinin yerlerinde de kullanılır.

561. SIRA NOKTALAR (.....) :

a) Bir konunun bölümlerini ayırmak için kullanılır.

b) Aradan zaman geçtiğini düşündürmeye yarar.

Bu iki türlü kullanışa, daha çok, hikâyelerle romanlarda rastlanır.

c) Kimi kez bir sözcüğün harflerinden, bir tümcenin sözcüklerinden, türlü nedenlerle birkaçı yazılmaz., Bu yazılmayan harflerle sözcüklerin yerlerine noktalar konur. Bu eksikleri tümlemek görevi okuyucuya düşer.

ç) Her hangi bir nedenle — aslında var olan — kimi tümcelerin, kimi bölümlerin yazılmadığını düşündürmek için de kullanılır.

Sıra noktalarla tümce sonlarına konan susma imi **üç nokta**yı birbirine karıştırmamak gerek.

562. YILDIZ (*). — Bir konunun bölümlerini saymadan ayırmak için satır ortalarına konur. Tek, ya da üç yıldız olarak kullanılır.

563. ÇENGEL (Paragraf §). —Bir konunun ayrı ayrı maddelerini, o konuya ilişkin örnekleri saymadan ayırmak için kullanılır. Satır başına da konur, ortasına da...

SON SÖZ

Noktalama imleri, anlamı aydınlatmaya, tümceye duygu ve anlam değeri katmaya yarar, demiştik. Şunu da unutmayalım :

Noktalama imleri için sıralanan bu maddeler, genel kullanışların ortalamasından çıkarılan kurallardır. Her yazar, her zaman bu kuralların çerçevesi içinde kalmaz ; aydınlatacağı anlama, tümceye katacağı duyguya ve sese göre, imlerde az çok değişiklik yapabilir.

Soru imi yerine ünlem, nokta yerine noktalı virgül, tümceye daha canlı duygu, daha aydın anlam katıyorsa kullanmak yerinde olur. Söze sürüp gitme tadı katmak için tümce sonundaki tek nokta yerine üç noktanın kullanlıdığı görülür. Azıcık duraklamanın tümceye ses güzelliği katacağını düşünerek kuralsız virgül kullananlar da var.

Bunlar yazarların özel düşünce, anlayış ve alışkanlıklarından doğar.

Her genç yazıcıya, yazara, yazmak istediğinde olanlara yakışan da şudur : **Özel düşünce, anlayış ve alışkanlıklara değil ; kökleşmiş kurallara uymaktır.**

YAZIM KURALLARI
(İmlâ)

564. TEMEL KURALLAR :

1) **Türkçenin yazımında (imlâsında) ilke**, dilin her sesini bir harfle yazmaktır. Buna göre seçilip alınan, düzenlenen Türk alfabesi, **genel kültür Türkçesi**yle konuşmada kullanılan bütün sesleri göstermektedir.

Her yazımda üç etmen birlikte bulunur : Fonetik, etimoloji, gelenek. Türk yazımında da bu üç temel etmenden :

a) Fonetik öndedir ; (yani Türk yazımı **sesçil**dir.)

b) Böyle olmakla birlikte dilbilgisi kurallarına bağlılık da büsbütün gözden kaçırılmış değildir.

c) Latin temelinden alınan alfabemiz daha yeni sayılır. Onun için başka dillerin yazımlarında hayli güçlüklere yola açan **geleneğin** etkisi bizde daha başlamamıştır.

2) **Genel Kültür Türkçesi.** — Yurdumuzda nice yüzyıllardan beri sürüp gelen kültür akışlarıyle bölge ağızlarının üstünde yerleşmiş olan konuşma dilidir ve yazıma temel olan da budur. Bunun dışında kalan bölge ağızları, bilim araştırmalarında ya da oyun ve roman gibi yapıtlarda - konuşturulan kişilerin ağızlarını belli etmek, yansılamalar yapmak istenince yazıda da - gösterilebilir.

3) **Sesleri kendi harfleriyle yazmak ilkesi,** sözcük köklerinde, gövdelerinde olduğu gibi, çekimlerde de kabul edilmiştir. Yani Türkçede yazılıp da okunmayan, söylenip de yazılmayan harf yoktur. Ancak :

a) Art arda gelen ayrı sözcüklerin son ya da ön seslerinde olan değişmeler sözde kalır ; yazımda gösterilmez (bkz. n° 403 - yazılışı, 569 - II/c).

b) Geniş ünlülerle biten tabanlarda y'li eklerin ve takıların etkileriyle beliren darlaşma olayı — tabanlarda değişikliğe yol açmamak için — yazıda gösterilmez. Yani söylenişleri *gelmiyecek*, *arıyan*, *istiye istiye*... olan eylem türevlerinin yazılışları *gelmeyecek*, *arayan*, *isteye isteye*... olacaktır (bkz. n° 568).

4) Türkçe'nin kendi sesleri dışında olmakla birlikte genel kültür dilinde, bugün de, kullanılmakta olan yabancı sözcüklerin birçoğunda ses özellikleri vardır. Bu yabancı ses özelliklerini göstermek üzere iki im kabul edilmiştir: (ˆ,'). Bu imlerden (ˆ) :

a) Yazılışları bir, söylenişleri — uzunluk, kısalık bakımından — ayrı olan sözcüklerin düzgün okunmalarını sağlamak için uzun ünlülerin üzerine konur (bkz. 584-I) : *Ali - Âli, alem - âlem, Hamit - Hâmit...*

b) Damak seslerinden **k g** ile **l**'nin kural dışı söylenişlerini belirtir (bkz. n° 584-II) : *Kâmil, sükûnet, lâkin, rüzgâr...*

Kesme imi (') de ; sözcük içindeki ses kesintisini gösterir : *Kur'an* (bkz. n° 50, 585).

Öz Türkçe sözcüklerde ve dilimizin ünlüler uyumuna göre değişmelere uğramış yabancı kaynaklı sözcüklerde bu imler kullanılmaz.

565. TÜRK ALFABESİ. — 1.XI.1928 tarihli ve 1353 sayılı kanunla kabul edilmiş olan Türk alfabesi 29 harflidir (sıraları, büyük ve küçük yazılışları için (bkz. n° 37).

566. BÜYÜK HARFLERİN KULLANILIŞI (bkz. n° 37) :

1) Her tümcenin ilk harfi büyük yazılır. Tümce rakam ya da bir imle başlıyorsa ilk harf büyük yazılmaz :

145 *lira gönderdim.* (') *iminin kullanıldığı yerler için* 584. *numaraya bakınız.*

2) Soru, ünlem ve çift nokta imleriyle biten tümcelerden sonra başlayan tümcelerin de ilk harfleri büyük yazılır. Bu imler tümce sonlarından başka yerlerde kullanılmışsa kendilerinden sonra gelen sözcükler büyük harfle başlamaz.

3) Koşuklarda her dizenin ilk harfi büyük olur.

4) Özel adlar (insan, hayvan, şehir, kasaba, köy, semt, mahalle, akarsu, deniz, göl, dağ, ova, orman... adları) büyük harfle başlar :

İnsan adlarının ayrı yazılan her sözcüğü büyük harfle başlar :

Mustafa Kemal, Tevfik Fikret, Namık Kemal, Orhan, Sevim...

Soyadları da büyük harfle başlar :

Atatürk, Çakmak, Tümer, Demircioğlu, Sütçügiller...

Hayvan adları : *Tekir, Fındık, Minik, Pamuk...*

Kıta, memleket, bölge adları :

Avrupa, Afrika, Türkiye, Almanya, Çin, Anadolu, Azerbeycan...

Şehir adları : *Van, Kars, İstanbul, Edirne, Şam...*

Kasaba adları : *Tarsus, Ahlat, Silvan, Edremit, Düzce...*

Köy adları : *Karaviran, Örencik, Akdoğan, Adabağ...*

Semt adları : *Bahçelievler, Levent, Taksim, Kavaklıdere...*

Mahalle adları : *Gedikpaşa, Alipaşa, Kanlıca...*

Akarsu adları : *Sakarya, Seyhan, Kızılırmak, Fırat...*

Deniz adları : *Karadeniz, Akdeniz, Marmara, Pasifik...*

Göl adları : *Van gölü, İznik gölü, Tuz gölü...*

Dağ adları : *Uludağ, Aladağ, Ağrı, Nemrut, Erciyes...*

Ova adları : *Çukurova, Uluova, Akyazı, Düzova...*

Orman adları : *Karaorman, Keklikpınar, Soğanlı, Topçam...*

NOT. — Özel ad kavramını karşılayan tamlamalar, bileşik sözcük değillerse, ayrı yazılır. Ayrı yazılan bu ikinci sözcükler — tabela ve yazı başlığı değillerse — küçük harfle başlar :

Adana ili, Keskin ilçesi, Van gölü, Dicle nehri, Ilgaz ormanları, Göktepe mahallesi, Atatürk bulvarı, Mithatpaşa caddesi, Çalıkuşu sokağı, Kuyucak köyü...

Tabelalarda ve yazı başlıklarında bu ikinci sözcükler de büyük harfle başlar :

İzmir İli, Beykoz İlçesi, İznik Gölü, Seyhan Barajı, Atatürk Bulvarı, Pendik İstasyonu...

5) Özel insan adlarını tanıtmaya yarayan san sıfatları büyük harfle başlar.

Dün Bay Turhan'la Bayan Sevim'i gördüm. Ahmet Vefik Paşa, Şinasi Efendi, Namık Kemal Bey, Sultan Cem, Ali Onbaşı, Hasan Çavuş, Yüzbaşı Engin, Albay Çetin...

Bir özel adla birlikte kullanılmayan bu san sıfatları :

Bir özel adın yerini tutuyorsa büyük harfle ;

Bir özel ad yerinde kullanılmıyorsa küçük harfle yazılır :

Dinleyin arkadaşlar, Onbaşı söyledi : Şimdi Yüzbaşı gelecek, biraz sonra da Yarbay

Karşıdan dört bayla beş bayan geliyordu.

Bir erin onbaşı, çavuş olması için okuma yazma bilmesi gereklidir.

6) Ulus, din, mezhep, tarikat ve benzeri toplulukların adları — bireyleri gösterse dahi — büyük harfle başlar :

Arap, İtalyan, İslâm, Musevî, Bektaşî, Katolik...

Bunlardan türlü eklerle türemiş sözcükler de büyük harfle başlar :

Tanzimat çağında başlayan Türkçülük akımı... Mehmet Akif Ersoy, İslâmcı bir şairdir. İlkel kavimleri Protestanlaştırmak... Bektaşilik, Türkleşmek, İslâmlaşmak...

7) Dil adları da özel sayılır ve büyük harfle başlar :

Türkçe, İngilizce, Arapça, Farsça, Japonca, Fince...

8) Kurum, kurul, dernek, makam ve iş yeri adları da özel sayılır ve ayrı yazılan her sözcüğü büyük harfle başlar :

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Türk Dil Kurumu, Çalışma Bakanlığı, Istanbul Erkek Lisesi, Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası, Lezzet Lokantası, Esentepe Sineması, Örnek Döşeme Evi...

9. Betik, dergi, gazete... adları da büyük harfle başlar :
Türkçe Sözlük, Çalıkuşu, Safahat (betik) ;
Türk Dili, Varlık, Yeni Mecmua (dergi) ;
Cumhuriyet, Milliyet, Vatan... (gazete).

10) Yazı başlıklarının her sözcüğünün ilk harfi büyük olur :
Dilimizi Özleştirme Çabaları, Ziraatte Yeni Buluşların Önemi...

11) Mağaza, dükkân, fabrika... adlarının ayrı yazılan her sözcüğü büyük harfle başlar :
Beykoz Kundura Fabrikası, Kuru Yemişçi, Yabancı Diller Dershanesi...

12) Betik, dergi, gazete adlarıyle fabrika, dükkân, mağaza, kurum, kurul ve benzerleri yerlerin tabelalarının ; hatta yazı başlıklarının — bakışları çekmek, süslü göstermek için — bütün harfleri büyük olabilir. Bu durumda bağlaçlar da, ilgeçler de büyük harfle yazılır :

TÜRKÇÜLÜĞÜN ESASLARI, YERLİ MALLAR PAZARI, ŞİŞE VE CAM FABRİKASI, KARGA İLE TİLKİ...

13. Saygı göstermek için de büyük harf kullanılır :
Bunu Size, Büyük Elçiliğinize sunuyorum.

14) Yazıların üst sağ köşelerine ya da altlarına konan tarihlerde ay, gün adları büyük harfle başlar :

3 *Temmuz*, 1956 *Cuma*. 28 *Aralık*, 1965 *Salı...*

Yazı içinde geçen tarihlerde **ay,** gün adlarının büyük harflerle başlaması gerekmez.

15. Mektuplarda başlık yerini tutan eytişlerin (hitapların) her sözcüğü büyük harfle başlar :
Sevgili Anneciğim ; *İki Gözüm Kardeşim...*

16) Zarf üzerine yazılan her sözcük büyükle başlar :
Orhan Kutlu
Atatürk Lisesi, Son Sınıf Öğrencisi
Beyoğlu
İstanbul

17) Bütün yıldız adları özeldir ; büyük harfle başlar :
Venüs, Merih, Jüpiter, Neptün, Ülker, Büyükayı, Küçükayı...

18) **Dünya, güneş, ay** sözcükleri, astronomide ve benzeri bilimsel konularda özel ad olarak kullanılıyorsa büyük harfle ; değilse küçük harfle başlar :

Bir gezegen olan Dünya, Güneş'in çevresinde döner ; *Ay da Dünya'nın...*
Bu akşam güneş battıktan sonra ay doğdu, dünya aydınlandı.

19) Kısaltmalar :

a) Makam, san ve özel ad gösteriyorsa ayrı yazılan her sözcüğün yerine bir büyük harf konur :

T.C (*TC*), *T.B.M.M.* (*TBMM*), *P.T.T.* (*PTT*), *T.C.D.D.* (*TCDD*)...
Bu akşam B. Orhan Tezel'le Bn. Ülker Tezel konuşuyorlardı.

Kısaltmalar birkaç harfli ise yalnız birinci harfler büyük yazılır :
İst. Üniversitesi Prof. Dr. Tb. Bl...

b) Makam, san, özel ad göstermeyen ve bu değerde olmayan sözcüklerin kısaltmaları küçük harfle yazılır :

c. = *cilt*, *s* = *sayfa*, *vb.* = *ve benzeri, ve bunun gibi, ve başkaları*, *m* = *metre*, *bkz.* = *bakınız...*

Kullanılmakta olan kısaltmaların hemen hepsi Yeni Yazım Klavuzunun sonuna alınmıştır

567. ÜNLÜLERİN UYUMUYLE İLGİLİ YAZIM KURALLARI :

Dilimizin sekiz ünlüsü (a e ı i o ö u ü) konuşma aygıtındaki örgenlerin durumlarına göre bölümlere ayrılır :

a) Söylenirken dilin durumuna ve sesin çıkış özelliğine göre :
Kalın ünlüler : a ı o u,
İnce ünlüler : e i ö ü (bkz n° 41-I).

b) Söylenirken alt çenenin aşağı inip inmediğine göre :
Geniş ünlüler : a e o ö,
Dar ünlüler : ı i u ü (bkz. n° 41-II).

c) Dudakların durumuna göre de ünlüler ikiye ayrılır :
Düz ünlüler : a e ı i,
Yuvarlak ünlüler : o ö u ü (bkz. n° 41-III).

I. Büyük ünlü uyumu. — Türkçe sözcüklerde genel olarak, kalın ünlülerden sonra kalın ünlüler, ince ünlülerden sonra da ince ünlüler gelir (bkz. n° 43).

Istanbul ağzının ve türlü nedenlerin, birer hecelerini incelttiği sözcükler bu kuraldan kaymışlardır :

Kardeş, elma, anne, hangi, inan...

II. Küçük ünlü uyumu (bkz. n° 44) :

a) Düz ünlülerden sonra düz ünlüler gelir. Ancak ikinci heceleri **b m v** gibi dudak harfleriyle başlayan sözcüklerin birçoğunda **a**'dan sonra **u** gelmektedir :

Kabuk, yağmur, kavun, çavuş, savurmak, pamuk...

b) Yuvarlak ünlülerden sonra ya geniş düz, ya da dar yuvarlak ünlüler gelir :

Kolay, dörder, üçüncü, görüşmek, korku...

Ünlüler uyumuyle ilgili kurallar şöyle özetlenebilir :

a ı	ünlülerinden sonra		**a**	**ı**	gelir, **a**'dan sonra **u** geldiği de olur.
e i	"	"	**e**	**i**	"
o u	"	"	**a**	**u**	"
ö ü	"	"	**e**	**ü**	"

Bu çizelge, **o ö** ünlülerinin, Türkçe sözcüklerde ancak birinci hecelerde bulunduğunu göstermektedir.

Yabancı dillerden gelmiş sözcüklerle bileşik sözcüklerde uyum aranmaz.

III. Genel olarak ekler sözcüklerin son hecelerine uyarlar ; ancak "**-yor, -ken, -ki, -leyin, -(i)mtırak**" ekleri kalınlık, incelik yönünden değişmez ve kurala uymaz.

568. GENİŞ ÜNLÜLERİN DARLAŞMASI :

-yor eki takılınca kök ya da gövdelerin sonlarındaki **a e** geniş ünlüleri darlaşarak **ı i** olur :

Anla - anl*ı*yor, dinle - dinl*i*yor, ara - ar*ı*yor...

Darlaşan bu ünlüler iki yuvarlak ünlü (o ö u ü) arasına düşerse yuvarlaklaşarak **u ü** olur :

Kokla - kokl*u*yor, söyle söyl*ü*yor, kutla - kutl*u*yor (bkz. n° 253.III)...

Bunlardan başka yerlerde y'nin darlaştırma etkisi **yazıda** gösterilmez :

a) Eylem ve eylemsi türetmeye yarayan **-e, -en, -ecek, -erek** ekleri, ünlülerle biten gövdelere gelince — Türkçede iki ünlü yan yana gelmeyeceği için — aralarına **y** kaynaştırma harfi girer. Bu kaynaştırıcı y (bkz. n° 40) kendinden önceki geniş ünlüyü **konuşmada** darlaştırır :

Söyl*i*ye söyl*i*ye, dinl*i*yen, ar*ı*yacak, bilm*i*yerek...

b) **-ebilmek. -edurmak**... la kurulup bitişik yazılan yeterlik (bkz. n° 277), ve sürerlik (bkz. n° 221) eylemlerinin gövdelerine gelen **y** kaynaştırma harfi kendinden önceki geniş ünlüleri **konuşmada** darlaştırır :

Dinl*i*yebilmek, bekl*i*yedursun...

Eylem tabanlarının değişmesini gerektiren **y**'nin bu darlaştırma olayı — şimdiki zaman kiplerinden başka yerlerde — yazıya geçirilmez ; bu yüzden söyleyişle yazılış arasında şöyle küçük bir ayrılık ortaya çıkar (bkz. n° 564). Bu olayı şu sözcüklerde görelim :

Sözcüğün aslı,	**Yazılışı**	**Söylenişi, okunuşu**
ara-y-acak	*arayacak*	*arıyacak*
bil-me-y-erek	*bilmeyerek*	*bilmiyerek*
başla-y-an	*başlayan*	*başlıyan*
anla-y-abilmek	*anlayabilmek*	*anlıyabilmek*
tara-y-a-ma-y-acak	*tarayamayacak*	*tarıyamıyacak*
bekle-y-edursun	*bekleyedursun*	*bekliyedursun...*

NOT. — **Demek** ve **yemek** eylemlerinden bu eklerle türeyen sözcüklerde **y**'nin darlaştırma etkisi yazıda da görülür :

Sözcüğün aslı	**yazılışı**	**söylenişi, okunuşu**
ye-y-ecek	*yiyecek*	*yiyecek*
de-y-en	*diyen*	*diyen*
ye-y-ebilmek	*yiyebilmek*	*yiyebilmek*
de-y-emedi	*diyemedi*	*diyemedi.*

Aşağıdaki durumlarda **y**'nin darlaştırma görevi konuşmalarda da pek sezilmez (bkz. n 564/3.b) :

Buyurma kiplerinde :

Bekl*e*yin, dinl*e*yiniz, aram*a*yınız...

İdi, imiş, ise ekeylemleriyle olan birleşmelerde :

Görs*e*ydi, bil*e*ymiş, arab*a*ysa...

İle ilgeç ya da bağlacıyle birleşmede :

Gec*e*yle, sır*a*yla, ann*e*yle, bab*a*yla...

Eylem tabanlarından **-ici** ekiyle türemiş sıfatlarda :

Dinl*e*yici, atl*a*yıcı, okş*a*yıcı, bil*e*yici...

Ad çekimlerinde (bkz. n° 136) :

Ann*e*ye, bab*a*yı, abl*a*ya...

569. ÜNSÜZ HARFLERLE İLGİLİ YAZIM KURALLARI (bkz. n° 48) :

I. Süreksiz yumuşak harfler (b c d g) iki yerde bulunmaz :

1) Sözcük sonlarında. Ancak sesteş sözcüklerden ikisinin anlam ayrılıklarını göstermek gereğiyle **c** ile **d**'nin sonda bulundukları olur (bkz. n° 48/I-2):

At (hayvan) - *ad* (isim) ;

Haç (salip) - *hac* (kutsal yerleri ziyaret).

2) Süreksiz yumuşak harfler, sert harflerden (ç f h k p s ş t) sonra da gelmez **c d g** ile başlayan ekler, sözcük sonlarındaki sert harflerle karşılaşınca sertleşir :

Sebzeci geldi ; kırgın, atılgan, duvardan indi...
Kitapçı geçti ; küskün, çalışkan, ağaçtan düştü...

Bu oluşa **ünsüzlerin benzeşmesi** denir (bkz. n ° 48-II).

NOT. — **b** harfiyle başlayan ek olmadığı için sert harflerle karşılaşmaz.

II. Sözcük sonlarındaki süreksiz sert harfler (ç k p t), ünlülerle başlayan bir ekle karşılaşınca yumuşayarak sırasıyle **c ğ b d** olurlar (bkz. n° 49) :

Ağaç - ağacı, toprak - toprağı, kitap - kitaba, geçit - geçide...

Bu kurala uymayanlar :

a) Bir heceli birçok sözcük :

Ok - oku, kork - korkan, yat - yatış, iç - içe, sap - sapı...

Türkçe bir tek sözcük iki türlü söylenip yazılıyor :

Yaratan - Yaradan (Tanrı) .

b) Yabancı sözcüklerden birçoğunun sonlarındaki süreksiz sert harfler yumuşamaz :

Merhamet, cumhuriyet, hukuk, aşk, millet...

c) Seslerin birbirlerine etkileri ayrı yazılan sözcüklerde de sezilir. Ulamalar yüzünden söyleyiş ve okunuşta beliren bu değişiklikler yazıda gösterilmez :

Kitap okumak, ağaç almak, Ahmet ağlıyor...

NOT. — Sözcük sonlarındaki **k**'nin yumuşayınca **ğ** olduğunu gördük. **n**'den sonra gelen **k**'ler yumuşayınca **ğ** değil; **g** olur (bkz. n° 49 - not) :

Çelenge, dengi, frangı, Felemengin... hatta :
Fişek, tüfek yumuşayınca *fişeği, tüfeği* olduğu halde ;
Fişenk, tüfenk - fişengi, tüfengi oluyor.

III. **b**'den önce **n** gelmez. Söylenişi **n**'ye benzeyenler **m** ile yazılır :

Çember, ambar, kumbara, çarşamba, perşembe, kambur...

Bu kurala iki çeşit sözcük uymaz :

a) *Istanbul, Safranbolu* gibi iki yer adı ;

b) Bileşik sözcükler : *Onbaşı, binbaşı, sonbahar...*

IV. **g** ile biten Türkçe sözcük yoktur. Ancak Batı dillerinden gelen *miting, Türkolog...* gibi birkaç sözcük bu kuralın dışındadır.

V. **ğ** ile hiç bir sözcük başlamaz. Bir hecelilerden başka sözcük sonunda da bulunmaz.

570. EKEYLEM ve BENZERLERİYLE ilgili YAZIM kuralları (bkz. n° 319) :

İdi, imiş, ise, iken ekeylem türevleriyle "*ile*" ilgeci ayrı yazılabilir ; kendilerinden önce gelen sözcüğe bitişmeleri söylenişlerine daha uygun düşmektedir. Bitişmeleri şöyle olur :

a) Önce gelen sözcüklerin son harfleri ünsüzse *idi, imiş, ise, iken, ile* sözcüklerinin başlarındaki **i**'ler düşer, kalan kısımlar bitişerek tam bir ek gibi uyuma ve benzeşme kurallarına göre değişir :

Güzeldi, okuyacaktı, bizdenmiş, alırsa, gelirken, arkadaşlarla...

Bunlardan **-ken,** ses uyumu kuralına göre değişmez (bkz. n° 43).

b) Ünlülerle biten sözcüklerle bitişirken **i**'ler **y** olur :

Birinciydi, gelseymiş, anladıysa, oradayken, arabayla...

c) İLE, sonunda iyelik (tümlenen) takısı **-(s)ı** bulunan sözcüklerle bitişirken küçük bir özellik gösterir ; yani kalın ünlülerden sonra da **-yle** olur:

Arkadaşlarıyle annesiyle, babasıyle, gözüyle, ordusuyle...

571. İLGEÇLERİN YAZIMI :

Gibi, beri, dolayı, dek, değin, için, kadar sözcükleri ayrı yazılır :

Taş gibi, dünden beri, bundan dalayı, şimdiye dek, bugüne değin, şunun için, yüze kadar...

"İle" edatının nasıl yazılacağı yukarıda görüldü (bkz. n° 87-I, 570/b.c)

572. SORU TAKISININ YAZIMI (bkz. n° 330-Ç) :

Soru takısı "**mi** ?", uyum bakımından kendinden önce gelen sözcüğe uymakla birlikte bitişmez. "mi ?" den sonra gelen takılar kendisine bitişir :

Dinlediniz mi ? Istanbul'a mı gideceksiniz ? Yazıyor musunuz ? Görür müydüm ?..

573. "**de**" BAĞLACININ YAZIM (bkz. n° 403) :

Dilimizde iki türlü "de" vardır :

1) Durum takısı olan **-de** (bkz. n° 86/II, 136) bitişir, uyuma ve harf benzeşmesine göre değişir. Bitiştiği sözcüğün sonundaki vurguyu çeker :

Evde, odada, ağaçta, taşlıkta, yüzde beş, beşte iki...

2) Bağlaç olan "**de**" ayrı yazılır (bkz. n° 403). Uyuma göre değişir. Harf benzeşmesine göre değişmez. Vurguyu çekmez :

Ben de geldim. Arkadaş da gelecek. Bugün de çalıştık...

574. «**ki**» BAĞLACININ YAZIMI (bkz. n° 406) :

Dilimizde ayrı görevlerde üç "ki" vardır :

1) Belirtme sıfatı türeten **-ki** (bkz. n° 177) ;

a) -de durumundaki sözcüklere ;

b) Zaman ve yer belirteçlerine eklenir :

Evdeki, sokaktaki ; dünkü, yarınki, yukarıki...

2) Birinci türlü ad takımlarında tümlenenin yerini tutan ilgi adılı **-ki** (bkz. n° 243) :

Bizim*ki*, Orhan'ın*ki*, sizin*ki*, komşunun*ki*...

3) Bağlaç olan; yani birbiriyle ilgili tümceleri ve tümce değerli sözleri bağlayan "ki" ler ayrı yazılır (bkz. n° 106-III, 406) ;

Hâk ol ki Huda mertebeni eyleye âli.

(Ruhi XVI.)

... Atatürk, bunların hepsini, tabiîdir ki, işiterek biliyordu.

ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI **(Ruşen Eşref Ünaydın.)**

"Tarihi yazan benim, yapan siz !" mısraını sık sık tekrarlarız. Yapanların, ki sopa elindedir ; yazanların, ki kalemlerinden başka silâhları yoktur, kavgaları da demokratik rejimler kuruluncaya kadar devam edegelmiştir,

DÜNYA 29.IX.1959 **(Falih Rıfkı Atay.)**

Bu üç türlü "ki" de kendilerinden önce gelen sözcüklerin ünlülerine uymazlar (bkz. n° 46). Yalnız zaman belirteçlerine bitişen **-ki**, küçük uyuma göre değişerek **-kü** olur: *Bugünkü, dünkü...*

575. BİLEŞİK SÖZCÜKLERİN YAZIMI. — Bileşik sözcükler, daha çok, bitişik yazılır. Bileşim, kaynaşma ile olur. Kaynaşmış sayılmak için :

a) Gövdeyi kuran sözcüklerden ikisinin

b) Ya da birisinin sözlük anlamından kaymış olması gerektir.

c) Sözlük anlamlarından büsbütün kaymamış olmakla birlkte terim olarak kullanılan gövdeler de bileşik sayılır, bitişik yazılır.

Dilimizde bitişik yazılması gereken bileşik adlar şu biçimlerde kurulmuşlardır (bkz. n° 215) :

1) İkinci türlü ad takımları kaynaşmıştır :

Hanımeli, katırtırnağı, pazartesi, yüzbaşı, kolbaşı, Tepebaşı, Sarayburnu, dilbilgisi, kuzukulağı, soyadı...

2) Sıfat takımları kaynaşmıştır :

a) Özel adlardır :

Eskişehir, Bingöl, Kösemihal, Karagöz, Çukurova, Altan...

b) Cins adları da çoktur :

Kırkbayır, kırkayak, kabakulak, atardamar, bilirkişi...

c) Sıfatlar da vardır :

Açıkgöz, boşboğaz, birtakım (kimseler)...

3) Küçük tümceler kaynaşmıştır :

İmambayıldı, külbastı, serdengeçti, kuşkonmaz...

4) İki eylem kaynaşmıştır :

Dedikodu, döngel, Vural, kaptıkaçtı...

5) Bir adla bir eylem türevi kaynaşmıştır :

Ağaçkakan, karnıyarık, bastıbacak...

6) Bir heceli sözcükler, birer önek gibi, sözcüklerin başlarına gelerek bileşik gövdeler kurmuştur :

Aksu, akbaba, ilkbahar, sonbahar, başçavuş, önsöz...

7) İki ad kaynaşmıştır. Hiç bir ek ve takı almadan kaynaşarak bileşen bu sözcükler, bileşik adlar arasında en çok bakışları çekmesi gerekenlerdir :

a) Çoğu yer adıdır :

Çanakkale, Çimentepe, Göztepe, Tepeköy, Bahçesaray, Hasankale, Kumkapı, Adabağ (Van gölü kıyısında bir köy) , *Galatasaray...*

b) Yer adı olmayan özel adlar :

Demirkazık (bir yaldız), *Depegöz* (Dede Korkut kitabında bir özel ad), *Kayaalp* (Osmanlıların dedesi), *Timurtaş* (Paşa), *Altınordu...*

c) Cins adları da çoktur :

Anneanne, babaanne, sütnine, dişbudak, altınkuyruk (kuş), *kaynana, kaynata, dilbilim, dedebaba* (Bektaşilerde), *kolordu, demirbaş, baltabaş,* (bir cins gemi), *ilgün, ilhanlık...*

NOT. — sözcüklerden biri öbürünün cinsini, çeşidini, türünü belirten söz öbekleri, yeterince kaynaşmadıkları için bileşik sayılmaz, ayrı yazılır :

Yayın balığı, kiraz ağacı, tel kadayıf...

8) Farsça "*hane*" ile bileşen sözcükler iki türlü yazılır :

Yatakhane, yemekhane, şaraphane, buzhane, hapishane...

Geniş düz ünlü **a** ile biten sözcüklerde **hane**'nin **ha**'sı, çok kez, düşer :

Hastane, pastane, eczane, postane...

9) Bileşik eylemlerden bitişik yazılması gerekenler :

a) Bir kurala bağlanmadan anlamca kaynaşmış olanlar (bkz. n° 293) ;

Elvermek, öngörmek, varsaymak...

b) Yeterlik eylemleri [**-ebilmek**'le kurulanlar] (bkz. n° 277) :

Görebilmek, yazabildim, okuyabilir, anlayabilecek...

c) Tezlik eylemleri [**-ivermek**'le kurulanlar] (bkz. n° 279) :
Gelivermek, söyleyiverdim, düşüvermiş, anlatıverecek...

ç) Yaklaşma eylemleri [**-eyazmak**'la kurulanlar] (bkz. n° 283) :
Düşeyazdım...

d) Sürerlik eylemleri [**-ekalmak, -edurmak, -egelmek**... le kurulan eylemler] (bkz. n° 281) :
Bakakaldı, uyuyakalmışım, bekleyedursun, olagelmektedir...

10) Yardımcı eylemlerle kurulanlar (bkz. n° 287, 288 v..s.) :

Ad soylu sözcüklerle bileşen yardımcı eylemlerden — yazımları bakımından — önemli olanlar şunlardır : *Etmek, eylemek, olmak...*

a) Bileşme yüzünden, ad soylu sözcüklerde bir ses değişmesi olmuyorsa ayrı yazılır :
Yardım etmek, memnun oldum, birinci olacak, perişan eylemiş...

b) Bileşme yüzünden ad soylu sözcüklerde bir ses değişmesi oluyorsa bitişik yazılır. Ses değişmesi ki türlü olur :
Bir ses artar : *Hak - hakketmek, zan - zannederim, his - hissolunur...*
Bir ses düşer : *Şükür - şükret, zikir - zikrolunan, seyir - seyredelim...*

576. SAYILARIN YAZIMI :

a) Sayıların her sözcüğü ayrı yazılır :
On beş, yüz otuz bir, iki bin altı yüz on sekiz, dört milyon yüz...

b) Bankalarla benzeri kurumlarda — araya başka sayılar sokulmasını önlemek için — hepsi bitişik yazılır :
Üçyüzdoksanaltıbinsekizyüzyetmişdörtlira.

c) Rakamlarla ekleri ve takıları arasına (') kesme imi konur (bkz. n° 585):
Gece saat 23'ten sonra 6'yı 5 geçe, saat 4,35'te... 1418'*den* 469'*u çıkaralım...* 1951'*lerin yoklaması...*

ç) Rakamlardan sonra konan (.) nokta, **-(i)nci** ekinin yerini tutar. Onun için rakamlardan sonra **-(i)nci** yazılması gereksizdir.

577. ÖZEL ADLARIN YAZIMI :

1) İnsanların adları ile soyadları nüfus kütüğüne geçmiş biçimiyle yazılır.

2) Yer adları — iki ve daha çok sözcükten yapılmış olsa da — bitişik yazılır:
Beşiktaş, Tunceli, Sultanahmet, Şehzadebaşı, Kanlıkavak, Afyonkarahisar, Rumelihisarı, Akdağmadeni, Gaziantep...

Çok sözcüklü kişi adlarıyle kurulan yer adlarının her sözcüğü ayrı yazılır :
Gazi Mustafa Kemal Paşa bulvarında oturanlar... Ziya Paşa caddesinin başı...
Ancak öteden beri bitişik yazılagelenlerin yazımları değişmemiştir :
Haydarpaşa, Kocamustafapaşa, Sultanahmet, Yavuzselim, Ayazağa, Karacaahmet...

3) Yabancı özel adların bizde söylendiği gibi yazılması esastır :
Homeros, Puşkin, Çang Kay-şek, Burgiba...

Ancak Latin aslından alfabesi olan ulusların özel adlarından :

a) Bizde yerleşmiş söylenişleri ve yazılışları olanlar Türkçe söylendikleri gibi yazılır :
Felemenk, İsviçre, Napolyon, Londra, İskender, Marsilya, Münih, Nis...

b) Bizde yerleşmiş yazılışları olmayanları, kendi dillerindeki yazımlarıyle yazıp gerekiyorsa okunuşlarını da ayraç içinde göstermek uygun olur :
Corneille (*Korney*), *Verlaine* (*Verlen*), *Loire* (*Luvar*)...

Yazılışlariyle okunuşları sözcüklerin baş harflerinde de ayrılık gösteren adların, okunuşları da — ansiklopedilerde — alfabe sırasında ayrıca gösterilir.

Yazılı olarak bir yerde görülenlerden okunuşu bilinmeyen yabancı özel adlar oldukları gibi yazılmalıdır.

NOT. — Yabancı özel adlardan sonra gelen ekler, takılar bunların okunuşlarına, söylenişlerine uyar :
Verlaine'e, Balzac'tan, Goethe'nin, O. Henry'yi, Corneille'de...

4) Özel adların ayrı yazılan her sözcüğünün ilk harfi büyük olur (bkz. n° 566/4).

578. PEKİŞTİRMELİ SÖZCÜKLERİN YAZIMI. — Sıfatların başlarına gelerek anlamlarını pekitmeye yarayan önek değerli heceler sıfata bitişir (bkz. n° 160) :
Bembeyaz, kapkara, dosdoğru, tertemiz, paramparça, sapasağlam, çırılçıplak...

579. YAKIŞTIRMACA SÖY'LER ayrı yazılır (bkz. n° 241/f) :
Taş maş, kapı mapı, çiçek miçek, büyük müyük...
Çocuğu sakın azarlayıp mazarlamasın ; dövüp mövmesin...

580. İKİLEMELERİN ve İKİZLEMELERİN YAZIMI :

a) İkilemeler ayrı yazılır (bkz. n° 135, 160) :
Koşa koşa geldim. Rahat rahat çalışabilirsiniz. Teker teker, üçer üçer...

NOT. — Durum belirteci olarak kullanılan bu ikileme öbeklerinin aralarına virgül konmaz.

b) İkizlemeler de ayrı yazılır (bkz. n° 348-III) :

Ev bark, çoluk çocuk, kap kacak, eski püskü, ufak tefek, ite kaka... oldum olasıya...

NOT — İkizlenen sözcükler de ayrı yazılır ; aralarına virgül konmaz.

581. İKİ TÜRLÜ SÖYLENENLERİN YAZIMI. — Kimi sözcüklerin bir değerdeki çift söylenişleri yazıda da gösterilmişti :

Döğmek - dövmek, öğünme - övünme, gonca - konca, eğri - iğri, kütle - kitle, islim - istim, zincir - zencir, yuğurmak - yoğurmak, sahife - sayfa, harta - harita, döğen - döven, alıkoymak - alakoymak, göke - göğe, südün - sütün...

Yeni Yazım Kılavuzu'na göre her sözcük bir tek biçimde yazılmalıdır.

Bu ikiz söylenişlerden hangisinin yazılması gerektiğini kestirmek için Yeni Yazım Kılavuzu'na bakılmalıdır.

582. SES DÜŞMESİYLE İLGİLİ YAZIM kuralları :

I. İki heceli, ikinci hecelerinde dar ünlü bulunan örgen adlarından :

Alın, ağız, burun, omuz, bağır, göğüs, karın...

sözcüklerinden sonra ünlü ekler gelince ikinci hecelerdeki dar ünlüler düşer (bkz. n° 37-II/1):

Alnı, ağzının, burnuna, omza, bağrından, göğse, karnım...

Oğlu, kayın sözcükleri de böyledir : *Oğlu, oğlunun* ; *kaynı...*

II. *Devir-, kıvır-, çevir-, ayır-, sıyır-, kavur-, savur-* eylem köklerine **-i**, **-ik** ve **-im** türetme ekleriyle edilgenlik eki **-il** gelince ikinci hecelerdeki ünlüler düşer (bkz. n° 40-II/2) :

Devrim, devrik, devrilen, kıvrım, çevrilmiş, çevri, ayrılmak, ayrık, ayrı, ayrım, sıyrıldı, kavruk, savruk...

III. Arapçadan gelme *sabır, fikir, şükür, zikir, asır...* gibi iki heceli, ikinci hecelerinde kısa dar ünlü bulunan sözcüklerden sonra bir ünlü gelince hecenin ünlüsü düşer (bkz. n° 40-II/3) :

Sabrım tükendi. Fikriniz, şükre, zikrinde, asrın...

Öbür ses düşmeleri için 40. numaraya bakınız.

583. İKİ ÜNSÜZLE BAŞLAYAN SÖZCÜKLER. — Türkçe sözcükler, iki ünsüzle başlamaz. İki ünsüzle başlayan sözcüklerin hemen hepsi Batı dillerinden gelmiştir. Şöyle yazılır :

Tren, gram, tramvay, spor, trajedi...

Aslında iki ünsüzle başlayan kimi sözcüklerin Türk söyleyişine göre yazılışları uygun görülmüştür (bkz. Yeni İmlâ Kılavuzu) :

İstasyon, istatistik, istalagmit, istalaktit, kulüp...

584. DÜZELTME (inceltme) İMİ (ˆ). — Yukarıdaki yazım kurallarına ve dilimizin ses düzenine uymayan, Arapça ve Farsçadan gelme kimi sözcüklerin düzgün okunmalarını sağlamak için iki im kullanılmaktadır :

1) Düzeltme (inceltme) imi (ˆ),
2) Kesme, koma imi (') (bkz. n° 585).

Bunlardan **a, u, i** ünlülerinin üzerlerine konan (ˆ) düzeltme imi başlıca şuralarda kullanılır :

I. Eşyazılı olan :

Alem - âlem, adet - âdet, Ali - Âli, Hamit - Hâmit, hala (babanın kız kardeşi) - *halâ* (boşluk) - *hâlâ* (henüz, şimdiye dek)... gibi yabancı kaynaklı sözcüklerden uzun söylenenleri ayırt etmeye yarar.

II (ˆ) imi, **a u** kalın ünlülerinden önce geldikleri halde ince söylenen **k l g** harflerini düzgün, yani **ince-uzun** okutmaya yarar (bkz. n° 46) :

Kâtip, kâr, rüzgâr, lâzım, sükût, yekûn, mefkûre...

Ancak :

a) İnce söylenen **l**'lerden sonra gelen ; fakat uzun olmayan **a**'ların üzerine (ˆ) imi konmaz : *Latife, lakap, lahit, lahza, laf...*

b) L'ler ince ve uzun söylense de kendisinden sonra gelen **u**'ların üzerine (ˆ) imi konmaz :

Malumat, meclup, mahlukat, ulufe, ulum...

c) Bu üç harfi [**k g l**] ince okutmak için kendilerinden önce gelen ünlülerin üzerine (ˆ) imini koymak gereksizdir :

Kemal, istikbal, iştirak, idrak, kabul, meçhul...

ç) Batı dillerinden alınmış sözcüklerde **l**'nin inceliğini göstermek için kendisinden sonra gelen kalın ünlülerin üzerlerine — uzun söylenmedikleri için — (ˆ) imi konmaz :

Lastik, klasik, klor, loca, lav, lavabo, plan, Latin...

III. Bugün dilimizde üç türlü **i** vardır :

1) İyelik (ad tümlemelerinde tümlenen) takısı : *Türk askeri...*

2) Durum takısı (bkz. n° 84) : *Askeri gördüm...*

3) Arapça, Farsça sözcüklere gelerek onları değginlik anlamında sıfat yapan uzun **î** :

Askerî okullar, insanî, vatanî, ilmî, şahsî, ahlâkî, sıhhî...

NOT. — Yabancı kaynaklı bu uzun **i**'nin birkaç Türkçe sözcüğe eklendiği de görülmektedir : *Armudî, samanî...*

IV. Aruzla yazılmış eski koşuklarda ölçüyü belirtmek ve düzgün okunmayı sağlamak için uzun ünlüler üzerinde de (^) imi konabilir (Bu durumlarda uzatmaları belirtmek için ünlülerin üzerine (-) çizgi de konmaktadır ; daha da uygundur. (-) çizgi kullanmakla imlâmızın kural kesinliği korunmuş olur :

Saçma ey göz eşkten gönlümdeki odlâra su
Kim bu denlû dûtuşan odlâra kılmaz çâre su.

Baş eğmeziz edâniye dünyâ-yı dûn için.

Yukarıda açıklanan durumlardan başka yerlerde uzatmaları belirtmek için (^) imini kullanmak gereksiz ve yersizdir :

Şayan, akibet, müzakere, sabit, daima, biçare, sakin...

UYARI. — Şu durumlarda (^) imi kullanılmaz :

1) **k** ve **g** ünsüzlerinden sonra, uzun **a** bulunan birkaç Arapça sözcüğü, kısa söylenişli eşyazılılarından ayırt etmek için (^) inceltme iminden yararlanamayınca eski İmlâ Kılavuzu'nda bir uzun **a** yerine **aa** yazılması uygun görülmüştü :

Kaatil (öldüren) - *katil* (öldürme),
Kaasır (kısa) - *kasır* (kısaltma, köşk),
Gaasıp (zorla alan) - *gasıp* (zorla alma)...

Yeni Yazım Kılavuzu'nda bu sözcüklerin **aa** ile yazılmaları yersiz görülmüştür :

Katil, kasır, gasıp yazılacak ; okunuşları ve anlamları sözün gelişinden çıkarılacaktır.

2) Yazılışları ve uzun okunuşları bir ; anlamları ayrı Arapça sözcükler (^) düzeltme imiyle ayırt edilmez :

Cami (tapınak) - *cami* (toplayan), *sani* (ikinci) - *sani* (yapıcı)...

3) Aynı kökten gelen uzun sesli yabancı kaynaklı sözcükleri de ayırt etmek için birinin üzerine (^) imi konmaz :

Hafız - hafıza, saf - safdil...

585. KESME (koma) İMİ (’). — Bu im, ayırt etme ve ayırma görevlerinde kullanılır :

1) Sesteş sözcüklerden kesintili söylenenleri — yani bir ünlüden önce geldiği halde onun hecesine girmeyen ünsüzleri — göstermek için :

Kuran - Kur’an, tavan - tav’an, meri - mer’i, katı - kat’ı...

2) Aldığı eklerle başkalarına benzeyen sözcükleri ayırt etmek için de (’) imi kullanılır :

Pala’nın - palan’ın, defi - def’i...

3) Özel adları :

a) **-i, -e, -de, -den** durum takılarından ;
b) -(n)**in**, - (s)**i** tümleme takılarından ;
c) **-di, -miş, -se, -im, -sin, -dir, -iz, -siniz, -dir** ekeylemlerinden ;
ç) -(y)**le** bağlacından ve **-ce** ekiyle **-ler** takısından ayırmaya yarar :

Romay’a, Zonguldak’tan, Ankara’nın Kavaklıdere’si, Aksoy’la, Mehmet’e... Gelen Ali’ymiş ; Kaya’ysa, Turgut’tur... Bölükteki Ahmet’leri Yüzbaşı istiyor.

NOT. — Özel adlar, **-li, -siz, -ci**... gibi yapım eklerinden kesme imi ile ayrılmaz :
Bursalı, Atatürkçü, Nilsiz Mısır çöl olur, Türklük...

4) Rakamları eklerinden, takılarından ayırır (bkz. n° 576) :
1919’*dan bu yana...* 1936’*lılar*, 115’*ten* 418’*e kadar... Saat* 24’*te...*

5) Bir harf, bir ek, bir takı kendinden sonra gelen ekten ve takıdan (’) kesme imiyle ayrılır :

A’dan Z’ye dek... -en’le türemiş sıfatlar, l’nin inceliği, -di’li geçmiş kipi...

6) Önemle belirtilmesi istenen sözcükler de eklerinden kesme imiyle ayrılabilir :

Bu konu, Kurultay’a sunulacak. Şimdi özne’yi inceleyeceğiz.

7) Sözcükten düşmüş bir harfin yerine de kesme imi (’) konur :

Meydandaki baş içindir efser
Baş ver k’olasın bu yolda server. (= ki olasın).
(Şeyh Galip XVIII.)

Aşkın beni mesteyledi
Aldı gönlüm hast’eyledi. (= hasta eyledi)

*

Acep bu yerde var m’ola (= var mı ola)
Şöyle garip bencileyin.
(Yunus Emre XVIII - XIV.)

586. (-) KÜÇÜK ÇİZGİ İMİNİN KULLANILMASI. — Satır sonunda sözcük bitmezse bir küçük çizgi konur, geriye kalan heceler, sonraki satırın başından yazılır. Satır sonunda hece bitmiş olmalı ; hece parçalanmamalıdır (bkz. n° 557-II/a).

S O N

DİZİN

MADDE NUMARALARINA GÖRE

a ! 432
açık eğretileme 478/1
açık hece 506-I
açıklama noktası (:) 554

AD, BELİRTEÇ, SIFAT TÜRETEN EKLER III (s. 201)

ad 126

AD-EYLEM (s. 312) 334

ad-eylemlerle kurulan önermeler 115
ad-eylemlerden yapılan ulaçlar 357

ADILLAR (s. 214)

adılların çeşitleri 227

ADILLARIN GÖREVLERİ (s. 228)

ad kökleri 53-1

ADLAR (s. 126)

adlarda erillik, dişillik 132
adlarda pekiştirme 135
adlarda tekillik çoğulluk 127-III
adların anlamlarına göre bölümleri 133
adların bölümleri 127
adların çekimleri 136
adların durumları 136
adların tümcede görevleri 137
adların yazımı 129
adlaşmış sıfatların tümcede görevleri 166
ad nesne olur 137-II
ad özne olur, 81

AD, SIFAT BELİRTEÇ TÜRETEN EKLER I (ad soylulardan) (s. 163)

ad takımı 138
ad takımlarında araya sözcük girmesi 143
ad takımlarında im adılları 240
ad takımlarında kişi adılları 231
ad takımlarında sözcük çeşitleri 140
ad takımlarında sözcük düşmesi 142
ad takımlarında sözcüklerin yer değiştirmesi 141
ad takımlarında tümlenen takısının art arda gelmesi 146
ad takımlarında tümlenen takısının düşmesi 147
ad takımlarında uygunluk 139
ad takımlarının belirtme görevi 149
ad takımlarının çekimi 148
ad takımlarının çoğullanması 144

AD TÜMLEMESİ (s. 136)

ad tümcesi 79/2
ad tümleç olur 89, 137-III

AD ve SIFAT TÜRETEN EKLER II. eylemden (s. 176)

AD TÜRETEN EKLER III. (yansımalardan) (s. 201)

aferin ! 460
ağız 17
ah ! 442
ah nolaydı 369
akşam 361/0
alabildiğine 384-V
alfabe 9, 33, 37, 524
alfabelerin doğuşu 9
Ali Şir Nevai 23
Allah kerim 370
ama, amma 423
-amak 183
aman, amanın 458
Anadolu diyeleği 26

Ana Türkçe 20
ancak 396, 422

ANLAM BİLGİSİ (s. 405) 70/4, 468

anlambilgisinde bölümler 471
anlamca bağlı önermeler 106-II
anlamca kaynaşmış bileşik eylemler 293
anlamdaş sözcükler 481
anlamı yansıtan adlar 133/2

ANLAM KAYMASI (s. 307)

anlam kerteleri 159, 380, 381 vs.
anlamsız sözcükler 210
anlatım 469

ANLATIŞ BİLGİSİ (s. 425) 468

anlatışın tinsel ırası 486
ansızın 361/1
apansız 361/1
araönerme 114
Arap alfabesi 13
Arapça adlarda çoğullama 536
Arapça, Farsçadan gelen bağlaçlar 416
Arapça tümlemeler 540
Arapça tümlenmiş sıfat 546
ara sıra 372
arasöz 114
argo 493
artçıl ulaçlar 348
artçıl ulaçla kurulan önerme 120
artık 376
aruz 505
asıl sayılar 155-I
asla 368-III, 373-II-b
aşağı yukarı 388
aşınma 40-III
aşırılık belirteçleri 384
aşırılık belirteçlerinde küçültme 386

ATALARSÖZÜ (s. 432) 495

ATASÖZLERİ (s. 432)

ATASÖZÜ (s. 432)

-at 536-II-1/b
ay ! 440
âya 436
ayak = uyak 509
ayol 446
ayraç 554
az 384-VI
Azer diyeleği 25
azıcık 386
az işlek ekler 209/3
az işlek eklerle türemiş sözcükler 209

AZLIK-ÇOKLUK belirteçleri (s. 353)

BAĞ-EYLEMLER (s. 321) 345

bağımsız önerme 104
bağımsız önermelerden bileşmiş tümce 102/2, 104 v.s.
bağınlı önerme 112

BAĞLAÇLAR (s. 365) 400

bağlama çizgisi 557-II
bağlama ulacı 346
bağlama ulacıyle kurulan önerme 118
bağlı önermeler 106
bağlı önermelerin eylemlerinde çekim 107
bari 369
başka 156/3
başlama ulacı 349
başlama ulacı ile kurulan önerme 120
başlama önermesi 122
Batı Diyeleği 24
bazan 418
bazı bazı 372-V
bazı kere 372-V
bazısı 241/c
b c d g 48/1
b'den önce n bulunmaz 48-III, 569-III
be ! 449
behemehal 368-II

BELGİSİZ ADILLAR (s. 224) 241

belgisiz sıfatlar 156

BELİRTEÇLER (s. 336) 360

belirteç tümceleri 88
belirtili nesne 84/1
belirtili tümleme 139-I.1
belirtisiz nesne 84/2, 95
belirtisiz tümleme 138-II
belirtme ortaçları 343
belirtme ortaçlarıyle kurulan önerme 117

belirtme sıfatları 153
belki 407-I
ben 228, 229
benzetilen 477/4
benzetme 476, 447
benzetme ilgeci 477/2
benzetme ilgeçleri 392
benzetmelik 477/1
benzetme yönü 477/3
beriki 237
beş defa 372-III
beyit 520
bi 538-II
biçim bilgisi 72
biçimce bağlı önermeler 106
bigi 392-I. eski
bildirme kipleri 254-I
bile (bağlaç) 405

BİLEŞİK ADLAR (s. 205) 215

bileşik adlarda iyelik takısının aşınması 220
bileşik adların çoğullanışları 217
bileşik adların durum takılarını alışları 218
bileşik adların tümleme takılarını alışları 219
bileşik adların yazılışı 216

BİLEŞİK EYLEMLER (s. 260) 274

BİLEŞİK SIFATLAR (s. 210) 221

bileşik sıfatlar (Farsça) 547

BİLEŞİK SÖZCÜKLER (s. 203)

bileşik sözcüklerde vurgu 214
bileşik sözcüklerin yazımı 575
bileşik tümcede önerme sayısı 110

BİLEŞİK TÜMCELER (s. 110), 108

bileşik zamanlı eylemler 322
bileşik zamanlı eylemlerde soru 330-VIII
bileştirme 31-III/4, 213

BİLEŞİK TÜMCELER (s. 110) 102/3, 108

bin defa 372-III
bir 156 - not
biraz 361/i, 386/c
birçoğu 241/c
birçok 156/3
bir daha 372-III
bir heceli diller 6/1
birinci kişi 251
birinci türlü ad takımı 138-I
birkaç 156/1
birkaçı 241/c
bir kere daha 372-III
bir kez daha 372-III
birlik (işteşlikte) 317/1
birtakım 156/2
bir vakitler 361/u
bir yüklem, çeşitli birkaç tümleç alır 90
bir zamanlar 361/u
bitirme ulaçları 350
bitirme ulaçları ile kurulan önerme 120
bitişken diller 6/2
biz 229, 230
boğumlanma 46
böyle 239, 366-II
bu 154/a, 234
bugün 361/c
bugünkü Türkçe 31-III
bugünün Türkçesi 27
bundan dolayı 430
bundan ötürü 430
bununla birlikte 430
bunun için 430
bunun üzerine 430
bura 238
buyurma kipi 253-IX
bükünlü diller 6/3
bütün 156/2
büyük çizgi 557-I
büyük harfler 37/a
büyük harflerin kullanılışı 566
büyük ünlü uyumu 567-I
c d g 569-I.2
-ce 162-I, 174
-ce,-cesine yapılı durum belirteci 374
-ceğiz 134
-cek 179
-ce (küçültme) 162-I
cemi 536
cem-i mükesser 536-III. 2
-ce (vurgusu) 63/5.c
-cesine 358
cığa, cığalı uyak 510
-ci 171
-cik 134, 162-II
-cil 172
-cileyin 361-m
-cin 173

cins adı 127-I/2
çabucak 361/h
çabuk 361/h
Çağatayca 22/2, 23
çarçabuk 361/h
çatı 295
çatı değiştirme 300
ÇATI (nesnelerine göre) (s. 275) 297
ÇATI (öznelerine göre) (s. 280)
çekim eki 56-II
çekim eklerinin görevleri 59
Çengel (§) 563
çıkak 46, 47
çift nokta (:) 554
-çin, -çün (ilgeç) 393
çizgi (-) 567
ç k p t 49
çoğul 252/2
çoğul ad 127-III/2
çoğullama 537
çoğul takısının başka görelerde kullanılması 128
çok 384-I
çok anlamlılık 484
çok az 385
çokça 386
çok işlek ekler 209/1
çok kez 372-IV
çünki, çünkü 407-III
-daçı 253-IV/eski.I
daha (üstünlük belirteci) 382
daha az, daha çok... 385
dahi 404
-dak 209-X
damak ünsüzleri 47-I/3
dar ünlüler 41-II/b
-de 86-II, 136
de bağlacının yazımı 573
de (bağlaç) 403
-de (durum takısı) 86-II, 136/4
-de (kesir sayıları türetir) 157-IV
-de (türetme eki) 268
de (vurgu) 63/5.2
de bir 361/e
değginlik eki (î) 584-III
değil 320
değil mi ? 407-IX
-değin 350-I. eski
değişik anlamlı adlar 133/4
-(de) ki 177
demek ki, demek 407-XII
de mi 330-XVI
demin, demincek 361/ğ
-den başka, -den beri 399-V.2
-den dolayı, -den ötürü 399-V.2
-den (durum takısı) 86-III, 136/5
denlü 392-eski
-den önce 399-V.2
-den sonra 399-V.2
-den tümleci 86-III
-de tümleci 86-II
derhal 361/h
derleme 31-III/1
destan 518
destur ! 448
-deş 175
devrik tümce 96
devrik tümcenin anlatım değeri 100
deyim 492
deyim biçiminde eylemler 286
deyim değerli bağlaçlar 430
deyü, deyi 355-eski
-di 253-I
-di (hikâye) 319-I
-di -eli ulacı 349-II
-diği gibi, -diği kadar 353/1
-diği halde, takdirde 343-V
-diği için 352
-diğince 351-I. eski
-diğinde ulacı 343-VIII
-diği ortacı 343-I
-diği vakit ulacı 351-III
-diği zaman ulacı 351-III
-dik 207, 340
-dikçe ulacı 351-I
-dik'li ortaç 340
-dikte ulacı 343-eski
-dikten sonra ulacı 351-V
dil 1
dil bakımından insanlar üçe ayrılır 228
dilbilgisinde bölümler 70
dilbilgisi, dilbilim 490
dilek kipleri 254-II
dilek-koşul kipi 253-VIII
dilek belirteçleri 369
-di'li geçmiş kipi (ekeylemin) 319-I
-di'li geçmiş zaman kipi 253-I

dillerde özellik 491
dillerde zenginlik 30
dillerin anayurtları 4
DİLLERİN ÇEŞİTLENMELERİ (s. 18)
DİL ve YAZI (s. 1)
dil yapısı 6
di mi ulacı 354
-dir 319-III, 328
-dir (geçişlilik eki) 303
dişil adlar 535-II
dişil adların çoğulu 536-III-1/b
dişillik 132, 535
dişil sayılanlar 535-III
diş ünsüzleri 47-I/2
DİVAN KOŞUK BİÇİMLERİ (s. 445)
Divan yazını 499-II
diye 355
diyelek 18
diye ulacı 355
diyin = diye 355 eski
-diz 209-IV
dize 500/2
dizelerde tümce 96/2
dize vurgusu 65
dizilişlerine göre tümceler 49
DİZİN (s. 487)
Doğu Diyeleği 22/2
dolayı 399-V/2
dolaylı tümleçler 86
dönüşlü-edilgen 318
dönüşlü, edilgen 313, 314
dönüşlü eylemler 313
dönüşlü eylemlerin çatı değiştirmesi 318
dua ve yemin sözcükleri 464
dudak ünsüzleri 47-I/1
duraklar 503
durak (nokta) 550
duruluk 75
DURUM BELİRTEÇLERİ (s. 345) 365
durum ulaçları 347
durum ulaçlarıyle kurulan önermeler 119
-durur = -dir 319-III
duygusal anlatış 472
dün 161/a
dünya, güneş, ay (yazım) 566/18
düşme 40-II
düşüklü anlatımlar 123
düz anlatış 472
düzeltme imi (^) 50, 584
düz tümleç 84
düz ünlüler 41-III/a
düz yazı 500
-e 86-I
e ! 434
-e (istek kipi) 253-VII
-e (türetme eki) 198
-ebilmek 278
-eceği gelmek 282
-eceği ortacı 343-II
-ecek ile türemiş ortaç 338
-ecek türetme eki 205
-eç 209-IX
-e dek 361/ş-eski, 399-V.1
-e değin 361/ş. eski
-e dek 361/ş. eski
-edek'le türemiş belirteçler 212
edilgen eylemler 309
edilgen - dönüşlü 315
edilgen eylemlerin kullanılışı 312
edilgenleriyle dönüşlüleri ayrı eylemler 315
edim 248
-e durmak 281
-e durum takısı 86-I
-e durumu 136/3
-e -e yapılı ulaç 347-III
-e gelmek 281
-e göre 399-V1
eğer 377
eğretileme 478
-e ile türemiş eylemler 272
-(e)k 189
-e kadar 399-V.1
-ekalmak 281
-e eki 198
-e ekiyle türemiş eylemler 272
-e karşı 399-V.1
EKEYLEM (s. 287)
ekeylem (vurgu) 63/5.d
ekeylemin -di'li geçmiş kipi 319-I
ekeylemin geniş zaman kipi 319-III
ekeylemin koşul kipi 319-IV
ekeylemin -miş'li geçmiş kipi 319-II

ekeylemlerde olumsuzluk 320
ekeylemlerde soru 330-VII
ekeylemlerin çekimlenen kipleri 319
ekeylemlerin kullanılışı 321
ekeylemle ilgili yazım kuralları 570
-e (kip eki) 253-VII
ekler 55
EKLER (s. 163) 176
eklerin çeşitleri 56
eklerin uyumu 567-III
eklerle ilgili bir özellik 60
-el 209-I
elbet, elbette 368-I
-ele 270
-(e)l ekiyle türemiş eylemler 265
-eli beri ulacı 349-I
elverir ki 407-XI
-em = yim 253-VII
-emeç 209-VII
e mi ? 433-V
en 383
-en . 202
-ende ulacı 357-II
-(e)nek 190
-ene kadar 350-II
-en -ene ulacı 356
-en'le türemiş ortaç 336
en üstünlük belirteci 383
-er (türetme eki) 209-XIV
-er (üleştirme) 155-III
-er ekiyle türemiş eylemler 266
-erek'li ulaç 347-I
-erekten 347-I.ç
er geç 361/p
-eri 209-XV
eril adların çoğulları 536-III
erillik 132, 535
erillik, dişillik 535
erken 361/ö
-er'le türemiş eylemler 266
ermek = imek 319. dip notu
-esi 206, 253-V eski 4
-esi gelmek 382
-esi'li ortaç 341
-esiyle ulacı 350-III
eski Türkçe 20
eşanlamlı sözcükler 481
eşitlik belirteci 381
etken eylemler 308
etmek 288
ettirgen eylemler 304
-e tümleci 86-I
evet 373-I
ey ! 345
EYLEM ÇEKİM ÇİZELGESİ (s. 300-301)
eylem çekim takıları kişi adıllarından gelişmiştir 256
eylemde zaman 250
eylemek 290
EYLEMİN ÇATISI (s. 275)
EYLEMİN YAPISI (s. 253) 259
EYLEM KİPLERİ (s. 233)
eylem kiplerinde anlam kayması 331
eylem kökleri 53/2
EYLEMLER (s. 229) 247
eylemlerde çatı 359
eylemlerde kişi 251
eylemlerde kişi takıları 255
eylemlerde olumsuzluk 257
eylemlerde soru 330-VI
eylemlerde tekillik, çoğulluk 252
eylemlerin adı 249
eylemlerin çeşitleri 333
EYLEMSİLER (s. 311) 332
eylem tümcesi 79
EYLEM TÜRETEN EKLER (s. 254)
eytişler (hitaplar) 463
eyvah 456
-ez 209-III
fakat 423
falan 241/d
Farsçada çoğullama 537
Farsça bileşik sıfatlar 547
Farsça sıfat takımlarında uygunluk 542
Farsça tümlemeler 541
Farsça tümlemelerde Türkçe sözcükler 543
Farsça tümlenmiş sıfatlar 545
fazla 384-II
fazlaca 386/a
fevkalâde 384-III
filan 241/b
Fin-Ugor dilleri 29/1
g 569-IV
gâh, gâhi 417-eski
gayet 384-I
gazel 520
-ge 195

gece 361/o
geç 361/ö
-geç, -giç 199
-geç ulacı 348-I. eski/1
geçiş kertelerinin artırılması 304
geçişlenirken değişen eylemler 305
geçişli eylemler 297
geçişli ve geçişsiz eylemlerin ayırt edilmesi 299
geçişsiz - edilgen eylemler 312-II
geçişsiz eylemler 298
geçişsiz eylemlerin çatı değiştirmesi 300
geçmiş zaman 250-I
geh, gehi 417-eski
-gel 209-II
gelecek zaman 250-III
gelecek zaman kipi 253-IV
gelecek zaman kipinin eski biçimleri 253-IV
gelişigüzel konuşma 97
-gen 193
gene 372-I, 410
genel kültür Türkçesi 564/2
geniş ünlü ekler 55/1
geniş ünlüler 41/II-a
geniş ünlülerin darlaşması 568
geniş zaman kipi 253-V
geniş zaman kipi (ekeylemin) 319-III
geniş zaman kiplerinde olumsuzluk 258
gerçek dişiller 535-I
gerçekleme belirteci 373-I
gerek... gerek, gerekse 413
gereklik kipi 253-VI
geri 363
-gey 253-V,eski
gez 372-IV
gırtlak ünsüzü 47-I/4
-gi 194
gibi 87-III, 392-I
-giç 199
-gil 209-II
g ile sözcük bitmez 569-V
gimi 392-I eski
-gin 192
-gine 134-eski
GİRİŞ (s. 1)
girişik tümce 113
gökçe yazın 497
gösterme ve tanıtma belirteci 367
gövde 57, 58/b, 249
gûya ki, gûya kim 407-XIII
gündüz 361/o
güneş, dünya, ay (yazım) 566-18
ğ ile sözcük başlamaz 569-V
ha ! 344
ha bire ! 434-V
hadi, haydi 438
hafta 361/o
Hakaniye diyeleği 20, 23
hâlâ 361/r
halbuki 407-IV
halk koşuk biçimleri 512
halk yazını 499-I
hangi 242
hani 390-IV
harf 9,33
harflerle ilgili özellikler 51
harikulâde 384-II
haşiv 184-1
hatta 419
hay ! 439
hayhay 373-I/ç
hayır 373-II
hece 38
hece çeşitleri 506
hece ölçüleri 504
hece ölçüsü 502
hece ölçüsünde duraklar 503
hele 411
hemen 361/f
hemen şimdi 361/g
hem... hem, hem de 427
henüz 361/r
hepsi 241/c
her 156/1
herhangi bir 156-not. b
herkes 241
her nasılsa 430
her vakit 361/u
her zaman 361/ü
hey 435
hey gidi 435-II
hiç 368-IV
hiç bir 156-I
hikâye biçimi 323

hitaplar 463
î 538-I, 584-III
-i (durum takısı) 136/2
-i durumu 84, 136
-i , -(s)i (tümlenen takısı) 138
-i (ler-i) 128/b
-i = - erek 347 - eski
-i (türetme eki) 196
-icek ulacı 348-I. eski/2
ici 185
için 87, 393, 357- III
içün 393
idi 319-I, 323
idi (yazımı) 576
ihtimal belirteci 371
-i, -i ulacı 347-III. eski
-(i)k 191
-ik ekiyle türemiş eylemler 273
iken 347-II
iki çıkaklı harflerle ilgili yazım kuralları 50
ikide bir 372-IV
ikilemeler 160
ikilemelerin, ikizlemelerin yazımı 580
ikinci kişi 251
ikinci türlü ad takımı 138-II
iki nokta (:) 554
iki türlü söylenen sözcükler 581
iki ünsüzle başlayan sözcükler 583
-ik'le türemiş eylemler 273
-il 309, 310, 315 (dönüşlü) not
-il (türetme eki) 209-I
ile (bağlaç) 409, yazımı 570
ilen 394- eski
-(il)ge 209-XVIII

İLGEÇLER (s. 359) 391

ilgeçlerin görevleri 398
ilgeçlerle öbekleşmeler 399
ilgeçlerin yazımı 571
ikizlemelerin yazımı 580

İLGİ ADILI (s. 227) 243

ilgi adılının çekimi 244
-(i) li 208
ilkönce 361/k
ilk sözcükler 3
-ilti 186-not
-im 188
-im (ekeylem) 319-III
-(i)m (tümlenen takısı) 231/3
-im (tümleyen takısı) 231/3

İM ADILLARI (s. 221) 234

im adıllarının çekimi 235
imek 319- dip notu
imiş 319-III, 324
imler 47
-im = men 256
-imse 271
im sıfatları 154
-(i)msi 162-III
-(i)mtırak 162-IV, 567-III
-(i)n (dönüşlü) 313
-(i)n (edilgen) 311
-in (tümlenen takısı) 231/4
-(i)n (tümleyen takısı) 231/4
-in, -iniz 353-IV
inceltme imi (^) 584
-ince ulacı 348-I
ince ünlüler 41-I/b
-inceye kadar (dek) ulacı 350
-(i)nci 155-II
-(in)ç 197
-in eki 200
-(i)nti 186
-in yapılı belirteç 361/n
-ip dur- 281-II
-ip yapılı ulaç 346
-ip yapılı ulaçla kurulan önerme 118
-(i)r 267
-ir 209-XIII
-(ir) ge 209-XVIII
-(i) r'le türemiş eylemler 267
ise 319-IV 325, 429
-iser 253-IV. eski
İslâmlığa girişten önceki Türkçe 31-I
İslâmlığa girişten sonraki Türkçe 31-II
istek kipi 253-VII
İsteklenme eylemi 282
ister... ister, isterse 414
istiare 478
-iş 184
-iş (işteşlik) 317
işlek ekler 209-2
işte 367
işteş-edilgen 318

işteş eylemler 317
işteş eylemlerin çatı değiştirmesi 318
-(i) t (geçişlilik) 301
-ivermek 279
-i yapım eki 196
iyelik adılı 245
-(i) yor 253-III
-iz (ekeylem) 319-III
-iz (türetme eki) 209-III
-iz = miz = biz 256
kaça ? 242
kadar (benzetme ilgeci) 381
kadar (eşitlik belirteci) 392
kâh..,kâh 417
kaldı ki 407-XIV
kalın ünlüler 41-I/a
kalıplaşmış iyelik 146
kandan ? 390-VI.eski
kani ? 390-III. eski
kapalı eğretileme 478/2
kapalı hece 38/b, 506-II
karma tümleme 143
karşıt anlamlı sözcükler 482
kaside 521
Kâşgarlı Mahmut 31-II
katmerli bileşik zaman 327
katmerli çatı 318
katmerli edilgenlik 316
katmerli iyelik 146
katmerli tümlemeler 139-V
kavuştak 515, 526
kayıtlı kafiye 509
kaynaşma 40-III
kaynaşmış bileşik eylemler 280
kaynaşmış bileşik sıfatlar 222
kaynaştırma harfleri 40-I
-ken 43, 347-II, 567-III
-ken (vurgusu) 63/5.ç
kendi 232
kendini, kendine, kendi kendine 313-not
kendisine benzetilen 477/1
kesim 503
kesin anlamlı adlar 133-I
kesin geçmiş 253-I
kesinlik belirteçleri 368
kesir sayıları 155-IV
kesme imi (') 585
keşke 369
k g l 50
kılmak 291
Kıpçakça 22
kısa hece 506-I
kısaltmalar 40-III/ç, 509/2, 525-18
kısa ünlüler 42
kış 361/o
kıta 523
-ki 43, 243, 244, 567,-III
ki (yazımı) 406, 574
ki ile bağlanan önermeler 106-III
ki ile bileşmişler 407
kim ? 242
kim (bağlaç) 406, eski
kimi ? 84
kimi kez 372-V, 418
kimi, kimisi 241/ç
kimse 241
kip 253
kiplerin bölümü 254
-kir 269
kişi 247/2, 251

KİŞİ ADILLARI (s. 215)

kişi adıllarının çekimi 229
kişi adıllarının kullanılışı 230
kişi adıllarıyle kurulan ad takımlarında tümleyicinin düşmesi 233
-kiye 134-eski
k'olmak 406-eski
koma(') imi 585
konuluş anlamı 476/1
konuşma aygıtı 34
konuşma çeşitleri 16
konuşma dili 16
konuşmanın saptanması 8
koşma 514
koşuk 500/2

KOŞUK BİÇİMLERİ (s. 444) 511

koşuklar 511
koşuklarda tümce 99
koşul biçimi 325
koşul kipi 253-VIII
koşul kipi (ekeylemin) 319-IV
koşul önermesi 122

koşul belirteci 377
kök, kök anlamı 57, 58/a,240
kök sözcükler 58
kökteş 483
kökteş diller 29
kökteş tümleç 298
Köktürk alfabesi 10
Kök Türkçe 20
köşeli ayraç (parantez) ([]) 560

KULLANIŞ (s. 410)

kullanış anlamı 472/2, 476/2
kullanış anlamına göre dilin özelliği 487
kurallı bileşik eylemler 275
kurallı bileşik sıfatlar 223
kurallı tümce 95
kural şaşmazlığı 32
Kutadgu Bilik 11
Kuzey Diyeleği 22
Kuzey - Doğu Diyeliği 21
küçük çizgi (-) 557-II, 586
küçük çizgi iminin kullanılması 586
küçük harfler 37
küçük ünlü uyumu 567-II
küçültme adları 134
küçültme sıfatları 162
kültür dili 93
-()l 178
lâkin 423
Lâtin temelinden alınan yeni Türk alfabesi 14
-le (vurgu) 58/5.ç
-le ekiyle türemiş eylemler 262
-len ekiyle türemiş eylemler 263
-ler 127-III/1, 128
-ler'in başka görevlerde kullanılışı 128
-leş ekiyle türemiş eylemler 264
-leyin 567-III
-li 169
-lik 168
-lim 253-VII
mademki, madem 407-IX
mahlas 520
makta 520
mâni 513
mastar 181-I, 249
matla 520
-me 180
mecaz anlamı 476-4
-mece 174-V, 209-VIII
-meden önce (evvel) 351-not
-meden ulacı 351-IV
-medik 207
-medin = meden 351-IV.eski
-meğe 347-I.eski
meğer 425
-me ile türemiş adlar, sıfatlar 180
-mek 181
-mek + li 169-X
-meklik 182
-meksizin ulacı 357-V
-mekte idi, imiş 321-II/1
-mek üzere 347-I. eski
-me + li olmak 282-VI
-meli 253-VI
-me mi ? 258-I
-men 176
-men 258
men = im 256
-menem = - mem 258-III
-men = - mezsin 258-II
-me (olumsuz eki) vurgu çekmez 63/5.a, 257
-mer 209-XVI
-mesine, -meye 375
mesnevi 529
-meye 375
-meye görsün eylemi 285+1
-mezem 258-III/2
-meziz 258-IV
-mezlik 204
-mezli ortaç 337
mi ? 330-ç, yazımı 572
-mir 209-XVII
-miş 203, 253-II
-miş'li geçmiş kipi (ekeylemin) 319-II
-miş'li geçmiş zaman kipi 253-II
-miş'li ortaç 339
-miş (imiş) rivayet 324
mi ? vurgu çekmez 63/5.b
-miz = biz = - iz 256
Mogolca 29/2
Muhakemet-ül-lûgateyn 31-XV
muhammes 528
mukayyet kafiye 509-2
murabba 526
mutlaka 368-II

müfret 536-I
mürsel mecaz 480
müseddes 528
müstezat 530
-n (dönüşlü eki) 299
-n (edilgen eki) 311
nasıl ? 390-II
nasıl ki 407-IX
ne ? 157, 242, 390-I
ne biçim ? 390-IV
neden anlamlı belirteç öbekleri 378
nedenlik ilgeçleri 397
nedenlik ulacı 352
nedenlik ulacı önermesi 121, 352
ne denlü 390-VII. eski
ne ? (soru adılı) 242
ne için -? 390-III
-(n)in 138-I
-nek 190
ne kadar ? 390-VII
ne...ne (aşırılık belirteci) 289
ne ...ne (bağlaç) 402
ne olursa olsun 368-V
nesne 84
nesne alışına göre eylemler 296
nesnede soru 330-C.II
nesneyi bulmak için 84
ne var ki 424
neyi ? 84
nice 390-V
niçin ? 390-III
-nil = n + il 316
nitekim 407-X
niteleme belirteçleri 366
niteleme sıfatları 151
niteleme sıfatlarında anlam dereceleri 159
nitelikte eşitlik (işteşlikte) 317/3
nokta (.) 550

NOKTALAMA İMLERİ (s. 459) 548

noktalama imlerinin yazımıza girişi 549
noktalı çizgi (.—) 557-III
noktalı virgül (;) 556
nolaydı 369
-nun (tümleyen takısı) 231/5.a
o 154, 228, 229, 234, 236
o ! ooo ! 450
of ! 452
Oğuzca 24
oh ! 446
o kadar ki 381/b
ol 154
olar 229
olasıya 384-IV
oldukça 351-I
oldurgan eylemler 300
olmak 289
olumlu 257/1
olumlu sorularda evet 330-Ç.XI/1
olumlu sorularda hayır 330-Ç.XI/1
olumlu tümce 80/1
olumsuz 257/2
olumsuz tümce 80/2
olup bitme eylemi 385
onama belirteci 373-I
onamayış belirteçleri 373-I
onomatope 210
ora 238

ORTAÇLAR (s. 314) 335

ortaçların kullanılışları 344
ortaçlarla kurulan önermeler 116
ortaçların özneleri 342
orta hece yutumu 40-II/3
ortak kökler 54
oysa, oysaki 407-V
öbekleşmiş azlık-çokluk belirteçleri 385

ÖBEKLEŞMİŞ EYLEMLER (s. 267)

öbekleşmiş sıfatlar 225
öbekleşmiş yer, yön belirteçleri 364
öbür 156/3
öf ! 453

ÖLÇÜ (s. 437) 501

ölçü kalıpları 507
ölçümleme ulaçları 353
önce, önceleri 361/k
önek 56/1
önerme 77,109
önerti 77, 122

ÖNSÖZ (s. VII)

örneğin 361/n. not
öteki, beriki 237
ötürü 397

öyle 239, 366-II
öyle...ki 407-VI
öyle ki 407-VIII
öylesine...ki... 407-VII
Özbek Diyeliği, Özbekçe 23
özdeyiş 75, 494
özel ad 127-I/1
özel adların çoğulianması 130
özel adların yazımı 577
özel bileşik eylemler 276
özel bileşik eylemlerde çatı 284
özne 81
özne ile yüklemin kişi bakımından uygunluğu 84
özne ile yüklemin tekillik, çoğulluk bakımından uygunluğu 83
özne ile yüklemin uygunluğu 82
öznelerde soru 330-Ç-1
öznelerine göre eylemler 307

ÖZNELERİNE GÖRE EYLEMLERİN ÇATILARI (s. 280) 306

özne nasıl bulunur ? 81
paragraf (§) 563
parantez (0) 559
pek 384-I
pek az, pek çok, pek fazla 385
pekiştirmeli belirteç 365-I/c
pekiştirmeli eylemler 161
pekiştirmeli sıfatlar 160
pekiştirmeli sözcüklerin yazımı 578
pekiyi 373-I-2/b
-( )r (geçişlilik eki) 302
-( )r (kip eki) 253-V
-( )r (türetme eki) 204
-( )r'li ortaç 337
-ra 238
redif 508
-rek 162-V
rivayet biçimi 324
-( )r -mez ulacı 348
rubaî 524
sabah 361/o
sağol 460
sakın ! 461
sanılı geçmiş 253-II
sanki 392-III, 407-II
san sıfatları 158
satır sonunda küçük çizgi 586
saygı çoğulu 82 + 1 - II, 231
sayıların yazımı 576
sayı sıfatları 155
saz ozanları 561
-se (bağlaç) 429
-se (ise) 319-IV
-se (kip eki) 253-VIII
-se (koşul biçimi) 325
-se (türetme) 271
-se (vurgu) 63/5,ç
sebep anlamlı belirteç öbekleri 379
-sek (türetme) 209-IV
-sel 178
selenli harfler 51/4
semai 516
sen 228, 229 v.s.
serbest koşuk 533
serbest müstezat 532
sert ünsüzler 48, 569-I,II

SESBİLGİSİ (s. 32)

ses dilinin doğuşu 2
ses düşmesi (yazım) 582
sesin anlatım gücü 68
sesler, harfler 33
seslerin biçimlenişi 35
seslerin çeşitleri 36
sesler, seslemeler 33
ses, söyleyiş 2
sesteş sözcükler 483
ses ve söz bilgisi 70/1, 71
ses yolu 34
sıfat 150

SIFAT-EYLEM (s. 314) 335

sıfat-eylemlerle kurulan önermeler 116

SIFATLAR (s. 147)

sıfatların ad yerinde kullanılması 165
sıfatların anlatım değeri 152

SIFATLARIN BAŞKA GÖREVLERDE KULLANILMASI (s. 160)

SIFAT TAKIMI (s. 158) 163

sıfat takımlarının belirtme görevi 164

SIFAT TÜRETEN EKLER I (s. 163, ad soylulardan)

SIFAT TÜRETEN EKLER II (s. 176, eylemden)

SIFAT TÜRETEN EKLER III (s. 201, yansımalardan)

sıra noktalar(...) 561
sıra önermeler 105
sıra sayıları 155-II
sızıcı harfler 51/4
-(s)i 231/5.b
-si (küçültme) 162-III/3
-si (türetme eki) 209-V,271
-sil 178
simgeler 470
-sin 253-IX
-sin (ek eylem) 319-III
-sin = sen 256
-siniz (ek eylem) 319-III
-siniz = siz 256
-siz 170
siz 229, 230
siz = - siniz 256
sizler 230/c
somut ad 127-II/1
sone 531
sonek 56/2
sonra 361/j
sonuçlama eylemi 285+1
soru 330

SORU ADILLARI (s. 226) 242

soru imi (?) 330, 552
soru sıfatları 157
soru takısı 330-Ç
soru takısını kişi takısından sonra alanlar 330-Ç.VI/2. a,b
soru takısının yazılışı 330, 572

SORU BELİRTEÇLERİ (s. 357) 390

sorulu tümcelerde yanıt 330-XI
soru tümcesi 80/3
soyadlarının yazımı 577/1
soydaş diller 29
soyut ad 127-II/2
söy 52
söylenceler 496
söyleyiş 15, 69, 489
sözcüğe zamanın kazandırdığı anlam 471, 472
sözcük 52, 125

SÖZCÜK ÇEŞİTLERİ (s. 124)

sözcük düşmesi 123
sözcük kaynakları 475

SÖZCÜK KÖKLERİ (s. 53)

sözcüklerde anlam kerteleri 476
sözcüklerde erillik, dişillik 535
sözcüklerin untuluşu 485
sözcüklerin yitişi 485
sözcük ve biçim bilgisi 70/2
sözcük vurgusu 63
sözde dişiller 535-II/2

SÖZDİZİMİ (s. 68) 73

sözlük anlamını düşündürmeyen adlar 133/3
sözün toplum bilincine etkisi 488
susma noktası (...) 551
sürekli ünsüzler 47-II
süreksiz sert harflerin yazımı 569-II
süreksiz sert harflerin yumuşaması 49
süreksiz ünsüzler 47-II/2
süreksiz yumuşak harflerle ilgili kural 48-I, 569-I
sürerlik eylemleri 281
şarkı 557
şey 241
şiddet vurgusu 66
şimdi 361/ç
şimdicik 361/d
şimdiki zaman 250-II
şimdiki zaman kipi 253-III
şimdilik 361/e
-şin 209-XII
şive, konuşma çeşitleri 15
şol 154
şöyle 239, 366-II
şöyle böyle 388
şu 154/b, 234
şu kadar var ki 424
şunun için 430
şura 238
şüphe belirteci 371
şüphesiz 368-II
şüphesiz (onama belirteci) 373-I/c
-( )t 201
ta 387
taban 249
takı 55/b, 59
takısız tümleme 138-III

ta ki 407-XIV
tanıtma belirteci 367
tarama 31-III/2
tarih boyunca dilbilgisi 5
tarih boyunca Türk diyelekleri 19
tarz anlamlı im sözcükleri 239
tasarı önermesi 122
tek 392-I. eski, 408
tek (dilek belirteci) 369
tekil ad 127-III/1
tekil eylem 352/1
tekillik 352
tekillik, çoğulluk bakımından uygunluk 82+1
tek kişili eylemler 312-II
tekrar 372-II
tekrarlanmış sözcüklerin arasında soru 330-X
temel anlam 472/1
temel kurallar (yazımda) 564
temel önerme 111
terc-i bent 522
terim anlamı 476/3
terkib-i bent 522
tesniye 536-II
tezlik eylemi 279
tezlik eyleminde olumsuzluk 280
tezlik eyleminin pekişmesi 279-IV
tırnak (" ") 556
-t, -(i) t (çatı eki) 301
-ti 187
-ti (türetme eki) 211
-tik (türetme eki) 209-XI
-tir (çatı eki) 303
tiyin = diye 355 eski
TON (s. 66) 67
tonlama 67
tonlu ünsüzler 47-III/1
tonsuz ünsüzler 47-III/2
topluluk adları 131
topluluk sayıları 155-V
tu ! 455
-tur = dir 319-III
tuyuğ 525
tümce 74
tümce bilgisi, sözdizimi 70/3
TÜMCEDEN SÖZCÜK DÜŞMESİ (s. 121)
tümcede öğelerin sayıları 91
tümcede sözcük sayısı 79
tümcede sözcüklerin düzeni 82
tümceler anlamlarına göre üçe ayrılır 80
tümcenin çözümlenmesi 101
TÜMCENİN ÖĞELERİ (s. 71)
tümcenin öğe oluşu 113
tümce vurgusu 64
tümleçler 85
tümleçlerde soru 330-C. III
tümleç nelerden olur 89
tümlenmiş sıfatlar 224
tümlenen 138 v.s.
tümlenmiş sıfatlar (Farsça) 545
tümleyen, tümleyici 138 v.s.
tümleyenin düşmesi 233
tüm serbest şiirler 532-II
türemiş adlar 167-II/a
türemiş eylemler 261
türemiş sıfatlar 167-II/b
türemiş sözcükler 52
türetme 31-III/3, 538
TÜRETME (s. 163)
Türk alfabesi 37, 565
Türkçenin kaynağı 28
TÜRKÇENİN TARİHÇESİ VE ZENGİNLİĞİ (s. 26) 31
TÜRKÇENİN ÖZELLİKLERİ (s. 429)
Türkçenin yapılış ilkeleri 7
TÜRKÇENİN YAPISI VE DÜNYA DİLLERİ ARASINDAKİ YERİ (s. 9)
Türk dilbilgisinin geçmişi 5
Türk diyelekleri 19 v.s.
Türk koşuğu 498
Türklerin kullandığı başka yazılar 12
türkü 515
uf ! 451
ULAÇLAR (s. 321) 345
ulama 46, 48/3
ulusal koşuk biçimleri 512
ulusumuzun kullandığı yazılar 10
umarım ki, umulur ki 370
umunma belirteçleri 370
Ural-Altay dilleri 29
uyak 508
uyak çeşitleri 509

Uygur alfabesi 11
Uygurca 20
uzak 363
uzun hece 506-II
uzun ünlüler 42
-ü 401-eski
-üben, -übeni, -übenin 346-eski
üç ayrı yol (şiirde) 499
üç nokta 551
üçüncü kişi 251
üçüncü türlü ad takımları 138-III
üleştirme belirteçleri 379
üleştirme sayıları 155-III
ünlem değerli sözler 465
ünlem imi (!) 553
ÜNLEMLER (s. 393) 2, 431
ünlemlerin tümce değerinde kullanışları 462
ünlüler 36/1
ünlülerin bölümlenmesi 41
ÜNLÜ UYUMU (s. 41) 41, 567
ünlülerin uyumuyle ilgili yazım kuralları 567
ÜNSÜZLER (s. 45) 36/2, 45
ünsüzlerin benzeşmesi 48-II
ünsüzlerin bölümleri 47
ünsüzlerle ilgili yazım kuralları 48, 569
-üp 347-I.eski
ürkütme ünlemleri 459
üstelik 420
üstünlük belirteci 382
üzere 357-II, 379
vah ! 443
var, yok 329
varol ! 460
varsağı 517
vay ! 441
ve 401
veya, veyahut 426
virgül 555
VURGU (s. 59) 61
vurgu çekmeyen ekler 63/5
vurgu çeşitleri 62
-vuz 353-VII/b
vü 401-eski
ya ! 437
YABANCI DİL KURALLARI (s. 432) 534
yabancı kurallarla türetmeler 538
yabancı tümlemeler 539
ya da, yahut 426
yahu ! 445
yakıştırma 474
yakıştırmaca söy'ler 467, 579
yaklaşma eylemi 283
yalınç adlar 167-I/a
yalınç eylemler 260
yalınç sıfatlar 167-I/b
yalınç zöscük 53
yalınç tümce 103
yalınç uyak 509/1
yalın durum 136
yalnız (bağlaç) 421
yalnız (ilgeç) 395
yanıt belirteçleri 373
yani 428
yan önerme 112
YAN ÖNERMELERİN GÖREVLERİ (s. 116)
yansıma 2, 210
YAPILARINA GÖRE TÜMCELER (s. 104) 102
yapılışlarına göre adlar 167
yapılışlarına göre sıfatlar 167
yapılışlarına göre tümceler 102
yapım eki 56/1
yapım eklerinin görevleri 57
YARDIMCI EYLEMLER (s. 268) 287
yardımcı eylemlerin olumsuzları 292
yarım uyak 509/3
yarın 361/b
yaşa ! yaşasın ! 460
ya... ya, yahut 426
yaygın eğretileme 479
yaz 360/o
YAZI (s. 12)
yazı dili 16, 93
yazık ! 457
YAZIM KURALLARI (s. 469)
YAZIN BİLGİLERİ (s. 436)
yazın yapıtlarında devrik tümce 98
yemin sözcükleri 464
YENİ KOŞUK BİÇİMLERİ (s. 449)
yeni yazın 499-III
yer anlamlı im adılları 238

YER, YÖN BELİRTEÇLERİ (s. 343) 363
yeter ki 407-X
yeterlik eylemi 277
yeterlik eyleminin olumsuzu 278
yıl 360/o
yıldız (*) 562
-yim 253-VII
yine 372-I, (bağlaç) 410
yinelemeli eylemler 270
yineleme belirteçleri 372
yinelenmiş sözcükler 366-III
yok 329, 373-II/2
yok mu? 330-XIV
yoksa 412
yokumsama (inkâr) belirteci 373-II
-( ) yor 43, 253,-III, 567-III
yorur, yürür 253-III
YÖN BELİRTEÇLERİ (s. 343) 363
yuf ! yuh! 454
yukarı 363
yumuşak g (ğ) 36
yumuşak ünsüzler 47-II
yuvarlak ünlüler 41-III/b
yüklem 76, 77
yüklemi tümleyenler 78
zaman 247, 250
zaman adları 361/o
zaman belirteçleri 361
zaman belirteçlerinin yapılışları 363
zamanın kazandırdığı anlam 473
zaman ulacı önermesi 120
zaman ulaçları 351
zengin uyak 509/2
zincirleme tümleme 145
zincirleme tümleme (Farsça) 544
zira 415

DÜZELTMELER

Sayfa	Satır	Yanlış	Doğru
105	24	*ağlı*	bağlı
137	16	*çocuğu*	çocuğun
151	30	*II*	III
224	1	*ZAMİRLERİ*	ADILLARI
265	30	*VI*	IV
284	7	gidecek	gidilecek
315	18	- cek	- ecek
326	9	*-e, -e*	-e -e
350	28	*bazı -abazı*	bazı bazı
386	15	*XIII*	XIV